

**İSTANBUL
ÜNİVERSİTESİ
SOSYOLOJİ
DERGİSİ**

İstanbul University Journal of Sociology

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYOLOJİ DERGİSİ
İSTANBUL UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIOLOGY

Cilt/Volume 41 • Sayı/Number 2 • Aralık/December 2021
ISSN 1304-2998 / E-ISSN: 2667-6931 • doi 10.26650/SJ

Dizinler / Indexing and Abstracting

Web of Science - Emerging Sources Citation Index (ESCI)

ProQuest CSA Sociological Abstract

EBSCO SocINDEX (with Full Text)

ULAKBİM TR Dizin

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYOLOJİ DERGİSİ
İSTANBUL UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIOLOGY

Cilt/Volume 41 • Sayı/Number 2 • Aralık/December 2021
ISSN 1304-2998 / E-ISSN: 2667-6931 • doi 10.26650/SJ

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Prof. Dr. Yücel BULUT

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Literature, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü,
Balabanğa Mah. Ordu Cad. No. 196, Laleli, Fatih, 34459 İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 455-5700/15998

E-mail: sosyolojidergi@istanbul.edu.tr

<http://iupress.istanbul.edu.tr/tr/journal/iusd/home>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press

İstanbul Üniversitesi, Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt,

Fatih / İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: Tel:+90 0212 455 57 00 / 15730 / 31

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.

2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,

İstanbul, Türkiye

www.ilbeymatbaa.com.tr

Sertifika No: 17845

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca'dır.

The publication languages of the journal are Turkish, English, French and Germany.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.

This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in June and December.

Yayın Türü / Publication Type: Yaygın Süreli / Periodical

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYOLOJİ DERGİSİ
İSTANBUL UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIOLOGY

Cilt/Volume 41 • Sayı/Number 2 • Aralık/December 2021
ISSN 1304-2998 / E-ISSN: 2667-6931 • doi 10.26650/SJ

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. İsmail COŞKUN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- ismail.coskun@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Doç. Dr. Murat ŞENTÜRK, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- murat.senturk@istanbul.edu.tr

Sayı Editörü / Guest Editor

Dr. Öğr. Üyesi Murat D. ÇEKİN, Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye
- muratcekin@marmara.edu.tr

Yönetici Editör / Managing Editor

Dr. Öğr. Üyesi Adem BAŞPINAR, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Kırklareli, Türkiye
- abaspinar@klu.edu.tr

Alan Editörleri / Section Editors

Prof. Dr. Yücel BULUT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye - yucel.bulut@istanbul.edu.tr
Doç. Dr. Besim Can ZIRH, ODTÜ, Sosyoloji Bölümü, Ankara, Türkiye - besimcan@metu.edu.tr
Prof. Dr. Ali ERGUR, Galatasaray Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye - aergur@gsu.edu.tr
Prof. Dr. Nadir SUĞUR, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Eskişehir, Türkiye - nsugur@anadolu.edu.tr
Prof. Dr. Mutlu BİNARK, Hacettepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Ankara, Türkiye - binark@hacettepe.edu.tr

Bilimsel Sekreteryası / Scientific Secretariat

Arş. Gör. Dr. Zeynep Zehra SADIKOĞLU, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Hizmet Bölümü, İstanbul, Türkiye
- zeynep.sadikoglu@medeniyet.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

John Zacharias CRIST, İstanbul, Türkiye
Kevin A. COLLINS, İstanbul, Türkiye

Editöryal İlişkiler Yöneticisi / Editorial Relations Manager

Doç. Dr. Aysen ŞATIROĞLU, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- aysen.satiroglu@istanbul.edu.tr

İstatistik Editörü / Statistics Editor

Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOPÇUOĞLU, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- tuba.topcuoglu@istanbul.edu.tr

Kitap İnceleme Editörü / Book Review Editor

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali AKYURT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- mehmetali.akyurt@istanbul.edu.tr

Metodoloji Editörü / Methodology Editor

Doç. Dr. Aynur ERDOĞAN COŞKUN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- aynur.erdogan@istanbul.edu.tr

Tanııtım Yöneticisi / Publicity Manager

Dr. Öğr. Üyesi Melike AKBIYIK, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- melike.akbiyik@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistan / Editorial Assistant

Arş. Gör. Hamdüsena EŞREFOĞLU, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- hamdusenaesrefoglu@istanbul.edu.tr

Teknik Uzman / Technical Specialist

Arş. Gör. Begüm UZUN, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye - begumuzun@istanbul.edu.tr

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYOLOJİ DERGİSİ
İSTANBUL UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIOLOGY

Cilt/Volume 41 • Sayı/Number 2 • Aralık/December 2021
ISSN 1304-2998 / E-ISSN: 2667-6931 • doi 10.26650/SJ

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. Aysen ŞATIROĞLU, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
- aysen.satiroglu@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Enes KABAKCI, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye - ekabakci@istanbul.edu.tr

Doç. Dr. Metin ÜNVER, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul, Türkiye - munver@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Yücel BULUT, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye - yucel.bulut@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Adem BAŞPINAR, Kırklareli Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Kırklareli, Türkiye
- abaspinar@klu.edu.tr

Prof. Dr. Ali ERGUR, Galatasaray Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye - aergur@gsu.edu.tr

Prof. Dr. Kurtuluş KAYALI, Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye

Prof. Dr. Nadir SUĞUR, Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Eskişehir, Türkiye - nsugur@anadolu.edu.tr

Doç. Dr. Craig BROWNE, University of Sydney, Faculty of Arts and Social Sciences, Sydney, Australia - craig.browne@sydney.edu.au

Emeritus Prof. David R. SEGAL, Maryland University, Department of Sociology, Maryland, U.S. - dsegal@umd.edu

Prof. Dr. Douglas KELLNER, University of California, California, U.S.

Prof. Dr. Glenn MUSCHERT, Khalifa University, Department of Humanities & Social Sciences, Abu Dhabi, UAE.

- glenn.muschert@ku.ac.ae

Prof. Dr. J. Scott BROWN, University of Miami, Department of Sociology & Gerontology, Coral Gables, FL.

Scripps Research FELLOW, Florida, U.S. - sbrow@miamiOH.edu

Prof. Dr. Jeffrey C. ALEXANDER, Yale University, Sociology, Connecticut, U.S. - jeffrey.alexander@yale.edu

Dr. Michal ILLNER, Czech Academy of Sciences - Akademie věd České republiky, Prague, Czech Republic.

Prof. Dr. Philip SMÍTH, Yale University, Sociology, Connecticut, U.S. - philip.smith@yale.edu

Doç. Dr. Ryan KELTY, United States Air Force Academy, Department of Behavioral Sciences and Leadership, CO, U.S.

- kxx@usafa.edu

Prof. Dr. Sujatha FERNANDES, University of Sydney, Faculty of Arts and Social Sciences, Sydney, Australia

- sujatha.fernandes@sydney.edu.au

Prof. Dr. Timothy SHORTELL, City University of New York, New York, U.S.

Prof. Dr. William Peter BAEHR, Lingnan University, Department of Sociology & Social Policy, Tuen Mun, Hong Kong

- pbaehr@ln.edu.hk

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- İleri Teknoloji Rüyasından Pandeminin Pragmatizmine Tele-Tıp: COVID-19 Koşullarında Uzaktan Hekimliğin Yaygınlaşması175**
From the Dream of Advanced Technology to the Pragmatism of the Pandemic: The Proliferation of Telemedicine Under the Conditions Created by COVID-19
Cansu Çobanoğlu, Şadiye Nuhoğlu, Nurdila Eryıldız, Merve Şengül, Göksel Altınışık Ergur, Ali Ergur
- Küresel Sağlık Söyleminin Sosyolojik Eleştirisi: Çağdaş Kültürün Metaforu Olarak Salgın....199**
A Sociological Criticism of the Global Health Discourse: The Pandemic as a Metaphor of Contemporary Culture
Sertaç Timur Demir
- Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Pandem(ik) Kapatılma: Sevgi, Duyumsama ve Hiçlik.....221**
Pandemic Closure in the Context of Death Sociology: Love, Sensation, and Nothingness
Adem Sağır
- Wellness in Older Adults from a Gerontological Perspective243**
Nazmiye Tuğba Bahar, Hasan Hüseyin Başbüyük
- Alzheimer Hastalığında İnfomal Bakım Süreci ve Kurumsal Desteğin Önemi: Bakım Verenlerin Mavi Ev Deneyimi.....261**
Informal Care and the Importance of Institutional Support in Alzheimer's Disease: Caregivers' Experience with Mavi Ev
Nilüfer Korkmaz Yaylagül, Aslı Gözde Akış, Hande Barlın
- Sağlık Haber Algısının Sağlıklı Yaşam Farkındalığı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi289**
Investigating the Effect of Perception Toward Health News on Healthy Living Awareness
Şükran Karaca
- Gündelik Hayat Sosyolojisinin İki Kutbunda Süreklilik: Michel De Certeau'nun Dipnotundaki Henri Lefebvre.....319**
Continuity at the Two Poles of Everyday Life Sociology: Henri Lefebvre in the Footnote of Michel De Certeau
Mustafa Ertürk
- Huzurevinde Kalan Yaşlıların Sosyal İzolasyon Deneyimleri.....351**
Social Isolation as Experienced by Older Adults Living in Nursing Homes
Levent Taş, Günseli Ayça Şaldırdak
- Türkiye'de Suriyeli Göçmen Çocukların Eğitime Uyumlarını Destekleme: Psikolojik Destek, Dil Becerileri, Aile Desteği, Ders Dışı Sosyal Etkinlikler ve Öğretmen Yeterlilikleri381**
Supporting Syrian Refugee Children's Adaptation to Education in Turkey: Psychological Support, Language Skills, Family Support, Extracurricular Social Activities, and Teacher Support
H. Eren Suna, Zafer Çelik, Murat Ağar, Emine Eroğlu, İsmail Coşkun

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Kavramların İşlevselliği: Carl Heinrich Becker ve Alman Toplum Düşüncesinde
Kültür-Medeniyet Karşıtlığı.....409**
Functionality of Concepts: Carl Heinrich Becker and the Culture-Civilization
Antagonism in German Social Thought
Muhammed Fazıl Baş
- The Making of a Market: The Relational Aspects of Credit Card Installments in Turkey435**
M. Fatih Karakaya
- Göçmen Hafızasının Fenomenolojik Desen ile İncelenmesi: İstanbul'daki Suriyeli Göçmenler451**
Examining Refugee Memory with a Phenomenological Design: Syrian Refugees in Istanbul
Betül Ok Şchitoğlu

İleri Teknoloji Rüyasından Pandeminin Pragmatizmine Tele-Tıp: COVID-19 Koşullarında Uzaktan Hekimliğin Yaygınlaşması

Cansu Çobanoğlu¹ , Şadiye Nuhoğlu² , Nurdila Eryıldız³ , Merve Şengül⁴ ,
Göksel Altınışık Ergur⁵ , Ali Ergur⁶

Öz

Tıp teknolojileri, zaman içinde tıbbi *ethos*'ta çok çeşitli dönüşümlere neden olmuştur. Teknolojinin, insan varoluşunun hemen her alanına *sızan* niteliği, özellikle COVID-19 Pandemisi'nin kurguladığı *steril gerçeklikte* daha da görünür olmuş, eğitimden çalışmaya hayatın birçok alanı, teknolojinin ivmelenmiş eklemesiyle yeniden şekillenmiştir. Tıp teknolojileri, zaman içinde tıbbi *ethos*'ta çok çeşitli dönüşümlere neden olsa da, özellikle COVID-19 Pandemisi'nin alan içinde hâlihazırda var olan eğilimini hızlandırdığı tele-tıp uygulamaları, tıbbin hem *techné* seviyesinde tümünden bir dönüşüme neden olabilecek olasılıklarla birlikte gelmiştir. Makalenin amacı, teknik ve pratik seviyelerdeki dönüşümlerin birbirleriyle ilişkisinin ortaya konması; teknolojinin doğrusal olmayan ilerlemesinin kriz ânında âni uyarlanma pratiği üzerinden tartışılmasıdır. Bu bağlamda, tele-tıp uygulamalarının tıbbi pratikteki yeri, sağlık hizmetine erişim olanakları, kriz hâline uyarlanma, hasta-hekim ilişkisi gibi konular söz konusu olduğunda içerdiği çeşitli olasılıklar kavramsal boyutlarıyla ele alınmakta, bu dönüşümlerin COVID-19 Pandemisi'nin inşa ettiği yeni *gerçeklik* içindeki anlamı sorgulanmaktadır. Tele-tıp kapsamındaki uygulamalar, içerdiği farklı olasılıklarla birlikte düşünülmüş; dolayısıyla makale boyunca tartışılan bütün olasılıklar teknolojinin için determinizmi üzerinden değil, bir teknolojik nesnenin toplumsal kurgusu sırasında yapılan seçimler üzerinden kavramsallaştırılmıştır. Bu toplumbilimsel kavramsallaştırma, tele-tıbbin alanda konumlandırılmasına da katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tele-tıp • Tıp teknolojileri • COVID-19 • Uzaktan hekimlik • Teknoloji felsefesi • Sağlık sosyolojisi • Teknolojinin toplumsal inşası

From the Dream of Advanced Technology to the Pragmatism of the Pandemic: The Proliferation of Telemedicine Under the Conditions Created by COVID-19

Abstract

Medical technologies have brought about various transformations in the medical ethos over time. The permeating character of technology penetrates almost every aspect of human existence and has become even more visible within the sterile reality the COVID-19 pandemic has constructed, with many areas of life from education to work having been reshaped by this accelerated articulation of technology. Despite medical technologies having caused a wide variety of transformations in the medical ethos over time, telemedicine applications, whose existing tendency to emerge and spread in the medical field has been accelerated with the reality constructed by the COVID-19 pandemic, have been able to result in a total transformation both at the *techné* and *praxis* levels of the profession. The main aim of this article is to reveal the relationship between transformations at the technical and practical levels and to discuss the nonlinear advancement of technology through the sudden adaptation of telemedicine in times of crisis. In this context, the article conceptually discusses the different possibilities

1 Sorumlu yazar: Cansu Çobanoğlu, Galatasaray Üniversitesi, Toplumsal Araştırmalar Merkezi, İstanbul Türkiye.

Eposta: cansucobanoglu@gmail.com, cobanogluc20@itu.edu.tr ORCID: 0000-0001-8788-9532

2 Şadiye Nuhoğlu, Galatasaray Üniversitesi, Toplumsal Araştırmalar Merkezi, İstanbul, Türkiye. Eposta: sanuhoglu@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8650-1222

3 Nurdila Eryıldız, Galatasaray Üniversitesi, Toplumsal Araştırmalar Merkezi, İstanbul, Türkiye. Eposta: nurdilaeryildiz@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4235-6035

4 Merve Şengül, Galatasaray Üniversitesi, Toplumsal Araştırmalar Merkezi, İstanbul, Türkiye. Eposta: merve.sengul@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-5659-642X

5 Göksel Altınışık Ergur (Prof. Dr.), Pamukkale Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Göğüs Hastalıkları Anabilim Dalı, Denizli, Türkiye.
Eposta: gaergur@gmail.com ORCID: 0000-0001-6869-1301

6 Ali Ergur (Prof. Dr.), Galatasaray Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye. Eposta: aergur@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-8510-4287

Atf: Çobanoğlu, C., Nuhoğlu, Ş., Eryıldız, N., Şengül, M., Altınışık Ergur, G., & Ergur, A. (2021). İleri teknoloji rüyasından pandeminin pragmatizmine Tele-tıp: COVID-19 koşullarında uzaktan hekimliğin yaygınlaşması. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 175-198. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0025>

telemedical applications have in terms of medical practice, healthcare access, crisis adaptation, and the patient-physician relationship and questions the meaning of these transformations in the new reality built by the COVID-19 pandemic. This paper argues the practices and applications within the scope of telemedicine to contain different possibilities; therefore, all the possibilities discussed throughout the article will be conceptualized not through the inherent determinism of technology but through the choices made during a technical object's social construction. This sociological conceptualization will contribute to telemedicine's positioning in the field.

Keywords: Telemedicine • Medical technologies • COVID-19 • Remote medicine • Philosophy of technology • Sociology of medicine • Social construction of technology

Extended Summary

By considering social reality as a phenomenon constructed with the value system of time, one can argue the two significant and interrelated components of today's reality to be: (1) technological mediation and (2) sterilization in human interactions. Through the social reality humans live in and sometimes even through their own body, human beings' relationship with the world in which they exist is shaped by objects that can be broadly defined as technology, and while human beings direct technology, technology provides various meanings to the reality human beings experience as well as to their own existence and conditions human activities. By increasing technology's involvement in human life, COVID-19 has made technology an indispensable condition in human social existence, and the pandemic's sterile regime of truth has brought different dimensions to the virtual environment of the social sphere, from various forms of socialization to business life and education. The new modes of existence presented by the pandemic's reality have conjugated not only interhuman interactions but also human interactions with technology in a particular direction. In this re-conjugation, a virtual form of contact mediated through technology has gradually begun to replace physical contact, and human interactions with non-humans have become one of the only ways to experience reality. As one of the most humane spheres by its very nature, the medical field has also adapted to this new form of contact and assemblage created by technology.

This article argues that telemedicine applications, whose various pilot applications started during the pandemic period, constitute a small social model of human-human and human-technology interaction in the new social architecture established by the pandemic. This article evaluates social reality, which has gradually gained a virtual and sterile character through the pandemic, as an important step accelerating the nonlinear development of telemedicine and its articulation into medical practice. While conceptually discussing the possible transformations telemedicine may bring about in various dimensions of the medical field (i.e., medical practices, patient-physician relationship, healthcare accessibility), the article reveals the different dimensions of the ambivalence of a relatively new and not widely-accepted technology. The article first presents the conditions for the sudden articulation of telemedicine in crises and discusses the importance of this articulation within the reality of the pandemic as well as the various forms of resistance and adaptation. The article argues that, although

many scientific articles have drawn attention to this issue in previous epidemics, the introduction and evolvement of telehealth services in this direction has yet to be realized due not only to various infrastructural problems but also to various organizational problems at the practical level. However, the COVID-19 pandemic has resulted in the need to use such applications.

The article emphasizes telemedicine to have caused great transformations not only at the technical level of medicine but also at its practical level and discusses in different contexts various value transformations that telemedicine applications can cause in the field of medicine. These value transformations are addressed through the dialectical character and ambivalence of this relatively new technology. Some of these dialectical dimensions can be exemplified as follows: (1) The positive impacts of the loss of contact in the medical field through telemedicine and its negative results on the patient-physician relationship, (2) its effect on both eliminating and deepening inequalities in terms of healthcare access, (3) the critical role telemedicine has in maintaining patient-physician dialogue as well as some possible results from this new form of indirect relationship, and (4) the positive effects telemedicine may have on healthcare workers' work conditions during the pandemic and the negative consequences from the ambiguous working hours that may arise due to incomplete political interventions.

In conclusion, although biotechnologies such as telemedicine applications have emerged as a vital component during the crisis period of the pandemic, questioning how the body and the experience of illness, how the human relations within the medical field, and how the medical practice and working conditions have been reinterpreted through this technology has become more and more important in a truth regime where virtual and physical reality have become increasingly intertwined. The main concern of this article is that such questions concerning the possible consequences of this technological re-interpretation of human life are vital, especially while rethinking medicine before such new technologies are widely accepted (i.e., black-boxed in the field and in society).

Throughout the article, telemedicine technologies are studied in terms of their dialectical character influencing many different dimensions of the medical field. Firstly, while telemedicine technologies have the opportunity to enable easier and more democratic access to health care, at the same time, the lack of infrastructure, the unbalanced distribution of technology-health literacy in different strata of society, and the lack of proper political intervention may deepen existing inequalities through different aspects specific to the use of this new technology. Secondly, while this technology may provide a better work environment with reduced risk of contamination for the physicians; improper political initiatives may also complicate work conditions by increasing the existing tendency toward work overload for healthcare workers in Turkey. Thirdly, despite its critical role for the continuity of the patient-physician

dialogue in pandemic conditions, this kind of distance relationship can lead to various ethical problems in terms of the illness experience and the objectification of the patient's body, especially when considered alongside the basic medical education, which ignores this articulation of technology in the medical practice. Although making a complete projection about the direct results of the articulation of telemedicine applications into the medical field remains difficult, this article aims to provide some insights about the future positioning this technology will have in a society that (1) has become partially independent from elements such as time and space, (2) is mediated through technology, and (3) is sterile. In conclusion, telemedicine makes an important research subject for understanding the different possibilities it contains and therefore for adopting more ethical approaches, especially when considering the relative newness of the technology, which has yet to become widely accepted and black-boxed and thus is a technology not yet able to conceal the different social relations it contains. Throughout the discussion, the article emphasizes that no possibility exists for technology to inherently possess any absolute character, either positive or negative and that realizing either possibility depends on the choices made during the social construction and interpretation of technology. Lastly, that technology will be increasingly articulated into human reality and existence with all its promises and threats (i.e., its ambivalence) is not difficult to predict; however, this ambivalence also has a character that provides latitude for human intervention at the socio-technical level. Thus, ethical discussions about the forms of this articulation and how these technologies will be socially constructed remain important.

Giriş

Gerçeklik, bireysel bir boyutu içerse de temelde toplumsal olarak inşa edilir ve bu gerçekliğe tabi özneler arasındaki etkileşimler, müzakereler, fikir alıŐveriŐleri ve öznelerin çevrelerindeki nesnelere ile ilişkisi üzerinden kurgulanır. Toplumsal gerçekliğin zamanın değerler sistemiyle birlikte *inşa edilen* bir mefhum olduğu göz önüne alındığında, günümüz gerçekliğinin aynı zamanda birbirine koşut olan önemli iki bileŐenin (1) *teknoloji dolayımı*, (2) *insani etkileŐimlerde sterilleŐme* olduğu iddia edilebilir. Öncelikle, insanın üzerinde var olduğu dünyayla, içinde bulunduğu toplumsal gerçeklikle ve hatta kimi zaman kendi *bedeniyle* ilişkisi geniş anlamda teknoloji olarak adlandırılabilen nesnelere *aracılığıyla* Őekillenmekte, insanoğlu teknolojiye yön verirken teknoloji de insanın gerçekliğine ve bizzat varoluşuna farklı anlamlar kazandırmakta, insan faaliyetlerini koŐullandırmaktadır. Diğer bir deyişle, artık teknoloji yalnızca araçsal bir nitelik arz etmemekte, bizzat kendisi de bir taraf olarak, aktörler arasındaki ilişkilerin mahiyetini dönüştürmektedir. İnsan ve insan olmayanın ilişkisi, karşılıklı belirlenim ve anlam değişimi temelinde yeni bir ilişkisellik (*assemblage*) mantığı arz etmektedir (Deleuze ve Guattari, 1988). Nitekim, bu yöndeki ađdaŐ STS (*Science, Technology and Society Studies* - Bilim, Teknoloji ve Toplum alıŐmaları) ve sosyoloji çalışmaları da, insan ve insan olmayan aktörlerin bütünsel bir matris içinde bir eylem mantığı kurduğunu hatırlatmaktadır (Callon, 1986; Latour, 1987, 2005b). Dolayısıyla, Kartezyen zihin-beden ayrımı üzerinden kurgulanan bilimsel yaklaŐımdaki insan-insan olmayan, organik-inorganik, beden-makine, madde-anlam gibi indirgeyici ikili ayrımlar (*dualities*) ve verili sayılan kategorilendirmelerin ötesine geçen, yeni materyalizm (*new materialism*) (Bennet ve Joyce, 2010; Coole ve Frost, 2010) gibi görece yeni bir epistemolojik ve ontolojik temel, böyle bir toplumsal gerçekliğin farklı ‘sitelerini’ (*sites*) yakalamadaki (Law, 2004) önemini vurgulanması da gerekmektedir. Teknolojinin zaten *istilacı, sızan, gerçekliğin her alanına nüfuz eden* bir niteliği varken, COVID-19, insanların toplumsal varoluŐunda teknolojiyi vazgeçilmez bir koşul hâline getirmiş, pandeminin steril *hakikat rejimi* (Foucault, 1969), iş hayatından eğitime dek çeşitli sosyalleşme biçimlerini, toplumsal alanın çok farklı boyutlarını sanal ortama taşımıştır. Hâlihazırda teknoloji dolayımının zaten artmış olduğu, *ötekine dokunmaktan kaçınma* eğiliminin çeşitli semptomlarını göstermeye başladığı insan iliŐkilerinde teknolojinin kapladığı alan, çoğu durumda bir tercihten ziyade bir zorunluluk hâline gelmiştir. Dolayısıyla pandemi, toplumsal alanda yalnızca yeni varoluş biçimleri kurgulamamıŐ, toplumda var olan bazı eğilimleri de hızlandırmıŐ ve kristalleŐtirmiŐtir (Ergur, 2020). Pandemi gerçekliğinin sunduğu *yeni varoluş kipleri*, yalnızca insani etkileşimleri değil, insan-teknoloji etkileşimini de belirli bir doğrultuda yeniden *ekimlemiŐtir*. Bu yeniden ekimlenme içinde, teknoloji üzerinden dolayımınanmıŐ sanal bir temas biçimi aşamalı olarak fiziksel temasın yerini almaya baŐlamıŐ, insan ve insan olmayan etkileşimi, gerçekliği deneyimlemenin yollarından biri hâline gelmiştir.

Doğası itibarıyla en insani alanlardan biri olan tıp alanı da bu yeni temas biçimi ve ilişkiler birlikteliğine (*assemblage*) uyumlanan toplumsal alanlardan biri olmuştur. Pandemi döneminde çeşitli pilot uygulamaların başladığı uzaktan muayene gibi tele-tıp uygulamaları, pandeminin tesis ettiği yeni toplumsal mimarideki insan-insan ve insan-teknoloji etkileşiminin küçük bir toplumsal modelini oluşturmaktadır. Tele-tıp uygulamalarının çok daha uzun bir geçmişi olduğu, pandeminin yalnızca bir *katalizör* olarak (Ergur, 2020) bu uygulamaları yaygınlaştırdığı unutulmamalıdır. Uzaktan iletişim ağlarını kullanarak tıbbi muayene, değerlendirme, hatta cerrahi müdahale yapma fikri, özellikle insanoğlunun varoluşunu uzaya genişletme düşüleriyle birlikte düşünülebilir (Brezulianu ve ark., 2010, s. 220). 1960'lerden itibaren doğrusal olmayan bir gelişim göstermiş tele-tıp uygulamaları, internet teknolojilerinin öncesinde de var olsa da, kablosuz iletişim ağlarının dünya geneline yaygınlaşması tele-tıp teknolojilerinin temel kilometre taşlarından biri olarak işlevlenmiştir (Fong ve ark., 2011, s. 1-12). Özellikle 2000'lerin başından bu yana çeşitli dönemlerde yaygınlık kazanan elektronik hasta takip sistemleri, robotik cerrahi gibi uygulamaların genişlettiği olasılıklar evreni ve iletişim teknolojilerinin toplumun çok çeşitli boyutlarına giderek daha çok nüfuz etmesi ile birlikte, tıp alanı da geleneksel hasta-hekim ilişkisini dönüştürecek bir nitelik kazanmış, tıbbi pratiğin teşhis, tedavi, takip, hatta cerrahi müdahale gibi birçok farklı aşamasında fiziksel temas biçimlerinin yanında uzaktan, sanal yeni temas biçimleri de kademeli olarak var olmaya başlamıştır. Bu makalede, pandemiyle birlikte gitgide sanal ve steril bir nitelik kazanan toplumsal gerçeklik, tele-tıbbın doğrusal olmayan gelişimini ve tıp pratiğine eklenmesini ivmelendiren önemli bir başka aşama olarak değerlendirilmiş; tele-tıp uygulamalarının, yaygınlaşması hâlinde, tıbbi pratiğin ve alanın uygulama, hasta-hekim ilişkisi, erişilebilirlik gibi çeşitli boyutlarında yol açabileceği dönüşümler kavramsal olarak tartışılmış; görece yeni, yaygın olarak kabul görmemiş bir teknolojinin *ambivalansı* çeşitli boyutlarıyla ortaya koyulmuştur.

Teknolojinin evriminde eklenme ve sıçrama: Tıp teknolojisinin özel konumu

İnsanlık tarihindeki önemli dönüm noktaları, çoğu kez teknolojik yeniliklerin yön verdiği olaylar dizisinin bir sonucudur. Hatta tarihsel dönemlerin tasnifi çoğu zaman hâkim teknolojik altyapı ya da araçların adıyla yapılır. Bu nedenle, insanın doğayla ilişkisinin niteliğini belirleyen en temel ögenin teknoloji olduğunu iddia edebiliriz. Teknolojinin tarihsel rolü, yalnızca insan-doğa ilişkisi ile sınırlı kalmaz; insanlar arası -diğer bir deyişle toplumsal mahiyetteki- ilişkilerin düzenlenmesine de yayılır. Teknoloji, insanlık tarihinin her aşamasında mevcut olmuştur; zira kültürün bir bileşenidir. Bununla birlikte, teknoloji tek yönlü bir şekilde toplum hayatını belirlemekten ziyade onunla diyalektik bir ilişki içindedir. Teknoloji yalnızca teknik nesnelerin kendileri değildir; onlara ilişkin bilgi, kullanım pratikleri, tasarımlar ve söylemler de teknolojinin bileşenleridir. Ancak teknolojinin gündelik hayattaki görünüşleri, onun yalnızca işlevler ve nesnelere ibaret olduğu yönünde bir mesaj

yayarlar. Teknoloji hakkındaki bu nötrleştirici söylemin kendisi, onun değer-yüksüz ve salt işlevsel bir olgu olmadığını, tersine her kullanım biçimi ve onun hakkındaki söylemin aslında bizatihi teknolojinin ideolojik mahiyetini işaret eder. O nedenle her teknoloji düzeyi, yeni teknik kapasiteler ve olanaklar kadar, yeni söylem katmanları, değerler sistemi ve eylem mantığını beraberinde getirir. Bir teknolojik düzeyden bir başkasına geçiş, tarihte bazen aşamalı ve yavaş, bazen beklenmedik ölçüde hızlı ve âni olabilmiştir. Her durumda, teknolojik bilgi ve güç, bir önceki düzeyle eklenilerek gelişir. Ancak tarihin bazı anlarında, dışsal birçok etkenin bir araya gelmesiyle öngörülme sınırları da gerçekleşebilir. Bu büyük teknolojik sınırlar, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren bilimsel içeriği yoğunlaşarak gitgide daha sıklıkla görülmeye başlamıştır (Freeman ve Soete, 2003, s. 19). Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren teknoloji, kültürün ikincil bir tamamlayıcısı olmaktan tamamen çıkmış, toplum hayatının merkezine yerleşmiştir. Gündelik hayatın kurgusu, her geçen gün daha fazla teknik nesnelerin hâkim olduğu, bunların insan eylemlerine belirgin bir şekilde yön verdiği bir süreç hâlini almaktadır.

İçinde bulunduğumuz tarihsel dönem farklı düşünürler tarafından farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Bunların arasından *enformasyon toplumu*, bugünü en iyi anlatan tanımlamalardan biridir; zira temel *üretim aracı*, günümüz küresel finans kapitalizmi koşullarında enformasyon hâline gelmiştir. Çağımızda yaşanan toplumsal buhranların, siyasi istikrarsızlıkların, çatışma ve kargaşa durumlarının birçoğunda, diğer yapısal sosyoekonomik etkenlerin yanı sıra, enformasyon toplumuna geçiş, ona ayak uydurma ya da uyduramama sorunlarının olduğu ifade edilebilir. Tarihte bazı olay ve dönemler, yeni bir teknoloji düzeyinin hızla yayılması için beklenmedik bir etki yapabilir. Böyle hızlandırıcı süreçlerde, eski teknoloji düzeyi, onun değerleri ve pratiklerine bağlı geniş bir bireyler topluluğunun ciddi bir bocalama yaşaması doğaldır. Nitekim COVID-19 Pandemisi'nin başlangıcından itibaren, birçok sektörde iş yapma biçimleri, toplumsal ilişki türleri hızla değişmeye başlamıştır. Bu süreçte enformasyon teknolojisine hâkimiyet, onun olanaklarından en iyi şekilde yararlanabilmek, kişiler ve meslek grupları arasında belirleyici bir ayrışmaya neden olmuştur. Birçok meslek ve etkinlik alanında bu ayrışmalar gözlemlenmektedir. Ancak konunun bir salgın hastalık olduğu, buna karşı mücadelenin tıp mensupları tarafından verildiği göz önüne alındığında, en çarpıcı ayrışmaların sağlık çalışanları arasında gözlemlenmesi şaşırtıcı değildir. Pandemi mücadelesine etkin bir şekilde katılan sağlık çalışanlarının kazanımlar elde etmelerinde, enformasyon teknolojisini başarıyla kullanabilmeleri önemli rol oynamıştır; zira bilinmeyen bir hastalık olarak COVID-19, mevcut tıp bilgisini önemli ölçüde geçersizleştirmiş, küresel çapta anlık enformasyon akışına hâkim olmak, çok belirleyici bir mesleki üstünlük sağlamıştır. Bunun temelinde pandeminin küresel boyutta bir *katalizör* olarak, teknolojik ilerlemenin zaten mevcut yön ve niteliğini belirgin şekilde hızlandırması yatmaktadır.

Pandemide yalnızca COVID-19 hastaları için yalıtım koşullarında gerçekleştirilmesi gereken teşhis, tedavi, bakım ve izleme konularında değil, COVID-dışı hastaların gereksinim duyduğu her türden sağlık hizmetinin sürdürülmesi için de teknolojinin sunduğu olanaklara iyi hâkim olmak merkezi bir önem arz etmektedir. Önceki salgınlarda bu konuya dikkat çeken çok sayıda bilimsel yazı olmasına karşın sağlık hizmetlerinin bu yönde düzenlenmesi, teknolojik olanakların uygulamaya sokulması ve yaygınlaştırılması pandemi kapsamına ulaşan son salgına dek, hatta pandemi başladıktan sonra da gündemde yeterince yer almamıştır. Tele-tıp uygulamalarına geçiş, pandemi sürecinde, enformasyon toplumunun gereklerini iyi idrak etmekle yakından ilgilidir. Bu uygulamalar özellikle pandemi ortamında hem sağlık çalışanlarını, hastaları, hasta yakınlarını hastalık bulaşma riskinden korumak hem bireylere gereksinim duydukları sağlık hizmetlerini ulaştırmak için bir seçenek sunmaktadır. Oysa kullanımının yaygınlaşmaması, teknolojinin tıp alanını dönüştürme hızı, yönü, gereklerinin kamu karar alıcıları, yerel yönetim yetkilileri, hastane veya diğer sağlık kuruluşlarının yöneticileri tarafından yeterince kapsamlı ve kıvrak bir şekilde idrak edilmediğini göstermektedir. Öte yandan bu hizmetin sunucusu hekimler ve alıcısı hastalar tarafından ortaya konan bir *arz-talep* yönlendirmesinin doğmaması, tele-tıp uygulamasını gerektiren tarihsel, teknik ve düşünsel koşullarının yeterince fark edilmediğinin göstergesidir. Bu yalnızca teknik alt-yapı konusu değildir; yeni bir teknoloji düzeyinin, hayatı geliştirici yönde kullanılması için irade göstermekle ilgilidir (Habermas, 1997, s. 66). Türkiye’de tele-tıbbı geçiş, ancak kimi tıp aktörlerinin girişimleri sayesinde uygulamaya geçmiştir. Zhai, tele-tıbbın yaygınlaşmasının önündeki engelleri sıraladığı yazısında bu uygulamanın öncüler tarafından kullanılması ile pragmatistler tarafından teknolojik bir alt-yapı olarak benimsenmesi arasındaki mesafenin giderek daha hızlı kapandığını belirtmektedir (2020). Yine de öncülerin bu deneyimlerinin, salgının yayılma, pandeminin dalgalarının ve zirvelerinin yinelenme hızında ardıllar oluşturacak bir etki oluşturduğu söylenemez; bu istisnai girişimler, mevcut yapılanmış tıp alanı eylem mantığının değişmeye direnen aktörleri tarafından benimsenmekte zorluk çekilmektedir. Hatta tıp mensupları içinde gerek bireysel gerek kurumsal anlamda tele-tıp uygulamasına güçlü direnişler gözlemlenmektedir. Oysa tele-tıp gibi uygulamalar, bir olağanüstü toplumsal durum olan pandeminin beklenmedik şekilde hızlandırdığı bir teknolojik dönüşümünü duyurmaktadır (Doueihi, 2008, s. 14-15). Bu geçiş durumu yalnızca teknolojinin teknik boyutuyla ilgili değildir; onun tekabül ettiği değerlerin de köklü bir şekilde değişmesi söz konusudur.

Pandemide Tele-Tıbbın Diyalektiği: Kısıtlanma ve Olanaklar

COVID-19, hastalığın ‘bilinmeyen’ doğası nedeniyle, ortaya çıktığı günden itibaren var olan toplumsal eylem kalıplarında, bilinen normlarda, tanınan toplumsal varoluş biçimlerinde keskin dönüşümlere neden olmuştur. Kesin tedavisi bilinmeyen bir hastalık olarak COVID-19’un yarattığı *belirsizlik*, *boşluk* ve *yasasızlık* hâlinin toplum

üzerindeki izdüşümünü yüksek korku, endişe ve kaygıyı içeren bir “istisna hâli” (Agamben, 2006) olarak okumak mümkündür. Modern yaşamın muhtelif olgularına nüfuz eden “akışkanlık” (Bauman, 2000), pandemi döneminde bizzat zaman mefhumunun kendisini de *akışkan* yaşamlarımıza uyum sağlayacak şekilde dönüşmüştür. Bu dönem öncesinde aralıklı parçalar hâlinde yönetilen zaman, pandemi döneminde eve kapanmayla beraber yoğunlaştırılmış bir belirsizlik süresi şeklinde deneyimlenmeye başlamıştır (Doyle ve Conboy, 2020). Sokağa çıkma kısıtlamaları, seyahat yasakları, okulların ve iş merkezlerinin kapatılmasına ilişkin kısıtlamalar, teknoloji üzerinden dolayımlanmış farklı bir toplumsal varoluş biçimini de beraberinde getirmiştir. Pandeminin gündelik yaşam pratiklerine birçok kısıtlama getirmesi yanında yeni olanaklar da sunan diyalektik bir süreç olduğunu söylemek mümkündür. Uzun süreli eve kapanmanın etkisiyle toplumsal alan dönüşürken, pandeminin yarattığı kısıtlılıklar yeni bireysel anlamlandırma şemaları oluşturmaktadır. Bir yandan ise akışkan modernliğin örgütlediği kamusal ve özel alanın iç içe geçişi (Bauman, 2000) pandemi süreciyle daha da hız kazanmıştır. Bu noktada dijitalleşme kamusal ve özel alan arasındaki sınırları silikleştiren, iki ayrı mekân arasındaki geçişliliği tesis eden ve sanal bir “biraradalık” içinde yeniden kurgulayan temel unsur olarak düşünülebilir. Kısıtlamalarla ortadan kalkan kamusal alan, dijitalleşmeyle beraber siber mekâna kayarak sanal bir ortamda yeniden üretilmektedir (Koca ve Tatal, 2021).

Sosyal iletişimin devamlılığında başat bir rol oynayan teknoloji, tıp alanına da nüfuz ederek hastalar için ön değerlendirme görüşmesi yanında özellikle kontroller için gereksiz hastane başvurularını ve hastanede bekleme sürelerini azaltarak sağlık hizmeti sunumunu uzaktan yapabilmeyi tele-tıp aracılığıyla mümkün kılmaktadır (Portnoy ve ark., 2020). Hekimin hastasına dokunmasının teşhis amaçlı muayenenin önemli bir parçası olmak yanında tedavi başarısının da bir parçası olarak görülmesi (Singh ve Leder, 2012), tele-tıp uygulamaları ile hasta-hekim etkileşiminin bir arayüz üzerinden sanal bir boyuta aktarılması sonucunda değişecek meslek pratiklerine özgü çeşitli risklerin ortaya çıkabileceği konusundaki itirazların temelini oluşturmaktadır. Bu risklerin, hasta-hekim ilişkisinde, özellikle yeni bir teknolojinin yaygınlaşmadığı ve genel kabul görmediği aşamada kristalize bir şekilde gözlemlenebilen çeşitli tereddüt ve endişe tepkilerine sebebiyet vereceği öngörülebilir. Öte yandan teşhis ve tedavi alanlarında teknoloji kullanılmasının hastalıkla ilişkili yaşanan deneyimleri sosyal norm ve değerler üzerinden değiştirdiği tartışılmaktadır (Hofmann ve Svenaeus, 2018). Bu konuyla ilişkili tereddütlerin giderilip giderilemeyeceği ve teknolojinin sağlık hizmeti alanında farklı konumlandırılışlarının sonuçlarına ilişkin veriler hem hasta hem hekim tarafında direnç veya uyumlanma süreçlerini şekillendirecek unsurlar olarak tahayyül edilebilir. Öncelikle, tıbbi tedavide dokunma pratiğinin ortadan kalkması karşılıklı simge alışverişinde bulunan hasta-hekim, bir diğer deyişle insan-insan ilişkilerinin niteliğini değiştirmekte, hasta olan özneyi nesneleştirmektedir (Ergur ve Çobanoğlu, 2020). Bu durum hasta tarafında, hastalık deneyiminin de çeşitli

şekillerde *bağlamından koparılması* anlamına gelmektedir. Hekimler açısından ise teknolojinin aşırı kullanımının özerklik ve karar verme yetisini kısıtlayan bir *vasıfsızlaşma* doğurduğu endişesi, klinik pratikler ve hekim-hasta iletişimi üzerinde olumsuz bir etki yaratabilmektedir (Lu, 2016). İş rolleri, statüleri ve özerkliğinin olumsuz etkileneceğini düşünen hekimler teknoloji-yoğun sistemin uygulanmasına direnebilmektedirler (Anderson, 1997).

Bununla beraber, dokunma pratiğinin ortadan kalkması, yalnızca mutlak bir olumsuzluğa işaret etmemektedir. Temasın risk anlamına geldiği bir toplumsal bağlamda, uzaktan hasta görüşmesi çok önemli bir işleve sahiptir. Tele-tıp, bir yandan hem sağlık çalışanları hem de hastalar açısından doğrudan fiziksel teması önleyerek bulaş riskini azaltırken (Zhai, 2020) diğer yandan hekim ve hasta arasındaki mesafeyi paradoksal bir biçimde ortadan kaldırarak COVID-19 salgını gibi küresel bir kriz döneminde sağlık hizmetine erişimi kolaylaştırmakta, böylelikle hem hasta hem hekim açısından verimli ve doğru bilgi akışını sağlayan bir araç olmaktadır (Ashley, 2002). Tele-tıpla beraber değişen fiziksel muayene pratikleri, klinik mekândan kopuş, hekim-hasta iletişiminin dolaylanması ve alt-yapı eksikliklerinin neden olacağı tereddütlerin yanı sıra, salgın sürecindeki muhtelif kaygı ve belirsizlikler içerisinde hastalığa yakalanma korkusunun da önemli bir bileşen olduğu unutulmamalıdır (Asmundson ve Taylor, 2020). Aynı zamanda COVID-19 hakkında hızla yayılan sahte ve yanlış haberler bu belirsizlikleri daha da pekiştirmekte, *sıvı-modern* bilgi hareketliliği, salgın sırasında toplumun COVID-19 salgınına yönelik anlayışını sağlamlaştırmaya yönelik kurumsal çabaları baltalamaktadır (Doyle ve Conboy, 2020). Bilgi kirliliği nedeniyle gerçeklik algıları bozulan bireylerin çareyi komplo teorileri ve pandemi kadar hızlı yayılan (*infodemic*) sahte haberlere inanmakta buldukları bir bağlamda, hasta ve hekim arasındaki diyalogun devam ettirilmesinin ve hastalıkla ilgili doğru bilgiye ulaşabilmenin önemi göz ardı edilemez. Bu noktada, tele-tıbbın, fiziksel olarak kopmuş bu diyalogu sanal olarak devam ettirebilecek bir kanal olarak, küresel bir salgının hızla yayıldığı bir kriz atmosferinde belirsizliklerin aşılmasına önemli bir katkı sunacak bir teknoloji olarak ortaya çıkacağı iddia edilebilir.

Tele-tıp Uygulamalarının COVID-19 Koşullarında Âni Uyarlanma ve Yaygınlaşması

Pandemi sürecinde, özellikle hasta ve hekim arasındaki diyalogun zayıflamasının önemli bir nedeni, bulaş riskidir. Pandemide toplumsal hareket kısıtlamaları nedeniyle evden çıkamayan hastaların sağlık kuruluşlarına erişmesinin zorlaşması ve bulaşıcı hastalığın doğurduğu kaygı nedeniyle özellikle en riskli alanlar olarak görülen hastanelere gitmekten çekinilmesi, ayrıca kamuoyuna acil olmadıkça hastanelere gidilmemesine yönelik çağrılar yapılması gibi durumlar, toplumda yeni bir tür ‘hastane fobisi’ (Waxman, 1978) (*Nosocomophobia*) gelişmesine yol açmıştır. Oysa olağanüstü koşullar altında da sağlık bakımına ulaşmanın hem hayat kurtarıcı hem sağlık

sorunlarının kötüleşmesinden koruyan niteliği göz ardı edilemez (Lurie ve Carr, 2018, s. 1). Her ne kadar tele-tıp uygulamaları, bu açılardan önemli bir seçenek olsa da çoğunlukla (1) lisanslama gibi yönetsel, (2) geri ödeme sistemlerinin bu hizmeti kapsamına almaması gibi finansal, (3) hastanın resmi başvurusu olmadan sağlık hizmeti almasının önündeki hukuksal engeller nedeniyle yaygınlaşmamaktadır. Hage ve Aiken, karmaşık organizasyonlarda sosyal değişmeyi ele alırken, yeni programlara geçilmesi için genel anlamda dört aşamanın geçerli olduğunu belirtmektedirler: Değerlendirme, başlatma, uyarlanma ve rutine sokma (1970, s. xiv). Özellikle başlatma ve yerleştirme aşamalarında ortaya çıkabilecek fikir ayrılıkları, sağlık hizmetinde yeni bir teknik açılımına gereksinim doğuran koşulların fark edilmesiyle tele-tıp yöntemlerinin rutine girmesi arasındaki süreci bütün dünyada zorlaştırmaktadır. Çeşitli direnç ve uyumlanma biçimleriyle tanımlanabilecek başlatma ve yerleştirme aşamaları, uygulama yaygınlaşıp rutine girmeden önce muhtemel sorunların tespit edilmesi ve gerekli çözümlerin uygulanabilmesi açısından da toplumbilimsel bir araştırma nesnesi olarak önemini korumaktadır.

Lurie ve Carr, uzaktan klinik bakım, eğitim ve sağlık başvurularını desteklemek, yükseltmek için tele-tıp ya da bu yönde kullanılan teknolojilerin geçtiğimiz on yılda belirgin şekilde arttığını belirtmektedirler (2018, s. 1). Çünkü arka arkaya gelen doğal felaketler ve salgın hastalıklar sağlık hizmetlerini kesintiye uğratarak zora sokarak sonuçta kalitesini azaltmaktadır. Pandeminin başından beri ülkelerde öncelik COVID-19 hastalarına yönelmiştir. Dünyada ilk kez deneyimlenmesi nedeniyle bilinmezlerle dolu olan bu hastalığın çoğunlukla hafif seyirli olmasına karşın öldürücü de olabildiğinin fark edilmesiyle sağlık kuruluşları, acil ve yataklı servislerini hızla, yalıtım koşullarına uygun sağlık hizmeti sunma alanlarına çevirmişlerdir. Poliklinikler, hatta diğer hastalıkların tedavi edildiği klinikler birçok hastanede kapanmış, kapanmayan yerlerde de kapasite azaltmaya gidilmiştir. Hem sağlık çalışanlarının olan gücüyle COVID mücadelesinde yer alması gerekliliği hem bireylerin acil durumlar dışında hastanelere gelerek COVID-19 bulaşma riskine maruz kalmaması gerekçesiyle bu uygulama halka 'evde kal' çağrısı şeklinde sunulmuş, ancak oluşan hizmet açığını karşılayacak bir alternatif gösterilmemiştir. Oysa özellikle COVID-19 Pandemisi için korunma, teşhis, tedavi, hastalık kontrolü alanlarında kullanımına yönelik derlemenin sonuçları (Monaghesh ve Hajizadeh, 2020) tele-tıbbın *salgına hazır oluşluk (preparedness)* anlamındaki önemini ortaya koyar niteliktedir. Dolayısıyla teknolojinin, krizin ortaya çıkardığı büyük alt-yapı sorunlarını telafi-edici bir aktör olarak pandemi sürecindeki yeni gerçeklik kurgusunda aktif bir rol alacağını öngörmek zor değildir.

Pandeminin ilk üç ayında COVID-dışı hastalıklarda teşhisin geciktiği, tedavisiz kalma nedeniyle hastalıkların ilerlediği, önlenemez ölümlerde artış olduğuna ilişkin veriler (Ojetti ve ark., 2020), tele-tıp gibi uzaktan uygulamalarla sağlık hizmetinin sürdürülmesinin önemini ortaya koymaktadır. Daha önceki salgınların deneyimine

dayanan öneriler, söz konusu sorun artık geçtiğinden ya da o an için etkilenen coğrafyalarda olunmadığından önceliğini yitirip bilimsel yazıların satırlarında kalmıştır. Örneğin kronik hastalıkların alevlenmelerinden kaynaklanan acil durumlarda ve poliklinikler kapatılmak zorunda kalındığında sağlık hizmetinin devamlılığı için tele-tıp kullanımı önerilmiş, hatta lojistik, personel, parasal kaynak konularının ötesinde veri güvenliği, hasta mahremiyeti, malpraktis sigortası konularının da ele alınması gerektiği belirtilmiştir (Lurie ve Carr, 2018). Ayrıca Ohannessian tele-tıbbın epidemilerde epidemiyolojik araştırmaları, hastalık kontrolünü ve hastaların klinik yönetimini iyileştireceğini ileri sürmektedir (2015, s. 98). Dünya Sağlık Örgütü'nün e-Sağlık terimiyle “bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağlık alanlarında maliyet-etkin, güvenli kullanımı” olarak tanımladığı tele-tıbbın (WHA5828, 2015, s. 121) o zamandan günümüze yeterince yaygınlaşmamışken pandeminin ‘katalizör’ etkisinde (Ergur, 2020) ciddi bir ivmeyle bir hareketlenmeye yöneldiği görülmektedir. Bu noktada, üroloji alanında *platinyum öncelikli* vurgusuyla yayımlanmış bir editöryal yazısı özellikle dikkat çekicidir. Yazıda Sosnowski ve arkadaşları (2020), tele-tıbbı hızla ve giderek yaygınlaşmakta olan bir yöntem olarak sunmakta, ayrıca sağlık çalışanlarının tele-tıp aracılığıyla en iyi kalitede, hasta-merkezli bir sağlık hizmeti vermek üzere eğitilmesi için olan güçle çaba sarf edilmesi gerektiğini belirtmektedir (s. 821). İçerdiği insan ilişkilerinin dokunma mefhumu üzerinden tanımlandığı, dolayısıyla bu yöntemi kullanmaya direncin fazla olabileceği düşünülebilecek cerrahi bir branş için bu net çağrı, karmaşık sağlık hizmeti organizasyonunda sosyal değişimin (Hage ve Aiken, 1970) son iki aşaması olan “âni uyarlanma-yaygınlaşma” için pandeminin hızlandırıcı etkisine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Dolayısıyla, pandeminin getirdiği *steril hakikat rejiminin* mantığı insan varoluşunun her alanına sızmakta, bu durum, yalnızca insan ilişkilerinin değil, teknolojilerin de bu mantık doğrultusunda eklemeli olduğu yeni bir toplumsal eylem alanı kurgulamaktadır. Bu yeni kurguya eklemeli teknolojinin *ambivalansı* da, toplumsalın çok çeşitli boyutlarına sirayet etmekte, kendini çeşitli ikilikler hâlinde göstermektedir.

Toplumsal Eşitsizlikler Karşısında Tele-Tıp Uygulamaları

Sanayi sonrası toplumda temel bir olgu hâline gelen küreselleşmenin her ne kadar genel kabul gören bir tanımı olmasa da, genel olarak devletlerin ekonomik (sermayesinin), siyasi ve sosyokültürel ilişkilerinin (fikirlerin ve kültürlerin) alışverişi sonucu, insan, toplum ve devletler arasındaki iletişimin ve etkileşimin birbirlerine bağımlı hâle gelmesinden doğan toplumsal bir değişme süreci olarak düşünülebilir. Giddens, modern toplumsal kurumları geleneksel toplumsal düzenlerden ayıran süreksizlikleri açıklarken, modernliğin koşulları içinde *değişme hızının* son derece süratli olmasından ve dünyanın değişik bölgelerinin birbirleriyle bağlantı içine çekilmesiyle birlikte ortaya çıkan toplumsal dönüşümün dalgalarından söz eder (1990, s. 6). Geçmişe oranla baş döndürücü hızda gelişen teknoloji, *sızan mahiyetiyle* hayatın

her alanına hâkim olmakta ve toplumsal yaşayışın çok farklı boyutlarını hızla dönüştürmektedir. Kimi zaman küreselleşmenin kültürel, ekonomik ve toplumsal alanlarda yol açtığı değişimler toplumsal eşitsizliklerin artmasına neden olabilmektedir. İnce'ye göre küreselleşmenin doğurduğu “çelişkiler, toplumsal değişimin olağanüstü hızlı bir *farklılaşma ve eşitsizlik süreci* olarak deneyimlenmesine” neden olmaktadır (2017, s. 303). Sağlığın eşitsizlikler zeminini üzerine kurulu oluşu (yeterli ve sağlıklı beslenememek, sağlık hizmetinden ve tedavilerden yararlanamamak gibi), kapitalizmin şiddetlendirdiği sosyoekonomik eşitsizliklerle açıklanabilir. Dünya Sağlık Örgütü'ne göre sağlığı iyileştirmek herhangi bir sağlık sisteminin temel amacı olsa da, tek hedefi olarak nitelendirilemez (WHO, 2000). Sağlığın amacı, ulaşılabilir en iyi ortalama düzey (iyilik) ile bireyler ve gruplar arasındaki en küçük uygulanabilir farklılıklar (adalet) olarak iki yönlüdür. Bu tanımdaki iyilik, insanların ondan beklediklerine adaletli, ayırım gözetmeksizin, herkese eşit derecede iyi yanıt veren bir sağlık sistemi anlamına gelmektedir (s. 26). Ancak günümüzde herkes sağlık sistemine aynı oranda erişebilme ve ondan yararlanabilme imkânına sahip değildir. Çağdaş toplumlarda hastalıkların ve ölümlerin niteliklerini Turner kapitalist üretimin doğasıyla (1995, s. 167); Cockhergam ise sosyal sınıf veya sosyoekonomik durumla (2007, s. 75) açıklar. Bireyler arasındaki sosyal sınıflar farklılaştıkça ölüm ve değişen risk etkenlerine maruz kalma oranları da buna paralel olarak farklılaşmakta (Calnan ve Johnson, 1985, s. 55), dolayısıyla eşitsizliklerin yaygın olduğu yerlerde hastalıkların da buna paralel artış gösterdiği gözlemlenmektedir.

Sağlık sisteminden eşit biçimde yararlanılamamasının neden olduğu eşitsizlik, pandeminin yarattığı *kriz* anlarında daha belirgin hâle gelmiştir. Tele-tıp, bu eşitsizlikleri ortadan kaldıran, aynı zamanda farklı veçheleri üzerinden derinleştiren, çelişkisi doğasına içkin bir teknoloji olarak ortaya çıkmaktadır. Öncelikle uygulama, sağlık hizmeti sağlayıcılarının hastaların sağlık durumlarını fiziksel olarak uzaktan değerlendirebilmesini, hastalıklara teşhis koyup tedavi edebilmelerini (Manchanda, 2020, s. 26), sağlık hizmetinin telekomünikasyon teknolojileri kullanılarak sunulmasını mümkün kılar (Grisgby ve ark., 1995, s. 115). Hekime ulaşmak isteyip coğrafi olarak elverişsiz yerlerde ikâmet etmek, sosyoekonomik açıdan yeterli imkâna sahip olmamak gibi etkenler, hastaneye gitmenin (özellikle pandemi döneminde) yarattığı psikolojik yük ile birleşince sağlık hizmetine erişimde çeşitli eşitsizliklere neden olmaktadır. Bu gibi durumların, sağlık hizmeti almak isteyen bireylerin tele-tıbbaya yönelmelerini etkileyeceği iddia edilebilir. Tele-tıp, yalnızca hastaların ve sağlık hizmeti sağlayıcıların kendilerini ayıran *mesafe* ve *zaman* engellerini aşmalarını (Bashshur, 1995, s. 87) değil, aynı zamanda erişimi zorlaştıran çeşitli toplumsal eşitsizliklerin bertaraf edilmesini de sağlar.

Tele-tıp sistemleri sağlık bakımında aciliyet açısından değerlendirme yapmayı (*triage*), tedavisini ve koordinasyonunu önemli ölçüde iyileştirirken özellikle

kaynakların yetersiz olduğu ve sağlık hizmetine erişmenin zor olduğu bölgelerde hastalara özel bakım hizmetleri sunabilir; böylece kaynakların gerçekten ihtiyacı olan hastalara aktarılmasına katkıda bulunabilir (Rockwell ve Gilroy, 2020). Dolayısıyla, fiziksel mesafenin neden olduğu çeşitli eşitsizliklerin, sanal bir arayüz aracılığıyla kısmen bertaraf edilmesi söz konusudur. Bununla birlikte tele-tıp, kırsal ve kentsel alanlar arasında, kaynak mevcudiyetindeki farklılıktan kaynaklanan eşitsizliği önlemenin en önemli yollarından biri olarak görülmektedir (Ricketts, 2000, s. 647). Zurn ve arkadaşları, tele-tıbbın azaltılabileceği dört tür dengesizlikten bahseder: meslek/uzmanlık dengesizlikleri, coğrafi dengesizlikler, kurumsal dengesizlikler ve hizmet dengesizlikleri ve cinsiyet dengesizlikleri (2004). Tele-tıbbın piyasaya sürülmesi, sağlık hizmetlerinin daha eşit bir şekilde dağıtılması ve dolayısıyla uzakta konumlanan hastaların sağlık hizmetine erişiminin iyileştirilmesi olarak görülmüştür (Brauer, 1992). Tele-tıbbın en büyük vaatlerinden biri, tıp uzmanlarının ve tesislerinin yetersiz olduğu veya kişilerin imkânlarının coğrafi ve sosyoekonomik etkenlerden dolayı kısıtlı olduğu kırsal veya uzak bölgelerde yaşayan insanların sağlık hizmetlerine erişimini iyileştirmesidir (IOM, 1996, s. 173). Ancak bazı ülkelerde sağlık çalışanları ve hastalar arasında tele-tıp konusunda sınırlı farkındalık ve hükümet iradesi eksikliği olduğunu da belirtmek gereklidir (Mars, 2013, s. 327). Kırsal kesimlerde karşılaşılan internete erişim ve alt-yapı eksiklikleri (Mossberger, 2009, s. 149) ve hastaların tıbbi yardıma sınırlı erişim olanağı yanında teknolojiyi yetkin kullanamayan hekimlerin oluşu da eşitsizliği artırabilecek bir başka etkidir (Zhai, 2020, s. 65). Tıbbi bakıma yönelik bir telekomünikasyon artırımı olarak başlayan ve bilgi teknolojisi ve sağlık hizmetlerinin bütünleştirici bir sürecine dönüşen tele-tıbbın (Bashshur ve ark., 2000, s. 635), pandemi döneminde risk altında bulunan hastanelere gitmekten kaçınan ve özellikle bir hekime ulaşma imkânı kısıtlı olan bireyler tarafından kullanılması yaygınlaştıkça sağlık hizmetinden yararlanmadaki eşitsizliklerin büyük oranda azalacağı iddia edilebilir. Öte yandan, uzaktan hasta değerlendirmenin her koşulda yeterli ve en iyi tedaviyi sunacak bir hizmet olmayabileceği de unutulmamalıdır. Bu yetersizlik ve engeller, hasta açısından yeni bir uygulama karşısında değişime direnç, hastanın yaşı, eğitim durumu, sınırlı teknoloji ve bilgisayar okuryazarlığı bilgisi, çeşitli tele-tıp hizmetlerinden haberdar olmamak gibi etkenleri içerir (Scott Kruse ve ark., 2018). Bu gibi etkenler, eksik yönetim pratikleri ve politikalarla birlikte düşünüldüğünde, toplumsal eşitsizliklerin farklı bir veçhe üzerinden derinleşmesi riskini de içermektedir. Yalnızca kaynakların dengesiz-yetersiz dağılımı ile ortaya çıkan alt-yapı sorunları değil, hastaların teknoloji okuryazarlığının, yani bu yeni gerçekliğin gerektirdiği eğilimin (*disposition*) dengesiz dağılımı da eşitsizliği farklı şekillerde sürdürmektedir. Bu eşitsizlikler Bourdieu'nün (1979) bahsettiği üç tip sermayeyi de (ekonomik, kültürel ve sosyal) kapsar niteliktedir.¹ Teknolojinin aşamalı olarak daha fazla toplum hayatına

1 Ekonomik ve sosyal sermayelerin yetersiz geldiği noktalar sosyoekonomik eksikliklerle açıklanabilirken kültürel sermayenin yetersiz olduğu durum ise yetersiz teknoloji okuryazarlığı ile açıklanabilir.

sızması ve belirleyici bir eylem birimleri matrisine dönüşmesi, sosyoloji kuramındaki yapı-eyleyen gerilimini zıtlıktan bütünleşmeye doğru dönüştürmekte, *ilişkisellik* temelinde örgütlenen çoğulcu bir *eylem mantığı ya da mümkünler evreni içinde konum alışlar uzamını* biçimlendirmektedir (Bourdieu, 1998, s. 379). Üstelik bu ilişkisellik, teknik nesne ve kullanımların özerkleşme eğiliminin artışı nedeniyle insan-merkezli olmaktan çıkmakta, bireyleri *çoklu-iletkenlere* dönüştürmektedir (Latour, 2005a, s. 250). Böylece eylemselliğe yön veren *sermaye seferber edebilme becerisi*, her üç sermaye tipini, hem *müzakere silahı* hem *uzlaşma garantisi* niteliği taşıyan (Bourdieu, 2000, s. 355) bütünsel bir *toplumsal pusula* olarak yoğunlaştırarak *simgesel sermayede* billurlaştırmakta (Bourdieu, 2003, s. 347), ilişkisellik mantığının cinsinden yeniden yapılanan aktör bağlantılarını kurar hâle gelmektedir. Tele-tıp uygulamaları, bu ilişkiselliğin çarpıcı bir şekilde gözlemlenebildiği bir *alan* (champ – field) oluşturmaktadır. Ancak bu *esneklik ve ilişkisellik* eksenindeki yeniden yapılanma, her büyük üretim biçimi değişmesi ve onun teknolojik dönüşümünde olduğu gibi, yeni bir *ayrışma* biçiminin belirginleşmesini hızlandırıcı etki yapmaktadır. Bahsedilen sermayelere sahip olmayanlar tele-tıp hizmetinden yararlanırken/yararlanmaya çalışırken zorluklarla karşılaşabilir; dolayısıyla toplumsal eşitsizlikler kendini yeniden üretebilir. Bu durumu *eşitsizlik döngüsü* olarak tanımlayan Çıtak’a göre (2020), “sınıfsal eşitsizlik sağlıksızlığı oluştururken, sağlıksızlık da eşitsizliğin idamesini ve yeniden üretimini sağlamakta”, böylece COVID-19 Pandemisi’nde hastalığın etkileri sınıfsal farklılık göstermektedir (s. 454). Pandeminin bir kriz dönemi oluşu ve süregelen toplumsal değişmelerin hızlandırıcı etkisi, bireylerin sağlık hizmeti almak için bu sisteme yönelmelerindeki artışla belirginleşmektedir. İnsanların kendilerini sürekli uyarlamasını gerektirecek radikal bir sistem değişiminin eşliğinde bulunduğumuzu söyleyen Schwab, dünyadaki değişmeyi kucaklayanlar ile ona direnenler arasında artan ölçüde bir kutuplaşmaya tanıklık edeceğimizi vurgular. Bu durum toplumsal kutuplaşmanın çok ötesinde bir eşitsizliğe neden olarak uyarlananlar ile karşı çıkanları (kazananlar ile kaybedenler) ayırt etmemizi sağlayacaktır (2016, s. 92). Bütün bunlar tele-tıp uygulamasının bir sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal *eşitsizlik ikilemini* (bir yandan yaratırken diğer yandan etkisiz hâle getirmesi) gözler önüne sermektedir. Hans Jonas, gelecekteki etiğin ilk görevi açısından teknolojik girişimlerin uzun vadeli etkilerini tahayyül etmenin öneminden bahseder (1997). Dolayısıyla tele-tıp gibi uygulamaların içerdiği bütün önyargıların (bias), henüz teknolojinin genel olarak kabul görmediği ve yaygınlık kazanmadığı bir dönemde tartışılması, gelecekteki çeşitli etik sorunların oluşmadan önlenbilmesi için büyük bir önem arz etmektedir.

Sağlık Hizmetinin Zaman-İş Optimumlaşması

Berger ve Luckmann’a göre, yalnızca kurumlar ve yapılar değil, aynı zamanda toplumsal gerçeklik de insanların eylemleri ve tutumları nedeniyle, olgusal gerçekliğin çeşitli öznel anlam şemalarına tekabül etmesi sonucunda var olur (1966). Zaman da

bütün kaotik doğasıyla, gerçekliğin bu kurgusunda üzerinde uzlaşılabilir, ehlileştirilebilir bir düzlem olarak ortaya çıkar. Üzerinde uzlaşmış normatif sınırlarının çoğunu kaybetmiş, kaosa sürüklenmiş bir toplumsal gerçeklik içinde zaman mefhumu bu toplumsal mantık doğrultusunda yeniden düzenlenmekte, çeşitli boyutlarıyla sanal düzleme taşınan insan varoluşu için daha öncekinden farklı bir akışkanlık ifade etmektedir. Pandemi sürecinde teknolojinin hayatın büyük bir kısmını istila etmesi ve toplumsal varoluş biçimlerini dolaylandırması, mekâna bağlı birliği arka plana atarken zamanı toplumsallığı deneyimlemenin temel değişkeni olarak ortaya çıkarmaktadır. Hâlihazırda, mevcut kapitalist örgütlenme içinde gitgide daha değerli hâle gelen ve modern dünyada tempo artışı ve hızlanma ile karakterize edilen zaman mefhumunun (Harvey, 1999) önceki hâlimden farklılaşmış akışkan mahiyeti, emeğin zaman içindeki yoğunluğunda da değişikliklere neden olmaktadır. Tele-tıp uygulamalarının, özellikle uzaktan hasta görüşmesi gibi ayaklarının hekimlik pratiğini zaman ve mekânsal boyutundan sıyrırır niteliği ve pandemi döneminin krize hazırlıksız yakalanan politikalarıyla birlikte düşünüldüğünde, iş örgütlenmesi bağlamında zaman olgusunun tartışılması daha da önemli hâle gelmektedir.

Bir kültür bileşeni olarak düşünüldüğünde teknoloji ve teknolojik ilerlemeler, toplumsal etkilemekte ve bireyler arasında yeni tip iletişim ve etkileşimlerin ortaya çıkmasına olanak sağlamaktadır (Feenberg, 1992). Teknolojik ve kültürel gelişmeler hayat düzeni ve toplumsal zaman üzerinde çeşitli etkilere neden olmakta, kimi zaman bu düzenin gidişatını bozmakta ve yerine alternatif bir düzen koymamaktadır (Castells, 2013, s. 590). Pandeminin başından bu yana COVID-19, sağlık çalışanları için iş saati tanımlarının muğlaklaştığı, iş yoğunluğunun ivmeli bir şekilde arttığı ve özel alana karıştığı bir çalışma bağlamı kurgulamış, bu durum, sağlık çalışanlarının zaman algısında da çeşitli dönüşümlere, *kaymalara ve bozulmalara* neden olmuştur (Ergur, 2020, s. 141-142, s. 214-225). Özellikle teknolojinin aracılık etmesiyle zaman ve mekân kavramlarının önemini yitirmesi, profesyonel alanın özel alana daha kolay nüfuz etmesini ve gün içindeki iş ve özel yaşam sınırlarının bulanıklaşmasını kolaylaştırmıştır. WhatsApp gibi çeşitli iletişim teknolojilerinin (s. 261-264) hâlihazırda ortaya çıkardığı bu bulanıklaşma, büyük ölçüde eksik-hatalı politik müdahalelerin ve organizasyon sorunlarının bir sonucudur (s. 332-341). Tele-tıp uygulamalarının bu zamansal/mekânsal bağımlılığı bertaraf edici ve hekimi özellikle çalışma programı dışında da her an ulaşılabilir kılma riski düşünüldüğünde, uygulama kapsamında da bu gibi eksik-hatalı politikaların devam etmesinin hekimlerin çalışma koşullarında yol açabileceği olumsuz etkiler erken aşamadayken tespit edilmeli, gerekli düzenlemeler yürürlüğe konmalıdır. Öncelikle, uzaktan sağlık hizmeti sunmak için kullanılan tele-tıp uygulamalarının sistemli bir şekilde yaygınlık kazanması, hekimlerin pandemi koşullarında hastane sınırları içinde zaten yoğun bir şekilde ağırlaşmış iş yükünü *duvarların sınırlayıcılığından bağımsızlaştırıp* zamanı da bu yönde manipüle ederek kamusal alana ait olan çalışma faaliyetinin, özel alanı daha fazla işgal etmesine neden

olabilir. Dolayısıyla, tele-tıp uygulamaları özelinde de çalışma saatlerinin uygulama yaygınlaşmadan önce etkin politik müdahalelerle en uygun şekilde düzenlenmesi, özel-kamusal alan arasındaki bu karışmanın önüne geçmek, böylece hekimlerin iş yükünün haksız bir şekilde artmasını önlemek için kritik bir öneme sahiptir. Ayrıca tele-tıp hizmeti sunan hekimlerin emeklerinin maddi karşılık bulması için bu yöntemin sosyal güvenlik sistemleri tarafından geri ödeme kapsamına alınması ve hukuksal düzenlemelerin gerektiği sıklıkla ifade edilmektedir.

Tele-tıp uygulamaları, pandemi bağlamında steril bir çalışma ortamı sunması, temas olasılığını, dolayısıyla bulaşma riskini azaltması nedeniyle şüphesiz, sağlık çalışanlarının çalışma koşullarını iyileştirici olasılıkları içinde barındırmaktadır. Buna rağmen, pandemi öncesinde özellikle devlet hastanelerinde çalışan hekimlerin, günlük müracaat sayısına bağlı olarak² maruz kaldığı yoğun çalışma temposu, pandemi döneminde farklı bir veçhe kazanmış; hastalık çeşitliliği azalsa da yoğun bir şekilde COVID-19 hastalarıyla ilgilenmek, sağlık çalışanları için yalnızca iş yükünden kaynaklanan değil, aynı zamanda tedavisi kesin olmayan bir hastalıkla uğraşmanın getirdiği duygusal yükten kaynaklanan bir yorgunluğa da neden olmuştur (Ergur, 2020, s. 99). Tele-tıp uygulamalarının yaygınlaşması durumunda bu yoğunluğun farklı çeşitlerde artmaması için, sağlık politikalarının, mesleğe teknolojinin bu çeşit bir eklenmesi göz önüne alınarak tekrar şekillendirilmesi büyük bir önem arz etmektedir. Dolayısıyla, görece yeni yaygınlaşmakta olan ve toplumsal hayatı dönüştürme olasılığını taşıyan teknik araçlara bir örnek olarak düşünülebilecek tele-tıp teknolojileri örneği, *yeni teknolojilerin mevcut politikaları sorgulamanın da önemli bir yolu olduğunu* bir kez daha hatırlatmaktadır.

Yeni Bir Toplumsal Oluşurken Tıbbi Yeniden Düşünmek: Fizikî ve Sanal Gerçekliğin İç İçeliği

Tıp teknolojileri zaman içinde hem tıbbi *ethos*'ta hem hekimlerin hasta bedenini algılama biçiminde ve hastaların hastalığı deneyimleme şeklinde köklü değişiklikler getirmiştir. Özellikle son dönemde ivme kazanan biyoteknoloji uygulamaları, hasta bedenine yaklaşımda hekimler için yeni olasılıklar anlamına gelmiş,³ hekimin mesleği icra biçiminde dönüşümlere ve çeşitli mesleki mefhumların yeniden tanımlanmasına neden olmuştur.⁴ Gitgide *görsel bir çağa* doğru evrildiği iddia edilebilecek tıp pratiği

2 Yıllık müracaat sayısı, Sağlık Bakanlığı'nın 2019 Sağlık İstatistikleri Yıllığı'nda 387.622.848 olarak gösterilmiştir.

3 Görüntüleme yöntemlerinin gittikçe incelikli ve gelişmiş bir hâle gelmesi, teşhiste hasta bedeninden kaynaklanan çeşitli sınırlandırmaları bertaraf etmesi nedeniyle tıpta beden algılanışında da dönüşümlere işaret etmektedir. Özellikle teşhis için kullanılması tasarlanan nanorobotlar, hasarlı dokuların navigasyonu ve ilaç dağıtımı veya kanser teşhisi için tasarlanan yapay zekâ tabanlı yazılımların yaygınlık kazanması ile bu yazılımların hasta bedenine yaklaşımda köklü değişikliklere neden olabilecek uygulamalar oldukları düşünülebilir.

4 Robotik cerrahi (Ergur ve Çobanoğlu, 2020) ve Gamma Knife (Ergur ve Nuhoğlu, 2021) örnekleri, cerrahi tarafında özellikle dokunma mefhumunu dönüştürmesi anlamında bu tip yeni uygulamalara örnek olarak düşünülebilir.

içinde, tele-tıp uygulamalarının da yaygınlaşmasıyla, mesleki pratiğin çeşitli boyutları mesafeden bağımsız hâle gelmiş, bu durum hasta-hekim ilişkisindeki iki taraf için de farklı varoluş biçimleri anlamı kazanmıştır. Tele-tıp uygulamalarının daha uzun bir tarihi olsa da⁵, pandeminin kurguladığı *steril gerçekliğin*, bu gibi uygulamaların ivmelenmesindeki başat unsurlardan biri olduğu iddia edilebilir. Bu yeni gerçeklik içinde, somut gerçekliğin yerini sanal bir gerçeklik almakta, hayatın eğitimden çalışmaya çok farklı alanlarındaki insan-insan ilişkisi, insan-olmayan bir üçüncü taraf aracılığıyla yeniden inşa edilmektedir. Bu yeniden-inşadan, tıp alanı içindeki insan ilişkileri de bağımsız değildir. Temel eğitimlerin çevrimiçi platformlar üzerinden gerçekleştirilmesi (Ahmed ve ark., 2020; Ferrel ve Ryan, 2020; Rose, 2020), yine benzer platformlar üzerinden gerçekleştirilen meslek konferansları, çevrimiçi hasta görüşmesi gibi uygulamalar, tıbbi alanın da bu yeni gerçekliğe uyumlanma biçimleri olarak düşünülebilir. Daha önceki bölümlerde ortaya koyulan pandemi bağlamındaki kritik rolünün yanı sıra, tele-tıp, toplumbilimsel anlamda yeni bir tıp tahayyülü anlamına da gelmektedir. Özellikle belki de insan-insan ilişkisinin en temas-yoğun olanlarından biri olarak değerlendirilebilecek hasta-hekim ilişkisinin (en azından bir ölçüde) sanal ortama taşınmasının, toplumsal ilişkilerin doğasındaki ontolojik değişimin çarpıcı bir örneği olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Nitekim, insan varoluşunun en öznel alanı olarak düşünülebilecek bedenin fiziksel varoluşunun sanal ortamda dijital bir biçimde takdim edilmesi, öznel varoluş için tek bir -daha ziyade fiziksel- ontolojinin yerini çoğul ontolojilerin alması olarak düşünülebilir.

Pandeminin kurguladığı steril gerçeklik içinde toplumsallaşma ihtiyacından çalışmaya, sağlık hizmeti alma gereksiniminden eğitime, birçok toplumsallık biçimi bir arayüz üzerinden inşa edilmeye başlanmıştır. Bu *hiperteknik* gerçeklik içinde teknolojiyi, pasif, edilgen bir araçtan (*intermediary*) ziyade, Peter-Paul Verbeek'in de işaret ettiği gibi, etkileşime giren bireyler için yeni bir gerçeklik ve bu yeni gerçekliğe özgü öznellik biçimleri kurgulayan aktif bir arabulucu (*mediator*) (2005; 2011) olarak düşünmek yerinde olacaktır. Dolayısıyla benlik ve bireysel varoluş da, bu yeni ilişkiler birlikteliği (*assemblage*) içinde, ilişkisel bir mefhum olarak ortaya çıkar. Arayüz üzerinden kurulmuş ilişkiye için bu yeni öznellik biçiminde, fiziksel varoluş, sanal varoluş ile iç içe geçmekte, sanal ortamda, *birbirine karışmış biçimde*, *bir arada* ortaya çıkmaktadır. Bu *biraradalık* hastalık deneyimi gibi, en öznel, fizikselliği belki de en keskin, en yakın biçimde deneyimlenen bir mefhum söz konusu olduğunda özellikle çarpıcıdır. Tıbbi teknolojilerin şu anki aşamasının, özellikle gitgide insan-insana teması azaltıcı ve insani deneyimini standartlaştırıp algoritmik ifadelerle indirgeyici yöndeki eğilimi nedeniyle, temassız, yeni *steril hakikat rejimi* içinde teknolojinin insan hayatının beden gibi en öznel alanlarına bile nüfuz edişinin etik yansımaları ve bu bağlamda birey, öznellik ve bireysel hastalık deneyimi gibi konuların üzerinde düşünülmesi de oldukça önemli hâle gelmektedir.

5 Tele-tıp uygulamaları, özellikle 1960'lardan itibaren doğrusal olmayan bir gelişim göstermiş, geçtiğimiz iki on yıl, yalnızca tele-tıpta değil, birçok tıp teknolojisinde dikkate değer gelişmelere sahne olmuştur.

Öncelikle, tele-tıp uygulamaları, fiziksel gerçekliğin ve mekânın çeşitli sınırlandırıcılıklarının ortadan kalkması ve yerini daha akışkan, sanal; fiziksel ve mekânsal, hatta zamansal olarak sınırlanılmamış bir gerçekliğin alması anlamına gelir. Ancak yeni sanal gerçekliğin de kendine özgü sınırları vardır. Bu sınırlardan biri, belki de biyoetik kapsamında en elzem olanı, hasta bedeninin fiziksel varlığının ve semptomların fiziksel işaretlerinin yerini, sanal bir varlık ve hastalık anlatısının almasıdır.⁶ Özellikle tıbbi uygulamanın önemli ayaklarından biri olan teşhis sırasında hasta bedenine olan vurgunun yerini gitgide teknoloji-yoğun bir yaklaşımın almaya başlamasıyla (Aw, 2014; Bindman ve ark., 2008) birlikte düşünüldüğünde, hâlihazırda mevcut bu eğilimin, tele-tıp uygulamaları kapsamında ivmelenme riski, hastayı ve öznel hastalık deneyimini çerçeveden daha fazla dışarılayan, dolayısıyla çeşitli ihmal ihtimallerinin artmasına ortam hazırlayacak bir tıbbi pratik oluşması tehlikesini de içermektedir. Bununla birlikte, hastanın varlığının, tele-tıp uygulamalarında *sanal bir girdiye dönüşmesi*, tıbbi pratik içinde hasta bedeninin *nesneleştirilmesi* riskini de taşımaktadır. İki özne arasındaki bu insani ilişkide, insani temasın kaybedilmesiyle bir tarafın bir çeşit *teknolojik girdiye* dönüşme tehlikesinin, hastalığı da bağlamından koparıp, özne-özne ilişkisinin bir çeşit özne-nesne ilişkisi hâline gelmesine neden olabileceği de iddia edilebilir. Ancak, hastanın, hastalığı hakkında gerektiği şekilde bilgilendirilmesi ve öznel deneyimin dinlenerek hastalık anlatısına vurguyu artıracak bir tıbbi bakış, bu asimetric ilişkiyi daha simetric hâle getirebilecek ve hastanın nesneleştirilmesinin önüne geçecek türde yaklaşımlar olarak değerlendirilmelidir. Bu noktada, tele-tıp kapsamındaki tıbbi teknolojilerin kullanımına ilişkin etik bir yaklaşım, *acı çeken bireyin* bu insan-teknoloji-tıbbi pratik denklemindeki konumunu daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Biyoetik, bu tıbbi teknolojilerin tıbbi uygulamaya ne ölçüde ve nasıl dâhil edilmesi gerektiğini ve acı çekme deneyimini bir anlamda *yeniden yorumlayan bu gibi teknolojiler* söz konusu olduğunda etik bir yaklaşımın nasıl geliştirilebileceğini anlamaya katkıda bulunacak bir yaklaşımı mümkün kılar (Talbot, 2012). Temel tıp eğitiminin, tıbbi pratiğin kazandığı teknolojik karakter de göz önünde bulundurularak yeniden çerçevelendirilmesi ve insan-teknoloji denkleminde her unsura gerekli, dengeli vurguyu yapacak bir yaklaşımın aktarılması, teknolojinin taşıdığı olasılıklardan olan bu gibi riskleri bertaraf edebilecek kritik bir önlem olarak düşünülebilir.

Sonuç

Teknolojinin baş döndürücü gelişimi, şüphesiz, daha incelikli, nitelikli bir sağaltım pratiğine işaret etmekte, özellikle tele-tıp uygulamaları gibi biyoteknolojiler, pandemi

6 Hibrid olarak adlandırılacak sistemde, çevrimiçi ön görüşmenin hekim tarafından gerekli görüldüğü durumlarda fiziksel muayene ve tetkiklerle tamamlanması gerekmektedir. Ancak bu sistemin, özellikle hasta anlatısının eksik kaldığı ya da doğru teşhis için gereken soruların sorulmadığı durumlarda muayene ve tetkiklerin tamamlayıcılığını yetersiz kılacak biçimde teşhis hatalarına yol açabileceği göz ardı edilmemelidir. Bu nedenle hekimin tele-tıp uygulamasında deneyim kazanması, konunun teknolojik yönü dışında hekimlik birikiminin çevrimiçi etkileşim ortamına uyarlanması açısından da önem taşımaktadır.

gibi kriz dönemlerinde birçok yönden hayati bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Yine de, beden ve hastalık deneyiminin, tıp alanı içindeki insani ilişkilerin, tıp pratiğinin ve iş koşullarının sanal ve fiziksel gerçekliğin gitgide daha çok iç içe geçtiği bir *hakikat rejiminde* teknoloji üzerinden nasıl yeniden yorumlandığı ve bu yeniden tanımlamanın sonuçlarının neler olabileceğinin sorgulanması, *tıbbi yeniden düşünürken* gittikçe daha önemli hâle gelmektedir. Bu yeniden yorumlama, ikilikler üzerinden kurgulanan bir toplumsal gerçeklikten ziyade, insan ve insan olmayan arasındaki keskin sınırların muğlaklaştığı bir ilişkisellikler bütünü olarak düşünülmelidir. Tele-tıp, teknoloji, insan, hekim, hasta, bilgisayar, kurumlar gibi çok farklı aktörler arasında, yapısal olan ve anlalsal olan unsurların sürekli bir ilişkisellik içinde olduğu bir örnek oluşturmaktadır. Dolayısıyla, insan-insan olmayan arasındaki kurgusal sınırların ve bir toplumsal gerçekliğin farklı sitelerindeki ('sites', Law, 2004) anlamlarının sorgulanması için de sosyolojik bir olgu olarak ortaya çıkar: Tele-tıp, hastanın ve hekimin 'fiziksel olarak burada, sanal olarak orada veya sanal olarak burada, fiziksel olarak orada' şeklinde ortaya çıkan varoluşunun, Skype, dolayısıyla bir teknoloji üzerinden dolaşık (*entangled*) bir hâle geldiği bir varoluş düzlemi anlamına da gelir. Tele-tıp teknolojilerini, çok çeşitli konularda diyalektik karakteri üzerinden okumak mümkündür: Tele-tıp teknolojilerinin, sağlık hizmetine daha kolay ve demokratik bir erişimi mümkün kılması olanağı varken, aynı zamanda alt-yapı eksikliği, teknoloji-sağlık okuryazarlığının toplumun farklı kesimlerinde dengesiz dağılımı, eksik-niteliksiz politik müdahale gibi sorunların, eşitsizlikleri farklı bir veçhe üzerinden derinleştirebileceği de unutulmamalıdır. Öte yandan, hekim için bulaşma riskinin azaldığı daha iyi bir çalışma ortamı sunma ihtimali olsa; yine yanlış politik müdahalelerle hekimin zaten hâlihazırda üst düzeyde olan iş yükünü daha da artırabileceği, dolayısıyla çalışma koşullarını farklı bir veçhe üzerinden zorlaştırabileceği de öngörülebilir. Pandemi koşullarında hasta-hekim diyalogunun uzaktan da olsa devamlılığı için kritik bir rolü olsa da, yaygınlaşması hâlinde, temel tıp eğitimlerinde teknolojinin bu eklememesinin göz ardı edileceği eğitim süreçleriyle de birlikte düşünüldüğünde, bu çeşit bir uzaklaşmanın hastalık deneyimi ve hasta bedeninin nesneleştirilmesi gibi konularda çeşitli etik sorunlara işaret edebileceği de akılda tutulmalıdır. Zaman-mekân gibi unsurlardan bağımsızlaşmış, teknoloji üzerinden dolayımlanmış ve steril bir toplumsal örgütlenme içinde, tele-tıp uygulamalarının tıp alanına eklememesinin doğrudan sonuçları hakkında bir yorum yapabilmek henüz zor olsa da, görece yeni oluşmakta olan ve henüz yaygın olarak kullanılmayan uzaktan hasta görüşmesi gibi biyoteknoloji uygulamaları, özellikle teknolojilerin yoruma kapalı (*black-boxed*) hâle gelmediği ve içerdiği toplumsal ilişkileri *gizlemediği* aşamada, teknolojinin içerdiği farklı olasılıkların anlaşılabilmesi ve dolayısıyla daha etik yaklaşımların benimsenmesi için önemli bir araştırma nesnesi olarak ortaya çıkar. Son olarak, tartışma boyunca bahsedilen, olumlu veya olumsuz hiçbir olasılığın teknolojiye içkin, mutlak bir karakter olmadığı; *teknolojinin toplumsal inşası ve yorumlanması sırasında yapılan seçimlere* dayalı olduğu da unutulmamalıdır.

Teknolojinin bütün vaatleri ve tehditleri ile, *ambivalansıyla* insan gerçekliğine, varoluşuna gitgide daha çok ekleneneceğini öngörmek zor değildir. Ancak bu ambivalansın, sosyo-teknik düzlemde insan müdahalesine alan açan bir karakteri olduğu da unutulmamalıdır (Feenberg, 1999). Bu aşamada, bu eklenmenin ne şekillerde olacağı ve teknolojinin toplumsal kurgusunun nasıl yapılacağına dair etik tartışmalar büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar ikilikleri ve verili kategorileri aşan yeni epistemolojik ve ontolojik yaklaşımlar teknoloji ve insanın dolaşıklığı (*entanglement*) olarak yorumlanabilecek ve insan-insan olmayan arasındaki sınırların muğlaklaştığı yeni toplumsal gerçekliği anlamlandırmada yeni kapılar açsa da, bu yaklaşımların, ideolojik olarak sınırları gittikçe belirsizleşme eğiliminde olan ‘sorumluluk’ kavramını ne şekillerde etkileyeceği tartışmaları önemini korumaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Veri Toplama- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Veri Analizi/Yorumlama- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Yazı Taslağı- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Son Onay ve Sorumluluk- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Data Acquisition- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Data Analysis/Interpretation- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Drafting Manuscript- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Critical Revision of Manuscript- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.; Final Approval and Accountability- C.Ç., Ş.N., N.E., M.Ş., G.A.E., A.E.

Conflict of Interest: The authors declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Agamben, G. (2006). *İstisna hali* [State of Exception] (K. Atakay, Tran.). İstanbul: Otonom.
- Ahmed, H., Allaf, M., & Elghazaly, H. (2020). COVID-19 and medical education. *The Lancet Infectious Diseases*, 20(7), 777–778.
- Anderson, J. G. (1997). Clearing the way for physicians' Use of clinical information systems. *Communications of the ACM*, 40(8), 83–90.
- Ashley, R. C. (2002). Telemedicine: Legal, ethical, and liability considerations. *Journal of the American Dietetic Association*, 102(2), 267–269.
- Asmundson, G., & Taylor, S. (2020). How health anxiety influences responses to viral outbreaks like COVID-19: What all decision-makers, health authorities, and health care professionals need to know. *Journal of Anxiety Disorders*, 71, 102211.
- Aw, J. (10 Haziran 2014). Digitally numb: Doctors are losing hands-on diagnosis skills by relying too much on technology. *National Post*. Retrieved from: <https://nationalpost.com/health/digitally-numb-doctors-are-losing-hands-on-diagnosis-skills-by-relying-too-much-on-technology>
- Bashshur, R. L. (1995). Telemedicine effects: Cost, quality, and access, *Journal of Medical Systems*, 19(2).

- Bashshur, R. L., Reardon, T. G., & Shannon, G. W. (2000). Telemedicine: A new health care delivery system. *Annual Reviews Public Health, 21*, 613–37.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press
- Bennett, T., & Joyce, P. (2010). *Material powers: Cultural studies, history and the material turn*. Routledge.
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Anchor Books.
- Bindman, R. S., Miglioretti, D. L., & Larson, E. B. (2008). Rising use of diagnostic medical imaging in a large integrated health system. *Health Affairs, 27*(6), 1491–1502.
- Bourdieu, P. (1979). *La Distinction: Critique sociale du jugement*. Les Editions de Minuit.
- Bourdieu, P. (1998). *Les règles de l'art, Genèse et structure du champ littéraire*. Éditions du Seuil.
- Bourdieu, P. (2000). *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Éditions du Seuil.
- Bourdieu, P. (2003). *Méditations pascaliennes*. Éditions du Seuil.
- Brauer, G. (1992). Telehealth: The delayed revolution in health care. *Medical Progress through Technology, 18*, 151–163.
- Brezulianu, A., Ciocoiu, I., & Fira, M. (2010). Electrocardiographic signal processing applications in telemedicine. In M. M. Cruz-Cunha, A. J. Tavares, & R. Simoes (Eds.), *Handbook of research on developments in e-health and telemedicine: Technological and social perspectives* (pp. 219–247). Medical Information Science Reference.
- Callon, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuc Bay. In J. Law (Ed.), *Power, action and belief: A new sociology of knowledge*. Routledge & Kegan.
- Calnan, M., & Johnson, B. (1985). Health, health risks and inequalities: An exploratory study of women's perceptions. *Sociology of Health and Illness, 7*(1), 55–75.
- Castells, M. (2013). *Ağ toplumunun yükselişi - enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür 1. Cilt*. (1st ed. E. Kılıç, Tran.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cockerham, W. (2007). *Social Causes of Health and Disease*. Polity Press.
- Coole, D., & Frost, F. (2010). *New materialisms: Ontology, agency and politics*. Duke University Press.
- Çıtak, N. (2020). COVID-19 ve sınıfsal eşitsizlik. *Türk Tabipler Birliği Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, 441–470.
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1988). *A thousand plateaus*. Athlone.
- Doueïhi, M. (2008). *La grande conversion numérique*. Éditions du Seuil.
- Doyle, R., & Conboy, K. (2020). The role of IS in the COVID-19 pandemic: A liquid-modern perspective. *International Journal of Information Management, 55*, 102184.
- Ergur, A. (Ed.). (2020). *Ateş ve İhanet: COVID kliniğinde sağlık çalışanlarının deneyimi*. Raskolnikov Kitap.
- Ergur, A., Çobanoğlu, C. (2020). Sihirli dokunuştan temassız sağaltıma hasta-hekim ilişkisinin dönüşümü: Robotik cerrahinin insani sonuçları. *Istanbul University Journal of Sociology, 40*(1), 467–497.
- Ergur, A., Nuhoğlu, Ş. (2021). Gamma knife, bir ışından fazlası: Dolayımlanmış müdahalenin cerrahi alanı yeniden yapılandırıcı etkisi. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, 24*(1), 199–226.

- Feenberg, A. (1992). Subversive rationalization: Technology, power, and democracy. *Inquiry*, 35(3–4), 301–322.
- Feenberg, A. (1999). *Questioning technology*. Routledge.
- Ferrel, M. N., & Ryan, J. J. (2020). The impact of COVID-19 on medical education. *Cureus*, 12(3).
- Fong, B., Fong, A. C. M., & Li, C. K. (2011). *Telemedicine technologies: Information technologies in medicine and health*. Wiley.
- Foucault, M. (1969). *L'archéologie du savoir*. Gallimard.
- Freeman, C., & Soete, L. (2003). *Yenilik iktisadı*. TÜBİTAK Yayınları.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Polity Press.
- Grisgby, J., Kaehny, M., Sandberg, E. J., Schlenker, R. E., & Shaughnessy, P. W. (1995). Effects and effectiveness of telemedicine. *Health Care Financing Review*, 17(1), 115–131.
- Habermas, J. (1997). “İdeoloji” olarak teknik ve bilim. Yapı Kredi Yayınları.
- Hage, J., & Aiken, M. (1970). *Social change in complex organizations*. Random House.
- Harvey, D. (1999). *Postmodernliğin durumu: kültürel değişimin kökenleri*. (S. Savran, Tran.). Metis Yayınları.
- Hofmann, B., & Svenaeus, F. (2018). How medical technologies shape the experience of illness. *Life Sciences, Society and Policy*, 14(1), 3.
- İnce, M. (2017). Toplumsal tabakalaşma ve eşitsizlik. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 19(1), 294–319.
- Institute of Medicine. (1996). *Telemedicine: A guide to assessing telecommunications for health care*. The National Academies Press.
- Jonas, H. (1997). *Le principe de responsabilité: Une éthique pour la civilisation technologique*. Les Éditions du CERF.
- Koca, A., & Tural, O. (2021). COVID-19 Salgını sürecinde değişen dinamikler üzerinden yeni kamusal alan olasılıkları. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 11(2), 360–377.
- Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press.
- Latour, B. (2005a). *La science en action, Introduction à la sociologie de la science*. La Découverte/Poche.
- Latour, B. (2005b). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- Law, J. (2004). *After method: Mess in social science research*. Routledge.
- Lu, J. (2016). Will medical technology deskill doctors? *International Education Studies*, 9(7), 130–134.
- Lurie, N., & Carr, B. G. (2018). The role of telehealth in the medical response to disasters. *JAMA International Medical*, 178(6), 745–746.
- Manchanda, S. (2020). Patient education series, telemedicine—Getting care to patients closer to home. *American Journal of Respiratory Critical Care Medicine*, 201(12), 26–27.
- Mars, M. (2013). Telemedicine and advances in urban and rural healthcare delivery in Africa, *Progress in Cardiovascular Diseases*, 56, 326–335.
- Monaghesh, E., & Hajizadeh, A. (2020). The role of telehealth during COVID-19 outbreak: A systematic review based on current evidence. *BMC Public Health*, 20(1), 1193.

- Mossberger, K. (2009). Toward digital citizenship: Addressing inequality in the information age. In A. Chadwick & P. N. Howard (Eds.), *The Handbook of Internet Politics* (pp. 173–185). Routledge.
- Ohannessian, R. (2015). Telemedicine: Potential applications in epidemic situations. *European Research in Telemedicine*, 4(3), 95–98.
- Ojetti, V., Covino, M., Brigida, M., Petruzzello, C., Saviano, A., Migneco, A., Candelli, M., & Franceschi, F. (2020). Non-COVID diseases during the pandemic: Where have all other emergencies gone? *Medicina (Kaunas, Lithuania)*, 56(10), 512.
- Portnoy, J., Waller, M., & Elliott, T. (2020). Telemedicine in the era of COVID-19. *The Journal of Allergy and Clinical Immunology: In Practice*, 8(5), 1489–1491.
- Ricketts T. C. (2000). The changing nature of rural health care. *Annu Rev Public Health*, 21, 639–657.
- Rockwell, K. L., & Gilroy, A. S. (2020). Incorporating telemedicine as part of COVID-19 outbreak response systems. *The American Journal of Managed Care*, 26(4), 147–148.
- Rose, S. (2020). Medical student education in the time of COVID-19. *JAMA*, 323(21), 2131–2132.
- Sağlık Bakanlığı [Ministry of Health] (2019). *Sağlık istatistiği yılı 2019*. <https://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/40564,saglik-istatistikleri-yilligi-2019pdf.pdf?0>
- Schwab, K. (2016). *The fourth industrial revolution*. The World Economic Forum.
- Scott Kruse, C., Karem, P., Shifflett, K., Vegi, L., Ravi, K., & Brooks, M. (2018). Evaluating barriers to adopting telemedicine worldwide: A systematic review. *Journal of Telemedicine and Telecare*, 24(1), 4–12.
- Singh, C., & Leder, D. (2012). Touch in the consultation. *The British journal of general practice. The Journal of the Royal College of General Practitioners*, 62(596), 147–148.
- Sosnowski, R., Kamecki, H., Joniau, S., Walz, J., Klaassen, Z., & Palou, J. (2020). Introduction of telemedicine during the COVID-19 pandemic: A challenge for now, an opportunity for the future. *European Urology*, 78(6), 820–821.
- Talbot, M. (2012). *Bioethics: An introduction*. Cambridge University Press.
- Turner, B., S. (1995). *Medical power and social knowledge*. Sage.
- Verbeek, P. P. (2005). *What things do?* (R. P. Crease, Tran.). University of Pennsylvania Press.
- Verbeek, P. P. (2011). *Moralizing technology: Understanding and designing the morality of things*. University of Chicago Press.
- Waxman, D. (1978). Hospital phobia: a rapid desensitization technique. *Postgraduate Medical Journal*, 54(631), 328–330.
- World Health Organization. (2015). *WHA58.28 e-health*. 58th World Health Assembly, Geneva, Switzerland. <https://www.who.int/healthacademy/media/WHA58-28-en.pdf>.
- World Health Organization. (2000). *World health report 2000, health system: Improving performance*. Geneva, Switzerland.
- Zhai, Y. A. (2020). Call for addressing barriers to telemedicine: Health disparities during the COVID-19 pandemic. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 90(1), 64–66.
- Zurn P., Poz M. R. D., Stilwell, B., & Adams, O. (2004). Imbalance in the health workforce. *Human Resources for Health*, 2(13). <https://human-resources-health.biomedcentral.com/articles/10.1186/1478-4491-2-13>.

Küresel Sağlık Söyleminin Sosyolojik Eleştirisi: Çağdaş Kültürün Metaforu Olarak Salgın

Sertaç Timur Demir¹

Öz

Bu makalenin argümanına göre hastalık ile geçerli toplumsal işleyiş arasında belirgin bir bağlantı vardır. Bu açıdan her hastalık, içinden çıktığı çağın ve toplumun metaforu olarak görülmeye müsaittir. Başka bir ifadeyle her dönem, kendi başat yaşam tarzının izlerini taşıyan bir hastalık formunu bünyesinde taşımaktadır. İçinde yaşadığımız modern kültür bağlamında salgına bir tür sosyolojik projektör olarak yaklaşan bu makale, tartışmayı Susan Sontag'ın eleştirel bir şekilde açtığı yoldan sürdürmektedir. Hastalığı metafor olarak inceleyen Sontag gibi bu çalışma da, yaşanan Covid-19 kapsamında maske, mesafe ve hijyen söylemlerini sosyolojik ekseninde ve çağdaş kültürün başat göstergeleri olan hız, kontrol, enformasyon, aşırı-tıbbileşme ve ölüm kavramları etrafında ele almaktadır. Bu amaçla Bauman, Baudrillard, Turner, Furedi ve Chul-Han gibi öncü sosyal teorisyenler üzerinden şu sorulara yanıt aramaktadır: Yaşanan küresel salgın ve onda vücut bulan güncel sağlık söylemi sosyolojik kadrajda nasıl görünmektedir? Pandemi portresi toplumsal bir metafor olarak incelendiğinde hangi düşünce ve eğilimler belirlemektedir? Örneğin hijyen ile kültürel korkular arasında, mesafe ile toplumsal izolasyon ve sakinme tavrı arasında ve maske ile sayısallaştırılarak örtülen ölüm fikri arasında ne tür bir ilişki vardır? Hiç şüphesiz modern tıp tarihinin kritik bir kırılma noktası olarak pandemi yalnızca küresel sağlık uygulamalarını değil, birçok değer yargısını paradoksal olarak hem kabule hem de hem de sorgulanmaya zorlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık • Kültür • Salgın • Korku • Kontrol • Ölüm

A Sociological Criticism of the Global Health Discourse: The Pandemic as a Metaphor of Contemporary Culture

Abstract

This article argues that a clear correlation exists between disease and the prevailing social functioning. In this respect, every disease can be seen as a metaphor for the age and society in which it emerges. In other words, every period carries a form of disease that bears traces of the dominant lifestyle. This study approaches the epidemic as a kind of sociological projection in the context of studying modern culture and continues the discussion along the lines critically opened by Susan Sontag (2005). Just as Sontag examined disease as a metaphor, this article debates the discourses on masks, social distancing, and hygiene within the scope of COVID-19 along a specific sociological axis around the concepts of speed, control, information, hyper-medicalization, and death as the dominant indicators of contemporary culture. For this purpose, the study seeks answers to the following questions through the leading social theorists of the field such as Bauman, Baudrillard, Turner, Furedi and Chul-Han: How does the global epidemic and the current health discourse embodied in it appear within the sociological context? What thoughts and tendencies emerge when examining the pandemic portrait as a social metaphor? For example, what kind of relationship exists between hygiene and cultural fears; among distance, social isolation, and avoidance; and between masks and the superficial idea of death concealed behind quantification? Undoubtedly, the pandemic is a critical breaking point in the history of modern medicine and has forced not only global health practices but also many value judgments to both paradoxically be accepted and questioned.

Keywords: Health • Culture • Pandemic • Fear • Control • Death

Extended Summary

The pandemic has brought into question not only the global understanding of health but also contemporary values. The viral age has returned and integrated with the accumulated dilemmas of mental health. Perhaps this has only made these predicaments more visible. At this point, the control mechanism ensures its own legitimacy by producing a greater fear on the masses than the disease itself and positioning it where everyone can see it at any moment. This finding also provides the rationale for the humanities' being so concerned with medical practices and so involved in the process. In this sense, modern society remains within the boundaries of the change caused by the pandemic, even while fleeing or trying to protect itself from it.

Undoubtedly, viruses penetrate the body that are as real as the COVID-19 pandemic. In any case, sociological studies' criticism of health policies is not based on a denial of disease. Sociologists' arguments are not built on portraying an illness that does not actually exist. On the contrary, their aim is to discuss through foresight and implicit warning with their social reflections the contradictions of the relationships health discourses have produced. This study also associates the pandemic with the current trends and concepts that are the indicators of the age we live in not by viewing it as a mere health parameter but by critically questioning the projections of the strategies and discourses that have risen during the pandemic.

Jean Baudrillard (2013, pp. 162–163) asserted health to have evolved into a social rather than a biological imperative. Still, this determination ignores the fact that health as a social value is fed to a certain extent by scientific language. As a matter of fact, health as a social imperative is not entirely independent from the forms of acceptance produced by science or the glorification attributed to progressivism. Using a similar approach, Chul-Han (2019, p. 9) argued social discourses to be in indirect interaction with biological discourses. Meanwhile, this interaction can now be said to be very direct and not just based on information during the pandemic in a world where modern individuals are involved in life through the screens in their homes and in their hands.

The COVID-19 pandemic has also created the idea that the disease is not just specific to patients but is a general human condition that touches everyone without exception as a potential ever-closing in. In other words, not only those infected with the virus but society as a whole has become ill in this pandemic from the uncertainty of the virus. All of society is under a vague siege from the virus. In fact, Demir (2018) stated before the pandemic that humanity has been living for a long time in a disease society that glorifies health. In this biomedical vision that constructs the future, the sick body has been marked with a label that is free from pathology for many years. According to this narrative, everyone is a possible patient. This possibility, including the pessimistic description of death, renders any politics applied to the body practically unquestionable.

The COVID-19 outbreak has increased existential insecurity (Furedi, 2020). This feeling has spread at a rate parallel to the nature of the virus and has become a source of collective anxiety by integrating with the unknown and pessimistic possibilities about the future, so much so that this concern is transmitted not only to patients but also to all individuals with whom the possibility of disease comes into contact. Today's human beings are captives not of unreachable information but of over-information about possible diseases. Moreover, this captivity is based on an incomprehensible enclosure. Namely, while the fear caused by not knowing rises with the severe and pronounced symptoms of the disease, someone who is constantly over-informed about the infinite possibilities feels anxiety that occupies not only the disease stage but also healthy days.

Fear is produced over society, but is interestingly developed through society. In this sense, society is both a refuge and a factory of fear. As Bauman said (2014, p. 2016), society draws its power from this ambivalent role. In other words, society not only avoids risk but also ensures the legitimate and continuous operation of its monitoring and control system. In this unwritten task design that has been transferred to society, individuals are also not the only possible targets of the pandemic threat: they have largely been labelled as its carrier and cause. The pandemic does not just target bodies, it develops and spreads through them.

In the modern age, the body is inevitably imperfect and potentially sick due to being constantly addicted to perfection and health (Demir, 2018). This is the essence of the hysteria the modern individual experiences in order to be healthy and beautiful. Similar to the immuno-bankruptcy caused by overprotection, the paradox is essentially observed in every corner of daily life. Even the prominent social distance recommendations during the pandemic process are loaded with disaster scenarios of convergence. The distance that ensures security derive their legitimacy and applicability from these scenarios. In today's society where the disease is seen as the darkest side of life, sick individual just like the dead are also pushed out of the desired cultural speed and homogeneity rings. Fluid working conditions that lack the option to stop also seek ways to save the individual from illness and fatigue as much as possible by taking medical advice. Therefore, diagnosis, treatment, and monitoring in the pandemic are compatible with modernity's speed and control cultures.

Specialists are now the new subjects of unquestioned acceptance that religious scholars once had. Moreover, medicine has evolved like religion into a global and fateful elitism. Being healthy or at least looking that way is a fundamental duty of the modern individual. Health has become the meaning of life. During the pandemic, death has gained a double meaning through its appearance. On one hand, daily mortality data have been a measure of the disease's danger level, while on the other, death itself has become digitized and ordinary in the hands of statistical graphs, as if death is

everywhere yet nowhere. The fresh reality that emerged or has become more evident through the COVID-19 pandemic is that any non-medical aspect of the body has practically disappeared.

Giriş: Sosyolojik Kadrajda Salgın

Yaşanan pandemiyle viral çağ geri dönmüş ve ruh sağlığının birikmiş açmazlarına eklenerek modern kültürün sancılarını iyiden iyiye görünürleştirmiştir. Chul-Han'ın iddiasının aksine (2016, s. 97; 2019, s. 7) çağımız yalnızca depresyon, hiperaktivite ve yorgunluk çağı değildir. Benzer şekilde Bryan S. Turner'in öne sürdüğü ve modern rahatsızlıkların temel açıklaması olarak mikrobun yerini stresin; kahraman tıp çağının yerini ise rutin tıbbi kontrolün aldığı savunulan görüş de (2013, s. 17) bir bakıma boşa çıkmış ya da en azından belli bir süreliğine askıya alınmış görünmektedir. “Yeni normal” söylemlerinin baskın olduğu bu kırılma noktasında “yeniden eskiye dönme”nin olanak ve olasılığı ise bilimsel doktrine zıt bir soyutlukla tartışılmaktadır. Yine de görünen o ki, Frank Furedi'nin tespit ettiği şekilde (2020) Covid-19'un hem şimdiki zamanın hem de geleceğin ekonomik, sosyal ve küresel ilişkileri üzerindeki etkisi, önceki tüm halk sağlığı krizlerinden çok daha geniş kapsamlı olacaktır.

Nitekim tarihte belki de ilk kez bu pandemi sürecinde medyada beliren uzmanlar bilimsel delillere dayanarak hitap ettikleri kitlelerden ön-koşulsuz rıza ve bir tür yarı-dinsel teslimiyet beklenmektedir. Böylece toplumun refahı olarak sunulan “küresel iyileşme”ye giden yolda bireyler tek tek karar verme haklarından mahrum edilmektedirler. Bu, zorunluluğun bir tür gönüllülük görünümünü aldığı ironik bir mahrumiyettir. Öyle ki beden sağlık hizmetlerinden faydalanmadan önce ona hizmet eden bir deneğe ve istatistiklerle açıklanan bir veri figürüne indirgenmektedir. Bir sonraki aşamada sürekli sağlıklı, yani virüsten arındırılmış olma idealiyle izlenmekte ve böylece gözetim mekanizmalarına entegre edilmektedir.

Öte yandan bu mekanizmalar, kitleler üzerindeki korku üretimini korkunun kaynağı olan hastalıktan daha büyük yaparak ve riski herkesin her an görebileceği bir yere koyarak kendi meşruiyetini sağlamaktadır. Bu durum, örneğin Covid-19'un ölümcül bir hastalık olduğu gerçeğini reddetmeyen ve esasında onunla çelişmeyen bir durumdur. Her bireyin kendi tekil bedeninde izdüşümleri olan bu işleyiş, karar verme iradesi üzerinde dolaylı bir baskı oluşturarak bireyi kendi bedeninden koparmakta ve tüm bedenleri tek bir beden olarak kolektif sistemin potasında eritmektedir. “Böyle bir beden” der Keck ve Rabinow (2013, s. 60), “varlığını kesin olarak bildiği bir hastalığa karşı mücadele eden bir bireyin bedeni olmaktan çıkmıştır. Bu artık değerlendirmelere bağlı normlarla, istatistiki istikrarla çerçevesi çizilen kolektif bir bedendir”.

Bu tespit, beşerî bilimlerin tıbbi uygulamalarla bu denli alakadar ve sürece bu denli müdahil olmasının gerekçesini ortaya koymaktadır. Modern toplum bu anlamda salgından kaçarken veya korunmaya çalışırken dahi salgının neden olduğu topyekûn değişime tabi olmaktadır. Yoksa Furedi'nin dediği gibi (2020), Covid-19'un emsalsiz bir felaket olmasının nedeni fiziksel kayıpların büyüklüğü değil; dünya savaşlarında bile alınmamış tedbirleri uygulamaya sokarak yalnızca şimdiki değil; geleceğe de yön

verme kudreti kazanmasıdır. Birçok sosyolog gibi Furedi de burada sistemli ve yıkıcı bir manipülasyonun varlığını ispat etmeye çalışarak bu yön verme potansiyelini doğal ve kendinden menkul olmamakla tenkit etmektedir. Paul Virilio ise sosyologların eleştirilerini bir adım öteye taşımakta ve bir bütün olarak bilimin hızın aşırılığı içinde kaybolduğunu dile getirmektedir (2003, s. 8).

Hiç şüphesiz bedene nüfuz eden virüsler gerçektir. Zaten beden ve sağlık sosyolojisinin eleştirisi hastalıkların reddi üzerine kurulu değildir. Başka bir ifadeyle sosyologlar argümanlarını esasında olmayan bir hastalığın varmış gibi gösterilmesi üzerine inşa etmemektedirler. Aksine, amaç hastalıklar etrafında üretilen söylemlerin alt metinlerini ve toplumsal göndermelerini çelişkileriyle birlikte tanımlamaya çalışmaktır. Bu tanımlama, bedeni içinde yaşadığı kültürle alışverişini göz ardı etmeden analiz etmekte ve verili kabulleri sorgulamaktadır. Bu makale de yaşanan pandemiye salt beden veya sağlık parametresine indirgemeksizin, bu çağın göstergesi olarak okumaktadır. Buna göre çalışmada hastalığa koşut güncel trend ve kavramlar sosyolojinin eleştirel süzgecinden geçirilmekte ve pandemide beliren strateji ve söylemlerin yansımaları incelenmektedir.

Sağlığı ve Salgını Kültürel bir Metafor olarak İncelemenin Gereği Üzerine

Jean Baudrillard sağlığın biyolojik olmaktan çok toplumsal bir buyruğa evrildiğini öne sürmektedir (2013, s. 162-163). Ne var ki bu tespit, toplumsal değer olarak sağlığın bilimsel dilden beslendiği gerçeğini bir noktaya kadar göz ardı etmektedir. Nitekim toplumsal buyruk olarak sağlık, bilim söylemlerinin ürettiği kabul biçimlerinden veya tekno-ilerlemeciliğe atfedilen yüceltmelerden tümüyle bağımsız değildir. Chul-Han da toplumsal söylemlerle biyolojik söylemlerin dolaylı bir etkileşim halinde olduğunu savunmaktadır (2019, s. 9). Bu doğru olabilir, fakat pandemide hayata evlerindeki ve ellerindeki ekranlar yoluyla dahil olan modern bireylerin dünyasında bu etkileşimin artık çok da dolaysız gerçekleşmemektedir. Dahası uzmanlarla kitleler arasındaki mübadele de salt bilgilendirmeye dayanmamaktadır. Uzman/lık söylemleri, mekân tasarımı insanlararası mesafeye yaşamın hemen tüm uzantılarını yeniden -belki de sil baştan- dizayn etmektedir.

Turner'ın çizdiği sosyolojik güzergâh (2013, s. 21), hastalıklara toplumdaki egemen düşünme tarzını yansıtan tıbbi söylemlerin ürünü olarak bakmanın önünü açmaktadır. Bu eksenle hastalıklar kendilerini betimleyen kültürel anlatıdan kopuk, 'kendiliğinden' olaylar olarak görülmemektedir. Öyle ki Gabe ve Monaghan'ın ifade ettiği gibi (2013) sosyal sınıf, cinsiyet, etnik köken, vatandaşlık, mekân, sosyal sermaye, risk, kalite, teknoloji, gözetim, güvenlik ve tüketimcilik gibi sosyolojinin hemen tüm anahtar kavramları sağlık bağlamında ele alınabilmektedir. Foucault bu ilişkinin yönünü değiştirerek sosyolojiyi tıbbın alt dalı olarak etiketlemektedir (Turner, 2013, s. 22).

Gerçekten de sosyolojiye, yine Turner'ın önerdiği gibi (2013, s. 274), basit bir temsiliyet ya da yansıma olarak değil; eylemleri ve etkileşimleri anlamlandırma yöntemi olarak yaklaşmak gerekmektedir.

Turner gibi Anthony Giddens da hasta ve hastalıklar hakkındaki tıbbi varsayımların aksine toplumbilimsel yöntemin sistematikliğini karşılaştırmalı olarak sınıflandırmaktadır. Ona göre hastalık biyolojik failerin neden olduğu bozulma değil; bilimsel gerçeklerin ötesinde bir toplumsal oluşumdur (Giddens, 2008, s. 305). Yine Giddens'in tespitleri ışığında toplumbilimselci yaklaşıma göre hastalık etrafında örgütlenebilecek tek otorite tıp uzmanları değildir. Zira eleştirinin yolunu açan çok sayıda alternatif bilgi biçimleri vardır ve olmalıdır. Son olarak, tedavinin uygun mekânı olarak hastaneleri işaret eden ve gittikçe küreselleşen buyruğun aksine beşerî bilimlerin bakışında tedavinin mekânsal ve yöntemsel araçları arasında kesin ve keskin bir üstünlük ilişkisi bulunmamaktadır.

Disipliner gelenekte sosyoloji, kitleleri harekete geçiren hâkim söylemlere yönelik eleştirel bir duruşa sahiptir ve bu eleştiri hızlı değişimin kalıcı etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu anlamda sosyologlar, bilimin nötr ve mutlak olmadığından hareketle olguya kendisini kuşatan moda söylemin içinde kaybolmadan belli bir metodolojik mesafeden bakmaktadır. Beden pratikleri de çok boyutlu kültürel ilişkiler içinde örgütlendiği için (Baudrillard, 2013, s. 150), meseleye kuşatıcı bir çözümleme getirmek yine bu mesafeyi şart koşmaktadır. Esasında mesafe, sosyolojinin ele aldığı her konuyu, salt kendinden ibaret olmayan bir alamet ya da metafor olarak varsaymasıyla ilgilidir. Gerçekten de toplumsal düzlemdeki hemen her izlenim, parçası olduğu bütüne ve o bütünün diğer parçalarına dair kaçınılmaz simbiyotik bir ilişkiyle bağlıdır. Bu makale de pandemiye çağdaş kültürün bir göstergesi olarak ele almakta ve dolayısıyla günümüzün baskın değerleriyle pandemi arasındaki tesadüfi olmayan bağlantıyı anlamaya çalışmaktadır.

Bu çerçevede hastalıklar etrafında geliştirilen metaforların etkilerini mercek altına alan Susan Sontag'ın *Metafor Olarak Hastalık* (2005) adlı eseri bu makalenin düşünsel tasarımında kritik bir değere sahiptir. Eserini bizzat kanserle mücadele ettiği yıllarda geliştiren Sontag, bu süreçte hastalıklara dair gerçekleri saptıran ve hastaların acılarını arttıran mitlerin varlığını tespit etmiştir. Ona göre hastalıkları tasvir eden kültürel söylemler hastalığın kendisinden daha zararlıdır. Bunu ispat etmek için çalışmasında kanser, tüberküloz ve AIDS üzerinde beliren kültürel dilin analizini yapmış; özü itibarıyla istisnasız herkesi sağlıklılar ve hastalar ülkesinin çifte vatandaşları olarak görmüştür (Sontag, 2005, s. 3).

Benim bu metinde yapmak istediğim, hastalar ülkesine göç etmenin ve orada yaşamının gerçekte neye benzediğini anlatmak değil; daha çok, hasta olma durumuyla ilintili olarak kafamızda kurduğumuz cezalandırıcı ya da duygusal fanteziler üzerinde durmak; yani hastalar dünyasının gerçek coğrafyasını değil, o ülkenin özgül karakterinden kaynaklanan klişeleri ortaya koymaktır. Dolayısıyla burada ele aldığım konu, fiziksel hastalığın kendisi değil, hastalığın bir figür ya da metafor olarak kullanılma halleridir (Sontag, 2005, s. 13).

Bu bağlamda karmaşık kent yaşamı ile kanser, kapitalizm ile iştah, ahlaki çözülme ile frengi arasındaki ilişkiyi ele almaktadır (2005). Elbette bu bağdaştırma rasyonel olsun ya da olmasın hastalığın geniş ölçekli toplumsal yansımalarına koşuttur. Daha açık bir ifadeyle, her hastalık, içinden çıktığı toplumun yaşam biçiminden izler taşımaktadır. Onun toplumsal bir metafor oluşunun özü budur. Yıllar önce Baudrillard da kitleleri harekete geçiren şeyin “bulaşma” olduğundan (2010, s. 43) ve çağın iletişim tarzının da mikrop salgınlarına benzediğinden bahsetmişti (2005, s. 43). Yine Baudrillard’a göre “virüs kökenli hastalık, kapalı devrelerin, entegre devrelerin, uygunsuz birlikteliklerin ve zincirleme tepkilerin patolojisidir” (2001, s. 10). Chul-Han da bu virüsleri sistemin kalbine hücum eden hayaletimsi düşmanlar olarak tanımlamış ve terörist eylemlerle benzerliğini işaret etmiştir (2016, s. 99).

Benzer bir toplumsal metafor yorumlamasıyla Covid-19 pandemisi de yalnızca virüsün bulaştığı hastalara değil; öngörülmez olasılık olarak tüm topluma temas eden yaygın bir insanlık durumu olarak değerlendirilebilir. Başka bir deyişle, bu salgında yalnızca Covid teşhisi konanlar değil; virüsün tekinsiz belirsizliğinde tüm toplum hasta olmuştur. Nitekim toplumun kendisine hasta muamelesi yapması veya yapmaya zorlanması bu müphemliğin sonucudur. Esasında uzun bir süredir sağlığı yüceltlen bir hastalık toplumunda yaşamakta olduğumuzdan bahsedilmekteydi (Demir, 2018). Geleceği inşa eden bu biyomedikal görüşe göre, hasta beden uzun yıllardır patolojiden bağımsızlaşmış bir etiketle işaretlenmekteydi. Yani içinde yaşadığımız sterilize edilmiş dünyada herkes “olası” bir hastadır. Karamsar ölüm tasvirini de kapsayan bu “bulaşıcı” potansiyel beden üzerinde uygulanmış ve uygulanabilecek her türlü politikayı büyük oranda sorgulanmaz kılmaktadır. Bu açmaz, bu çalışmanın sınırlılığı olduğu kadar çıkış noktasıdır da.

Hijyen Çağında Virütik Korkular

Yaşanan Covid-19 salgını varoluşsal güvensizlik duygusunu arttırmıştır (Furedi, 2020). Virüsün doğasına paralel hızla yayılan bu duygu, geleceğin karamsar olasılıklarıyla birleşerek kolektif endişeye kaynaklık etmektedir. Öyle ki bu endişe yalnızca hastalara değil; hastalık ihtimalinin *temas ettiği* tüm bireylere *bulaşmaktadır*. Başka bir ifadeyle sosyolojik düzlemde virüs, hastalığın kendi niteliğinden ziyade, hakkında üretilen söylemlerin yarattığı kaygıya karşılık gelmektedir. Adorno’ya göre de (2005, s. 65), “sağlıklı olanın hastalığını teşhis etmenin tek nesnel yolu, rasyonel varoluşlarıyla yaşamlarının aklın yardımıyla alabileceği muhtemel yol arasındaki uyumsuzluğu ortaya koymaktır”. Modern kültürde bilginin sınırsız üretimiyle birlikte Adorno’nun altını çizdiği bu muhtemel yolların tüm kamusal alanı kapladığı ve kitlenin ellerinde sıradanlık kazandığı söylenebilir.

Günümüz insanı olası hastalıklara dair ulaşamadığı bilgi eksikliğinin değil, aksine fazla-bilgilenmenin esiridir. Üstelik bu esaret cehalete kıyasla içinden çıkılması daha

güç bir kuşatılmışlığı ifade etmektedir. Dahası sonsuz olasılıklar hakkında sürekli ve aşırı bilgilendirilmiş birinin kaygısı yalnızca hastalık evresini değil; sağlıklı günlerini de işgal etmektedir. “Kaygı olabilecek şeylerle, korku ise olacağı bilinen şeylerle ilgilidir” (Sennett; 2017, s. 39). Bu sebeple kaygı korkudan daha aşılmazdır. Çünkü düşman olarak etiketlenen virüs içerde bir yerlerde belirsizliğe bürünmüştür. Bu nedenle salgın söylemleriyle doldurulmuş bir zihin sosyo-psikolojik anlamda virüse bulaşmış gibidir.

Giderek daha evrensel bir görüş kazanıyoruz, ama fail statümüz buna eşlik etmiyor. Her geçen gün dünyaya dair daha fazla şey bilmemize karşın, bir şeyler yapma konusundaki aczimiz sürekli olarak artıyor. Bunun yol açtığı çaresizlik, durup varsayımlarımızı gözden geçirmemize vesile olacağı yerde bizi paranoya ve toplumsal ufalanmanın daha derin noktalarına taşıyor: Daha fazla gözetime, daha fazla güvensizliğe, imgenin ve işlemlenin otoritesini sorgusuz sualsiz kabul edişimizin ürettiği bir durumu düzeltmek için yine imgenin ve otoritenin gücüne, üstelik de hiç olmadığı ölçüde güçlü bağlanmaya itiyor (Bridle, 2020, s. 192).

Bridle sorunun arkasında insanın teknolojiyle ilişkisinin yattığını söylerken haksız sayılmaz. Nitekim enformasyon üretimi dahil birçok teknolojik gelişmenin kısa zaman içinde önceki vaadinden saptığı, hatta varlık sebebinin aksi yönünde işlediği gözlemlenmektedir. Örneğin kitle iletişim araçları, yaşananlar hakkında insanları bilgilendirirken; Sennett’in tespit ettiği gibi (2013, s. 364), kişiyi eylemsizleştirmekte ve olaya müdahil olma hakkını yetkisizleştirmektedir. Üstelik ışıltılı mecrada kitlelere hızla bulaşan bilgi (Baudrillard, 2001, s. 21) eylemsizliği de hızlandırmakta ve yaygınlaştırmaktadır. Bu, yine Baudrillard’ın sık sık sorguladığı gibi (2012, s. 30) her şeyin hem açık hem de anlaşılmaz olmasının paradoksudur. Alain Badiou aynı sorunu nedeniyle birlikte şöyle izah etmektedir: “Kitle iletişimi dünyayı bize bellekten yoksun bir gösteri/seyirlik olarak, yeni imgelerle yeni sözlerin daha biraz önce gösterilip söylenmiş olan imgelerle sözleri örttüğü, sildiği ve unutulmuşu terk ettiği bir gösteri olarak sunuyor” (2012, s. 12–13).

Platt (1996) bulaşıcı hastalıklar konusunda çizilen bu yıkıcı portreyi, “salgın salgını” ifadesiyle kavramsallaştırmaktadır. Salgın salgınında kitle iletişim araçlarının tasvirleriyle her şey bir semptomla dönüşmekte (Baudrillard, 2006a, s. 122) ve bunun sonucunda izleyiciler de kendilerini devamlı koruma ve güvende tutma virüsüyle zehirlemektedirler (Baudrillard, 2016, s. 325). Frank Furedi (2001) felaketleri salt fiziksel vakalar olarak görmenin ötesinde katastrofinin felsefi ve daha mühimi ahlaki boyutunu anlamlandırmaya çalışmaktadır. Ona göre pandemi dahil tüm felaketleri bir tür kaza olarak gören seküler görüş, tehdidin kendisinden büyük, ayrıca da kârlı ve kuşatıcı korkunun yayılmasına öncülük etmektedir. Dahası [bilimsel] kanıtlara ve verilere dayalı bu çıkarımlar tıpkı dini öğretiler gibi insanların mutlak kabulünü şart koşmaktadır.

Bu iman formu esasen tam da modern kültürün vaaz edegeldiği bireyciliği yeniden üretmektedir. Zira beslendiği gerçeklerden katbekat büyük olan sentetik kaygılar, an

itibariyle günümüz entegrasyon toplumunu mesafelerle ayırışmaya zorlamaktadır.¹ Bu anlamda, yaşanan salgın tıp ya da medya uzmanlarınca üretilen bilginin çokluğu ile toplumsal ayırışmanın yoğunluğu arasındaki doğru orantının daha yakından gözlemlenmesi açısından da dikkat çekicidir. Bu endüstriyel kaygı üretimi, [biz] modernleri özgür irade sahibi olma isteğinde ve iddiasında boşa düşürmektedir. “Bugün bizler”, der Foley (2011) “soluduğumuz havadan, yediğimiz yemekten, içtiğimiz sudan, çocuklarımıza gülümseyen insanlardan, yürüdüğümüz sokaklardan, işe giderken bindiğimiz toplu taşıtlardan ve çalıştığımız binalardan sinsice ve zehirle hastalıklı olabilirler diye korkuyoruz. Tehdidin görünürlüğü ne kadar azalırsa ürkütücülüğü o kadar artıyor”.

Böyledir, çünkü bir ürün olarak kötücül olasılıklar somut betimlemelerden ziyade soyut faktörlerin bileşimidir (Turner, 2013, s. 263). John Berger bu ikircikliği şöyle açıklamaktadır: “Hem korkacağımız bir şey yok hem de her şeyden korkuyoruz” (2017, s. 110). Korkacağımız bir şey yok, çünkü sözde steril ve riskten arındırılmış bir dünyada yaşıyoruz. Korkuyoruz, çünkü kötülük bulaşıcı bir olasılık olarak her yerde kol geziyor. “Şimdi korku zamanı... Hırsız korkusu, polis korkusu, kiltsiz kapı korkusu, saatsiz zaman, televizyonsuz çocuk, uyku hapsiz gece korkusu, uyandırma hapsiz gündüz korkusu. Kalabalık korkusu, yalnızlık korkusu, olandan ve olabilecekten korku, ölüm korkusu, yaşam korkusu” (Galeano, 2017, s. 87). Reklamlar da tıpkı sağlık ve ölüm kültürümüz gibi korkuyu hem görünür biçimde aşagılamakta hem de derinden derine beslemektedir.

Korku bir insanın insanlığını bile yok eder. Ve korku, benim sevgili dostlarım, korku modern hayatın en temel taşlarından biridir. Çokça çığırkanlığı yapılan ve hayat standartlarını yükseltirken vahşice ölüm ihtimalimizi de yükselten teknolojinin korkusu. Tek eliyle cömertlikle verdiğiinden de fazlasını diğer eliyle alan bilimin korkusu, intihara varan bağlılığımızla, uğruna öldürmeye ve ölmeye hazır olduğumuz, ölümcüllüğü kanıtlanmış kurumların korkusu... İstemediğimiz, ama gerçekleşmesi için de elimizden gelen her şeyi yaptığımız savaşın korkusu (Huxley, 2004, s. 44-45).

Korku üretimi hem toplum üzerinde hem de toplum aracılığıyla geliştirilmektedir. Bu anlamda toplum, korkunun eşzamanlı sığınağı ve fabrikasıdır. Bauman’ın dediği gibi (2014, s. 2016) toplum, gücünü bu rollerinden almaktadır. Aynı toplum bilgilendirilme suretiyle hem riskten sakındırılmakta hem de takip ve kontrol sisteminin meşru ve devamlı işleyişine ortak edilmektedir. Topluma aktarılmış bu yazılı-olmayan görev tasarımında bireyler de salgın tehdidinin saf hedefi olarak değil; büyük oranda onun taşıyıcı-nedeni olarak etiketlenmektedir. Böylece salgın yalnızca bedeni hedef almakla kalmayarak, bizzat onunla gelişip yayılmaktadır.

1 Bauman özellikle yabancılardan oluşan kentlerde insanların mekânsal anlamda aralarına aşılmaz duvarlar ördüğünden bahsetmektedir (2012, s. 123). Oysa bugün bu “duvar” imgesi pandemiyle beraber artık salt bir ikamet ya da mekansallık figürü olmaktan çıkmış, toplumsal yapının başat belirleyicisi olarak insanlararası ilişkinin doğasını temsil etmeye başlamıştır.

Mesafe Parodisi: Sakınmak yakalanmaktır

Modern çağda beden kaçınılmaz olarak kusurlu ve potansiyel olarak hastalıklı olarak görülmektedir, çünkü o daimi kusursuzluğa ve sağlıklılığa müptela kılınmıştır (Demir, 2018). Modern bireyin sağlıklı ve güzel olmak yolunda yaşadığı histerilerin özü budur. Aşırı korunmanın neden olduğu bağışıklık-iflası, gerçekte gündelik yaşamın her köşesinde boy göstermektedir. Salgın sürecinde öne çıkan mesafe önerileri de fiziksel yakınlaşmanın felaket senaryolarıyla yüklüdür. Güvenliği temin edeceği varsayılan tüm tedbirler uygulanabilirlik değerini bu yıkım varsayımlarından almaktadır. Önlemin tehdit ediciliği de yine bu anlatının göndermeleriyle inşa edilmektedir (Baudrillard, 2019, s. 188). Ranciere de (2016, s. 56) ironik bir ifadeyle, her türlü karışıklığın daha fazla düzen talep etmeye iten bir korku yarattığı müddetçe düzen için yararlı olduğunu dile getirmektedir.

Hastalığın tıpkı ölüm gibi yaşamın en karanlık yüzü olarak görüldüğü günümüz toplumunda hastalar, temsil ve ihtiva ettikleri virüs nedeniyle, hedeflenen kusursuzluk idealinin dışında kalmaktadır. Bu işleyişte hastalık gibi yaşlılık da kendisiyle kıyasıya mücadeleyi gerektiren bir “ötekilik” olarak tasvir edilmektedir. Bu anlamda salgının hem peşinden koştuğu ama hem de yaşamın dışına ittiği yaşlılar da, modern kültürün uzun süredir tasarladığı genç, dinamik ve sağlıklı dünya kurgusunun pasif ve atıl karakterleri olarak görülmüştür. Başka bir ifadeyle bir zamanlar karar mekanizmasının merkezinde bulunan yaşlılar, bu süreçte örseleyici ve dışsallaştırıcı dilin hedefi olmuştur. Oysa Adorno, yaşlıları, hastalıklarını yadsımadan şu sözlerle tasvir etmektedir: “Yaşlı kuşağın eskimiş, tutarsız, güvensiz düşünceleri bile, sonrakilerin parıltılı budalalığından daha verimli bir diyalog zemini sunar bize. İhtiyarlarımızın o nörotik tuhafıkları, ruhsal sakatlıkları bile, bu hasta sağlıkla, bu kural haline getirilmiş çocuksulukla karşılaştırıldığında, bir kişilik sağlamlığı, insanca çabalar sonucunda elde edilmiş bir özellik olarak görünür. O zaman dehşetle farkına varırız: Geçmişte, dünyayı temsil ettiği için ailemizle çatışırken, çoğu kez, kötü bir dünyaya karşı daha da kötüsünün gizli sözcülüğünü yapmışızdır aslında” (2005, s. 23).

Adorno’nun yaşlılar üzerinden yaptığı karşılaştırma bir bakıma eski dünya ile yeni dünya arasındaki keskin ayrıma işaret etmektedir. Durma seçeneği olmayan akışkan çalışma şartları da yine tıbbi danışmanlıklar vasıtasıyla bireyi hastalıktan ve yorgunluktan olabildiğince kurtarmanın yollarını salık vermektedir. Bu nedenle salgında teşhis, tedavi ve takip modernitenin mekanik hız kültürüne uyumludur. İnsansız, dolayısıyla da hastalısız ve seri-üretilen bir alan olarak dijital mecranın bu denli rağbet görmesinin ardında da yine bu hız eğilimi yatmaktadır. Hız eksenli teknolojilerle yapılandırılan tanı ve tedavi araçları en az uzmanlık anlatıları kadar sorgusuz saygı görmektedir. Devamında ise Baudrillard’ın dediği gibi “teknîğe sadakat, tüm diğer ayın biçimlerinin yerini almaktadır” (2016, s. 331).

Yaşadığımız salgın bu manada dijital alışkanlıkları sıradanlaştırdığı kadar uzmanlara dair getirilen eleştirilerin de gardını düşürmüştür. Artık uzmanlar geçmiş zaman teologlarının elde ettiği imanî kabullenişin yeni özneleridir. Dahası tıp, üzerinde yalnızca uzmanların konuşmasına izin verilen, güzergahını da yalnızca uzmanların çizbildiği küresel elitizme ve yazgısal üstenciliğe evrilmiştir. Bu uzmanlar Virilio'nun sert eleştirisine göre (2003, s. 10), tüm toplumun hayatını riske atma heyecanını yaşayan birer laboratuvar insanıdır. Onlar hem etiğin sınırlarını zorlamakta hem de devamlı olarak yeni etik kuralları formüle etmektedir. Esasında uzmanların birer dini figür haline geldiklerine dair iddia, Baudrillard'ın sık sık teorize ettiği şekilde (2013, s. 164) beden kurtuluş ve prestij nesnesine dönüşmeye başladığı zamanlara denk düşmektedir. Aynı perspektifte sağlık da ideal yaşamın neredeyse nesnel bir göstergesi olarak konumlandırılmaktadır (Chul-Han, 2020, s. 12). Sağlıklı olmak ya da hiç değilse öyle görünmek modern bireyin artık temel vazifesidir. Sağlık modern hayatın anlamıdır. O, iyi yaşamaya giden yol değil; iyi yaşamın kendisidir.

Terry Eagleton “hayatın anlamı” olarak sunulan şeylerin kolayca endüstrileşebileceğinin altını çizmektedir (2015, s. 42). Modern bireyi evinde izoleyken bile tüketimci yapan bu durum, pandemi endüstrisinin de kaynağı olmuştur. İlaçtan aşırıya, biyometrik takip uygulamalarından² maske, dezenfektan, antibakteriyel sabun, solunum cihazı ve test kitleri gibi medikal malzemelere birçok alanda yüksek talep oluşmuş ve ciddi yığılmalar meydana gelmiştir. Tüm bunlar riski minimuma indirme vaadiyle pazarlanmış ve rekabetçi üretim / dağıtım ağının kurallarını pekiştirmiştir. Galeano'ya göre (2017, s. 217) herkesi sürecin sorumlusu ve parçası yapan ağın merkezindeki devasa firmalar derinden derine çare ve teselliler satarak büyümektedir. Pandemi sürecinde de maskeler de birer ideolojik gösterge veya imaj nesnesi olarak kültür savaşlarına dahil edilmiştir (Furedi, 2020). Benzer şekilde birtakım vitaminlerin altı çizilmiş, yiyecekler arasında fayda hiyerarşisi oluşturulmuştur. Bu algı tasarımı, Baudrillard'ın tespitini doğrulamaktadır. Nitekim Baudrillard'a göre (2006b, s. 43–44), ilaç endüstrisinin dizayn ettiği şekilde uzmanlar kitle iletişim araçları vasıtasıyla halkı bazı ürünlere karşı zımnın güdümlerken; kendileri de endüstri tarafından güdümlenmektedirler.

Öte yandan salgın tehdidinin de korku ve panik yaratması şaşırtıcı değildir. Nitekim bir gün önce son derece sağlıklı olan insanlar, ertesi gün cesede dönüşebilmiştir (Crawford, 2020, s. 134). Üstelik son dakikalarını sevdiklerinin temas ve bakışlarından uzak izole bir mekânda geçirmektedirler (Demir, 2017, s. 199). Virüs, kişiyi yıllarca birlikte yaşadığı toplumun uzağında kalmaya mecbur etmiştir. Yani bedenin içinde salınan virüsle aşırı-yakınlaşma, beden dışındaki topluma yönelik aşırı-uzaklaşmaya karşılık gelmiştir. Çünkü bulaşma, insanı ölüme yaklaştırdığı gibi sağlıktan ve sağlıklı

2 Vücut tarayıcılar ve biyometrik denetleyicilerin özellikle 11 Eylül'den sonra rıza gösterilecek cihazlar olarak kabul görmesinin (Bauman ve Lyon, 2013, s. 11) ardından, yaşanan pandeminin bu anlamda daha geniş kapsamlı ve daha keskin bir kırılma noktasını oluşturduğu belirtilmelidir.

insanlardan ayırmaktadır. Elias Canetti, salgının neden olduğu bu alışılmadık mesafe parodisini şöyle anlatmaktadır (1998, s. 271): “Bir salgında çok büyük rol oynayan bulaşma unsuru, insanları birbirinden ayırır. En emin yol başka herkesten uzak durmaktır... Kimileri şehirden kaçıp malikânelerine dağılırlar; diğerleri kendilerini evlerine kapatır ve içeriye kimseyi almazlar... Yaşama ümidi ve yaşamın kendisi, hastalardan uzak oluşla ifade edilir... Hayatta kalma umudunun insanları nasıl yalıtıldığını, her birinin kurbanlar kitlesiyle yüz yüze gelmiş tek tek bireyler haline geldiklerini görmek tuhaftır”.

Virüs esasında insanın insana yakınlığının mutlak-olmayışını açığa çıkaran bir ifşacıdır da. Bu açıdan pandemi yepyeni bir durum oluşturmak yerine belki de zaten her an tetikte olan bir olasılığın üstünden geçmiştir. Pandemi bu yönüyle kent yaşamının karakteristiği olan “başkalarından sakınma” tavrını onaylamakta veya görünür kılmaktadır.³ Öte yandan güvenlik vaadiyle gerçekleştirilen bu kendi-kabuğuna-çekilme, kapanma, uzaklaşma veya yalıtılmışlık insanları tam da kendisinden kaçınılan şeyin tuzağına düşürmektedir. Bu durum Frank Furedi’nin de fark ettiği gibi (2001, s. 103) yalnızlık, bağımsızlık ve güvensizlik duygularıyla çeşitli saplantıları şiddetlendirmektedir. Aseptik ve steril sanallığa teslim edilmiş beden, bu aşamadan sonra bulaşmanın başkalarından değil de, sanki kendi bedeninden kaynaklandığı düşünecek bir zihin bulanıklığına kapılmakta ve kendisiyle olan teması askıya alarak varlığına içkin katı mesafeler örmektedir (Di Cesare, 2020). Kısa sürede sonuç veren kaçış ve sakınma stratejilerinin, orta ve uzun vadede belirgin bir açmazla dönüşmesi tam da bu kısır döngüyle ilgili olsa gerektir.

Maskenin Gizlediği: Yaralayıcı Ölümden Sayısallaştırılan Ölüm

Yıllar önce Bauman güvensizlikten duyulan rahatsızlığın özgür olmama korkusuna ağır bastığından bahsetmişti (2010, s. 17). Oysa gelinen noktada sağlıklı kalma isteğinin, özgürlük de dahil olmak üzere kendi dışındaki hemen her şeyi kendi istencine uyarladığı ve bir sakınma nesnesi haline getirdiği gözlemlenmektedir. Zira modern kültürde ölmek ve dolayısıyla ölüme götüren şeyler, Baudrillard’ın vurguladığı gibi (2016, s. 221) birer sapkınlık olarak görülmektedir. Belki tam da bu nedenle ölümü hayattan söküp atma umudu çağımızın en güçlü duygusu olagelmiştir (Castells, 2013, s. 596). Ölüm yaşamın zıttı değil de sanki düşmanı gibidir. Salgın sürecinde de ölüm kendi görünümüleri üzerinden çift anlamlılığa kavuşmuştur. Günlük ölüm verileri bir yandan hastalığın tehlike düzeyinin ölçüsü olmuş, diğer yandan ölümün kendisini istatistiksel grafiklerin tasviriyle sayısallaştırmış ve geleneksel köklerinden koparmıştır. Bu karmaşada ölüm sanki hem her yerde hem de hiçbir yerededir. O zihinlerin hem en derinlerinde hem de en banal ifadelerle beraber yüzeyindedir. Ekranlar vasıtasıyla

3 Bauman’a göre (2006, s. 58) birliktelik değil, sakınma ve ayrılma, çağımızın megapollerindeki başlıca hayatta kalma stratejisidir.

içerikten yoksun bir sıradanlıkla verilen ölüm sayıları, izleyicileri tedbir almaya sevk edecek kadar etkilese de varoluşsal olarak sarsmamaktadır. İnsanın bir ölüyle karşılaşmasının kendi ölümüyle karşılaşması demek olduğunu savunan Elias Canetti'nin (2001, s. 32) aksine burada, bu istatistikleştirilmiş ölüm figüründe her ölüm yalnızca kimliği belirsiz, uzak bir ötekinin ölümü olarak tecrübe edilmektedir.

Olanca bilimsel görünümüne rağmen istatistikler gerçeklerden çok gerçekleşmesi arzulanan rüyaların yansımalarıdır (Baudrillard 2014, s. 145). Sayılar ayrıca ölümün mutlaklığına ve varlığın fani oluşuna dair esaslı bir anlatı da sunmamaktadır. Ölümün yaralayıcı etkisi sayılara aktarıldığında, ölüm de yaşam da nitel bir deneyim olmaktan çıkarak salt istatistiki verilere indirgenmektedir. Yani yine “yaşamın en büyük çabası(nın), kendini ölüme alıştırmamak” olduğunu düşünen Canetti'nin (2011, s. 307) aksine yaşam, kendini ölüme fazlasıyla alıştırmaktadır. Çağcıl ölümler, Botton'un işaret ettiği gibi (2020, s. 323) en az yaşam kadar teknolojik devrim fonunda gerçekleşmektedir, ki bu onun tarihsel düzlemdeki çarpıcı vasfıdır. Tersten okumayla, günümüzde ölüm hekimlerce belirlenen ölme biçimlerine ve katı prosedürlere tabidir (Baudrillard, 2016, s. 316).

Modern kültürün ölümü hayattan silme hususunda yaşadığı başarısızlık, onu belki de nicel söylem olarak sindirmeye mecbur bırakmaktadır. Oysa nüfus planlamasına indirgenmiş ölüm, bir insanın değil; daha çok sosyo-ekonomik bir parametrenin ölümüdür. Bu yaşam-ölüm döngüsünde yitirilenlerin verdiği acılı boşluktan ziyade, kolektif üretime hizmet eden gayri-insani bir beden değiş-tokuşu söz konusudur. Artık ölüm, Baudrillard'ın savının aksine (2016, s. 331) sınır dışı edilmiş bir şey değildir. Aksine o, sınırın içine bile girmeden sayılarla atıklaştırılan soğuk bir veriden aşağıdadır. Kaçınılmaz bir yüzleşme olarak ölüm, bugün belki de tarihte hiç olmadığı kadar kendi gerçekleşme nedenlerinden bağımsız yorumlanan bir istisna-deneyim olarak okunmaktadır. Bir zamanlar kutsallığı ve manevi olanı sembolize eden ölüme, salgın sürecinde de görüldüğü üzere, baştan sonra teknik bir işlemmiş gibi yaklaşmaktadır.

Jacques Ellul'un tespit ettiği gibi (2003, s. 154) kutsalsız yaşamaya teşvik edilen insanlar kutsallığı yok eden tekniğe kutsallık atfetmekte gecikmemektedirler. Ölümün bu denli mekanik bir işleyişe angaje olması da bir zamanlar ölüme atfedilen aşkın değer bu kez tekniğe aktarılmasına neden olmuştur. Tekniğin buna karşılık vaadi açıktır ve bu vaat her yerde sıklıkla tekrar edilmektedir: Ölümü öldürmek. Ölüm sayılarında vücut bulan salgınla mücadele girişimlerinde de zımnen altı çizilen gerçek, ölümün kötücül olduğudur. O kadar ki, salgın dışında da ölüm olağandışı bir karşılaşmayı ima etmektedir. Harari de salgından önce “ölümle mücadelenin” önümüzdeki yüzyılın öncü projesi olacağını öne sürmüştür (2016, s. 40). Yaşanan pandemide metaforize edilebileceği gibi esasında ölümün kendisi virüktür. Ölüm, yine Baudrillard'ın tespit

ettiği şekilde (2016, s. 327), tıpkı salgın terminolojisindeki gibi bakteriyolojik ya da radyoaktif bir kalıntı misali sterilize edilmesi gereken bir mikroptur.

Bunun sonucunda rıza gösterilmiş tedavi süreçleri, ömrü uzatma beklentisinin gölgesinde hastanın hemen tüm davranışlarına müdahale etme, zevkleri sansürleme ve günlük yaşamı yenilenmiş emirlerle hizaya getirme hakkına sahip olmaktadır (Moulin, 2013, s. 15). Böylece tıbbi sistem tıpkı virüsün işleyişi gibi yaşamın tüm hücrelerini hastalığın uzantılarıyla kuşatmakta ve korku üzerinden bağışıklığı çökertmektedir. Bugün tıbbın kendi yanında sivil topluma, siyasi ve dini otoritelere yer açmasından ya da bu otoritelerin dilinden konuşmasından açıkça bahsedilebiliyorsa (Moulin, 2013, s. 15), bunun nedeni hastalığı, tedbiri ve tedaviyi mimleyen söylemin tam da “her yerde olma” halidir. Sağlık gelinen noktada tıp açısından amaç değil, amaca giden araç halini almıştır. “Tıp”, der Le Breton (2016, s. 20) “olası acıları gerekçe göstererek hayata hâkim olmak ve genetik verileri denetime almak için müdahale etmekle kalmamakta; kırk elli yıl içinde gelip vurma muhtemel hastalıkları sayıp dökerek kaderi ifade etmenin bilimsel ve acımasız bir formuna dönüşmektedir”. Verilere dayalı bu kehanetçi ve müdahaleci tavır tıpkı kurtarıcılığa soyunan tüm bilim ve ideolojiler gibi yozlaşmakta (Feyerabend, 1999, s. 107) ve ilginç bir şekilde tam da yıllardır hedef tahtasına koyduğu teolojik perspektife benzeşip dogmalaşmaktadır. Dindarların öte dünyaya dair geliştirdikleri öneri ve önermelerin dünyevi bir türevi böylece bilim insanları üzerinden bireyin geride kalan ömrü ve hatta ölümü üzerinde kurulmaktadır.

Ivan Illich iatrogenesis ya da ‘nedeni tedavinin kendisi olan’ hastalıkları örnek göstererek modern tıbbın faydadan çok zarar verdiğini iddia etmiştir (1975 içinde Giddens, 2008, s. 303–304). Illich klinik, toplumsal ve kültürel olmak üzere üç tür iatrogenesis olduğunu ileri sürmüştür. Klinik iatrogenesis, tıbbi tedavinin hastanın durumunu daha da kötüleştirilmesi ya da yeni sağlık sorunları yaratmasıdır. Toplumsal iatrogenesis, tıbbın giderek daha fazla alana el atması ve sunduğu hizmetler için yapay talepler yaratmasıdır. Illich’e göre toplumsal iatrogenesis, gündelik yaşamın getirdiği sıkıntılarla baş edebilme becerisinin tıbbi açıklamalar ve alternatifler tarafından kademeli olarak köreltilmesi anlamına gelen kültürel iatrogenesis’e yol açmaktadır. Bu nedenle Illich gibi eleştirmenlerin bakışında tıbbın etkinlik alanı daraltılmalıdır.

Aksi halde tıp, doğası gereği yalnızca bedeni değil, yaşamın tüm zaman fragmanlarını —üstelik ortada kendisinden başka bir şey kalmayacak şekilde varlığıyla doldurmaya eğilimlidir. Nitekim Roland Barthes’a göre tıp göstergesi “*anamnesiktir*, daha önce ne olduğunu; *prognostiktir*, ileride ne olacağını; ve *diyagnostiktir*, içinde bulunulan anda neyin oluştuğunu söylemektedir” (1993, s. 186). Hastalığın çerçevesini sınırsızlaştıran teşhis, sağlıktan ziyade yine hastalığın katastrofisini vurgulamakta ve teşhis-sonrası süreci tümüyle tıbbileştirmenin meşru gerekçelerini türetmektedir.

Teşhisin geleceğe de bulaşan ürkütücülüğü, tedavinin geçmişten gelen başarı vaadiyle birleşerek hastayı kararın pasif-nesnesi kılmaktadır.

Sonuç

Pandemi, modern tüketimci kültürün ellerinde şekillenen günümüz toplumunu formatlamakla kalmamış, artık iyiden iyiye mazide kaldığı varsayılan viral hastalıklar söylemlerini geri çağırmıştır. Uzun yıllardır mobil akışa adapte olmuş insanlar bu süreçte, hastalığın doğası gereği, evlerinde hareketsiz ve çevresiyle bağlantısız kalmaya zorlanmıştır. İlk bakışta açık bir ‘değişim’ olarak değerlendirilebilecek bu zorlama, esasında hali hazırda buraya evrilen modern insanın yalnızca dönüşümünü hızlandırmıştır. Buna göre pandemi öncesinde izole ve çevrimiçi yaşam koşullarını benimsemiş insanlar, pandemiyle beraber alternatifsiz ve seçeneksizlik halinde bu alışkanlıklarını kemikleştirmişlerdir. Daha açık bir deyişle, pandemi belki de hiçbir şeyi kökten değiştirmemiş, belli bir süredir değişmekte olan dünyanın ivmesini hızlandırmıştır. Gizliden gizliye dogmatizm örüntülerine eklenen sağlık söylemleri de toplumsal kabul adına güç ve meşruiyet bulmuştur. Gerçekten de sosyolojik kadrajda pandemi dahil olmak üzere toplumdaki hiçbir kırılma noktası öncesiz, tepeden inme ve bağlantısız gerçekleşmemektedir. Her şey bir önceki adımın ayak izlerini takip etmekte ve birbiriyle ilgisizmiş gibi görünen tüm dağınık parçalar bütünü oluşturmaktadır. Kitlelere yön veren maske, mesafe ve hijyen söylem ve eylemleri de bu açıdan görülmelidir.

Toplumsal normalizasyonun tarihte belki de hiç olmadığı kadar dramatik bir hızla dönüştüğü pandemide yeni yaşam koşullarının “yeni normalimiz bu” ifadesi altında sıradanlaştırılması tesadüf değildir. Bu kolay onayın ardında, “yeni normal”i yalnızca maske, mesafe ve hijyenden ibaret sanma yanılgısı yatmaktadır. Oysa artık birer metafor olan bu hatırlatıcılar kitlesel değişimin yalnızca ipuçları ve göstergeleridir. Maske olanca örtücülüğüne rağmen değişimin teşhirci şeffaflığını temsil etmektedir. Mesafe söylemi ise yıllardır yüceltilen iletişim çağının iflasını ya da en azından yüz yüze temasın kırılmasını mimlemektedir. Hijyene gelince, o da günümüz toplumlarında insanları tasnif eden sosyo-ekonomik bölünme parametrelerinin, bölünmenin, sakınmanın ve tümüyle geri çekilmenin metaforudur. Tüm bu değerlendirmeler, ürettiği söylemin aksi bir yaşam biçimini dayatan modern kültürün diyalektik portreleridir.

Bulaşıcı virüsün kendisi olanca tekinsizliğiyle toplumda hissedilen ama bir şekilde bastırılan sakınma duvarlarını yükseltmiş ve belirginleştirmiştir. Bulaşıcılık miti, günümüz toplumunda başat belirleyici kültür olan moda dilinin de metaforudur. Nitekim çağımızda hemen tüm öğreti ve yaşam biçimleri ‘kültürel bulaşma’ yoluyla benimsenmektedir. Öyle ki bir şeyin ne kadar etkili ve güçlü olduğu ne kadar çok insana bulaştığı, yani kaç insan tarafından içselleştirildiğine göre tayin edilmektedir.

Kolektif korkular da tıpkı moda gibi çoğunlukla iletişim araçları vasıtasıyla kitlelere bulaşarak büyümekte ve toplumsal kanıları manipüle etmektedir. Buna göre gündelik yaşamda boy veren tüm araç ve ilişkiler virüslüymüş gibi görülebilmektedir. Kişinin bedeni ile virüs arasındaki mesafe de eninde sonunda kişilerarası kopuş olarak deneyimlenmektedir. Başka bir ifadeyle, virüs her şeyin ötekileştirilmesine zemin hazırlamakta ve bunu tartışmaya açmaksızın haklılaştırmaktadır. Sağlık söylemlerine ve tekniğe duyulan saf güven, kişiyi virüsten kaçarken düşünsel olarak devamlı onunla birlikte olmaya mahkûm etmektedir. Bu açıdan kaçmanın kendisi yakalayıcı ve tutsak edici bir eylemdir. Maske ve hijyen de aynı şekilde yaşamsal temizlikten çok ölümcül mikrobu varlığını vurgulamaktadır. Bu durum, en nihayetinde mikro-iktidarlar tarafından sonsuz yaşama arzusuyla doldurulmuş modern insanın ölüm/lülük gerçeğini örtbas etme isteğiyle buluşmaktadır.

Doğrusu, bedenin mikro-iktidarlarca nüfuz edilen bir zemin olduğu ve bizatihi iktidar mücadelelerinin biyoloji zemini üzerine yükseldiği fikri⁴ yeni değildir. Dahası beden ile iktidar ilişkisinin bu boyutu pandeminin yaşandığı çağın ayırt edici özelliği olamayacak kadar da sıradanlaşmıştır. Yaşanan Covid-19 pandemisiyle belirginleşen taze gerçeklik, bedenin tıbbi-olmayan bir cephesinin artık neredeyse kalmadığıdır. Pandemiyle beraber uzmanlar tarafından üretilen tümüyle-tıbbileştirilmiş-hasta-beden imgesi olağan, meşru ve hatta gerekli görülmektedir. Bunun sonucunda bedenin kendisi tıbbi iktidarın tayin ettiği normların pazarlık nesnesi haline gelse de (Moulin 2013, s. 26), artık bu pazarlık taraflar henüz masaya oturmadan karara bağlanmış gibi görünmektedir. Zira pandemi uzun bir süredir deneyimlenmekte olan sağlık otoritesinin karşısındaki hemen tüm direnç ve direniş mekanizmalarını, toplumsal mutabakatı da bu otoriteye eklemlenmek suretiyle işlevsizleştirmiştir.

Bu durum, pandemi sürecini domine eden söylemin karşısında ‘bireyin özgür iradesi’ne dair kritik bir tartışmayı da gündeme getirmektedir. Üstelik burada, asırlar önce dogmatizme yönelik gösterdiği mücadeleyle ivmelenen bilimselci anlayışa dair de artık göz ardı edilemez yeni bir sorunsal belirlemektedir. Buna göre bilim, özellikle pandemide görünürleşen beden endüstrileri ve stratejileri üzerinden otokratik ve yayılcı bir anlayışla katılmıştır. Bu katılma, bilimin az önce bahsedilen kadim mücadele felsefesinin tersine bir dönüşümü çağırılmaktadır. Makalenin ilk bölümünde tartışıldığı gibi sosyolojik eleştirinin yoğunlaştığı esas nokta tam da burasıdır. Diğer önemli nokta ise bireyselleşme, özgürleşme ve hür irade vurgularının bu denli yaygın olduğu bir çağda modern tekno-bilimselci ilerlemenin ideallerinin aksi yönünde ürettiği çelişkilerdir. Bu nedenle pandemi sonrasında salt durum tespiti yapan gecikmeli-yorumlamaya değil; sürecin orta noktasında gidişatın çıktılarını öngören ve tenkit eden bir sosyolojik bakışa ihtiyaç vardır. Nitekim bu bakış, insana salt sağlık parametreleriyle

4 Bu konuda daha detaylı tartışma için bkz. Michel Foucault, *Toplumu savunmak gerekir*, Yapı Kredi Yayınları, 2018.

yaklaşmanın ötesinde, yüzleştiği yeni gerçekliğin bir bütün olarak insan doğası ve ilişkileri üzerindeki izdüşümlerini anlamlandırmaya çalışmalıdır.

Özgürlüğün yanılısımalı bir şekilde tüketim serbestiyetine indirgendiği bu çağda yeniden ‘denetim toplumu’nda yaşadığımızın ipuçları, salgının sert tedbir söylemlerinde yeniden ve ansızın belirmiştir. Yine de denetim ya da kontrol toplumu söylemlerinin modern yaşam biçimine özgü kusurları örtbas etmeye çalışan bir tarafı vardır. Benzer söylem, pandemi hakkında üretilen karamsar ve kuşatıcı dil için de geçerlidir. Oysa bu makalede de ele alındığı gibi her hastalık kendi çağının ve kültürünün çıktısıdır. Bu açıdan her yeri saran virüsle, Crawford’un dediği gibi (2020, s. 207), yeryüzünü ölçsüzce denetim altına almaya çalışmamız ve mikropların alanını işgal ederek doğal döngüyü bozmamız arasında yakın bir ilişki vardır. Başka bir ifadeyle, ekolojik dengeyi göz ardı eden istilacı teşebbüsler beden dengemizi bozan istilacı bir virüsün hayatımıza bulaşmasına neden olmuş ya da en azından bu insanlık durumunu metaforize etmiştir. Roy Arundhati’nin “salgın sonrasında hiçbir şey normale dönmekten daha kötü olamaz” (2020) derken vurgulamak istediği şey de salgının nedenlerini giderecek bilinçli bir geri dönüş yapmaksızın yeniden-normalleşmenin yıkıcı olacağı gerçeğidir.

Hiç şüphesiz yaşam tarzında ortak kabul ve normların aksi bir karara yönelmek özellikle de korku ve konfor kültürünün egemen olduğu günümüz toplumunda yaşayanlar için hiç de kolay bir tercih değildir. Bunun için insanın kendi iyiliğini isteyen şeylere bile karşı mücadele edebilecek güce sahip olması gerekmektedir (Baudrillard, 2012, s. 44). Eylemde bulunacağı şeyin düzelebileceğine, hiç değilse değişebileceğine inanması şarttır. Arendt de insanların tedavisi olmayan bir salgına, depreme ya da değişmez görünen toplumsal koşullara tepki göstermeyeceğinden, sadece koşulların değiştirilebileceği yönünde bir olasılık varsa eyleme geçeceğinden bahsetmektedir (1997, s. 71). Sağlıklı bir toplum oluşturmanın temel kaidesi, eyleme geçmeden önce onu mümkün kılacak [riske dayalı] korkulara son vermektir. Ne var ki pandemide toplum üzerinde en yoğun şekilde üretilen kolektif duygu korku olmuştur. Kimi zaman virüsün öldürücülüğünü öne çıkaran raporlar ve medya paylaşımları, kimi zaman –örneğin aşılama günlerindeki gibi– yaptırım vurguları bu korkuyu aralıksız bir şekilde beslemiştir. Üstelik sürgit korku üretimi, dijitalleşmenin sağladığı erişim kolaylığı ile tüm bireylere ulaştırılmıştır.

Toplum ile sağlık ve hasta ile hekim arasındaki ilişkinin dijitalleşme, mekanikleşme ve böylece gayri-insanileşme eğilimi gösterdiği çağdaş sağlık sisteminden dönüş olmayacak gibi görünmektedir. Dahası sektördeki yenilik ve ilerleme talepleri yerel değil; küreseldir ve olabildiğince rekabetçidir. Bu, atılacak her adımın etik tartışmaları kolayca aşmasını sağlayacak karşı konulmaz meşruiyetin kaynağıdır. Sağlık stratejileri geliştirilirken dikkate alınması gereken kıstaslar da, pandemi gibi kriz anlarında yer yer askıya alınabilmektedir. Başka bir ifadeyle, insan sağlığının öncelikli olduğu

durumlarda diğer tüm meseleler süreci yavaşlatan birer detay olarak algılanabilmektedir. Fakat burada asıl soru, bu teferruatların zaman içinde, yani pandemi sonrasında da teferruat olarak kalıp kalmayacağıdır. Nitekim “yeni normal” anlayışı, pandemiye bağlı tecrübe edilmek zorunda kalan şeylerin kalıcı olarak kaideleşebileceğini ima etmektedir.

Yaşanan salgınla toplumsal tabakalar arasındaki farklılaşmalar net bir ayrımla bölünmüştür. İşçi ile işvereni, genç ile ihtiyarı, çocuk ile ebeveyni veya evli ile bekârı hem ortak bir yazgıda buluşturmuş hem de imkanlara erişim bağlamında birbirinden uzaklaştırmıştır. Ayrıca toplum, risk potansiyelleri temel alınarak demografik nitelikleri bakımından kategorize edilmiş ve örneğin 18 yaş altı ile 65 yaş üstü kesim sürecin su götürmez kurallarına tabi tutulmuştur. Bu, belki de bağışıklığı zayıf yaşlıların ve hastaların yerinin olmadığı ve yalnızca güçlü ve zinde olanların hayatta kalabileceği dünyanın yeni normalidir. Modern toplum da kamusal alanı olmayan bu yeni dünyanın *maskeli ama gizemsiz, mesafeli ama müdahil, hijyenik ama bölünmüş* ilişkilerine alıştırmıştır. Tüm insanları ortak bir olasılığın, ortak bir korkunun ve ortak bir kontrol sisteminin potasında eriten virüs, ‘küresel köy’ mitinin aksine, sınırları yüksek duvarlarla ayrıştırılmış sert bir toplumsal tasnifin önünü açmıştır. Doğrusu ‘salgın’ etrafında organize edilen bu derin dönüşümler küreselleşme, toplumsal etkileşim, tabakalaşma, çalışma, mobilite, gündelik yaşam, refah, eşitlik, sağlık, enformasyon, ekoloji, medya, gözetim ve mahremiyet gibi sosyolojinin alt çalışma sahaları bağlamında hem müstakil olarak hem de birbirleriyle ilişkileri içinde yeniden ele alınmalıdır. Zira Covid-19 pandemisi yalnızca sosyolojinin süzgecinden geçirilebilecek bir vakıya değil, sosyolojinin köklü teorilerini derinden sarsan, yeniden tartışmaya açan belirleyici bir kırılma noktası olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Adorno, T. W. (2005). *Minima moralia* (A. Doğukan & O Koçak, Çev.). Metis Yayınları.
- Arendt, H. (1997). *Şiddet üzerine* (B. Peker, Çev.). İletişim Yayınları.
- Arundhati, R. (2020). *Arundhati Roy: The pandemic is a portal*. <https://www.ft.com/content/10d8f5e8-74eb-11ea-95fe-fcd274e920ca>
- Badiou, A. (2012). *Sonsuz düşünce* (T. Birkan & I. Ergüden, Çev.). Metis Yayınları.
- Barthes, R. (1993). *Göstergebilimsel serüven* (M. Rifat & S. Rifat, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

- Baudrillard, J. (2001). *Tam ekran* (B. Gülmez, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Baudrillard, J. (2005). *Anahtar sözcükler* (O. Adanır & L. Yıldırım, Çev.). Paragraf Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2006a). *Cool anılar V 2000-2004* (A. Sönmezay, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2006b). *Sessiz yığınların gölgesinde* (O. Adanır, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2010). *Kötülüğün şeffaflığı: Aşırı fenomenler üzerine bir deneme* (I. Ergüden, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2012). *Karnaval ve yamyam* (O. Adanır, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2013). *Tüketim toplumu: söylemlerin yapıları* (H. Deliceçaylı & F. Keskin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2014). *Cool anılar I-II* (A. Sönmezay, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2016). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm* (Oğuz Adanır, Çev.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Baudrillard, J. (2019). *Şeytana satılan ruh ya da kötülüğün egemenliği* (O. Adanır, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Bauman, Z. (2006). *Küreselleşme* (A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2010). *Etiğin tüketiciler dünyasında bir şans var mı?* (F. Çoban & İ. Katırcı, Çev.). De Ki Yayınları.
- Bauman Z. (2012). *Akışkan modern dünyadan 44 mektup* (P. Sıral, Çev.). Habitus Kitap.
- Bauman, Z. (2014). *Parçalanmış hayat* (İ. Türkmen, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z., & Lyon, D. (2013). *Akışkan gözetim* (E. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Berger, J. (2017). *Düğüne* (C. Çapan, Çev.). Metis Yayınları.
- Botton, A. (2020). *Çalışmanın mutluluğu ve sıkıntısı* (S. Sertabiboğlu, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Bridle, J. (2020). *Yeni karanlık çağ: teknoloji ve geleceğin sonu* (K. Güleç, Çev.). Metis Yayınları.
- Canetti, E. (1998). *Kitle ve iktidar* (G. Aygen, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Canetti, E. (2001). *Sözcüklerin bilinci* (A. Cemal, Çev.). Payel Yayınları.
- Canetti, E. (2011). *İnsanın taşrası* (A. Cemal, Çev.). Payel Yayınları.
- Castells, M. (2013). *Enformasyon çağı: ekonomi, toplum ve kültür-Ağ toplumunun yükselişi* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chul-Han, B. (2016). *Şiddetin topolojisi* (D. Zaptçioğlu, Çev.). Metis Yayınları.
- Chul-Han, B. (2019). *Yorgunluk toplumu* (S. Karlıtekin, Çev.). Açılım Kitap.
- Chul-Han, B. (2020). *Psikopolitika neoliberalizm ve yeni iktidar teknikleri* (H. Barışcan, Çev.). Metis Yayınları.
- Crawford, D. H. (2020). *Ölümcül yakınlıklar: mikroplar tarihimizi nasıl şekillendirdi?* (Gürol Koca, Çev.). Metis Yayınları.
- Demir, S. T. (2017). Modernite ve ölüm: Açık erişimli ölüm döşeginden izole yoğun bakım ünitelerine beden ve ölmenin değişen yüzü. *Global Media Journal*, 7(14), 190–202.
- Demir, S. T. (2018). *Ten medeniyeti: modern kültürde beden ve ötesi*. Açılım Kitap.
- Di Cesare, D. (2020). *Egemen virüs: kapitalizm nefessiz bırakır* (B. Uysal, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Eagleton, T. (2015). *Hayatın anlamı* (K. Tunca, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Ellul, J. (2003). *Teknoloji toplumu* (M. Ceylan, Çev.). Bakış Yayınları.

- Feyerabend, P. (1999). *Özgür bir toplumda bilim* (A. Kardam, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Foley, M. (2011). *Saçmalıklar çağı: modern hayat neden mutlu olmayı zorlaştırıyor?* (A. Sezgintüredi, Çev.). Domingo Yayıncılık.
- Foucault, M. (2018). *Toplumunu savunmak gerekir* (Ş. Aktaş, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Furedi, F. (2001). *Korku kültürü: risk almamanın riskleri* (B. Yıldırım, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Furedi, F. (2020). *A disaster without precedent*. <https://www.frankfuredi.com/post/a-disaster-without-precedent>
- Gabe, J., & Monaghan, L. F. (2013). *Key concepts in medical sociology*. Sage Publications.
- Galeano, E. (2017). *Tepetaklak: tersine dünya okulu* (B. Kale, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji* (E. A. Kayhan, Çev.). Kırmızı Yayınları.
- Harari, N. Y. (2016). *Homo Deus: yarının kısa bir tarihi* (P. N. Taneli, Çev.). Kolektif Yayınları.
- Huxley, A. (2004). *Maymun ve öz* (S. Evren, Çev.). İthaki Yayıncılık.
- Illich, I. (1975). *Medical nemesis: The expropriation of health*. Calder and Boyars.
- Keck, F., & Rabinow, P. (2013). Genetik bedenin keşfi ve temsili. Corbin A., Courtine J. J., Vigarello G. (Ed.) *Bedenin tarihi 3 bakıştaki değişim: 20. Yüzyıl içinde* (S. Özen, Çev., s. 59–72) Yapı Kredi Yayınları.
- Le Breton, D. (2016). *Bedene veda* (A. U. Kılıç, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Moulin, A. M. (2013). Tıbbin karşısında beden. Corbin A., Courtine J. J., Vigarello G. (Ed.) *Bedenin tarihi 3 bakıştaki değişim: 20. Yüzyıl* (S. Özen, Çev., s. 15–57). Yapı Kredi.
- Platt, A. E. (1996). Confronting infectious diseases. In L. R. Brown (Ed.), *State of the world*. WorldWatch Institute/W.W. Norton & Co.
- Ranciere, J. (2016). *Bela Tarr, ertesi zaman* (E. Karakaya, Çev.). Lemis Yayın.
- Sennett, R. (2013). *Kamusal insanın çöküşü* (S. Durak & A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Sennett, R. (2017). *Yeni kapitalizmin kültürü* (A. Onacak, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Sontag, S. (2005). *Metafor olarak hastalık* (O. Akınhay, Çev.). Agora Kitaplığı.
- Turner, B. S. (2013). *Tıbbi güç ve toplumsal bilgi* (Ü. Tatlıcan, Çev.). Sentez Yayıncılık.
- Virilio, P. (2003). *Enformasyon bombası* (İ. Kaya Şahin, Çev.). Metis Yayınları.

Ölüm Sosyolojisi Bağlamında Pandem(ik) Kapatılma: Sevgi, Duyumsama ve Hiçlik

Adem Sağır¹

Öz

Bu çalışma, Covid-19 pandemisi sürecinde ölümün toplumsal kapatılmasını tartışmaktadır. Modernizm, hastanelere transfer ettiği hastalık olgusu üzerinden ölümlü ilgili bir tecrit yarattı. Pandemi ise ölümlü, ilk defa hastane gibi mekânsal bir alanın dışında toplumsal alanda tecrit etmektedir. Pandemiyle ilişkili çalışmalarda ölümün sosyolojisini tartışan hali hazır bir metnin olmaması, çalışmanın özgün değerini ortaya koymaktadır. Mevcut çalışmalarda ölüm, metinlerin ana kurucu ögesi olarak değil, diğer konuların tamamlayıcı bir alt başlığı olarak kullanılmaktadır. Ölümün toplumsal sınırlarını tartışan çalışma, ölümün niçin temel bir aktör olduğunu sosyolojik olarak betimlemektedir. Bu çalışma ölümü, pandemi sürecinin kurucu ögesi ve başat aktörü olarak ele almaktadır. Çalışma pandemiye niçin ölüm tartışılmalı sorusuna yanıt aramaktadır. Öte yandan çalışmada ölüm-toplum ilişkisini toplumsal kapatılma kavramı üzerinden tartışmaktadır. Çalışma, toplumsal kapatılma kavramını sevgi ve duyumsama üzerinden hareketle tartışmaktadır. Çalışmanın ilk bölümleri, tecrit ve kapatılma kavramlarını ölüm üzerinden ele almıştır. Ölüm duyarsızlaşması ve ölü beden yönetimi kavramlarını ise pandeminin hissizleştirdiği toplumsal alanın kendisine atfıla kullanmaktadır. Çalışmada pandemiyle ilişkilendirilmiş girişin temel kaygısı, ölümün niçin sürekli gündemimizde olması gerektiğini sorgulamaya odaklıdır. Bu odak, ölümün hem söylemde hem pratikte nasıl yönetildiğine dair tartışmaları da gündeme getirmek anlamına gelmektedir. Çalışma sonuç olarak salgınlar çağında topluluk halini güncelleyecek gerçeğin ölüm olduğu vurgusunu yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Pandemi • Ölüm • Ölüm Sosyolojisi • Ölüm Duyarsızlığı • Ölü Beden

Pandemic Closure in the Context of Death Sociology: Love, Sensation, and Nothingness

Abstract

This study discusses the social closure of death during the COVID-19 pandemic. Modernism created death isolation by transferring illness over to hospitals. On the other hand, the pandemic has isolated death for the first time in the social sphere outside of a spatial area such as hospitals. The absence of a ready-made text discussing the sociology of death in studies related to pandemics reveals the original value of this study. Current studies cover death not as the main constituent item but as a complementary subtitle of other topics within the text. This study addresses death as the founding item and dominant actor of the pandemic process. The study seeks an answer to the question of why death should be discussed with regard to the pandemic. The text discusses the relationship between death and society through the concept of social closure, using the concept of social closure with a basis on love and sensation. The first part of the study deals with the concepts of isolation and closure through death. The concept of death desensitization is used with regard to social space itself and which the pandemic has numbed. The study focuses on questioning why death should always be on our agenda. This focus is also intended to raise discussions on how death is managed, both in discourse and in practice. The final stage of the study emphasizes death to be the reality that will update the state of society in the age of epidemics.

Keywords: Pandemic • Death • Sociology of Death • Death Insensitivity • Control • Corpse

1 Adem Sağır (Doç. Dr.), Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, Karabük, Türkiye Eposta: ademsagir@karabuk.edu.tr ORCID: 0000-0003-0763-0518

Atfı: Sağır, A. (2021). Ölüm sosyolojisi bağlamında pandem(ik) kapatılma: Sevgi, duyumsama ve hiçlik. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 221-242. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0031>

Extended Summary

Studies that start with the label of black death or plague that describe the history of epidemics have turned into repetitions of each other. Medical studies related to the COVID-19 pandemic have progressed in a very up-to-date and integrated manner with the world. However, the same performance is relatively difficult to see in the social sciences, especially sociology. This deficiency in the social sciences probably overlooks the peculiar nature of the current situation. Based on COVID-19 studies having become popular, we will deal with a field of literature that probably has devoured the subject academically, not the null point of the pandemic. Therefore, more studies should be done in the field of social sciences to discuss the nature of the pandemic.

By considering death sociology as an important deficiency in current research, the spotlight of this study is on death and the sociological context associated with it. This consideration emphasizes the type of subject in the pandemic to be a very modern human typology in the context of not facing death. The act of survival is at the center of academic studies related to the pandemic. Death has been presented as a micro detail articulated toward survival. Medicine itself is what attaches death to survival. The language of medicine predominantly determines the way death is talked about in a pandemic. State restrictive measures decide who is at risk of death and who is risking it. When searching for causes of death, the drug cocktails used in treatments come to the fore. Discussions on social media regarding the harm of drugs paved the way for anti-vaccination sentiments. People have entered a temporality in which they look for themselves on maps. Humans follow the disease digitally based on the intensity of red surrounding them that gets placed in the center. Maps showing the prevalence of the virus also show the risk humans have regarding the dilemma of life and death. When viewed in this way, maps whose density is checked every day can be evaluated as death maps. The symbolic context of death associated with black has identified red with the color of risk and danger during pandemics.

This study addresses why death sociology needs to be on the main agenda in a pandemic. The study uses the conceptualizations of death nothingness, death insensitivity, and social (pandemic) closure. The study uses the nothingness and insensitivity of death to express the same context. This conceptualization is reflected in the table the Ministry of Health published that prefers the word death, but doesn't talk about death, instead focusing on life, defying death, rejecting the virus, and converting death into numbers. Corpse management as found in the Ministry's brochures is a privileged expression of the same context only for intervening in social ceremonies. Capitalist loyalties resulted in states being slow to respond to the pandemic. The stigmas attributed to the people who died contain the meanings attributed to the capitalist state. The sick, the elderly, and those with chronic health problems are those who often die. Death nullity is associated with the invisible surpluses that capitalism regards as weak and a burden of

the state. Death insensitivity is a very powerful conceptualization that describes the process by which the capitalist state shed its burdens regarding pandemic closure. Using states' power to manage risk of death in order to increase their authoritarianism over people has also been one their global agendas.

Ceremonies being separated from their social context has brought up the conceptualization of social closure. The social attribution added to closure at work expresses the outflow of the greater closure of death compared to hospitals. The great closure of death expresses the image of death being carried from the private to public sphere in a spatial envelope of machines. In social closure, the connection and communication established between a body after death and the living comes completely to the fore. Therefore, the place where the sociology of death has established itself during the pandemic is associated with the complete breakdown of society's ties with death. However, this closure does have privileged cases. This situation can be seen as a kind of privatization and gentrification of death. While dealing with social (pandemic) closure, the privileged bodies of the dead appeared. These bodies have been exempted from pandemic closure, and funerals have not been subjected to any restrictions. The rules are suspended upon their death, and the privileged maintenance of the bonds with the body of the deceased comes to the fore. This situation appears understandable during pandemics as an extension of the death-class relationship. When the relationship between death and class is accepted as an unchanging sociological extension of the social history of death, what has not changed in the pandemic will be seen as the privileges of the bodies of the dead. Everyone is equal, but clearly some are even more equal in the face of death as evoked by the pandemic. The type of subject created by times of pandemics is the sum of the collective productions of humanity that have sought immortality throughout history. The subject, built on denying the existence of the virus, attempts yet again to challenge death. The search for causes of death has become a privileged place during the pandemic as an extension of modernity. In the domain of the community where the language of medicine has invaded, death seems to be the primary reality that social engineering trials often exclude. In times of epidemics, turning death into a sociological object remains the basic condition for shaping the sociology of the pandemic.

As a result, this study has discussed the social closure of death during the COVID-19 pandemic. Modernism created death isolation by transferring illness to hospitals. On the other hand, the pandemic isolated death in the social sphere for the first time outside of spatial areas such as hospitals. The absence of a ready-made text discussing the sociology of death in pandemic-related studies reveals the original value of this study. Other current studies include death not as the main constituent element of their text but as a complementary subtitle of other topics. This study addresses death as the founding element and dominant actor of the pandemic process.

Giriş

Fark ediyorsun ki, tüm hayatınız, sevginiz, nefretiniz, hatıralarınız, acılarınız...
hepsi aynı şeydi. Hepsini bir rüyaydı. Kilitli bir odada sakladığınız rüya.
İnsan olduğuna dair bir rüya”

True Detective

Saramago (2013) “ölümün olmadığı bir dünyayı hayal ettiği” distopyasında, insanların bir süre sonra çözülen toplumsal yapının eski haline dönmesi için nasıl istekli olduklarını anlatmaktadır. Saramago’ nun *Körlük* (2005) çalışması ise pandemiye anlatan bir distopya gibi durmaktadır. *Herkesin kör olması ve körlüğü birbirine bulaştırması, insanların bir yerde tecrit edilmesi ve tecrit ortamında insanların düştüğü durum*, sonrasında *güçlü olanın daha güçsüz olanı ezmesi* pandeminin özeti niteliğinde değerlendirilebilir. Kitap herkesin yeniden görmeye başlamasıyla sona ererken kitabın ana teması da şudur; her şey normaline döner, asıl olan “o” anda ne olmuştur? Körlük öldürmez ama bir kere bulaşıp yayılmaya başladığında tıpkı Covid-19 gibi toplumsal yapıları çözmeye başlamaktadır. Şimdilerde ölümün kol gezdiği bir çağda ölümle baş etmek için stratejiler üreten toplumsal pratiklerle muhatapız. “Yeni normal” veya “kontrollü sosyal hayat” ile süren tartışma Google’ un en çok muhatap olduğu “pandemi ne zaman bitecek?” veya “aşı randevusu nasıl alınır?” sorularıyla devam etmektedir. Ward (2020, s.731) Bauman’ dan ilhamla virüsün görünmezliğine akışkan korkunun her yerde olması üzerinden değinmektedir. Ward, “haritada ben neredeyim?” sorusunun “hepimiz kaybolduk ve akışkan korku her yerde” histerisiyle birleştiğini ifade etmektedir. Pandeminin ve vaka sayıları yoğunluğu arttıkça hayatta kalma, “çok sayıda ölüme tanık olma” (Canetti, 2010, s. 230) ile özdeşleşmektedir. Çok sayıda ölüme tanıklık etmek Levinas’ ın (2014, s. 54) da ifade ettiği üzere *ölümle olan ilk karşılaşmadır* yani bir çeşit ölümle ilk tanışmadır. Crawford (2020) “ölümcül yakınlıklarında” ölümlerin artışıyla ilgili “her zaman mikropların gerisinde kalınacağına kabul edilmesi gerekliliğinden” bahsetmektedir. Ölümle yapılan bu vurgu, ölümün dünya tarihinin üretiminde ne kadar güçlü tema olduğunu yeniden gündeme getirmektedir.

Toplumsal alan ölümden türer ya da daha yumuşak bir betimlemeyle ölüm “kültürel yaratıcılığın başlıca koşuludur” (Bauman, 2018, s. 13). Bu kabul, insanların doğayla girdikleri mücadele ve sonrasında oluşturdukları yaşamsal alanların tamamına içkin bir güdünün varlığına dikkat çekmektedir: *Ölümden kaçış*. Böylece *felsefenin klasik tartışması olan insanın içindeki yaşam kaygısının zıddıyla var olduğu* (Solomon ve Malpas, 2006, s. 16-18) önermesi yeniden vurgulanmaktadır. Ölümden kaçış, aynı zamanda ölümü unutmamanın da bütün araçlarını üretmektedir. Bu bağlamda toplum, ölümü unutmamanın araçları toplamıdır. Çünkü insanlar arası ilişkiler, kültürel pratikler, birliktelik teması, ritüeller, sosyal davranışlar, kurumlar bütün bunların hepsinde ölümden kaçışın izlerini bulmak mümkündür. Nitekim birçok araştırmacı kültürel

pratiklerin temelinde toplumun ölümle kurduğu ilişkilerle ortaya çıktığına odaklanmaktadır (Canetti, 2010; Baudrillard, 2016; Sağır, 2017; Bauman, 2018 ; Dastur, 2019). Toplumun ölümden kaçış için bir araç olduğunu ileri sürmek oldukça iddialıdır. İddia öylesine güçlüdür ki insanı “ölüm varsa toplum da vardır” (Sağır, 2017; Sağır, 2020) sonucuna götürmektedir. Toplum ve ölümün birbiri ile olan ilişkisini çeşitli perspektiflerden ele birçok çalışma bulunmaktadır. Örneğin Foucault (2015) *ölümü iktidarın yaşamı yönlendirmesiyle* ilişkilendirirken, Bauman (2018) *ölüm karşısında bütün insanların eşit olduğuna* dikkat çekerken, Dastur (2019) *insanların ölümün üstesinden gelmek için çeşitli eylem ve davranışlarda bulduklarına* işaret etmiştir. Benzer bağlamı Yalom’ un (2017) çalışmalarında da görmek mümkündür. Yalom’ a göre insanlar geçmişten günümüze yapıp ettikleri her türlü eylemi ölümle aralarına mesafe koymak için gerçekleştirmiştir. Öte yandan Levinas (2014) ise *özne ve başkasının ölümü arasındaki ilişki* üzerine çözümleme yaparak ölümle olan karşılaşmalara değinmektedir. Özne burada kendi ölümünün birincil, başkasının ölümününse daimî tanığıdır.

Ölümü toplumun kurucusu olarak görmek, klasik ve modern dönem sosyolojik perspektiflerin de merkezindedir (Sağır, 2017). Toplumun öznesinin “insan” olduğu düşünüldüğünde, insanın ölüme verdiği tepkilerle inşa ettiği dünya tarihinde *yaşamaya odaklı bir kültürel pratiğinin* ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. İnsanın yaşamak için topluma duyduğu gereksinim bu sürecin meşru bir zemini olarak dikkat çekmektedir. Canetti (2010, s. 231) “insan bedeni çıplaktır ve yaralanabilir bütün yumuşaklığıyla her tür saldırıya açıktır” diyerek bu gereksinimin temelini açıklamaktadır. Bütün bunlara bakıldığı zaman ölümün aslında dünya tarihinde merkezi bir kavram olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ölümün böyle bir merkezde durduğu iddiası, onun aynı zamanda sosyolojik bir anlam taşıdığını göstermektedir. Çünkü sosyolojinin araştırmasına dahil ettiği her şey, ölümün bu konumunu onaylamaktadır. Böylece sosyolojik perspektif ölümün kendisini de doğrudan analize dahil etmektedir. Ölüm sosyolojisinin Türkiye’de kuramsallaşmasını ölümün bu kadar göz önünde olmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Çünkü insan *yaşama odaklı bir özne olarak* gündelik hayatını kurarken, ölümü sıradan bir gündeme dönüştürmektedir. Bu sıradanlığa ölümle ilişkili dini refleksler de eşlik etmektedir (Sağır, 2017). Ölüm araştırmaları ölümü toplumsaldan sökmekte ve bireyselleştirmektedir. Bireysellik, ölümü biyolojik olarak bir son olarak tanımlamakta ve sosyolojik anlamdan ziyade ölümün tıbbi anlamlarıyla örtüşmektedir. Böylece ölüm Türkiye’deki literatürde din ile tıbbın ortak yapımı bir araştırma nesnesine dönüşmektedir. Ancak pandemiye, *ölümün yeniden doğduğu tarih olarak görmek* gerekmektedir. Hastanede ölüm, askıya alınan ritüeller, ölümün etiği gibi tartışmalarla ölüm, sosyal bilimlerde yeniden konuşulmaya başlamıştır. Salgınları daha sık konuşmaya başlayacağımız gelecekte, ölümün gündem olmaya devam edeceğini öngörmek mümkündür. Bu iddia, geçmişte de benzer eğilimlerin ortaya çıktığından hareketle ileri sürülmektedir.

Kolera salgını anlatan *Venedik'te Ölüm* çalışmasında Thomas Mann Gustav Aschenbach'ın ölümünü anlatırken salgına sembolik anlamlar yükleyerek *kolerayı bütün bir çağın çöküşü* olarak anlatmaktadır (Hacker, 2020, s. 27). Defoe (2020, s.9) *Veba Yılı Günlüğü* 'nde *insanı karamsarlığa iten korkunç ölümlerin* toplumu nasıl sarstığına değinmektedir. Bugünse pandeminin yarattığı *ölüme koşan/meydan okuyan ve ölüme salınan hayatlar* arasında gidip gelen bir dünya döngüsü içerisindeyiz. *Ölüme koşma/meydan okuma*, ironik bir toplumsal çağrışıma atıf yapmaktadır. Pandeminin ortaya çıkardığı insan tipolojisi *ölüme meydan okuyucudur*. Meydan okumadan kasıt, kısıtlamalara ve yasaklara/kurallara uymayan, aşı yaptırmayı ya da ilaç kullanmayı reddeden insanların toplumsal konumsallıklarına atıf yapmaktır. Meydan okuma, ölümle/ölümsüzlükle girilen mücadeleyi anlatmaktadır. Ölümü ciddiye almamanın dışavurumu bu mücadeleyi önemli kılan nokta, ölümle baş etme üzerine kurulu toplum tarihinde insanın geldiği eşiği temsil etmesidir. *Ölüme salınan hayat* kavramsallaştırılması, devletin pandemi karşısında takındığı tutuma atıf yapmaktadır. Bu atıf, devletin ekonomik kaygılar nedeniyle önlemleri ağırdan uygulaması; kısıtlamaların/yasakların deneme/yanılma yöntemiyle rutinleştirilmesi; maske, ilaç, aşı gibi temel malzemelerin temin sürecinin yönetilememesi; gıda fiyatlarında yaşanan artışlarda denetimlerin yetersizliği ve virüs gündemini iktidarların otoriterleşmek için kullanmasıyla ilişkilidir. Bu kavramsallaştırmanın dikkat çekici noktası ölümlerin istatistiklere dönüştürülerek gösteri dünyasına eklenmesi olmuştur (Tablo 1). İstatistiğe dönüştürülen ölüm, yaşam hikayelerini ortadan kaldırmaktadır. Tabloda “ölüm” yerine “vefat” kelimesinin tercihi, ölümün ortadan kaldırıldığının göstergesidir. Vefat, ölümü gösteri dünyasında “ehlileştirmekte”, “normalleştirmekte” ve “dinselleştirmektedir.” Böylece ölüm, “hayatta kalanlarla” (iyileşen vaka sayısı) kıyaslandığında zihinde kalıcı iz bırakmaz. Salgınlarda hayatta kalanlar için Cannetti'nin (2010, s. 250) “hayatta kalmaya” dair çıkarımı oldukça kullanışlıdır. Hayatta kalmayı başaran *dost düşman fark etmeksizin bütün ölümlüler ölürken* hayatta kalır. Bütün normal bağlar çözülürken, ölenler o kadar genel bir nitelik kazanır ki gömülmede olanın kim olduğunu bile hiç kimse bilmez. Cannetti'nin vurgusunu istatistiklerde yer alan ölüm sayılarının görünmez oluşunu açıklamak için ürettiğimiz ölüm duyarsızlığı kavramıyla güçlendirmek mümkündür (Sağır, 2021).

Tablo 1

Türkiye Covid-19 Hasta Tablosu (15 Nisan 2021)

TÜRKİYE COVID-19 HASTA TABLOSU 15 NİSAN 2021	BUGÜN	BU HAFTA	TOPLAM
	TEST SAYISI	HASTA BAŞI ZARFIKİ ORAN	TEST SAYISI
318.217	%3,3	42.828.122	
VAKA SAYISI	YENİ ÖLÜMLER ORANI	VAKA SAYISI	
61.400	%56,7	4.086.957	
HASTA SAYISI	EMGEN HÜCUM BAKIM ÖLÜMLÜK ORANI	VEFAT SAYISI	
2.845	%68,8	35.031	
VEFAT SAYISI	VENTİLATÖR ÖLÜMLÜK ORANI	AĞIR HASTA SAYISI	
297	%34,9	3.080	
İYİLEŞEN SAYISI	ORNLAMA TEMALLİ TESTİP SÜRÜSİ	İYİLEŞEN SAYISI	
54.894	9 SAAT	3.535.040	
	PLAZMOTİN ORANI		
	%99,9		

Kaynak: <https://covid19.saglik.gov.tr/>

Tablo 1, pandeminin başlangıcından itibaren ana gündemin ölüm olduğunu ortaya koymaktadır. Hastalığın bulaşıcılığı ve küreselliği, alınan önlemler, kısıtlamalar konuşulurken aslında ölüm gündemdedir. Pandemi insanı modern toplumun ertelediği/ötelediği ölümün dışsallaştırılmasının gerçekliğiyle karşı karşıya bırakmıştır. Agamben'in salgının başında tartışmaya açtığı ölenlerin sevdiklerinden uzak olması, törenlerin yapı(a)maması, hastanede yapılan ölüm vedaları, kilisenin törenleri yasaklaması ya da ölüm hakkında konu(a)maması ve caddelerde askeri araç konvoyuyla yakılmaya götürülen cenazelerin sessiz sedasız seyredilmesi dışsallaştırmaların birer parçasıdır. Salgının etkisinin toplumda nasıl kökleştiğini göstermesi bakımından Agamben'in (2020) pandemi-ölüm ilişkisine odaklanmak önemlidir. Ritüeller, karantina, ölümden kaçış stratejileri konuşulurken aslında ölüm konuşuldu. Yakınlarını kaybeden insanların ölüm karşısında verdiği tepkiler, toplumsal alanın ölüm üzerine kurulu yapısının nasıl çözüldüğünü göstermektedir. Yoğun bakım ünitesinde akıllı telefonlarıyla vedalaşan insanların görüntüleri, ölümün kapatıldığı bir kurum olarak hastanenin pandemik kapatılma mekanlarına dönüştüğünü göstermektedir.

Pandemide Niçin Ölüm Sosyolojisi?

“Ah Ölüm!” dedi. Ölümler belirlemiş her şeyi.
Kaderler, yazgılar ölümle değişmişti.”

Hüseyin KARATAŞ

Umberto Eco'nun 2013'te Paris'te Louvre'de yeni sergisinin açılış sırasında Spiegel'e (2016) verdiği röportajda kullandığı “listeleri severiz, çünkü ölmek istemeyiz” sözü, dünya tarihinin bir özetidir. Ölüm ve ölmeden kaçış, toplumsal tarihin kaçınılmaz bir gerçekliğidir. Bauman'ın (2018, s.17) “yaşamı sürdürmekle bu denli meşgul olmamızın nedeni ölmek zorunda olduğumuzu bilmemizdir” sözü de aynı noktaya dikkat çekmektedir. Ölüm, doğaldır ve toplumsal üretimlerin besleyici kaynağıdır. Hayatta kalma güdüsü insanın gündelik hayatını bir mücadele alanına dönüştürmekte ve kültürel üretimlerin merkezinde yer almaktadır. Bauman'ın (2018, s. 17) ölümle toplum arasında kurduğu bağ, kültürel üretimlerin çerçevesini çizmesi bakımından önemlidir. Ölüm, insanın yaptığı bütün etkinliklerin hedefidir. Bauman bu hedefe *hastaneleri, yurtları, mezarlıkları ve krematoryumları, cenazeleri ve ölüm ilanlarını, anma ve yas törenlerini, yakınlarını kaybetmiş ve yetim kalmış insanlara gösterilen özel davranış biçimlerini* yerleştirmiştir. İnsanın yaşamaya duyduğu bu güçlü bağ, aslında kendisine duyduğu sevgiyle ilişkilidir. Burada sevgiyi doğuran/ortaya çıkartan şey, insanın başkaları karşısında kendini konumlandırmasıdır. Bu konumlarsa doğrudan toplumsal roller ve bağlarla ilişkilidir. Dolayısıyla insan yaşamayı arzu ederek kurduğu bağların içinde kalmayı talep etmektedir. Çünkü bu bağlar, onu insanileştirmekte ve türüne özgü hale getirmektedir. Basit olarak aslından insan, başkalarıyla bağ

kurabiliyorsa toplumsal bir özne olarak var olmaktadır. Bauman'a (2018, s.56) göre bağ birlikte var olmaktan öte anlamlara sahiptir. Bağ bağlı olanın içeriğini oluşturandır. Bağ böylece bağlı olanı anlamlı kılmaktadır. Lifton başkalarıyla bağ kurmanın önemine değindiği metinde ölümü "bağ duygusunun kopması" (Lifton, 1973, s.103) olarak betimlemektedir. Bağların oluşturduğu alan aynı zamanda "koruyucu bir kozadır." Koza, güven ortamı sunmakta ve bireyi belirsizliklerden kurtarmaktadır (Giddens, 2014, s.59). Böylece toplum belirsizlikler doğuran ölümü bertaraf etmektedir.

Durkheim'in (2011; 2015; 2021) metinlerinde "kayıp hali" olarak ölüm toplumsal bir gerçekliktir. Çünkü kişinin ölümüyle birlikte toplumda büyük bir boşluk meydana gelmiştir ve hızlıca kapatılması gerekmektedir. Kaygı toplumsal dengenin bozulmaması üzerinedir çünkü kayıp anomiktir. Boşluk halinde aslında statü kaybı, rol kaybı söz konusudur. Ölen kişinin yakınları bunu deneyimlediği için kendisini fiziksel ve duygusal boşlukta, kaybolmuş hissetmektedir. Sevdiği birisini kaybetmek insana dayanılmaz bir acı, öfke ve üzüntü hissettirmektedir. Ama toplum kederi hafifletmek için pratikler ve ritüeller üretmektedir. Yas süreci, taziye kültürü, dini ritüeller bir iyileştirme/iyileşme pratiğidir. Toplum duygusal alana, pragmatist kaygılarla müdahale etmektedir. Bu yönüyle düşünüldüğünde toplum duygulardan bağımsızdır. Toplum tanımlarken ileri sürülen temel ilkeler, toplumun gücüne atıf yaparken aynı zamanda acımasız olmasına da denk düşmektedir. Hobbes'un (2019) devlete ve Rousseau'nun (2019) sözleşmeye bağlanması, insanın duygusuz bir varlık tarafından ehlileştirilmesi için kullanılmıştır. Ehil olma, toplumsal uyumu ve rutinleri akla getirmektedir. Ölüm, bu rutinleri bozduğu için kendisine karşı direniş hattı oluşturmakta, insan bu bozguncuya yaşamın kendisiyle yanıt vermeye çalışmaktadır. Toplum insana kayıplarını unutturmakta ve kaybedileni kenarda bırakmayı öğretmektedir. Çünkü ölümle ilişkili toplumsal söylem, "yaşam devam ediyor" önermesini dile dolamaktadır. Bu talep, modernitenin "ölümü kapatmasına" uygun zemindir. Bauman (2018, s. 37) ölüm sonrası yapılan törenler için *dışlama hareketi* nitelemesini kullanmaktadır. Ölünün anormal ve tehlikeli olduğunu, kendisinden uzak durulması gerektiğini açığa vurmaktadır. Törenler ölüyü normal, zararsız aralarına girilebilecek kişilerin arasında koymaktadır. Bulaşıcı hastalığı olan ya da yanlış tedaviye uğramış kişiye uyguladığı yöntemin aynısını ölüye de uygulayarak, ölü uzakta tutulduğu sürece güçlerini kaybeden tehditler arasına sokmaktadır.

Ölümün toplumsal tarihinde (Kellehear, 2012) ortak olan nokta ölümün kaçınılmaz bir son ve bununla ilişkili olarak korkutucu olmasıdır. Geleneksel toplumda insanın ölümle yüzleştiği sahneler, herkesin gözü önünde yaşanırken, modern toplumda ölümün nereden geleceği sorusunu açık uçlu bırakmaktadır. Modern toplumda sürekli bir yaşam mağduriyetliği söz konusudur. Sosyal bilimciler, geleneksel toplumlardakinin aksine modern toplumlarda ölümle-insan arasındaki bağın koptuğuna değinmektedir. Ölümle bağ kurma, ölüm ve ölüm ötesiyle iletişimin devam etmesine ve ölüm

etrafındaki toplumsal dayanışmanın örüntülerine atıf yapmaktadır. “Ölümlle bağın kopmasına neden olan şey neydi?” sorusuna yanıt arandığında izlenen yol bizi, modernizmin bireyselliğine çıkartmaktadır. Bireysellik vurgusu “insanın sonsuz yaşamı” istemesini yeniden gündeme taşımaktadır. Ölümsüzlüğü arzulamanın duygusal yoğunluğunu bilim ve teknolojinin getirdiği risklerle tartışılan “her yerde ölüm”ün görünürlüğüyle aynı paydada birleşmektedir. Kuşkusuz din ve inanç sistemlerinde ölümün “öte dünya”yla bağı, kimi zaman insanlara “buldukları toplumsal konumu sahiplenmesi gerekliliğini” öğütlemektedir. Öğütün temel dayanağı insanın öldükten sonra “öte tarafta ödülü alma” inancıyla ilişkilidir. Burada ölüm kabul edilebilir bir teslimiyeti yansıtmaktadır. Dinsel yönüyle bu vurgu, ölümün, “terbiye edici” araç olarak kullanılması biçiminin bir dışavurumudur. Aynı metinlerde, özellikle otoriteyi elinde bulduran sınıfların, dinin bu yönünü kullanarak alt sınıflarda konumlarını sahiplenmeleri gerekliliği ve öte dünyada ödülleri alacakları tutumunun dayatıldığı ifade edilir.

Ölüm, felsefede hayatın diyalektik sonu olarak tartışılmaktadır (Soloman ve Malpas, 2006). Hayatın diyalektiği, ölüm ile yaşam arasındaki doğal zıtlığı akla getirmektedir. Ölümün paradoks olmasına vurgu yapan temel tutum “hayatın doğuşundan itibaren ölüm de vardı ve Tanrı hariç hiçbir varlık bu diyalektik ilişkiden kaçamazdı” (Aykut, 2004, s. 206) önermesiyle ilişkilidir. Buna göre doğa/evren bir varoluş mücadelesi alanıdır ve bu varoluşu değerli kılan şey canlı türlerin doğadan kaybolup gitmesidir. Ölüm, bu bağlamda evrende “yaşamın kendisinden sonsuzca daha yakın” durmaktadır (Solomon ve Malpas, 2006, s.173). Sosyolojide ölüm “toplumu yeniden inşa eden” (Giddens, 2014) ve “kolektif bağları güçlendiren” (Durkheim, 2011) bir süreç olarak tartışılmaktadır. Ölümün sosyolojik perspektif içerisinde evrimci bir mantığın nesnesine dönüşmektedir. Buna göre toplumun daha sağlıklı olabilmesi için ölümler kaçınılmazdır. Ölüm, evrimi tamamlamakta ve insanı kusursuz bir toplumsal düzenin öznesi haline getirmektedir. Bütün bu farklılıklara rağmen ölüm, hayatın bir sonudur ve çok boyutlu bir alana geçiştir. Van Gennep’in (2004) geçiş ritleri olarak adlandırdığı sürecin bir uzantısı olarak bu çok boyutlu alan, toplumsal durumlarla doğrudan ilişkilidir. Ölümü sosyolojik açıdan çözümlenmek aslında hem bu diyalektik biçimlerin toplumsal pratiklerde nasıl üretildiğinin tespit edilmesini; hem de ölüm etrafında oluşan iletişim ağının kendisini tanımlamayı kapsamaktadır. Sosyolojik ilginin kendisini temellendirdiği odak, ölümün kültürden kültüre değişen biçimlerini ve toplumda karşıladığı ihtiyaçları betimlemektir. Ölme sürecinde yapılan dini ve toplumsal hazırlıklar, ölü bedeninin fiziksel olarak hazırlanışı, estetize edilmesi ve bu işlemler sırasında yapılan kolektif eylemler, defin sırasında düzenlenen törenler, definden sonra gerçekleştirilen davranışlar dizgesi gibi pek çok noktayı bu ihtiyaçlar içerisinde sıralamak mümkündür. Ancak günümüzde ölümü anlamının birincil yol izleği, ölümün riske nasıl dönüştüğü üzerinden gitmektedir. Risk unsuru olarak ölüm küreselleşmiştir (Sağır, 2017). Bugünün pandemisi riskin ötesi anlam taşımaktadır.

Ölüm Sosyolojisi İçin Bir Araştırma ve Yorumlama Gündemi

Pandemiyle ölümün tarihi yeniden gündeme gelmiştir. Avrupa’da ölümün tarihine bakıldığında salgınlar çağına niçin ölüm sosyolojisinin gerekliliği anlaşılmaktadır. Pandemide insanların kaybettiklerine veda edememesinin yarattığı boşluğun neye benzediğini Ariés (2020)’in *sevgi ve duyumsamanın kaybolduğu bir ölüm çağına girişimizi* betimleyerek anlattığı ölümün tarihiyle özdeşleştirmek mümkündür. O’na göre geleneksel dönemde yatakta ölüm imgesi, ölüren kişinin etrafında sevdiği insanların oluşturduğu bir ağda ve bu ağı duyumsayarak ölmektedir. Modern dönemde önce hastanenin aktöre dönüşmesiyle, sonrasında ölmekte olan kişinin yalnızlaşmasıyla ağ ortadan kalkmaktadır. Pandemi, ağın varlığını hiçbir şekilde gündeme getirmemektedir. Ağın görünmezliği, duyumsamayı da ortadan kaldırmaktadır. Pandemide ölüm gündemi Foucault’un (2020) “sınır deneyimi”yle özdeşir. Sınır deneyim, özünde negatiftir ve gerçekleşir gerçekleşmez unutulmaktadır. Tarihe ilk gömülen şey olması bakımından pandemide *ölüm hiçliği* kavramsallaştırması önemlidir. Foucault (2020) bir kültürü sınır deneyimleri hakkında sorgulamak, ona tarihin sınırlarında adeta kendi tarihinin doğumu olan bir yırtılma hakkında soru sormaktır. Sınır deneyimler, hiçbir şeyin göstergesi ve boşluk olmak *ölüm hiçliğini* desteklemektedir. Pandemide yerine getirilemeyen ritüeller ve ölümün toplumsaldan kopması sınır deneyim olması bakımından dikkat çekmektedir. Çalışma, pandemide ölümü bir *sınır deneyim* olarak tartışmaktadır ve ilgiyi ölüm fenomenine odaklamaktadır. Ölümün merkeze koyulmasındaki kaygı, literatürde eksik bırakılan boşluğun kapatılması amacına dönüktür.

Pandemi, çok hızlı bir akademik bilgi üretme biçimleri ortaya çıkarmıştır. Pandeminin etkilediği toplumsal alanlar, birçok yönüyle araştırılmıştır. Bahse konu çalışmalarda ölüm fenomeninin merkezi bir kavram olarak kullanılmadığı görülmektedir. Ölüm, pandeminin temel kavramlarıyla ilişkilendirilen alt bir söylem olarak kullanılmaktadır. Türkçe literatüre bakıldığında ölümü alt söyleminde kullanan çalışmalarda şu noktalar dikkat çekmektedir. Yas süreciyle dini ve manevi başa çıkma biçimlerini ilişkilendiren çalışmalar, covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden bireylerde yas süreciyle nasıl baş edildiğini tartışmaktadır (Sami, 2021; Savaş, 2020; Çubuk, 2020; Çelik ve Gündüz, 2020; Yağlı, 2020; Kalgı, 2021). Yas çalışmaları, yaşamın ve yaşayanın kendisiyle doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla Covid-19 sonrasındaki yas çalışmaların ölümü değil, ölümü dışlayan bir perspektifin somutlaşmasıdır. Din ile yasla baş çıkmanın etkileşimleri, Türkiye’de ölüme yaklaşım biçimlerini temsil eden teolojik perspektiflerin de bir devamıdır. Dolayısıyla bu tür çalışmalar ölümün sosyolojisini değil, pandemide dinin sosyolojisini yapmaktadır. Benzer şekilde Covid-19 üzerine yapılan sayısız çalışmada da farklı temalarla *ölümün eritildiği/hıçleştirildiği* aile, kent, iktisat, tıp, gündelik hayat vb. sosyolojiler yapılmaktadır (Yenen ve Badur, 2020; Aykan ve Bilginer, 2021; Karaarslan ve Doğan, 2021; Çakı, 2020). Sağlık sisteminin dahil edildiği çalışmalarda ölüm, Türkiye’deki politik tartışmaların ideolojik bir nesnesine

dönüştürülmektedir. Gizlendiği varsayılan ölüm sayıları, Covid-19 hastalarına verildiği varsayılan doğal ölüm raporları, mezarlıklarda gizlice gömüldüğü varsayılan ölümler vb. birçok tartışma bu tür çalışmalar, ölümü politikanın merkezine yerleştirmektedir (Elbek ve Pala, 2021). Bu bağlamdan hareketle çalışma pandemide ölümün sosyolojisine okuyucuları odaklaması nedeniyle özgün bir araştırmadır. Modernite, hastanelere transfer ettiği hastalık olgusu üzerinden ölümü tecrit etmişti. Pandemiye ölümün, hastanenin dışındaki bir alanda “büyük kapatılmasıdır” ki bizzat bu *ölümün toplumsal kapatılmasıdır*. Çalışma ölümün Covid-19 pandemisi sürecinde *toplumsal kapatılmasını* tartışmaktadır. Türkiye’de Pandemi araştırmalarında ölümün sosyolojik görünümüleriyle ilişkili tartışmanın olmaması çalışmayı özgünleştirmektedir. Bauman’ın (2021) Heidegger’den referansla aktardığı “aydınlıkta saklanmak”, pandemi sürecinde ölümün araştırılmamasını açıklar bir durumdur. Çalışma ölüm-toplum ilişkisinde “pandemide niçin ölüm tartışılmalı” sorusuna yanıt ararken, toplumsal kapatılmayı sevgi ve duyumsama kavramları üzerinden anlatmaktadır.

Pandem (ik) Kapatılma Versus Ölümüm Toplumsal Kapatılması

“Ah! İnsanlar hiç olmanın kolay olduğunu sanırlar. Doğrudan anlamıyla sessizi silik, yüklemsiz bir yaşam anlamında bu doğrudur.”

Soren Kierkegaard

Salgın çağında ölümden ve ölüden duyulan korku yeniden gündeme geldi. Ward (2020), korkunun kenarda beklediği bir dönemde belirsizlik seviyesinin gittikçe yükseldiğini söylerken belirsizliklerin kaynaklandığı temel durumları ise Covid-19’un doğasıyla özdeşleştirmektedir. Bir kişinin hali hazırda enfekte olup-olmadığı, enfekte olup-olmayacağı, bir enfeksiyon geçirip geçirmeyeceği, Covid-19’un ne zaman sona ereceği konusundaki belirsizlik, normale ne zaman döneceği ve yeni normalin nasıl görüneceği konuları, Ward’ın dikkat çektiği noktalardır. Aslında salgınlar çağında Canetti’nin (2010, s.263) *ölülerin iktidarı* dediği bir durumu yaşıyoruz. İtalya’da tabut taşıyan kamyon kuyruklarını ya da Amerika’da hastanelerin dışında klimalı araçlarda derme çatma tabutlar içinde gizlenen sayısız ölü beden ya da kitlesel mezarlara defnedilen kimsesiz ölümler bahse konu travmatik durumu betimlemektedir (Demertzis ve Eyerma, 2020). Zizek (2020a, 2020b) insanlardan yaşamı çalan virüslerin *yaşayan ölümler* olduğunu söylerken, bir kez bulaştığında insanın virüse basit bir kopyalama makinesi olarak hizmet ettiğinden bahsetmektedir. *Virüsler yaşam biçimleri konak organizmalara bağlı* (Hacker, 2020, s.11) olduğu için insanın konumu Zizek’in bahsettiği bağlama uygundur. İnsan yaşarken biyolojik olarak da ölümü çoğaltmaktadır. Virüsün sardığı ve bulaşıcılığını yükselttiği bedenin dokunulmazlığını konuşulmayı gerçekleştirecek şey, ölümün iktidarının baskın bir yönünü temsil etmektedir. Virüs,

insandaki yaşamı alırken ona ölümü vermekte ve bedeni çökerttikten sonra onu terk etmekte ve öldürmektedir. Bu sürecin sosyolojisi ölmekte olan kişinin bedeninin tecrit ve izole edildiği bir yalnızlaşma ve yakınlarının ölümü seyirlik bir gösteri (!) olarak deneyimledikleri süreci analiz etmekle eşdeğerdir. Hamid ve Jahangir (2020) *salgın insanların ölüm sonrası fiziksel ilişkilerden uzaklaştırdığını, kayıp yaşayanların herhangi bir destek veya ilgi görmeden yalnız başlarına olanları seyretmeye zorlandıklarını* aktarmaktadır.

Agamben (2020) pandeminin en başında cenazelerin sevdiklerinden uzak olması, törenlerin yapı(a)maması, bireysel ölüm vedalaşmaları, kilisenin törenleri yasaklaması ya da bu tabloyla ilgili tek kelime konuşmaması, askeri araçlarla yakılmaya götürülen düzinelerce konvoylu cenaze geçişleri vb. gibi süreçlerin çerçevelediği bir tabloyu resmetmektedir. Mart 2020’den bugüne gözümüzün önünde olan ve kanıksanmış bir dünyaya bakıldığında, Agamben’in resminin, o günden bugüne çok da değişmediği görülmektedir. İyileşmesi için entübe edilip makinelere bağlanan hastalar, iyi ya da kötü bir haber alabilmek için telefon başında bekleyen hasta yakınlarının varlığı, Edvard Munch’ın “Çılgılık” tablosunu anımsatmaktadır. Güneş batarken doğaya yansıyan kan kırmızısı renk, kendini yorgun hissettiğini tirabzanlara yaslandığından anlaşılan ve doğanın çılgınlığını hissederek yorgunluğunu dile getiren bir adam görseli, hasta yakınlarının yorgunluğunu anlatmaya adaydır. Pandeminin yarattığı kalıcı iz kişiyi bu bağlardan kopartması ve onu ölürken dersin bir sessizlik içerisine kapatmasıdır. Makinelerin uğultusu arasında bir sessizlik veda etmeye bile izin vermeyen bir durumu karşımıza çıkarmaktadır. Hastalar entübe öncesi doktorlara geri döndüklerine yaşamaya dair yapacaklarından bahsetmektedir. Zizek (2020) Covid-19’un ilk zamanlarında hastalığa karşı verilen tepkileri dört kategoride sınıflamıştır. İnkâr, *ciddi bir şey yok, sadece bazıları panik*, öfke kategorisinde *Çinliler suçlu ve devletimiz yeterince etkin değil* düşüncesi hakimdir. Pazarlık aşamasında *bazı mağdurlar var ama Sars’a göre daha az ve zararı sınırlayabiliriz* söylemi, depresyonda ise *bizi kandırmayın hepimiz hapyı yuttuk* söyleminin etkin olduğunu ifade etmektedir. Daimî bir kırılmanın ve korkunun hâkim olduğu bir süreçten bahseden Zizek, hastalığın normalleştiği bir evreye de hızlıca geçildiğini *insanlar ölmeye devam edecekler ama hayatta devam edecek* düşüncesinin gittikçe yaygınlaştığını betimlemiştir. Ancak hayata devam edenler için *vedalaşmak, ölümden bazı iyi sonuçlar çıkarma yeteneği, içsel maneviyat ve ölen kişiye ilişkin anıları dile getirebilme oldukça uzak yas biçimleri* (Gamino, Sewell ve Easterling, 2000) olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 2
Covid-19'un Tarihsel Seyri

Tarih	Durum	Sonuç
31 Aralık 2019	İlk Vaka	Wuhan'da "doğuş"
5 Ocak 2020	İlk Rapor	Çin'de "doğuş" doğrulandı.
11 Ocak 2020	İlk Ölüm	Çin'de beklenen son
13 Ocak 2020	Çin dışında ilk ölüm	Tayland virüsün yeni merkezi
21 Ocak 2020	Virüs Bulaşıcı	İnsandan insana seyahat başladı
24 Ocak 2020	Fransa'da İlk Rapor	Virüs dünya turunda
30 Ocak 2020	Uluslararası Kamu Acil Durumu İlan Edilmesi	Ülkeler arası sınırların kapanmaya başlaması
30 Ocak – 11 Şubat 2020	WHO'dan Virüse Dikkat	Dünya virüse odaklandı
11 Mart 2020	WHO'dan Pandemi İlanı	Ulusal ve Uluslararası hareketliliğin / temasın en aza indirgenmesi
11 Mart 2020	Türkiye'de görünen ilk koronavirüs vakası	Virüs artık yurtda
19 Nisan 2021- ∞	Salgın Sürüyor	Salgının yükseliş çağı

Kaynak: Lupton & Willis (2021).

Pandemiyle ölümle ilişkili korkular gerçekçi temeller kazanmıştır. Bu durumu, korkuların somut bir dışavurumu olarak görmek mümkündür. Bedenin yeni bir dokunulmazlık kazanması ve hastalığın bulaştığı bedende somutlaşan kirlilik imgesi, ölümün iktidarını göstermesi bakımından önemlidir. Bedenini kirleten virüs, insandaki yaşam-ölüm diyalektiğini ortaya çıkarmakta ve bunu oldukça saldırgan bir şekilde yapmaktadır. Zhai ve Du (2020) yaptıkları çalışmada *salgın nedeniyle ölenlerin yaslarının dahi damgalandıklarını* ileri sürmektedir. Virüsün bu kadar yaygın bir şekilde gündelik hayatı işgal etmesi, ölümün de saldırganlaştığını akla getirmektedir. Böylece pandemi sürecinde aslında deneyimlenen durum ölümle temaslardır. Hastalığı, onun bulaşıcılığını ve küreselliğini, alınan önlemleri, hastalıkla gelen kısıtlamaları konuşurken aslında ölüm konuşulmaktadır. Ölüm, kişiyi sarmalayan duyumsama ağına saldırmakta, ilişkileri bozmakta, dağıtmakta ve insanları birbirinden uzaklaştırmaktadır. Pandemide devletin virüsle baş etme stratejisi ölümle ilişkili *katı mekânsal çerçeveleme ağı* oluşturmasıyla ilişkilidir. Eve kapatmanın, yasaklamanın, dijital gözetimin, kuralların ve denetim mekanizmalarının kullanılması bu ilişkiyi betimlemektedir. Gelecekte *tekno-totaliter* bir devletin ortaya çıkacağını aktaran Berardi (2020), bu durumu *hem devletin bir aktör olmasıyla hem de hiç kimsenin bir ya da altı ay içinde ne olacağını bilmemesiyle* ilişkilendirmektedir. Timothy Snyder, Black Earth'de totaliter rejimlerin ortaya çıkması için herkesin ölüm riskiyle karşı karşıya olduğu aşırı tehlikeli durumlardan daha elverişli bir koşul olmadığını söylemektedir (akt.Berardi, 2020). Devletin uyguladığı kısıtlamalarda kimlerin dışarda kimlerin içerde olacağına karar vermesi, ölümün salt korku aracı olarak kullanılmasını değil, kimlerin yaşayıp kimlerin öleceği konusunda da baskın bir karar verici rolünü ve söylemini yönettiği

görülmektedir. Bu yönetim süreci biyopolitika tartışmalarında doğrudan gündeme getirilmese de Foucault'nun (2019) kurallara uymayanlar *ya salgın hastalığa yakalanarak ya da cezalandırılarak ölür* söylemiyle oldukça uyumludur. Foucault'nun düzeni, herkesin yerine, bedenine, hastalığına, ölüme bağlamak üzere işlediğinden bahsetmesi ve bunun da her şeyi bilen bir iktidarın etkisiyle gerçekleştiğini söylemesi, devletlerin politik bir aktöre dönüşmesinin ve pandemi süresince mekânsal çerçevelmelerin anlamlandırılması için uygun bir zemin oluşturmaktadır.

Covid-19 sürecinde ölüm görünürlüğü, ölümün toplumsal kapatılması olarak pandemik kapatılma biçimini de gündeme taşımış oluruz. Yoğun bakımdan önce sevdiklerine görüntülü videolar çeken insanlar, ölümün yeniden anlamlandırıldığı bir sürecin içerisine girdiğimizi göstermektedir. Görüntülü aramayla yakınlarıyla vedalaşan insanlar aynı zamanda Ariés'in *Batı'nın Ölüm Tarihi* (2020) çalışmasında ortaya koyduğu gibi aslında Avrupa'nın uzun süredir kendi tarihinde *ölümü ötekileştirmesinin* bir sonucudur. Çünkü Ariés'in *yatakta ve hastanede* ölüm betimlemelerini kullanırken, hastanelerin ön plana çıkmasıyla insanların tek başlarına ölmeye başladıklarını söylemektedir. Kendilerini bürokrasiye ve uzmanlara teslim ed(il)en hastaların covid-19 sürecinde yoğun bakım ünitelerindeki görüntüleri tarihsel bir dışavurumdur. Ölmekte olan hasta, yakınlarıyla bağlarını tamamen kopartmakta ya da hastaneye girişle birlikte bağların zaten koparttığını göstermektedir. Batılının ölüm karşısında geldiği nokta Covid-19 ile bu kopuşun yaşanmasıdır. Kuşkusuz Batı'nın Covid-19 süresince verdiği tepkiler rasyonel değildir. Maskesiz gezmek, karantinaya uymamak, şehir değiştirmek, hastalığın varlığını inkâr etmek, aşığı reddetmek bunların hepsi bir "ölümü inkâr" olarak göze çarpmaktadır. Burada hastanenin ölümle ilişkili ilk kapatılma biçimini ortaya çıkarttığına altını çizmek gerekmektedir.

Sağır (2020), hastanede ölümün her şeyi tersine dönüştürdüğünden bahsederken, hastanenin ölümün büyük kapatılması olduğunu hatırlatmaktadır. Kapatılmanın içerdiği bağlam, ağın parçalanışını ve duyumsamanın ortadan kayboluşunu akla getirmektedir. Hastane ile insanın bireysel olarak ölümü deneyimlemesi hızlanmıştır. Böylece gelenekselin içinde kolektif ölümden bireysel ölüme geçiş süreci yaşanmıştır. Hastaneye kapatılan ölüm ağın kendisine saldırmaktadır. Hastanenin ayrıca özel bir anlamı vardır. Uzmanlara teslim olma hali ya da *belgeli profesyonellerin bakımı* (Anderson, 1986'den akt. Bauman, 2018), ölmekte olan kişiyi, kendisine ait olmayan bir alana bırakmak anlamına gelmektedir. Çünkü uzman/doktor bir yabancıdır ve mekânda insanın yabancı olarak deneyimlemediği bir konumsallıktır. Mesleki kimlik ve içinde bulunan hastane ortamı bir güven kaynağıdır ama bu insanın yabancıyla karşılaşmış olduğunuz gerçeğini değiştirmemektedir. İnsan, ölmekte olan hastayı yani sevdiği kişiyi bir yabancıya teslim etmektedir. Böylece sürecin kendisi, ölmekte olan hastayla ölümün sadece göz önünden değil, *aynı zamanda zihinden de uzaklaşıp yok olacağını* (Bauman, 2018, s.38) varsaymaktadır. Sosyolojideki yabancı veya öteki ile ilgili literatüre bakıldığında

insanın yabancı olana karşı tavrı oldukça nettir. Yabancı insanı tedirgin etmektedir ve ona karşı her türlü strateji geliştirilmektedir. Yabancıyla araya konulan direncin bile kırıldığı bir zeminin varlığı dikkate alındığında ölüm, çok güçlü bir şekilde insandaki bahsi geçen sosyal ağa saldırmaktadır. Ölümün saldırgan olmasının kaynağını burada da aramak gerekir. Burada hasta yakınlarının yaşama ve yaşatma güdüsü baskın çıkmaktadır. Yaşamın ölümü alt etmesine çalışılmaktadır. Ölüm yıkmakta, boşluklar oluşturmaktadır. Kişi o boşlukları kapatmak ve onları iyileştirmek için toplumu kendisini iyileştirmeye davet etmektedir. Ancak pandemide ölmekte olmaya alışıldığı görülmektedir. Uzmanların çevirdiği bir alanda, kişinin duygularını bir kez daha dışarda bırakması söz konusudur. Ölüm, pandemide zaferini yeniden ilan etmiştir.

Ölümlle ilişkili duygusal alanın dışarıda bırakıldığı ilk deneyim, modern dönemde ölümün hastaneye taşınmasıyla yaşanmıştır. Modernite de güvenli alan evden uzaklaşan ölü beden, özel alanda geniş bir ilişkiler ağı içerisinde kurulurken kamusal alana taşınmasıyla dar bir alana kapatılmıştır. Ölmeyi kolaylaştırmak için kurulan sistem, ölmeyi zorlaştırmıştır. Bedene bağlanan makineler, kişiyi yaşatabildiği kadar canlı tutarken, bitkisel hayat, yoğun bakım, palyatif tıp bu durumun uzantılarıdır. Pandemide bu kavramla *entübe* eklenmiştir. Hasta bireyle sosyal ağın kopuşunu temsil eden entübe, popülerleşen bir tartışma alanı oluşturmuştur. Bilinçli bir şekilde deneyimlenmediğinden ölümü tanımlamada yaşanan güçlük, ölümün diğerleri tarafından bile artık tanımlanamaz oluşuna evrilmiştir. Pandemide geride kalanlar için hastanın yanında durmak ve ölmekte olan hastanın ilişki ağını sürdürmesine yardımcı olmaktır. Burada hastanın yaşam üzerindeki hakkını makinelere ve uzmanlara devrettiği, ağın sürdürülmesi sorumluluğunu da sevdiklerine verdiği görülmektedir. Böylece ölme sürecinin teknik yönünü doktor, sosyal yanıysa hasta yakını yönetmektedir. İletişim araçları (akıllı teknolojiler) hem hasta yakınının ölümüne eşlik etmesini hem de hastanın kendi ölümünü kayda almaktadır. Ancak her türlü kısıtlama ve izole hal, ölme süreciyle yakın teması engellemektedir. Temasların ortadan kalkması, duyguları da kısıtlamaktadır. Ölmekte olan insan bilinçli olduğu süredeyse yakınlarının kendisine vedasını seyretmektedir. Pandemi boyunca ölümle ilişkili temel değişim, veda zamanının ortadan kalkması olmuştur. Vedaya zaman yoktur çünkü ölmekte olan kişi virüsün işgal ettiği bir bedenle fiziksel acılar çekmektedir. Böylece geride kalan, kurucu aktör olarak ölmekte olan kişinin kurduğu bir gösteri dünyasının seyircisine dönüşmektedir. Ölmekte olan hastanın deneyimlediği alanın verdiği acı geride kalanların yaşayacağı acısından daha güçlü durmaktadır. Ölmekte olan hasta çift taraflı bir tükeniş yaşamaktadır. Hem ölmekte olduğunu duyumsarken hem de yakınlarının ölmekte olduğunu kabullenişinin sıkıntısını yaşamaktadır. Buradaki duyumsama, pandeminin ortaya çıkardığı yeni bir deneyimdir. Bu deneyim ölmekte olan için de seyreden insan için de yenidir. Carr, Boerner ve Moorman (2020) bu deneyimi kötü ölüm betimlemesiyle aktarmaktadır. Pandemiyle deneyimlenen kötü ölüm, *aile fertlerinin ölen kişiyle anlamlı muhabbetler yapmasını*

ve bitmemiş işlerin tamamlanmasını engellemektedir. Sevilen birinin acı çektiğini görmek de acıyı artırmakta ve geride kalanların kendilerini suçlu hissetmelerine neden olmaktadır. Yazarlar, böyle bir süreçte sevdiklerini kötü ölümden koruyamayan insanların çaresizce süreci seyrettiklerine vurgu yapmaktadır. Frang ve Comery (2020) hastalıktan ölenlerin fiziksel rahatsızlıklarının ve diğer sıkıntılarının gittikçe çekilmez bir durumda belirdiğine değinmektedir. Süreçte hastanın karantinaya alınması ve kısıtlamalara tabi olması zorla bir ayrılık yaşanmasına neden olmaktadır. Bu haliyle hem acı katlanmakta hem de yalnız ölüm deneyimlenmektedir.

Pandeminin yarattığı ve ölümlle ilişkili temel durumlardan birisi hastaların tecrididir. Hali hazırda ölümlle ilgili mevcut tecridin çerçevesi genişlemiştir. Pandemi ölümün toplumsal kapatılmasıdır. Ölümün hastanelerde büyük kapatılması modern dönemin bir sonucuyken, pandemide toplumda deneyimlenen bir kapatılma sürecine evrilmiştir. Pandemik kapatılmanın görünümünde sınırlı sayıda insan ve törenlerdeki az sayıdaki insan ya da sadece görevlilerin varlığı söz konusudur. Ölümün hastane dışına taşınma kısmında, hastalığının bulaşıcılığına karşı kendi korunaklı biçimlerini üretmiş görevliler söz konusudur. Bu haliyle ölümün tekilleşmesi gerçekleşirken, cenazenin de gettolaştığı görülmektedir. Getto kapatılma biçimi olarak pandemik kapatılmanın betimlemesi için kullanışlı bir kavramdır. Yerel yönetimlerin cenaze hizmetleriyle yönettiği ölü beden yönetimi, ölümün gündelik hayattan kopuşunu hızlandırmıştı. Pandemideyse beden dokunulmazlığı iyice belirginleşirken, gasilhaneler ve hastane morgları birer gettoya dönüşmüştür. Sennett (2006) ve Wacquant'ın (2006) gettonun çift anlamlılığı ile ilgili söylemiş oldukları *hem dışlanmış ve lanetli* hem de *korunaklı bir mekân*, pandemideki gettolar için de kullanışlıdır. Gettonun görünen ve görünmeyen duvarlarının egemen güçler tarafından inşa edildiği ve sürekli olarak yeniden üretildiğini söylemek mümkündür. Rasmussen (1968) için getto bu bağlamıyla egemen düzenden ve kültürden bir kopuştur. Ortada kesin bir ayrım çizgisi olduğu için de gettodur. Foucault'nun (2005) *heterotopik mekanları* da sürecin betimlemesinde benzer anlama sahiptir. Heterotopik mekan, belirttikleri yansıttıkları ya da temsil ettikleri ilişkiler bütünü erteleyen etkisizleştirilen ya da tersine çeviren mevkilerdir. Burası, tüm diğer mevkilerle bir anlamda ilişkide olan yine de tüm diğerlerini yadsıyan mekanlardır. Heterotopya, karşı mekân türüdür. Toplumda bulunan mekân ve mevkiler bunlar içerisinde bulunmakta, temsil edilmekte ve tersine çevrilmektedir (Foucault, 2005, s. 295). Ölüm böylece yeni bir kimlik kazanma sürecine girmektedir. Ölüm yeniden tanımlanmakta ve bu tanımda yeni damgalanma biçimleri oluşmaktadır. Damgayı beden dokunulmazlığı kurmakta ve toplum da sürecin inşa edici aktörüne dönüşmektedir. Cenazeyi *ceset torbası içinde teslim alma*, cenazenin *hastalıktan ölenlerin götürüldüğü gasilhanede yıkanması*, *devlet tarafından yer tahsisi ve hazırlanmış mezarların varlığı ve mezara tabutla gömülme* (akt. Yağlı, 2021) damganın en belirgin içeriklerini oluşturmaktadır.

Pandeminin görünür alanlarından birisi törenlerin yalnızlaşmasıdır. Ölüm ev dışı bir alanda/hastanede gerçekleşirken, törenler de artık sosyal bağlamın uzağına düşmektedir. Dönüşüm ölümle ilişkili toplumsal anlamlandırmaları kökünden sarsmaktadır. Pandemiyle ölüm inkârı, ölümün hiçleştirilmesi olarak ölüm duyarsızlığına dönüşmüştür. Ölüm hiçliği, ölümün toplumsal kapatılmasının biçimidir. Ölümün *aklın en büyük yenilgisi* (Bauman, 2018, s. 24) olduğu kabul edildiğinde, bahse konu kapatılma, rasyonel çerçeveden oldukça uzaktır. Toplumsal kapatılmayı belirginleştiren pratikler ölümün konuşulmaması, ölüm sonrası ritüellerin deneyimlenmemesi, törenlerden uzaklaşma, ölü bedene dokunamama, ölen kişiyi görememe ve ona veda edememe gibi birçok durumu içermektedir. Bu sayılan pratiklerin her biri farklı bir bağlamı oluşturmaktadır.

Bu kapatılma yeni bir ölüm reddi ortaya çıkarmaktadır. Yeni dönemde doktora teslimiyet ve ölüme nedenler arama sürdürülmektedir. Ancak ölmekte olan hasta, bilimin dilini reddetmeyi tercih etmeye başlarken yaşayacağına inanmak ya da ölümü reddetmek için irrasyonel sebepler aramaya başlamıştır. Hasta yakınlarında Covid-19 tedavisinde kullanılan ilaçlara karşı gelişen tepki ve aşı karşıtlığını besleyen temel damar bu açıklık/sebepler arama kaygısını yansıtmaktadır. Ölümü inkarın yeni biçimi, Canetti' nin (2010, s. 270) *ölülerin yarattığı huzursuzluğu* gideren temel bağlamın aslında ölüm duyarsızlaşması olduğunu somutlaştırmaktadır. Artık ölüme alışmak ve ölümü konuşmamak söz konusudur. İstatistiklerde eritilen, Covid-19 sürecinde konuşulmayan ve akademik olarak bir araştırmaya dahil edilmeyen gündem ölümdür. Bunun temel kaynağını da ölüm hiçleşmesi dediğimiz durumla yani ölümün toplumsal kapatılmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Pandemiyle ölümü duyumsamanın yok oluşu söz konusudur. Süreçte bedene dokunulmaz ve bedeninin rasyonel bir dokunulmazlığı oluşmuştur. Ölümü, sayılar sıradan hale getirmektedir. Sayılar aynı zamanda ölmüş olanların hikayelerini de gizlemektedir. Yakınlarını kaybeden insanların, yas sürecini deneyimleyemedikleri için post-pandemi de daha ciddi problemlerle karşılaşacaklarını öngörmek mümkündür. Örneğin Gesi ve arkadaşları (2020) *Covid-19 salgınının çok fazla sayıda yaşlı insanı geride bıraktığından ölüm sonrası yaşanan her türlü vedalaşma biçimlerinin karmaşıklaşacağından* bahsetmiştir. Şimdiki süreçte cenaze yakınları, gerçekte nasıl bir ölüm deneyimlediklerinin de farkında değildirler. Çünkü pandemi ilan edildiği tarihten bugüne artan ölümler karşısında insanların zihinlerinin uyuştuğunu ileri sürmek mümkündür. Bu zihinsel uzaklık aynı zamanda yeni bir duygusal uzaklaşma halidir. Ayrıca günümüz devletlerinin kapitalizme bağlılıkları, salgını daha da kötüleştirmekte ve ölüm hiçliğinin toplumsal seviyesini artırmaktadır. Hablemitoğlu (2021, s. 134) “ülkemiz ve dünyamızın devasa ölçekte bir yas evi”ne dönüştüğünden bahsetmektedir. Tüm bu süreç bittiğinde geriye ölümle yaşam arasında hiçbir bağın kalmadığı bir varoluş süreci deneyimlenecektir.

Sonuç ve Tartışma

“Ölümlere duyulan sevgi sonsuzdur ve en bencil olmayan dostluk şeklidir.”

Aristoteles

Bugün “kara ölüm” etiketiyle salgınların tarihiyle başlayan çalışmalar, birbirinin tekrarına dönüşmüştür. Covid-19 pandemisiyle ilgili tıp alanında yapılan çalışmalar oldukça güncel ve dünyayla bütünleşmiş bir şekilde ilerlemektedir. Ancak aynı performansı sosyal bilimler alanında görmek görece güçtür. Sosyal bilimlerdeki bu eksiklik, muhtemelen bugün yaşanan durumun kendine özgü doğasının gözden kaçırılması nedeniyledir. “Salgın zamanlarında” çalışmalarının bir anda popülerleştiği bir sosyal bilimler zemininde muhtemelen pandeminin sıfır noktasını betimleyen değil, akademik olarak onu tüketen bir yazınsal alanla muhatabız. Dolayısıyla Türkiye’de sosyal bilimler alanında salgının toplumsal doğasını tartışan daha fazla çalışma yapılması ihtiyacı hissedilmektedir. Mevcut araştırmalarda önemli bir eksikliğin “ölüm sosyolojisi” olduğu kaygısından hareketle bu çalışmanın gündemi “ölüm” ve onunla ilişkili sosyolojik ilgi olmuştur. Bu kaygı, pandemideki özne tipinin, aslında ölümlerle yüzleşmeye bağlamında oldukça modern bir insan tipolojisi olduğuna vurgu yapmak içindir. Pandeminin temel merkezinde “hayatta kalma” edimi yer almaktadır. Ölüm, hayatta kalmaya eklemli mikro bir detay olarak sunulmaktadır. Ölümü hayatta kalmaya eklemleyen şey tıbbın kendisidir. Tıbbın dili, pandemide ölümü konuşma biçimlerinin kendisini baskın bir şekilde belirlemektedir. Ölümün kimler için risk kimler için olmadığına da devletlerin kısıtlama tedbirleri karar vermektedir. Ölümlere nedenler arama söz konusu olduğunda insanlar arasında yaygın bir şekilde tedavi sürecinde kullanılan ilaç kokteyllerinin zararları sorunsallaştırılmaktadır. Sosyal medyada ilaçların zararları üzerinden yürüyen tartışmalar, “aşı karşıtlığına” uzanan yolun taşlarını döşemektedir. Haritalarda kendimizi aradığımız bir zamansallıktan geçiyoruz. Merkeze yerleştirdiğimiz kendimizin etrafındaki kırmızı rengin yoğunluğundan “hastalığı” dijital olarak takip ediyoruz. Virüsün yaygınlığını gösterir harita aynı zamanda yaşam ve ölüm ikileminde insanın içinde bulunduğu riskin şiddetini göstermektedir. Böylece her gün yoğunluğuna bakılan haritalar, aslında “ölüm haritaları” olarak anlamlandırılmaktadır. Ölümün siyahla/karayla özdeşleşen kültürel sembolizmi, pandemi zamanlarında riskin ve tehlikenin rengi “kırmızı”yla özdeşleşmeye başlamıştır.

Bu çalışma pandemide ölümün sosyolojinin niçin gerekli olduğunu tartışmıştır. Çalışmada ölüm hiçleşmesi, ölüm duyarsızlığı ve toplumsal (pandemik) kapatılma kavramsallaştırmaları yapıldı. Türkiye’de vefat kelimesinin tercihi, ölümün konuşulmaması, yaşama odaklanma, ölüme meydan okuma, virüsü reddetme ve ölümleri sayılara dönüştürme bu kavramsallaştırmanın yansımasıdır. Türkiye’de alınan pandemi önlemlerinde ölü beden yönetimi sürecine müdahale edilmemesi, hazırlanan

broşürlerde cenaze ile ilgili uygulanan sürecin olduğu gibi bırakılması sadece törenlerin kamusalılığına müdahale edilmesi aynı bağlamın dışavurumudur. Kapitalist bağlılıklar, pandemide devletlerin ellerini ağırdan almalarına neden olmaktadır. Ölen insanlara atfedilen damgalar, kapitalist devletin yüklediği anlamları içermektedir. Hasta, yaşlı ve kronik sağlık sorunları olanlar en sık ölenlerdir. Ölüm hiçleşmesi, kapitalizmin “zayıf” kabul ettiği ve devletlerin üstünde diğer insanlara göre daha fazla yük bindirdiği varsayılan insanların görünmez oluşlarına da dikkat çekmektedir. Ölüm duyarsızlığı, pandemik kapatılmanın üstünde kapitalist devletin kendi yüklerini üzerinden attığı süreci betimleyen oldukça güçlü bir kavramsallaştırma. Devletlerin ölüm riskini yönetme gücünü kullanarak insanlar üzerindeki otoriterliklerini artırmaları da dünyada en çok tartışılan gündemlerinden birisi yapmıştır.

Törenlerin sosyal bağlamından kopartılması, toplumsal kapatılma kavramsallaştırmasının altını doldurmaktadır. Çalışmada kapatılmaya eklenen toplumsallık atfı, ölümün hastaneden büyük kapatılmasının dışarıya taşmasını ifade etmektedir. Ölümün büyük kapatılması, makinelerin sardığı bir mekansallıkta özel alandan kamusal alana taşınmış ölüm imgesine atıf yapmaktadır. Toplumsal kapatılmada ise ölü beden ile yaşayanlar arasında ölüm sonrası kurulan bağın ve iletişim tamamen ortadan kalkması gündeme gelmektedir. Bu nedenle pandemide ölümün sosyolojisinin kendisini kurduğu yer, toplumun ölümle olan bağların tamamen kopuşuyla ilişkilidir. Ancak bu kapatılmanın ayrıcalıklı durumları söz konusudur. Bu durum bir çeşit ölümün seçkinleştirilmesi ve soylulaştırılması olarak görülebilir. Bir tarafta toplumsal (pandemik) kapatılma söz konusu iken diğer tarafta ayrıcalıklı ölü bedenler belirmiştir. Bu bedenler, törenleriyle pandemik kapatılmadan muaf tutulmuş ve herhangi bir kısıtlamaya tabi olmamıştır. Kurallar, onların ölümlerinde askıya alınmış ve ölü bedenle kurulan bağların ayrıcalıklı bir şekilde sürdürülmesi ön plana çıkmıştır. Bu durum pandemik zamanlarda, ölüm-sınıf ilişkisinin bir uzantısı olarak okunabilir durmaktadır. Ölüm-sınıf ilişkisi ölümün toplumsal tarihinin değişmeyen bir sosyolojik uzantısı olduğu kabul edildiğinde, pandemide değişmeyen şeyin “*ayrıcalıkların ölü bedenleri*” olduğu görülecektir. Pandemik zamanların ortaya çıkardığı özne tipi, tarih boyunca ölümsüzlük arayışında olan insanlığın ortak üretimlerinin toplamıdır. Virüsün varlığını inkâr etme üzerine kurulu öznenin zihni, yeniden ölüme meydan okumayı denemektedir. Ölümlere nedenler arama, modernitenin bir uzantısı olarak pandemik zamanların ayrıcalıklı bir konumuna dönüşmüştür. Tıbbın dilinin istila ettiği topluluk alanında, toplum mühendisliği denemelerinin sıklıkla dışarda bıraktığı temel gerçekliğin ölüm olduğu görülmektedir. Salgın zamanlarında ölümü sosyolojik bir nesneye dönüştürmek, pandeminin sosyolojisini yapmanın temel koşulu olarak durmaktadır.

Teşekkür: Bu çalışmada ilham kaynağım olan ve yakalandığı Covid-19 hastalığında hayatını kaybeden Emekli Öğretmen daimi öğrencim Hüseyin Karataş'a teşekkür ediyorum.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Acknowledgement: I would like to thank my permanent student, retired teacher Hüseyin Karataş, who was my inspiration in this study and died due to the COVID-19.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Agamben, G. (2020, February 27). *COVID-19: Gereksiz bir acil durumun yarattığı istisna hali*. Retrieved from <https://terrabayt.com/covid19/covid-19-gereksiz-bir-acil-durumun-yarattigi-istisna-hali/>
- Ariés, P. (2020). *Batıda ölümün tarihi* [History of death in the West] (I. Gürbüz, Tran.). Everest Yayınları.
- Aykan, B., & Bilginer, O. (2021). *Salgın halleri Covid-19 ve toplumsal eşitsizlikler*: Nika Yayınevi.
- Aykut, A. S. (2004). Ölüm: aşk ve inanç renginde. *Cogito*, 40, 192–211.
- Baudrillard, J. (2016). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm* [Symbolic exchange and death] (O. Adanır, Tran.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Z. (2018). *Ölüm, ölümsüzlük ve diğer hayat stratejileri* [Mortality, immortality, and other life strategies] (N. Demirdöven, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2021). *Sosyoloji ne işe yarar?* [What use is sociology] (A. E. Pilgir, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Berardi, F. (2020, March 19). *Psiko-Deflasyon günlükleri*. Retrieved from: <https://terrabayt.com/dusunce/psiko-deflasyon-gunlukleri/>
- Beyer, S., & Gorris, L. (2016, February 20). *Umberto Eco ölüm ve listeler* [Umberto Eco death and lists] (M. Cansever, Tran.). Retrieved from: <http://www.sanatatak.com/view/umberto-eco-olum-ve-listeler>
- Canetti, E. (2010). *Kitle ve iktidar* (G. Aygen, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Carr, D., Boerner, K., & Moorman, S. (2020). Bereavement in the time of Coronavirus: Unprecedented challenges demand novel interventions. *Journal of Aging & Social Policy*, 32(4-5), 425–431.
- Crawford, D. H. (2020). *Ölümcül yakınlıklar / mikroplar tarihimizi nasıl şekillendirdi* [Deadly companions: How microbes shaped our history] (G. Koca, Tran.). Metis Yayınları.
- Çakı, F. (2020). *Modernitenin pandemik halleri*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çelik, F., & Gündüz, N. (2020). Covid-19 pandemisinde yas. *Klinik Psikiyatri Dergisi*, 23(1), 99–102.
- Çubuk, B. (2020). COVID-19 ile gelen kayıp nesne, yas ve depresyon. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(21), 90–99.
- Dastur, F. (2019). *Ölümlle yüzleşmek/ felsefi bir soruşturma* [How are we to confront death? An introduction to philosophy] (S. Oruç, Tran.). Pinhan Yayıncılık.

- Defoe, D. (2020). *Veba yılı günlüğü* [A journal of the plague] (İ. Kantemir, Tran.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Demertzis, N., & Eyerman, R. (2020). COVID-19 as cultural trauma. *American Journal of Cultural Sociology*, 8(3), 428–450.
- Durkheim, E. (2011). *Dini hayatın ilkel biçimleri* [The elementary forms of the religious life] (F. Aydın, Tran.). Eski Yeni Yayınları.
- Durkheim, E. (2015). *İntihar* [Suicide] (Z. İlgelen, Tran.). Pozitif Yayınları.
- Durkheim, E. (2021). *Sosyoloji ve eylem* [Sociology and social action] (Ö. Ozankaya, Tran.). Cem Yayınevi.
- Elbek, O., & Pala, K. (2021). *Pandeminin düşürdüğü maskeler Covid-19 salgınının muhasebesi*. İletişim Yayınları.
- Foucault, M. (2005). *Başka mekanlara dair, özne ve iktidar* [Of other spaces] (I. Ergüden & O. Akınhay, Trans.). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2015). *Büyük kapatılma, seçme yazılar 3* [The great confinement (Selected writings 3)] (I. Ergüden, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2019). *Hapishanenin doğuşu* (M. A. Kılıçbay, Çev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Foucault, M. (2020). *Deliliğin tarihi* [History of madness] (M. A. Kılıçbay, Tran.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Frang, C., & Comery, A. (2020). Understanding grief in a time COVID-19- A hypothetical approach to challenges and support. *Advance*. (Preprint). <https://doi.org/10.31124/advance.12687788.v1>
- Gamino, L. A., Sewell, K. W., & Easterling, L. W. (2000). Scott and white grief study-phase 2: Toward an adaptive model of grief. *Death Studies*, 24(7), 633–660.
- Gesi, C., Carmassi, C., Cerveri, G., Carpita, B., Cremonese, I. M., & Dell'Osso, L. (2020). Complicated grief: What to expect after the coronavirus pandemic. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 489.
- Giddens, A. (2014). *Modernite ve bireysel kimlik / geç modern çağda benlik ve toplum* [Modernity and self-identity] (Ü. Tatlıcan, Tran.). Say Yayınları.
- Hacker, J. (2020). İnsanlar, salgınlar ve mikroplar [Menschen, Seuchen und Mikroben] (B. Hertsch, Tran.). Runik Kitap.
- Hamid, W., & Jahangir, M. S. (2020). Dying, death and mourning amid COVID-19 pandemic in Kashmir: A qualitative study. *OMEGA- Journal of Death and Dying*, 0(0), 1–26.
- Hobbes, T. (2019). *Leviathan* (S. Lim, Tran.). Yapı Kredi Yayınları.
- Kalgi, M. E. (2021). Covid-19 salgınına yakalanan kişilerde dindarlık ve dini başa çıkma. *Turkish Journal of Religious Studies*, 12(1), 131-150.
- Karaarslan, F., & Doğan, S. (2021). *Rutin ve hayret bir imkan ve imtihan olarak pandemi*. DBY Yayınları.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün toplumsal tarihi* [A social history of dying] (T. Kılınc, Tran.). Phoenix Yayinevi.
- Levinas, E. (2014). *Ölüm ve zaman* [Death and time] (N. Başer, Tran.). Ayrıntı Yayınları.
- Lifton, R. J. (1973). On death and death symbolism: The Hiroshima disaster. In E. Wyshogrod, (Ed.) *The phenomenon of death: Faces of mortality*. Harper & Ron.
- Lupton, D., & Willis, K. (2021). COVID society: Introduction. In D. Lupton & K. Willis (Eds.), *The COVID-19 crisis: Social perspectives*. Routledge.

- Solomon, R. C., & Malpas, J. (2006). *Ölüm ve felsefe* [Death and philosophy] (N. Küçük, Tran.). İthaki Yayınları.
- Rasmussen, K. R. (1968). The multi-ordered urban area: A ghetto. *Phylon*, 29(3), 282–290.
- Rousseau, J. J. (2019). *Toplum sözleşmesi* [The social contract] (V. Günyol, Tran.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sağır, A. (2017). *Ölüm sosyolojisi*. Phoenix Yayınevi.
- Sağır, A. (2020). Ölümün ve ölmenin büyük kapatılması olarak ölü beden kimin? In M. B. Bulut (Ed.), *Ölüm ve intihar*. Nobel Yayınları.
- Sağır, A., & Aktaş, Z. (2020). Ölü beden yönetiminde dini mesleki bir form: Gassal. *Journal of Economy Culture and Society*, 1(1), 269–289.
- Sami, S. (2021). Covid-19 nedeniyle yakınlarını kaybeden bireylerde yas süreci ve dini başa çıkma. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*, 55(1), 421–444.
- Saramago, J. (2005). *Körlük* [Blindness] (A. Derman, Tran.). Can Yayınları.
- Saramago, J. (2016). *Ölüm bir varmış bir yokmuş* (M. N. Kutlu, Çev.). Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Savaş, E. (2020). Covid-19 sürecinde yas. *Türkiye Sosyal Hizmetler Araştırma Dergisi*, 4(3), 82–90.
- Sennett, R. (2006). *Ten ve taş: Batı uygarlığında beden ve şehir* [Flesh and stone: The body and the city in Western civilization] (T. Birkan, Tran.). Metis Yayınları.
- van Gennep, A. (2019). *The rites of passage*. University of Chicago Press.
- Wacquant, L. (2006). *What is a ghetto? Constructing a sociological concept*. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.572.465&rep=rep1&type=pdf>.
- Ward, R.R. (2020). A sociology of the COVID-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologist. *Journal of Sociology*, 56(4), 726–735.
- Yağlı, N. (2020). Salgın döneminde yas ve din ilişkisi üzerine psikososyal bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 15(6), 925–947.
- Yalom, I. D. (2017). *Güneşe bakmak ölümle yüzleşmek* [Staring at the sun] (Z. Babayiğit, Çev.). Pegasus Yayınları.
- Yenen, O. Ş., & Badur, S. (2020). *Pandemi ve Covid-19*. Ayrıntı Yayınları.
- Zhai, Y., & Du, X. (2020). Loss and grief amidst COVID-19: A path to adaptation and resilience. *Brain, Behavior and Immunity*, 87, 80–81.
- Zizek, S. (2020a, February 28). *Koronavirüsü, kapitalizme Kill Bill-vari bir darbedir, komünizmin yeniden icat edilmesine yol açabilir*. Retrieved from: <https://terrabayt.com/covid19/zizek-koronavirusu-kapitalizme-kill-bill-vari-bir-darbedir-komunizmin-yeniden-icad-edilmesine-yol-acabilir/>
- Zizek, S. (2020b, March 12). *Koronavirüsü karar vermeye zorluyor: Ya küresel komünizm ya orman kanunları*. Retrieved from: <https://terrabayt.com/dusunce/zizek-koronavirusu-karar-vermeye-zorluyor-ya-kuresel-komunizm-ya-orman-kanunlari/>

Wellness in Older Adults from a Gerontological Perspective

Nazmiye Tuğba Bahar¹ , Hasan Hüseyin Başbüyük²

Abstract

The aim of this study is to evaluate from a gerontological point of view the effects of health promoting lifestyles and sociodemographic factors on the wellness of older individuals aged 60 or older living in Antalya. The study also aims to determine the extent of the impacts from the factors affecting these individuals' wellness. A total of 211 female and 189 male participants were interviewed. The study uses the probability sampling technique. The interviews were conducted on a voluntary basis in public places in the districts, such as parks, gardens, marketplaces, bazaars, and households. Data were collected using a sociodemographic information form, the Health Promoting Lifestyle Profile II (Walker & Hill-Polerecky; adapted to Turkish by Bahar et al., 2008), and the Flourishing Scale (Diener et al., 2009). The data were analyzed for descriptive statistics. The independent samples t-test was used for two independent groups, and one-way analysis of variance (ANOVA) was used for multiple comparisons and correlation tests for intergroup relationships. A $p < .05$ has been accepted as the level of significance. Tukey HSD values were examined in order to identify any meaningful differences between groups. As a result of the study, gender, educational status, perceived income status, and adopting health promoting lifestyle behaviors were found to be related to wellness. A scheme was suggested on how to reach wellness from a gerontological perspective.

Keywords: Wellness • Health promoting lifestyles • Sociodemographic factors • Aging • Gerontological perspective

1 **Correspondence to:** Nazmiye Tuğba Bahar (Lec.), Elderly Care Program, Department of Health Care Services, Vocational School of Health Services, Giresun University, Giresun, Türkiye. Email: tugba.bahar@giresun.edu.tr ORCID: 0000-0002-1248-7560

2 Hasan Hüseyin Başbüyük (Prof.), Gerontology Department, Health Science Faculty, Akdeniz University, Antalya, Türkiye. Email: hbasibuyuk@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0001-6504-6139

To cite this article: Bahar, N. T., & Başbüyük, H. H. (2021). Wellness in older adults from a gerontological perspective. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 243-260. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0035>

Introduction

Developments in increasing awareness levels regarding protecting and maintaining health, the increase in job opportunities through industrialization, better education, the modernization of societies, and better living standards have increased life expectancy at birth (Tufan, 2016a; Başıbüyük, 2017; Saeidlou et al., 2019). Due to demographic changes and transformations, changes have also occurred regarding the notions of population and aging, and rapid population growth has been observed in underdeveloped and developing societies. At the same time, the concept of advanced old age has emerged. In developed countries, the concept of aging has rapidly gained importance with increased life expectancy at birth rates and decreases in population growth rates (Aktan, 2008).

The emergence of the concept of wellness dates back to the 1950s, with Dunn making the first academic definition. According to Dunn, wellness is a condition in which a person reaches their maximum potential by being healthy and increasing their capacity to use their abilities and skills (Myers & Williard, 2003). This definition was improved by Hettler (1980), Ardell (1998), and many other authors (Korkut Owen et al., 2017a). Hatfield and Hatfield (1992, p. 164) defined wellness as “a conscious and purposeful process aimed at strengthening people’s wellbeing in all intellectual, physical, social, emotional, professional, and spiritual aspects” (as cited in Kasapoğlu, 2013).

Wellness can be achieved by protecting and maintaining health and adopting a healthy lifestyle. In this respect, healthiness can be considered as an intermediate step in achieving wellness (see Figure 1).

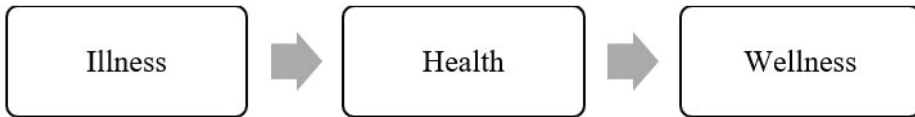

Figure 1. Relationship between health and wellness
(redrawn from Els & De la Rey, 2006).

The common point that emerges from studies on wellness is that just being healthy is not enough for an individual to achieve wellness. Wellness is also associated with social, psychological, and spiritual affections (Myers et al., 2000). Subjective and psychological wellness, life satisfaction, quality of life, happiness, and a healthy lifestyle have been shown to be associated with the concept of wellness (Roysamb et al., 2002). Wellness should importantly be noted to be able to be gained and modified when one adopts a healthy lifestyle (Myers et al., 2000). According to one study (Demirbaş-Çelik & Korkut-Owen, 2017), 68% of people’s wellness is due to health promoting lifestyles. Therefore, a healthy lifestyle is one of the most important factors

in achieving wellness at an individual and society level (Doğan, 2008; Gür & Sunal, 2019; Korkut Owen & Demirbaş Çelik, 2018). As individuals surpass healthiness, they will experience a decrease in factors that negatively impact quality of life (e.g., decrease rates for chronic diseases, depression, loneliness, and unhappiness).

Health promoting lifestyles have started to gain importance alongside the concept of improving health. In general, adequate and balanced nutrition, adequate sleep, being responsible for one's health, interest in interpersonal communications, regular physical activity, stress management, and spiritual relationships appear as main components of health promoting lifestyles (Pender et al., 1992; Walker & Hill-Polerecky, 1996).

Wellness from the Gerontological Perspective

“Gerontology deals with the description, explanation, and modification of the bodily, psychic, social, historical, and cultural aspects of aging and old age. These include circles and social institutions that are important in terms of aging and structure old age” (Baltes & Baltes, 1992, p. 8 as cited in Tufan, 2016b).

The gerontological point of view suggests conducting research on needs in accordance with individual wants and goals by considering the structural changes occurring in old age (Tufan, 2019b). In this way, the perception of a fragile, weak, or even crying face of old age and aging may change. Briefly mentioning the concept of gerontological life situation, intervention gerontology, and Tufan's wheel model, which involve important trajectories in older individuals' wellness (see Figure 2), would be appropriate here.

The concept of gerontological life situation focuses on issues related to the human-environment relationship that affect the individual and place them in crisis. However, unlike problem management, the concept deals with how individuals manage opportunities, facilities, and environment of self-realization (Tufan et al., 2017). The individual is the one who is important in the concept of gerontological life situation. The environment of self-realization refer to the living areas where an individual can act as they want and perform their actions according to their own plans. Creating services for individual needs, preparing resources, and giving the individual the opportunity to realize themselves forms the basis for the concept of gerontological life situation (Tufan, 2016a). Environmental factors such as one's health status and place of residence, traffic systems, and available services also affect the individual's environment of self-realization. From this perspective, individual resources and the adequacy of these resources (e.g., daily life competencies, cognitive competencies, and mental competencies) in one's environment must be balanced with contextual resources (e.g., economic, infrastructural, social. (Tufan, 2016b; Tufan et al., 2017). If this concept is systematically implemented in all areas, then optimal management regarding prevention, rehabilitation, and irreversible changes for the current state of the individual can be applied spontaneously within the frame of intervention gerontology.

Intervention gerontology is a sub-branch of gerontology, the foundation of which is based on theoretical knowledge (Tufan, 2005) and covers gerontological initiatives associated with planned behavioral changes (Tufan, 2018, 2019a). According to Lehr (1979), gerontological intervention involves individuals feeling good psychologically in their old age (i.e., they are able to reach old age by achieving psychological wellness). Intervention gerontology involves the individual's life reserves and works to optimize individual living conditions (optimalization), prevent loss of abilities (i.e., geroprophylaxis/prevention), recovery, strengthening or replacing lost abilities (i.e., rehabilitation and therapy), and securing existing abilities (i.e., managing irreversible changes).

Some systematic plans are required in order to create service models for meeting needs. Tufan's wheel model can be implemented for this. According to this model, the cycle will be completed by accessing information through field studies, evaluating information and determining needs, making plans based on the weights of the mentioned needs, determining the target group in accordance with the plans, providing service models, and repeating field studies to determine new needs with changing conditions (Tufan, 2016a).

This study investigates the impact of sociodemographic factors and health promoting lifestyles on the wellness of older individuals. The study aims to describe the factors causing differences between individuals' wellness levels as well as the impact from each factor. As far as is known, only one study is found to have dealt with the wellness of older people over these variables in Turkey (Bahar & Başbüyük, 2019). The study also attempts to discuss its findings over a broader gerontological context. Because Antalya is a city preferred for living in after retirement, a holistic gerontological perspective is believed to be able to contribute to developing service models that enable older people to achieve wellness.

Materials and Methods

Subject of Research

This study evaluates from a gerontological perspective the impact of health promoting lifestyles and sociodemographic factors on the wellness of older people. The study assesses the reasons for differences between wellness levels for individuals 60 years or older living in Antalya's city center, determines the factors affecting these differences, and investigates the impact of health promoting lifestyles and demographic factors.

Universe and Sample of Research

The study's sample consists of 400 participants aged 60 or older living in the central neighborhoods of Konyaaltı, Kepez, and Muratpaşa, three major districts in Antalya Province. The number of individuals over the age of 60 who make up the universe of

the study was obtained using data from the Turkish Statistical Institute (TurkStat, 2018) and has been calculated as 138,436. Using the sample size formula with a known universe, N was determined at a 5% margin of error over a 95% confidence interval. As a result of the calculation, the sample size was determined to be 384, and this number increased to 400 to increase the reliability of the research. This study selected the stratified sampling technique, a probabilistic sampling method. In this context, the ratio of each district to its known population of those over 60 was calculated. The number of participants was determined as 211 women and 189 men, including 64 (31 males, 33 females) for Konyaaltı, 137 (66 males, 71 females) for Kepez, and 199 (92 males, 107 females) for Muratpaşa. The interviews were conducted in public areas of the districts such as in parks, gardens, marketplaces, and bazaars, and in some cases in households. The researcher conducted the face-to-face interviews on a voluntary basis, which lasted an average of 15 minutes.

Data Collection Tools and Analysis

Because this study will examine the relationships among variables such as health promoting lifestyles and sociodemographic factors in conjunction with wellness, it uses the quantitative research design and the commonly preferred questionnaire technique for collecting the data. The participants were presented with an informed consent form describing the purpose of the research.

The sociodemographic information form was developed to include questions on gender, age, marital status, educational status, perceived income status, and perceived health status and tested over a sample of 96 people as part of the pilot study. The Flourishing Scale's (Diener et al., 2009) validity and reliability for the Turkish version were conducted by Fidan and Usta (2013). Although the scale consists of 8 items, the conducted studies and explanatory factor analyses have revealed the items to be assembled under one dimension that explains 47% of the total variance with factor loadings ranging between .60 and .78. Cronbach's alpha of internal consistency for the Flourishing Scale was also found as .83. The scale's items use a 7-point Likert-type system varying from 1 = strongly disagree to 7 = fully agree. The Flourishing Scale has no reverse-scored items. An overall wellness score is obtained by collecting the scores from all items included in the scale. The highest achievable score is 56, and the lowest is 8 (Fidan & Usta, 2013).

The Health Promoting Lifestyle Profile II's (HPLP II) validity and reliability over a Turkish population has been tested (Bahar et al., 2008). The HPLP II consists of 52 questions and 6 sub-sections: nutrition, health responsibility, physical activity, stress management, interpersonal communication, and spiritual development. Cronbach's alpha of reliability for the overall scale is 0.94 and ranges between .79 and .87 for the sub-factors. The questions included in the scale are scored from 1 = Never to 4 =

Regularly. The HPLP II contains no reverse-scored items. The highest possible score is 208, and the lowest possible score is 52 (Bahar et. al. 2008).

Prior to the data analyses, exploratory data analysis and a data record check were conducted. The statistical analyses were performed using the program Statistical Package for the Social Sciences²⁵ (SPSS 25.0). Because the number of participants is 400, nonparametric tests were preferred regardless of distribution. The data were analyzed for descriptive statistics, with the independent samples t-test being conducted for two independent groups, one-way ANOVA for multiple comparisons, and correlation tests for intergroup relationships. A $p < .05$ has been accepted as the level of significance. Tukey HSD values were studied to determine which groups showed significant differences.

Results

The sociodemographic information form was used to categorically consider variables such as gender, place of residence, marital status, educational status, perceived income, and presence of social security and to create the participants' sociodemographic profiles. This part of the research involves the variables that have been found to be related to wellness. The differences regarding the sociodemographic factor of gender were analyzed in terms of wellness using the independent samples t-test.

Table 1
Average Wellness Scores According to Gender

Gender	n	average score
Female	211	5.4840
Male	189	5.0311

According to the results from the independent samples t-test, a statistically significant difference exists between gender and wellness ($p = 0.001$ $t = 3.498$). The analysis has revealed the average wellness score to be 5.48 for females and 5.03 for males. Thus, females have higher wellness levels compared to males (Table 1). The difference between educational status and wellness has been tested using ANOVA.

Table 2
Average Wellness Scores According to Education Level

Education Level	n	average score	SD
Primary	132	5.0758	1.30268
High school	125	5.2310	1.31668
University	143	5.4834	1.29073
Total	400	5.2700	1.31077

A statistically significant difference is found between the participants' educational status and wellness levels ($p = 0.033$, $F = 3.441$; see Table 2). Differences exist among

the primary, high school, and university education level groups, so the Tukey HSD test was performed to discover the differences between each group (Table 3).

Table 3
Tukey HSD^{a,b} Results for Differences in Average Wellness Scores Among Groups According to Educational Status

Educational Level	n	Subgroups for Alpha = 0.05	
		1	2
Primary	132	5.0758	
High school	125	5.2310	5.2310
University	143		5.4834
Significance		.595	.256

Note. Tools are displayed for groups in homogeneous subgroups.

a. A harmonic size = 132.927.

b. Group sizes were unequal. The harmonic means of group sizes was used. Type I error levels were not guaranteed.

The greatest difference between groups is seen to result between the primary school education level and university graduate education level groups. The average wellness score for university graduates is higher than for the primary school graduates. No statistically significant difference is found between the primary school education level and high school education level groups, nor between the high school education level and university education level groups (Table 3). The difference between perceived income and wellness was tested using ANOVA.

Table 4
Participants' Average Wellness Scores According to Perceived Income Level

Perceived Income Level	n	average score	SD
My income exceeds my expenses	43	5.2500	1.42626
My income equals my expenses	208	5.5192	1.18767
My expenses exceed my income	149	4.9279	1.36986
Total	400	5.2700	1.31077

A statistically significant difference exists between participants' perceived income status and wellness ($p = 0.000$ $F = 9.205$; see Table 4). Differences are found between the "My income exceeds my expenses," "My income equals my expenses," and "My expenses exceed my income" groups. The Tukey HSD test has been performed to discover between which groups the differences occur.

Table 5
Tukey HSD^{a,b} Results for Average Wellness Score Differences Among Groups According to Perceived Income Level

Perceived Income	n	Subgroups for Alpha = 0.05	
		1	2
My expenses exceed my income	149	4.9279	
My income exceeds my expenses	43	5.2500	5.2500
My income equals my expenses	208		5.5192
Significance value (p)		.227	.354

Note. Tools are displayed for groups in homogeneous subgroups.

a. Average harmonic size = 86.269

b. Group sizes were unequal. The harmonic means of group sizes was used. Type I error levels were not guaranteed.

The greatest difference between groups occurred between the “My expenses exceed my income” and “My income equals my expenses” groups. The individuals whose income equals their expenses have higher wellness scores compared to those whose expenses exceed their income. No statistically significant difference exists between the “My expenses exceed my income” and “My income exceeds my expenses” groups, nor between the “My income exceeds my expenses” and “My income equals my expenses” groups (see Table 5).

Next, a correlation test is performed to see the relationship between health promoting lifestyles and wellness.

Table 6
Average Wellness Scores According to Health Promoting Lifestyle Behaviors

		average score
Health-promoting lifestyles	Pearson correlation (r)	.370**
	Significance value (p)	.000

** Correlation is significant at the $p < 0.01$ level (double-tailed test)

A statistically significant, positive, but weak relationship exists between health promoting lifestyles and wellness ($p = 0.0001$, $r = 0.370$; see Table 6). Health promoting lifestyles consist of six sub-factors: health responsibility, physical activity, nutrition, spiritual development, interpersonal relationships, and stress management. The correlation test between sub-factors and wellness was reconducted to identify sub-factors resulted in this relationship.

Table 7
Participants' Health Promoting Lifestyles with Respect to the Sub-Factors of Wellness

		average score
Health Responsibility	r	.246**
	p	.000
Physical Activity	r	.154**
	p	.002
Nutrition	r	.166**
	p	.001
Spiritual Development	r	.446**
	p	.000
Interpersonal Communication	r	.385**
	p	.000
Stress Management	r	.290**
	p	.000

** Correlation is significant at the $p < 0.01$ level (double-tailed test)

A statistically significant association exists between the sub-factors of health promoting lifestyles and wellness (see Table 7). Statistically significant, positive, and weak relationships exist between health responsibility and wellness ($p = 0.0001$, $r = 0.246$) and between physical activity and wellness ($p = 0.002$, $r = 0.154$); a positive relationship exists between spiritual development and wellness ($p = 0.0001$, $r = 0.446$); and positive but weak relationships exist between nutrition and wellness ($p = 0.001$, $r = 0.166$), between interpersonal communication and wellness ($p = 0.0001$, $r = 0.385$), and between stress management and wellness ($p = 0.0001$, $r = 0.290$).

Discussion and Conclusion

A statistically significant difference was found between participants' wellness scores in terms of gender. Female participants had higher wellness scores than the male participants (see Table 1). This finding is consistent with published studies that have suggested wellness levels to differ by gender. Oleckno and Blacconiere (1990) reported women to have higher overall wellness levels than men. Likewise, Bishop and Yardley's (2010) is consistent with these findings, as they also revealed women to have higher scores than men with regard to wellness. Yang et al. (2021) revealed women to have higher scores compared to men in their study on the wellness and mental health levels of older people living in the rural and urban areas of China. Studies have shown not only older but also younger women to have higher wellness scores. For example, Makinson (2001) found girls' overall wellness to be higher compared to boys in a study conducted with teenage individuals. Doğan and Yıldırım's (2006) study on university students reported the dimensions of friendship and love to be more present in female students, and women's wellness levels to be higher than men's as a result.

Askegaard (2000) reported women to have higher stress management and nutrition sub-dimension scores, whereas men had higher physical activity sub-dimension scores. Similarly, studies in the field of subjective, psychological, and general wellness have shown individuals to have significantly different scores for various sub-dimensions with regard to gender (Dixon-Rayle & Myers, 2004; Doğan, 2006; Korkut-Owen et al., 2018; Rootman et al., 2003). Therefore, wellness and its sub-dimensions can be concluded to differ in terms of gender (Onuoha & Olaseni, 2021). Some studies conducted on relatively small and specific groups, such as the students of Tazelenme University (a University of the Third Age), have reported no significant difference between wellness and gender. For example, Kurtkapan's (2019) research on the wellness of retired individuals over 55 years of age found no difference in terms of gender. The senior students of Antalya's age 60-and-over Tazelenme University showed no significant differences in terms of gender (Bahar & Başbüyük, 2019; Tufan et al., 2018).

The study found a statistically significant difference for older individuals' wellness scores with respect to their educational status (Table 2). The greatest difference between groups occurred between primary education level and university graduate level participants. In other words, significant differences occurred in areas such as health promoting lifestyles, perspectives on life, and life satisfaction in terms of education level between primary school graduates and university graduates, while no significant difference was found between university graduates and high school graduates (see Table 3). Current research in the field suggests wellness levels to increase in parallel with education level (Bahar & Başbüyük, 2019; Çolak et al., 2018; Korkut-Owen et al., 2017b). Cummins (2000) also found a weak positive relationship between wellness and education that he attributed to the increase in individuals' income levels along with their education and to individuals' income positively contributing to wellness and affecting many factors such as health, nutrition, physical activity, and increased purchasing power. Nagaraj and Nithyanandan (2019) emphasized education level to have a greater impact on psychological wellness compared to other demographic variables. Kasapoğlu (2014) reported higher education levels to positively impact individuals' overall well-being and self-esteem levels through longer leisure time, a sub-factor of wellness. However, no differences occurred in factors such as self-management, spirituality, or social relations. Although the current study found significant differences in wellness in terms of educational status, studies are found that do not support this result (Gill, 2005; Tufan, et al., 2018). These inconsistencies are assumed to possibly result from the fact that numerous factors affect wellness and one factor on its own is insufficient for explaining wellness.

A statistically significant difference occurred between perceived income status and wellness (Table 4). The greatest difference between groups occurred between participants who stated their expenses to exceed their income and participants who

stated their income to equal their expenses (see Table 5). The individuals who had difficulty meeting their basic needs had lower wellness scores compared to individuals who were able to meet their needs relatively more comfortably. The reason for the lack of difference between individuals whose income equals their expenses and individuals whose income exceeds their expenses is that both groups meet their basic needs, and these individuals are satisfied with their current situation. Current studies in the field support this. According to Brandt et al. (2021), socioeconomic inequalities negatively affect individual wellbeing, with wellbeing levels increasing as income levels increase. Similarly, Kwon's (2019) study on older people living alone stated individuals with low income to be more affected by disease and to have lower psychological wellbeing levels. Individuals with low educational attainment and income were also found to have lower psychological health and wellness levels (Rueda et al., 2008).

Diener et al. (1999) stated that income to be a necessary resource for meeting individuals' basic needs, with poorer individuals' well-being increasing alongside increases in their income. In another study, Diener and Diener (1996) noted increases in income to have less of an impact on wellness once their income reaches a certain level. In this respect, an individual's income level can be said to influence their wellness, with this increase diminishing and even stopping at higher income levels (Biswas & Dean, 2007; Dost, 2004; Kasser & Ryan, 1993). These findings are partially different from other studies at the longitudinal level, and the presence of studies supporting these findings is quite striking and important for the concept of wellness (Çallı, 2014; Özen, 2005; Tuzgöl Dost, 2010; Yavuz Güler & İşmen Gazioglu, 2008). However, Kurtkapan (2019) and Tufan et al. (2018) found no relationship to exist for individuals' economic status or perceived income with wellness.

A weak, positive but statistically significant relationship was observed between health promoting lifestyles and wellness (see Table 6). Meanwhile, studies that have addressed the health promoting lifestyles of older people in conjunction with their wellness are rare. Bahar and Başbüyük's (2019) is one of these and also reported similar findings. Demirbaş-Çelik and Korkut-Owen (2017) stated health promoting lifestyles to explain 68% of the variance in wellness levels. Apart from these studies, there is no studies dealing with the impact of the healthy lifestyle and wellness in Turkish older population. Nevertheless, studies on health promoting lifestyles and quality of life have suggested adopting health promoting lifestyles to improve quality of life. A positive relationship has frequently been reported between health promoting lifestyles and quality of life (Bayrak Ozarlan, 2013; Koçoğlu & Akın, 2009).

When examining the sub-factors' effect on individuals' wellness, a weak positive correlation was found for individuals' responsibility for their health, physical activity,

nutrition, interpersonal communication, and stress management with their wellness (see Table 7). Nagaraj and Nithyanandan (2019) claimed physical activity and physical health to positively affect individuals' overall well-being. Meanwhile, a moderately positive relationship has been found between spiritual development and wellness. Bahar and Başbüyük (2019) reported spiritual development and interpersonal communication to potently affect individuals' wellness, while other sub-factors do not. The limited number of studies on this subject makes comparing the findings and drawing a sound conclusion difficult. However, this study assumes wellness to be able to be raised through individuals' efforts. Different physical, social, and mental experiences; regular and healthy eating; appropriate physical activity; harmonious social relationships; and activities that make older adults feel good constitute the foundation for improving wellness. Moreover, awareness regarding responsibility for one's health, identifying one's own body and being able to notice negative conditions, early detection and treatment, and having regular health check-ups are also variables that positively affect individual wellness. People are more likely to achieve wellness if they adopt health promoting lifestyles and make these an integral part of their lives.

While evaluating individual wellness from a gerontological perspective, individuals' current situation should first be determined by considering the principles of aging. One should realize that each person has different needs and interests and that appropriate environments must be prepared in order for individuals to be able to realize their potential (Tufan, 2016b) The concept of life situation and Tufan's wheel model can be implemented to identify older person's situation (i.e., the information phase). Consequently, needs can be identified (i.e., requirements phase), and service models may be suggested based on individual needs and conditions (i.e., planning and service). Thus, appropriate self-realization fields can be offered for each individual to realize themselves. An individual's life course is continuously monitored in Tufan's wheel model. New needs may arise for an individual, and the cycle should restart from the beginning study in order to realize them. This also helps individuals adopt health promoting lifestyles to achieve wellness (see Figure 2).

Meanwhile, intervention gerontology focuses on creating favorable environments for individuals to reach wellness in their early stage of life (i.e., optimization). Thus, physical and cognitive impairments and losses that occur when aging should be prevented (i.e., prevention); lost skills should be replaced with new ones, and existing skills should be preserved (i.e., rehabilitation and therapy). Finally, individuals must be taught methods for coping with incurable conditions. Following such a route will contribute to individuals' health and wellness in the early stages of life and allow them to continue their lives in a systematic and planned manner during old age.

Suggestions

This study has determined the factors affecting the wellness of older people. Improving individuals' wellness levels is believed to be possible using the service models offered from a holistic gerontological perspective:

- A statistically significant difference was found between individuals' educational levels and wellness. Thus, adopting lifelong education and trainings such as the University of the Third Age and the 60+ Tazelenme University need to be popularized.
- A statistically significant relationship was found between individuals' perceived income status and wellness. Therefore, policies aimed at preventing poverty in old age should be implemented by local and central governments.
- A meaningful relationship exists between individuals' adoption of health promoting lifestyles and their wellness. Individuals should be enlightened on how to achieve health promoting lifestyles. These trainings should be given not only to older individuals but also to families of older individuals, public institutions and organizations, and central and local government employees. Evidently, the life course is an ensemble of successive phases; therefore, providing similar training in the pre-retirement period would be beneficial.
- Adopting health promoting lifestyles at an early age means building a healthier old age and a healthier society. Education on health promoting lifestyles, wellness, and old age should be included in primary school curricula in order to be able to help combat the fragile perceptions of old age in society and to also contribute to adopting health promoting lifestyles at an early age.
- Factors affecting the wellness of older individuals should be identified, and service models should be planned for the accompanying needs by a multidisciplinary team in which gerontologists should play a central role.
- Benefitting from a gerontological viewpoint in the services to be created for contributing to individuals' wellness is considered to be appropriate.
- In conclusion, a simple scheme is suggested for older individuals to reach wellness in light of the above discussion. First, individuals should be encouraged to adopt health promoting lifestyles from a very early age. Second, the concept of life situation, intervention gerontology, and Tufan's wheel model as the three pillars of the scheme should be considered in conjunction for identifying, preserving, and maintaining resources as well as for identifying the needs and required services. As a result, individuals will be able to reach a state of wellness by delivering these needs and required services (see Figure 2).

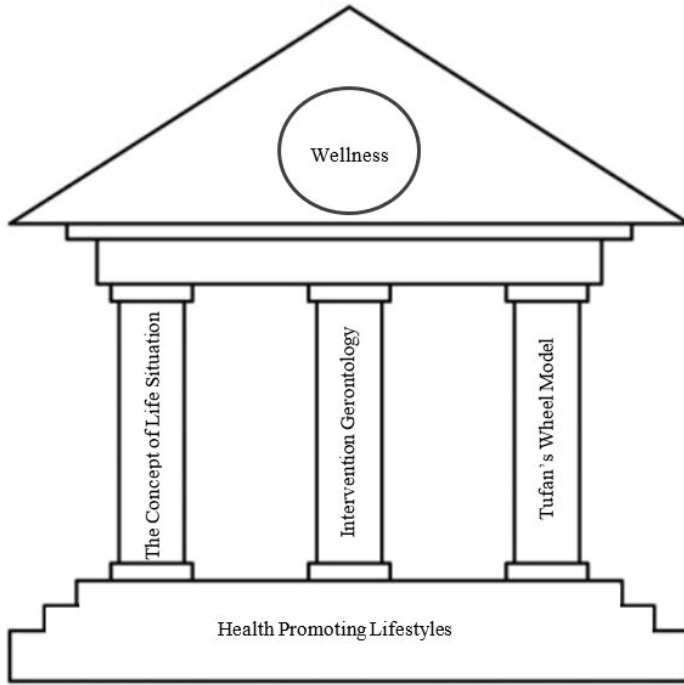

Figure 2. Wellness from a gerontological perspective.

Acknowledgment: This research; It was produced from a master's thesis on "The Relationships of Healthy Lifestyle Behaviours and Socio-Demographic Factors to Wellness: A Study on Antalya Population".

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: This research was supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Akdeniz University with the project number TYL-2019-4799. The authors received no financial support authorship, and/or publication of this article.

References

- Aktan, C. C. (2008). *Yeni değişim dinamikleri ve devletin yeni rolü*. <http://www.canaktan.org/yeni-trendler/devlet-felsefe/degisim-devletin-rolu.html>
- Ardell, D. B. (1998). The history of wellness. *Ardell Wellness Report*, 50, 3–11.
- Askegaard, M. L. (2000). *The impact of college wellness course on wellness knowledge, attitude, and behavior* (Doctoral dissertation). University of North Dakota, ND, USA.
- Bahar, N. T., & Başıbüyük, H. H. (2019). Antalya 60+ Tazelenme Üniversitesi öğrencilerinin iyilik halinin değerlendirilmesi. *Ankara Sağlık Bilimleri Dergisi*, 8(1), 160–173.
- Bahar, Z., Beşer, A., Gördes, N., Ersin, F., & Kıssal, A. (2008). Sağlıklı Yaşam Biçimi Davranışları Ölçeği II'nin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Cumhuriyet Hemşirelik Dergisi*, 12(1), 1–13.
- Baltes, P. B., & Baltes, M. M. (1992). Gerontologie: Begriff, Herausforderung und Brennpunkte. In P. B. Baltes, J. Mittelstrass, & U.M. Staudinger (Eds.), *Alter und altern* (pp. 1–34). De Gruyter.

- Başbüyük, H. H. (2017). Biyogerontolojide güncel gelişmeler: Yeni araştırma perspektifleri. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi Elderly Issues Research Journal*, 10(1), 51–59.
- Bayrak Özarslan, Ö. (2013). *Diyabetik koroner arter hastalarında sağlıklı yaşam biçimi davranışları ve yaşam kalitesinin belirlenmesi* (Master's thesis). Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara, Turkey.
- Bishop, F., & Yardley, L. (2010). The development and initial validation of a new measure of lay definitions of health: The Wellness Beliefs Scale. *Psychology and Health*, 25(3), 271–287.
- Biswas Diener, R., & Dean, B. (2007). *Positive psychology coaching putting the scientific happiness to work for your clients*. John Wiley & Sons, Inc.
- Brandt, M., Kaschowitz, J., & Quashie, T. (2021). Socioeconomic inequalities in the wellbeing of informal caregivers across Europe. *Aging & Mental Health*. <https://dx.doi.org/10.1080/13607863.2021.1926425>
- Cummins, R. A. (2000). Personal income and subjective wellness: A review. *Journal of Happiness Studies*, 1, 133–158.
- Çallı, D. (2014). *Tip 2 diyabetli hastaların diyabet yönetimine ilişkin öz-etkililik algısı ve iyilik halinin değerlendirilmesi* (Master's thesis). Pamukkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Denizli, Turkey.
- Çolak, F. D., Akyürek, G., Abaoğlu, H., & Bumin, G. (2018). Üniversite öğrencilerinde zaman yönetimi becerileri ile iyilik hali arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 6(1), 43–48.
- Demirbaş Çelik, N., & Korkut Owen, F. (2017). Sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının iyilik halini yordayıcılığı. *Journal of Strategic Research in Social Science*, 3, 69–88.
- Diener, E., & Diener, C. (1996). Most people are happy. *Psychological Science*, 7, 181–185.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective wellness: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302.
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D., Oishi, S., & Biswas-Diener, R. (2009). New measures of well-being: Flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 39, 247–266.
- Dixon-Rayle, A., & Myers, J. E. (2004). Counseling adolescents toward wellness: The roles of ethnic identity, acculturation, and mattering. *Professional School Counseling*, 8, 81–90.
- Doğan, T. (2006). Üniversite öğrencilerinin iyilik halinin incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 120–129.
- Doğan T. (2008). Psikolojik belirtilerin yordayıcısı olarak sosyal destek ve iyilik hali. *Türk PDR Dergisi*, 26, 30–44.
- Doğan, T., & Yıldırım, İ. (2006). Üniversite öğrencilerinin iyilik halinin “arkadaşlık” ve “sevgi” boyutlarının incelenmesi. *Eğitim Araştırmaları*, 24, 77–86.
- Dost, T. M. (2004). *Üniversite öğrencilerinin öznel iyi oluş düzeyleri* (Doctoral dissertation). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, Turkey.
- Dunn, H. (1958). Significance of levels of wellness in aging. *Geriatrics*, 13, 51–57.
- Els, D. A., & De la Rey, R. P. (2006). Developing a holistic wellness model. *SA Journal of Human Resource Management*, 4(2), 46–56.
- Fidan, M., & Usta, F. (2013). İyilik hali ölçeğinin Türkçe formunun güvenilirlik ve geçerliğinin incelenmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 265–269.

- Gill, C. (2005). *The relationship among spirituality, religiosity, and wellness for poor, rural women* (Doctoral dissertation). University of North Carolina, USA.
- Gür, G., & Sunal, N. (2019). Koroner arter hastalarında sağlık algısı ve sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının belirlenmesi. *Sağlık Bilimleri ve Meslekleri Dergisi*, 6(2), 1–12.
- Hatfield, T., & Hatfield, S. R. (1992). As if your life depended on it: Promoting cognitive development to promote wellness. *Journal of Counseling and Development*, 71(2), 164–167.
- Hettler, B. (1980). Wellness promotion on a university campus. *Family & Community Health*, 3(1), 77–95.
- Kasapoğlu, F. (2013). *Üniversite öğrencilerinde iyilik hali ile özgecilik arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Master's thesis). İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya, Turkey.
- Kasapoğlu, F. (2014). İyilik hali ile özgecilik arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(13), 271–288.
- Kasser, T., & Ryan, R. (1993). A dark side of the American dream: Correlates of financial success as a central life aspiration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(2), 410–422.
- Koçoğlu, D., & Akın, B. (2009). Sosyoekonomik eşitsizliklerin sağlıklı yaşam biçimi davranışları ve yaşam kalitesi ile ilişkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi*, 2(4), 145–154.
- Korkut Owen, F., & Demirbaş Çelik, N. (2018). Yaşam boyu sağlıklı yaşam ve iyilik hali. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 10(4), 440–453.
- Korkut Owen, F., Demirbaş Çelik, N., & Doğan, T. (2017a). Üniversite öğrencilerinde iyilik halinin yordayıcısı olarak psikolojik sağlamlık. *Electronic Journal of Social Sciences*, 16(64), 1461–1479.
- Korkut Owen, F., Demirbaş Çelik, N., & Doğan, T. (2017b). Yetişkinlerde iyilik hali. *Journal of International Social Research*, 10(53), 600–611.
- Korkut Owen, F., Demirbaş Çelik, N., & Doğan, T. (2018). Yaş, cinsiyet ve yaşam doyumlarına göre ortaöğretim öğrencilerinde iyilik hali. *Journal of History Culture and Art Research*, 7(1), 379–397. <http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i1.1222>
- Kurtkapan, H. (2019). Kentte yaşayan emeklilerin iyi oluş halleri: İstanbul örneği. *Turkish Studies Social Sciences*, 14(1), 119–131.
- Kwon, M. (2019). factors influencing quality of life elderly who live alone, depending on gender. *Journal of Digital Convergence*, 17(1), 365–373.
- Makinson, L. S. (2001). The relationship of moral identity, social interest, gender, and wellness among adolescents. US: ProQuest Information and Learning. Dissertation Abstracts International Section A: *Humanities and Social Sciences*, 62(6), 2037.
- Myers, J. E., Sweeney, T. J., & Witmer, J. M. (2000). The wheel of wellness counseling for wellness: A holistic model for treatment planning. *Journal of Counseling and Development*, 78, 251–266.
- Myers, J. E., & Williard, K. (2003). Integrating spirituality into counselor preparation: A developmental approach. *Counseling and Values*, 47, 142–155.
- Nagaraj, M., & Nithyanandan, D. V. (2019). Death anxiety and psychological wellbeing of institutionalized elderly: Relationship, association, and influences of demography. *Indian Journal of Gerontology*, 33(3), 255–267.
- Oleckno, W. A., & Blacconiere, M. J. (1990). Wellness of college students and differences by gender, race, and class standing. *College Student Journal*, 24(4), 421–429.

- Onuoha, C. U., & Olasen, J. T. (2021). Explaining psychological wellbeing in old age: Do gender and perceived social support matter? *IFE Psychologia: An International Journal*, 29(1), 95–104.
- Özen, Ö. (2005). *Ergenlerin öznel iyi oluş düzeyleri* (Master's thesis). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Turkey.
- Pender, N. J., Barkauskas, V. H., Hayman, L., Rice, V. H., & Anderson, E. T. (1992). Health promotion and disease prevention: Toward excellence in nursing practice and education. *Nursing Outlook*, 40(3), 106–112.
- Roothman, B., Kirsten, D. K., & Wissing, M. (2003). Gender differences in aspects of psychological well being. *South African Journal of Psychology*, 33(4), 212–218.
- Roysamb, E., Harris, J. R., Magnus, P., Vitterso, J., & Tambs, K. (2002). Subjective wellness sex specific effects of genetic and environmental factors. *Personality and Individual Differences*, 32(2), 211–223.
- Rueda, S., Artazcoz, L., & Navarro, V. (2008). Health inequalities among the elderly in Western Europe. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 62(6), 492–498. <https://dx.doi.org/10.1136/jech.2006.059279>
- Saeidlou, S., Bektaş, Y., Bahar, N. T., Akkaya, D., & Özgün-Başbüyük, G. (2019, April). *21. yüzyılda toplum yaşlanması*. Paper presented at the 1st International Cappadocia Philosophy & Social Sciences Congress (pp. 111–116). Nevşehir, Turkey.
- Tufan İ. (2005). Gerontolojik müdahale: Türkiye’de neden gereklidir, nasıl olmalıdır? *GeroPape1r*, 2: 1–5.
- Tufan İ. (2016a). *Bakıma muhtaç Türkiye’de Alzheimer hastası yaşlıların bakımı*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Tufan, İ. (2016b). *Antik çağ’dan günümüze yaşlılık ve yaşlanma*. Nobel Yayıncılık.
- Tufan İ. (2018). *İntervensiyon gerontolojisi*. <http://itgevakiftr.com/2018/10/17/intervensiyon-gerontolojisi/>
- Tufan İ. (2019a). *Gerontolojik önlemlere neden ihtiyacımız var?* <http://itgevakiftr.com/2019/04/20/gerontolojik-onlemlere-nicin-ihtiyacimiz-var/>
- Tufan İ. (2019b). *Yaşlanma ve yaşlılığa gerontolojik bakış*. <http://itgevakiftr.com/2019/04/28/yaslanma-ve-yasligagerontolojik-bakis%ef%bb%bf/>
- Tufan, İ., Seeberger, B., & Şahin, S. (2017). Türkiye’de ileri yaşlılar. In İ. Tufan & M. Durak (Eds.), *Gerontoloji* (Cilt I). Nobel Yayıncılık.
- Tufan, İ., Yurcu, G., Aybar, H., & Akıncı, Z. (2018). *The effect of gero-recreational activities on psychological wellness*. Paper presented at the 8th International Social and Applied Gerontology Symposium (pp. 66–76). Antalya, Türkiye.
- Tuzgöl Dost, M. (2010). Güney Afrika ve Türkiye’deki üniversite öğrencilerinin bazı değişkenlere göre öznel iyi oluş ve yaşam doyumlarının incelenmesi. *Eğitim ve Bilim*, 35(158), 75–89.
- Turkish Statistical Insitute. (2018). *Yıllara, yaş grubuna ve cinsiyete göre nüfus; nüfus projeksiyonları, 2018-2080*. <http://www.tuik.gov.tr>
- Turkish Statistical Institute. (2019). *Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi*. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr>
- Walker, S., & Hill-Polerecky, D. (1996). *Psychometric evaluation of the Health-Promoting Lifestyle Profile II* (Unpublished manuscript). Omaha, University of Nebraska Medical Center.

- Yang, L., Wang, L., & Dai, X. (2021). Rural-urban and gender differences in the association between community care services and elderly individuals' mental health: A case from Shaanxi Province, China. *BMC Health Services Research*, 21(1), 1–12.
- Yavuz Güler, Ç., & İşmen Gazioğlu, A. E. (2008). Rehberlik ve psikolojik danışmanlık öğrencilerinde öznel iyi olma hali, psikiyatrik belirtiler ve bazı kişilik özellikleri: Karşılaştırmalı bir çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 115–131.

Alzheimer Hastalığında İnfomal Bakım Süreci ve Kurumsal Desteğin Önemi: Bakım Verenlerin Mavi Ev Deneyimi

Nilüfer Korkmaz Yaylagül¹ , Aslı Gözde Akış² , Hande Barlın³

Öz

Alzheimer hastalarının bakımı, karşılıklı yaşamların etkilendiği bir süreci içerir. Birçok aile yakınlarının bakımını sürdürürken üstlenilen bakım görevleri nedeniyle fiziksel, psikolojik veya ekonomik bir yük ile karşılaşmakta, bu durum hasta ve bakım alıcılarının yaşam kalitelerini olumsuz etkileyebilmektedir. Bakıcıların birçoğu hastalık hakkında yeterli bilgiye ve desteğe ulaşmakta sıkıntı çekerken kurumsal desteklerden faydalanma konusunda da çekimser kalmaktadır. Bakım sürecinin uzun ve yorucu olması nedeniyle bakımın sürdürülebilirliği açısından bakıcıların kurumsal destek almaları giderek daha önemli hale gelmektedir. Bu çalışma, Alzheimer hastalığı olan bireylerin ve bakıcılarının kurumsal olarak desteklendiği bir gündüz bakım merkezinden hizmet alan bakıcıların deneyimlerine odaklanmakta ve kurumsal desteğin bakım sürecine olan etkisi, sağlık hizmetleri kullanımında Andersen'in davranışçı modelinden hareket ederek anlamayı amaçlamaktadır. Nitel bir yöntemle sahip olan bu çalışmada 30 bakıcı ile görüşülmüş ve kurumsal desteğin bakım sürecinde nasıl bir değişim yarattığı sorgulanmıştır. Çalışmanın sonuçları bakıcıların kurum desteğinden memnuniyet duydukları ve bu desteğin bakıcıların bakımda en çok ihtiyaç duydukları mola zamanının karşılanmasına katkı sağladığı yönündedir. Türkiye'de henüz yeni sayılabilecek bir hizmet olan gündüz bakımının infomal bakım sürecine olumlu katkı sağlayabilecek alternatif bir hizmet modeli olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Alzheimer hastalığı • Infomal bakım • Kurum desteği • Gündüz bakımı

Informal Care and the Importance of Institutional Support in Alzheimer's Disease: Caregivers' Experience with Mavi Ev Abstract

Caring for patients with Alzheimer's disease is a challenging process. Caring for Alzheimer's patients results in physical, psychological, and economic burdens for caregivers. This has the potential to affect patients' and care recipients' quality of life. While many caregivers have difficulty accessing adequate information and support, they also remain reluctant to benefit from institutional support. Nonetheless, institutional support has become increasingly important for caregivers in terms of the sustainability of care, as the care process is long and exhausting. This study focuses on the experiences of caregivers receiving services from an adult daycare center that institutionally supports Alzheimer's patients and their caregivers. The study aims to understand the effect of institutional support on the care process based on Andersen's behavioral model of healthcare utilization. Embodying a qualitative method, the study benefits from thematically analyzing the data collected through face-to-face interviews made with 30 caregivers. The results from the study show caregivers to be satisfied with the institutional support and this support to contribute to meeting the respite they need most in care. Daycares are a new service in Turkey and are an alternative service model able to positively contribute to the infomal care process.

Keywords: Alzheimer's disease • Infomal care • Institutional support • Daycare

1 **Sorumlu yazar:** Nilüfer Korkmaz Yaylagül (Doç. Dr.), Akdeniz Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi Gerontoloji Bölümü, Antalya, Türkiye. Eposta: niluferyaylagul@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0001-9918-7968

2 Aslı Gözde Akış (Dr.), Antalya, Türkiye. Eposta: asligzd@hotmail.com ORCID: 0000-0003-2141-2787

3 Hande Barlın (Dr. Öğr. Üyesi), Gebze Teknik Üniversitesi, İşletme Bölümü, İstanbul, Türkiye. Eposta: hbarlin@gtu.edu.tr ORCID: 0000-0001-7699-2382

Aktf: Korkmaz Yaylagül, N., Akış, A. G., & Barlın, H. (2021). Alzheimer hastalığında infomal bakım süreci ve kurumsal desteğin önemi: Bakım verenlerin Mavi Ev deneyimi. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 261-287. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0033>

Extended Summary

Alzheimer's is a progressive disease often experienced among older adults. Its care involves a long exhaustive process for patients' relatives. Most Alzheimer's patients receive informal care. While most families maintain care with limited information about the disease and care practices, they also encounter the economic, physical, and psychological adversities of caregiving. The aging population and increase in healthcare costs have brought forth the importance of feasible community-based institutional support services such as daycare or respite care in meeting the physical, social, and healthcare needs of older adults and their relatives. Daycare and especially respite care have been provided in many countries for many years as the main forms of institutional support contributing to the sustainability of family care. In Turkey, the recognition and prevalence of the model have remained limited due to its newness for the country. Other reasons include distrust toward institutional care as well as the possibility that families will be stigmatized for using these care facilities due to breaking from traditional values. Structural deficiencies and lack of information about how institutions function also contribute to this situation. The main purpose of daycare and respite care is to support individuals with dementia living at home to maintain their independence for longer periods of time by increasing their quality of life and social interactions. Plus, these facilities provide respite care for the caregivers and support the families through social activities, guidance, and counseling.

This study focuses on the care experiences of family members caring for Alzheimer's patients as well as on the impact institutional support has on the informal care process. Accordingly, the study aims to question the institutional experiences of family caregivers who receive institutional support services from the daycare center Mavi Ev [Blue Home] within the components of Andersen's behavioral model of healthcare utilization.

Method

The study is a qualitative cross-sectional case study. In-depth interviews were conducted with 30 caregivers who are family members of the elderly patient being cared for. Following the purposive sampling technique, the caregivers were selected among the relatives of patients receiving daycare services from Mavi Ev's Alzheimer Patient and Patient Relatives Meeting Center in Antalya Metropolitan Municipality. The interviews were conducted between October 1, 2017 and March 30, 2018. A semi-structured question form was used for the interviews. The first part of the questionnaire includes sections that allow caregivers to tell their story regarding care and to reveal their experiences with the disease. The second part includes questions revealing the respondents' experiences with Mavi Ev. The interviews lasted 45 to 90 minutes. Thematic analysis was conducted with the assistance of NVivo 11.0. Both inductive and deductive coding were made (Patton, 2018). For the deductive coding, the questions

related to the behavioral model of healthcare utilization was used. Inductive coding was made to reveal the participants' subjective experiences and opinions. The main themes and sub-categories were created based on the coding from the interview analysis. In line with the performed open coding and the obtained categories, the following main themes were formed: the care process and institutional support in care.

Results

Most of the caregivers in the study are women. Of the participants, 24 are female and six are male. While the caregivers' ages range from 30 to 82 years, the care recipients' ages range from 60 to 92. The caregivers have provided care to their infirmed relative for a minimum of 1 year and a maximum of 10 years. The average caregiving period is 3.75 years. While 18 participants provide care to their parents, 12 care for their spouses. The time the care recipients and caregivers have received institutional support varies from 2 to 9 months.

The theme of the care process includes the subthemes of getting acquainted with the disease, receiving information, and the needs and challenges that develop in the care process. When evaluating the process of recognizing and accepting the disease, the caregivers stressed how they had reproached the disease and then gotten accustomed to it. This situation is closely related to having insufficient information regarding the disease. The caregivers' care needs and challenges in the care process vary in accordance with the intensity of care. Regarding the difficulties of providing care, the caregivers were seen to most frequently state needing the support of another person. Difficulties encountered in the care process usually cause mental problems such as stress and depression. However, the participants downplayed the physical demands their care duties cause.

The theme of institutional support refers to the formal support caregivers are able to access. This type of support goes beyond the support families and friends provide to the caregiver. The respondents addressed topics such as prejudice and reluctance, changes in the care recipients and caregivers, respite, and institutional needs and expectations. Care recipients and caregivers experience an adjustment period to the institution during which they had deal with feelings of distrust toward the institution and remorse for leaving their infirmed with the institution. However, this situation was temporary for caregivers. Experiences during institutional adjustment phase increased their trust in the daycare institution and satisfaction with its services. After this process, positive changes occurred in the lives of both the care recipients and caregivers. Institutional support especially leads to improvement in care recipients' behavioral problems. Being together with their peers and others with the same disease increased patients' adaptation to the environment and their trust in the institution. The favorable social environment in which the care recipients were able to express themselves comfortably and be surrounded by professionals who support and understand

them also played roles in increasing trust. Opportunities also increased for the care recipients to socialize.

These changes in the care recipients affected caregivers' attitudes toward the institution. The benefits the care recipients experienced were instrumental in caregivers' decisions to continue receiving institutional services.

Caregivers positively evaluated the effectiveness of the institution, particularly the importance of respite care. In addition, meeting with individuals going through similar experiences also acted as a form of social support. The institution also became an important source of support that decreased caregivers' intense burden. As a result of their experiences at Mavi Ev, the caregivers stressed the need for increasing the time at the institution and making these kinds of support more common. Some caregivers felt that an institution families support may be preferred over a fee-based caregiver for infirmed relatives when they need care.

Discussion and Conclusion

The results of the research show family member caregivers to have only been able to receive information about Alzheimer's disease from health professionals through a doctor's diagnosis. This may adversely affect the care process in terms of facing the disease and its progress. At the same time, informal caregivers' training inadequacies complicate care management. Institutional support centers such as Mavi Ev contribute to decreasing caregivers' and families' care burden through their facilities that provide information about the disease and care process (McSwiggan et al., 2017).

The need to use respite care services is one of the basic components of the healthcare utilization model (Andersen, 1995). Resorting to respite care services mainly stems from caregivers' need for care support. In line with this need, the participant caregivers prioritized the care recipients' experiences at the beginning of the daycare service. Beneficial experiences resulted trust increasing toward the daycare institution. The quality of services at the center was also regarded as an important component.

Another prevalent need caregivers have is a respite period. This short-term relief provides caregivers with the time they need to meet their own needs. Many caregivers stated that, in addition to being able to meet their shopping, home, and health needs, they were able to improve their social relationships and spend time with friends. This played a role in their decision to continue with the daycare.

During the care process, caregivers need to take time to themselves, socialize, and share the problems they experience. In terms of supporting the caregiver, the daycare center additionally provides a setting for family members to meet individuals with similar conditions and to share their experiences.

The way the institution has met the care recipients' physical and social needs facilitated the remaining time for caregivers' care process. Consistent with the literature, some care recipients' sleep problems and behavioral problems were stated to have improved (Zarit et al., 2014). Also, making new friends and engaging in different activities creates opportunities for social participation (Orellana et al., 2020). Caregivers attested to positive changes both for themselves and for the care recipients. In this respect, the center appears to have been beneficial and to have positively affected both the caregivers' and patients' quality of life.

Daycare programs are important because they meet some of the needs related to the care process. Despite daycare programs' many benefits such as supporting caregivers' participation in social life and providing a break from care, these types of programs have yet to become widespread in Turkey. However, as the study has put forth, daycare programs represent a viable alternative to full-time family care.

Giriş

Demans, hafıza, bilişsel yetenekleri, davranışları ve bireyin günlük yaşam faaliyetlerini sürdürme becerisini önemli ölçüde etkileyen ilerleyici çeşitli hastalıklar için kullanılan genel bir terimdir. Demansın en yaygın şekli Alzheimer hastalığıdır ve demans vakalarının %50 ile %60'ını Alzheimer hastalığı olan bireyler oluşturmaktadır (World Health Organization, 2017). Alzheimer hastalığı hafif unutkanlıklarla başlayabilen ancak ilerleyen evrelerinde kişileri tamamen başkalarına bağımlı hale getiren bir hastalıktır. Hastalığın erken evrelerinde unutkanlık ve zamanı kavramada sorunlar yaşanır. Bu dönemde isimlerin unutulması, yakın geçmişe ait bilgilerin hatırlanamaması, yön bulma güçlüğü gibi problemler ortaya çıkabilir. Ancak bunlar bireyin sosyal yaşamını çok fazla etkilemediğinden kendisi veya çevresi tarafından da fark edilmeyebilmektedir. Bu nedenle de hastalığın tanısının konması gecikmektedir. Alzheimer'in ilerleyen evrelerinde halüsinasyonlar, idrar, gaita kaçırma, uyku problemleri, beslenme sorunları görülebilir. Hastalığın son döneminde hasta tamamen bağımlı hale gelir, kendi başına beslenemez, günlük aktivitelerini yerine getiremez. Bu evrede en sık ölüm nedenleri arasında yatak yarası enfeksiyonları, akciğer enfeksiyonu ve beslenme bozuklukları yer almaktadır (Koca ve ark., 2017).

Alzheimer hastalığı olan bireylerin büyük bir kısmı, evde aile üyeleri tarafından bakılmaktadır ve bu bakım deneyimi ortalama 5-10 yıl arasında değişirken 20 yıla kadar uzayabilmektedir (Hodgson ve ark., 2014; Larson, ve ark., 2004; Rajamaki ve ark., 2021). Bu nedenle Alzheimer hastalığı yalnızca hasta bireyin değil bakım verenlerin de yaşamını etkileyen bir durumdur (Grabher, 2018). Bakım sürecinde Alzheimer hastalığı olan bireylere bakım veren aile üyeleri bakıcı tükenmişliğinin yanı sıra fiziksel, psikolojik ve ekonomik kayıplar da yaşamaktadırlar (Atak & Özkes, 2019; Küçükgüçlü ve ark., 2017). Bakım vermenin en zor yönü Alzheimer hastalığından kaynaklı davranışların yönetilmesidir. Gezinme, saldırganlık, uyku bozuklukları, tekrar eden sorular ve günlük aktivitelerle yardım edilmesine gösterilen direnç gibi davranışların yönetimi, hastalığın önlenmesi ya da yavaşlatılmasından daha zorlayıcı olabilmektedir (Gitlin, ve ark., 2010, s. 1469–1470; Kalıncara & Kalaycı, 2017).

Bugüne kadar hastalığın teşhis ve tedavi sürecine, bakıcıların bakım sürecindeki deneyimlerine ve bakım sonuçlarına ilişkin birçok bilimsel çalışma da yapılmıştır (Cheng ve ark., 2016; Zucchella ve ark., 2018). Türkiye'de gerçekleştirilen bakım sürecinde bakıcı deneyimlerine odaklanan çalışmalar, aile bakıcılarının bakıcı tükenmişliği, yaşam kalitesi gibi durumlara ilişkin değerlendirmeleri içermektedir (Gök Uğur ve ark., 2018; Kalıncara & Kalaycı, 2017; Kara & Sezer, 2020 Soner & Aykut, 2017). Bu değerlendirmelerin ortak bulgusu, bakım verenlerin bakım sürecini iyileştirmeye yönelik sağlık, sosyal ve ekonomik müdahalelerin geliştirilmesi gerektiği yönündedir.

Hastalık başlangıcı ve orta evrelerinde gerçekleştirilen müdahale veya kurumsal destekler hastaların daha uzun süre hayata katılımı ve öz saygısını korumasını,

hastalığın ilerleyişini yavaşlatmayı ve bakım verenlerinin bakım yükünü azaltmaya yardımcı olabilir (Gaugler ve ark., 2005, s. 183; Wilson ve ark., 2007). Bakım yükünü azaltmak ve bakım alıcılarının sağlık düzeyini korumak için bakıcılarının ihtiyaç duyduklarında yardıma ulaşabilmeleri çok önemlidir. Bu nedenle kurumsal bakım hizmetleri içerisinde gündüz bakımı veya geçici bakım uygulamaları bakım yükünü hafifletmede tercih edilebilecek hizmetler olarak yer almaktadır.

İnfomal Bakımda Kurumsal Destek: Gündüz Bakım ve Geçici (Mola) Bakım

Bakım sürecinde infomal bakıcılar genel olarak gayri resmi ve resmi olmak üzere iki şekilde destek alabilirler. Gayri resmi destekler, bakım sürecinde arkadaşlara veya aileye sahip olmayı, bakıcılara günlük aktivitelerde yardımcı olmayı ve bakımı alan kişiye yardımcı içermektedir (Dam ve ark., 2016; Rodakowski ve ark., 2012). Resmi destekler, bakım sürecinin olumsuz sonuçlarına karşı bakıcıların ve hastaların daha iyi bir yaşam kalitesi elde etmelerini amaçlar. Sağlık kurumları, yerel yönetimler ya da sivil toplum kuruluşları bakıcıları desteklemek için genellikle bakıcı destek grupları, geçici bakım (mola hizmetleri) veya eğitim programları, danışmanlık ve bakım yönetimi gibi hizmetler sunmaktadır (Montgomery & Rowe, 2007, s. 340; Siskowski & Gwyther, 2013, s. 40).

Bu hizmetlerden biri olan demans ve özellikle Alzheimer hastalığı olan bireyler için tasarlanmış gündüz bakım hizmetleri birçok ülkede yaygın olarak verilmektedir. Bu hizmetlerin temel amacı evde yaşayan demans hastalığı olan bireylerin yaşam kalitesini ve sosyal etkileşimlerini artırarak daha uzun süre bağımsızlıklarını koruyabilmelerini sağlamaktır (Strandenæs ve ark., 2016, s. 765). Bunun yanı sıra gündüz bakım hizmetlerinin sosyal ve önleyici hizmetler sağlamak, kullanıcıların bağımsızlığını sürdürdürebilmesini desteklemek, kullanıcıların sağlık ve günlük yaşam ihtiyaçlarını karşılamak ve aile bireyi bakıcıların bakıma ara vermelerini ve/veya işe devam etmelerini sağlamak gibi hedefleri de vardır (Orellana ve ark., 2020, s. 83–85). Bu tarz hizmetler bakım alan ve verenlerin yaşam kalitesi için olumlu sonuçlar içermesinin yanı sıra bakım alıcılarının sık hastane yatışları, bakım evine yerleştirme gibi bakımın kurumsallaşmasını da geciktirebilmektedir (Feldman ve ark., 2021; Kelly ve ark., 2016, s. 830). Bunlar arasında geçici bakım, bakım verenlerin en çok talep ettiği destek biçimidir (Montgomery & Rowe, 2007, s. 340; Rose ve ark., 2015). Geçici bakım, huzurevleri, gündüz bakım merkezleri, hastaneler ve evde bakım sağlayıcıları gibi hizmetler yoluyla günlük veya haftalık olarak, gündüz veya gece, evde veya evden uzakta, değişen yer ve sürelerde bakım desteğini içerir (Robinson ve ark., 2012, s. 196).

Geçici bakım üzerine yapılan çalışmaların sonuçları geçici bakım kullanımının, bakıma bağlı stres faktörlerini, öfke ve depresif belirtileri azalttığını ve uyku kalitesini arttırdığını göstermektedir (Sakurai & Kohno, 2020; Zarit ve ark., 2014, s. 575). Aynı zamanda bakıcıların bakım sorumluluklarını da daha uzun süre devam ettirebilmelerine

yardımcı olabildiğini ortaya koymaktadır (Phillipson, Jones, & Magee, 2014). Bakıcılar bu mola zamanlarını genellikle rutin işlerini yerine getirmek, kendi sağlıklarıyla ilgilenmek için kullanmaktadır. Bakım alıcıları için de geçici bakım, sosyalleşme ve sosyal etkinliklerin arttırılmasının yanı sıra davranış sorunlarını azaltması ve uyku kalitesini iyileştirmesi açısından fayda sağlamaktadır (Lee, Morgan, & Lindesay, 2007; Neville ve ark., 2015).

Türkiye’de yaşlı bakıcılarının deneyimleri üzerine yapılan birçok çalışmanın sonucu bakım verenlerin artan bakım görevleri nedeniyle bakıma ara verebilecekleri bir zamana ihtiyaç duyduğunu göstermektedir (Akış, 2020; Karaca ve ark., 2016; Kırışık & Korkmaz-Yaylagül, 2020; Nazlıer Keser, 2020). Türkiye’de geçici bakıma yönelik Alzheimer hastalığı olan yaşlıların bakıcılarının bakım sürecinde yaşadıkları güçlüklerle cevaben bakıcılara mola sağlamak ve bakım sürecinde onları desteklemek, bakım alıcıları için de sosyal aktiviteler gerçekleştirerek hastalığın ilerleyişini yavaşlatmak amacıyla hizmet veren gündüz bakım merkezleri (GBM) bulunmaktadır. 07.08.2008 tarihinde Resmî Gazete’de yayınlanan *Yaşlı Hizmet Merkezlerinde Sunulacak Gündüzlü Bakım ile Evde Bakım Hizmetleri Hakkında Yönetmelik* (EYHGM, 2008) ile bu merkezlerin çalışma esasları belirlenmiştir. Gündüz bakım merkezleri sağlıklı ve demans, Alzheimer gibi hastalığı olan yaşlılara yönelik hizmetleri içermektedir. Sağlıklı yaşlılar için boş zamanların değerlendirilmesi, sosyal ilişkilerin ve aktivitelerin arttırılması; demans hastalığı olan bireyler ve aileleri için de aktivite, sosyal etkinlik, rehberlik ve danışmanlık, günlük yaşama destek faaliyetleri gibi yaşlının ve ailesinin yaşam koşullarının iyileştirilmesi amaçlanır. Merkezler özel ya da tüzel kişilere ait olabileceği gibi hedef kullanıcıları da farklı olabilmekte; ücretli ya da ücretsiz hizmet sunabilmektedirler. Ancak günlük bakım hizmeti veren kurumlar sayıları az olması nedeniyle Türkiye’de yeterince yaygınlaşmamıştır. Bakanlığa bağlı kurumlarla birlikte yerel yönetimler ve dernekler bu tarz kurumları yaygınlaştırmaya katkı sağlamaktadır.

Türkiye’de gündüz bakımının hasta ve hasta yakınlarının bakım sürecine etkisi konusunda bir fikir sahibi olmadığımız gibi bu alanda henüz bilimsel bir çalışma da yapılmamıştır. Çalışma bu yönüyle gündüz bakımı/geçici bakım düzenlemelerinin, bakım alıcılarının ve bakıcıların bakım sürecine nasıl bir etki sağladığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada “bir kurumsal destek türü olan gündüz bakım hizmetinin Alzheimer hastalığı olan bireylerin bakım sürecine etkisi nasıldır?” sorusuna cevap aranmıştır.

Alzheimer Hasta ve Hasta Yakınları Buluşma Merkezi “Mavi Ev”

Merkez Antalya Büyükşehir Belediyesi bünyesinde İsmail Tufan Gerontoloji Vakfı işbirliğiyle Ekim 2016 tarihinde faaliyete geçmiştir. Merkezin kurulma amacı Alzheimer hastalığı olan yaşlıların bakımının yapmanın yanı sıra bakım sürecinde aileleri psiko-

sosyal açıdan desteklemektir. Merkez, birinci ve ikinci evre Alzheimer hastalığı olan yaşlıların ve onların bakıcılarına yönelik olarak; bakım sürecinde sunulan sosyal, sağlık ve danışmanlık hizmetleriyle, hafta içi günlerde faaliyet gösteren, ücretsiz, gündüz bakım desteğini içermektedir. Merkezde doktor, gerontolog, psikolog, hemşire ve yardımcı sağlık personeli gibi sağlık profesyonellerinin yanı sıra temizlik ve yemek hizmetlerini üstlenen hizmet personeli de görev almaktadır. Merkezin hizmet verdiği hasta sayısı Kasım 2021 itibarıyla 40 kişidir. Birinci ve ikinci evre Alzheimer olan hastalar ve yakınları merkezden haftanın belli günlerinde ayrı gruplarda hizmet almaktadır. Merkezde gün içerisinde hastaların sağlık taraması yapılmakta, fiziksel egzersiz, yürüyüş, ergoterapi faaliyetleri ve sosyal aktiviteler ile desteklenmesi sağlanmaktadır (ABB, 2021).

Teorik Arka Plan

Sağlık ve bakım hizmetlerinin kullanımında kullanıcıların bu hizmetlere yönelik algıları ve tutumları hizmetlerin yaygınlaştırılması ve sürdürülebilirliği açısından önemlidir. Sağlık hizmetlerinin kullanımına yönelik en yaygın teorik model Andersen ve Newman tarafından geliştirilen bir davranış modeli olan *Sağlık Hizmetleri Kullanım Modeli*dir (Andersen & Newman, 1973). Bu modelde Andersen ve Newman yalnızca hastalar değil hastalardan sorumlu olan aile üyelerinin özelliklerini de göz önünde bulundurur ve bu model, temelde hizmet kullanıma yönelik eğilimler (bireysel özellikler), kullanımı kolaylaştırıcılar (ailenin koşulları) ve ihtiyaçlar (hastalık ve bakımla ilgili gereksinimler) faktörlerinden oluşur. Bu modelin son versiyonunda ise ihtiyaçların yerini hizmetlerin kullanımından sonra algılanan sağlık çıktıları yani hizmetin sonuçları da almıştır (Andersen, 1995). Hizmetlerin kullanımına yönelik eğilimler, bireylerin demografik ve toplumsal özellikleri ve hizmetlere ilişkin tutum ve inanışlarını kapsamaktadır. Kullanımı kolaylaştırıcı faktörler bireyin aile ve hane üyelerinin materyal koşulları ve sağlık hizmetlerine yönelik var olan koşulları kapsamaktadır. Sağlık hizmeti ihtiyacına yönelik koşullar ise algılanan sağlık ihtiyaçları, deneyimleri ve bu hizmetlere yönelik arayışları içermektedir (Andersen & Davidson, 2007; akt. Kılıç ve Çalışkan, 2013). *Sağlık Hizmeti Kullanım Modeli*, özellikle Alzheimer/demans hastalığı olan yaşlı bireylerin bakıcılarının sağlık hizmeti kullanımının araştırılmasında benimsenen yaygın bir modeldir (Kempen & Suurmeijer, 1991; Phillipson, Magee, Jones, 2013; Travers ve ark., 2020).

Sağlık hizmetleri kullanım modelinde sözü edilen faktörlerin, sağlık hizmetinin kullanımındaki ağırlıkları eşit olmayabilir ve kullanılan hizmetin özelliğine göre bazıları daha ön plana çıkabilir. Buradan hareketle özellikle yaşlı bireylerin kurumsal bakımı ile ilgili yapılan çalışmalarda, hizmetlerin kullanımında yaşlıların ve onlara bakan aile bireylerinin ihtiyaçları ve tercihleri ele alınmıştır (Travers ve ark., 2020). Özellikle aile üyesi bakıcıların tutumları ve görüşlerinin hizmet kullanım davranışını etkilediği ortaya konmuştur (Phillipson & Jones, 2011). Bu nedenle hizmetleri kullanan

yaşlı bireyler ve aile bireyi bakıcılarının hizmetlere yönelik deneyimleri dolayısıyla bu deneyimlerden kaynaklı tutumları ve görüşleri önemlidir (Miller & Mukherjee, 1999). Alzheimer hastalığı olan bireylere bakım veren bakıcıların kurumsal hizmet kullanımında hizmetlere ilişkin bilgi düzeyleri de önemli bir faktör olarak ortaya konmuştur çünkü hizmet kullanımının önündeki yaygın olarak tanımlanan engellerden biri, toplum hizmetleri hakkında bilgi eksikliğidir. Bunun yanı sıra bakım verme konusunda yeterli ve deneyimli olma, bakım sürecine hazırlıklı olma, öz yeterlik ve bakıcı adaptasyonu bireysel eğilimler açısından önemli bileşenlerdir (Kempen & Suurmeijer, 1991; Miller ve ark., 1995).

Bu faktörlere karşılık aile bireylerinin bakım yükü ve mola ihtiyacı, hizmetlerin kullanımında ihtiyaç faktörünü daha fazla ön plana çıkarmaktadır (Phillipson ve ark., 2013). Aynı zamanda demans hastalığı olan kişilere bakım veren aile bireylerinin hizmet kullanımında aile bireyi bakıcıların hizmetin yararlılığı veya kalitesi hakkında görüşlerinin de etkili olduğu kabul edilmektedir (Roelands & Depoorter, 2008). Bu doğrultuda bu çalışmada formel hizmet kullanımını anlamak için en yaygın kullanılan çerçeve (Babitsch ve ark., 2012) olan Andersen'nin (1995) davranışçı modelinden ve daha sonra bu model temelinde yaşlı hastaların aile bakıcılarının hizmet kullanımında göz önünde bulundurulacak değişkenlerden yararlanılmıştır. Buna göre Alzheimer hastalığı olan yaşlıların aile bireyi bakıcılarının Alzheimer hastalığı ve bu hastalığa yönelik bakım deneyimleri, verilen mola hizmeti ve bu hizmetin sonuçları aile bireyi bakıcı deneyimi perspektifiyle ele alınmıştır.

Yöntem

Bu çalışma nitel kesitsel bir durum araştırmasıdır. Çalışmanın amacı Alzheimer hastalığı olan yaşlıların ve hasta yakınlarının gündüz bakım kurumu ile ilgili deneyimlerini ortaya koymaktır. Bu nedenle çalışmada yaşlısına bakım veren 30 aile üyesi bakıcı ile derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bakım verenler, Antalya Büyükşehir Belediyesi'nde hizmet veren "Alzheimer Hasta ve Hasta Yakınları Buluşma Merkezi (Mavi Ev)'nden gündüzlü bakım hizmeti alan hasta yakınları arasından seçilmiştir.

Verilerin Toplanması

Araştırmada Alzheimer hastalığı olan yaşlılara bakım veren bireylerin bakım süreci ile ilgili deneyimleri ile hastalarını götürdükleri ve faaliyetlerine katıldıkları Alzheimer Hasta ve Hasta Yakınları Buluşma Merkezi (Mavi Ev) ile ilgili deneyimlerinin bu sürece etkisini ortaya çıkarabilmek için yarı yapılandırılmış soru formu tasarlanmıştır. Soru formu, öncelikle bireylerin rahatlıkla hikayesini anlatmasına ve hastalıkla ilgili deneyimlerini ortaya koymasına olanak veren bölümlerden oluşmaktadır. İkinci kısımda ise Mavi Ev ile ilgili deneyimlerini ortaya çıkaracak sorulara yer verilmiştir. Soru formu için önce pilot görüşmeler yapılmış ve soruların anlaşılabilirliği ve yeterliliği araştırmacılar tarafından gözden geçirilmiştir.

Araştırma için Akdeniz Üniversitesi etik kurulundan etik kurul izni alınmıştır (Ref no 67072230-050.01.04). Katılımcılar için onam formu hazırlanmış ve tüm görüşmelerde katılımcılara araştırmanın içeriği açıklanmış, yazılı ve sözlü onamları kayıt altına alınmıştır. Araştırmada katılımcıların anonimliği sağlanmış ve metin içinde katılımcılar kodlarla (E1 ve K1 gibi cinsiyet baş harfi ve sıra numarası ile) belirtilmiştir.

Katılımcılar amaçlı örneklem yoluyla Mavi Ev'e kayıtlı olan ve görüşmeyi kabul eden bakıcılardan seçilmiştir. Mavi Ev yöneticileri aracılığıyla katılımcılara ulaşılmıştır. Görüşmeler 1 Ekim 2017- 30 Mart 2018 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Katılımcılarla Mavi Ev'e hastalarını getirdiğinde onlara ayrılan mekânlarda görüşmeler yüz yüze gerçekleştirilmiştir. Tüm görüşmeler için randevu alınmış ve planlanan zamanda görüşmeler yapılmış, görüşmeler 45-90 dakika sürmüştür. Bütün görüşmeler katılımcıların onamları doğrultusunda kayıt altına alınmıştır.

Verilerin Analizi

Veriler, tematik analiz yoluyla analiz edilmiştir. Verilerin analizi birkaç aşamadan oluşmaktadır. Öncelikle tüm görüşmeler araştırmacılar ve asistan öğrenciler tarafından çözümlenmiş ve bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Verilere aşinalık açısından çözümlenmeler araştırmacılar tarafından ayrı ayrı birkaç kez okunmuştur. Verilerin analizinde NVivo 11.0 software kullanılmıştır. NVivo programı kullanılarak görüşmeler hem tümevarımsal hem de tümdengelimsel kodlamalar kullanılarak kodlanmıştır (Elo & Kyngäs, 2008). Tümdengelimsel kodlamalar için soru formundan ve sağlık hizmetleri kullanımında davranışçı modelin bileşenlerinden yararlanılmıştır. Ancak bunun yanında katılımcıların öznel deneyimlerini ve görüşlerini ortaya çıkarmak için tümevarımsal kodlamalar da yapılmıştır. Kodlamaların geçerliliği ve güvenilirliği için araştırmacılar ayrı ayrı kodlamalar yapmış daha sonra kodlamalar karşılaştırılmış ve ortak kodlarda uzlaşmıştır. Son aşamada araştırmacılar tarafından tüm kodlamalar kategorilere ayrılmış ve elde edilen kategoriler temalar halinde gruplandırılmıştır.

Bulgular

Bu bölümde derinlemesine görüşmelerden elde edilen bakım deneyimlerine ilişkin bulgular yer almaktadır. Araştırmada bakım verenlerin büyük çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır; 24 kadın, 6 erkek katılımcı ile görüşülmüştür. Bakım verenlerin yaşı 30 ile 82 arasında değişmektedir ve ortalama yaş 57'dir. Bakım alıcılarının da yaşı 60 ile 92 arasında değişmektedir ve ortalama yaş 78'dir. Bakım verenler en az 1 yıl en çok 10 yıl olmak üzere ortalama 3,75 yıldır yaşlılarına bakım vermektedir. Araştırmada 18 kişi ebeveynine bakarken, 12 kişi eşine bakmaktadır. Bakım verenlerden 10'u lisans eğitimi almıştır. 4 kişi ilkökul mezunu, 15 kişi orta-öğrenim mezunudur. 2 kişinin ise okuma-yazması yoktur. Bakım alıcıları ve bakım verenlerin kurumsal destekten yararlanma süresi 2 ay ile 9 ay arasında değişmektedir.

Görüşme çözümlerinin kodlanması doğrultusunda Şekil 1’de görüldüğü gibi ana temalar ve alt kategoriler oluşturulmuştur. Yapılan açık kodlama ve elde edilen kategoriler doğrultusunda bakım süreci ve bakımda kurumsal destek ana temaları oluşmuştur.

BAKIM SÜRECİ	BAKIMDA KURUMSAL DESTEK
Hastalıkla Tanışma	Önyargı ve Çekimserlik
<ul style="list-style-type: none"> Hastalığı fark etme Kabul ve harekete geçme Hastalığı yakıştıramama Hastalığa alışma 	<ul style="list-style-type: none"> Bakım kurumlarına karşı güvensizlik Sosyal çevre tarafından damgalanma korkusu
Bakımda İhtiyaçlar ve Zorluklar	Alışma Dönemi, Kabul ve Rahatlama
<ul style="list-style-type: none"> Bakım yükü Bakım verenlerin artan fiziksel ve ruhsal sağlık sorunları Bakım verenlerin azalan sosyal ilişkileri 	<ul style="list-style-type: none"> Bakım alıcısı ve verenlerin adaptasyon süreci
	Bakım Alıcılarında Değişimler
	<ul style="list-style-type: none"> Hastalığa özgü davranış problemlerinde azalma Uyku problemlerinde azalma Sosyalleşme ve fiziksel hareketlilik artışı Güvende olduğunu hissetme
	Bakım Verenlerde Değişimler
	<ul style="list-style-type: none"> Hastalarındaki olumlu değişimler ile gelen memnuniyet Sosyalleşme imkânı Kurumu bilgi kaynağı ve çözüm merkezi olarak görme Edinilen bilgilerin bakım verenin yaşamına entegre edilmesi
	Bakıma ara verme – Mola
	<ul style="list-style-type: none"> Bakım yoğunluğunun azalması Günlük rutinlerine geri dönme ve ilgi alanlarına yönelme Hasta davranışları nedeniyle kaybedilen huzurun geri kazanılması
	Kurumdan Beklentiler
	<ul style="list-style-type: none"> Kuruma geliş süresinin arttırılması Benzer kurumların yaygınlaşması Kurum desteğinin sürekliliğinin olması

Şekil 1. Temalar ve alt kategoriler.

Bakım Süreci

Bakım süreci teması, hastalıkla tanışma ve bilgi sahibi olma, bakım sürecinde gelişen ihtiyaç ve zorluklar alt temalarını içermektedir. Bu alt temalar bakıcıların, bakım deneyimini ele almakta ve kurumsal bakım desteği alana kadar nasıl bir süreç yaşadığını ve ihtiyaçlarını anlatmaktadır.

Hastalıkla Tanışma: Alzheimer hastalığı teşhisi konulmadan genellikle bakım alıcısının davranışlarının değişmesi, düşünme ve karar verme gibi zihinsel süreçlerde bozulma, günlük yaşam aktivitelerini yerine getirirken zorlanma gibi belirgin değişimler neticesinde, daha çok bakım alıcıları ve bakıcılarının günlük yaşamında rutinlerini bozmaya başlaması ile fark edilmektedir. Hastalığı fark etme ve hastalığı kabullenme süreçleri çoğunlukla aile bireyleri için en sarsıcı süreçtir. Hastalığı fark etme, bakım alıcılarının önce kabullenilmeyen bazı davranışlarıyla bakım verenlerin yüzleşmeye başlamasını içermektedir.

“Kız kardeşimleydi çoktan beridir ilgileniyordu. O, yok annem iyi diyordu. Hâlbuki annem iyi değildi. Çünkü annem eve gelen insanları hırsız arz ediyordu bir süre sonra onun için ben de pek gelmek istemiyordum. Çünkü bir süre sonra koyduğu yerde eşyalarını, parasını, kredi kartını, cüzdanını unutuyordu. Unuttuğu zaman da en son kim geldi diye sorunca işte a geldi b geldi c geldi işte, heee o mu aldı diye.” E6

“Çok soru sormaya başladı bağırarak konuşmaya başladı. Konuları tekrarlamaya başladı belirgin bir şekilde. Komşular akrabalar tarafından geldiklerinde o bildikleri sohbeti, muhabbeti bulamayınca çünkü muhakeme gücü de zayıfladı... Esasında onları hatırlayamaması bizim için normaldi. Ama hiç hatırlamaması yani yeni birisiymiş gibi davranması... durup durup aynı şeyleri söylemeler.” E1

Hastalık belirtileri fark edilip harekete geçildikten sonra bir doktor onayının ardından bakıcılar hastalığı kabullenme sürecine girmiştir.

“İlk öğrendiğimde yani ben zaten çevremden duyuyordum işte arkadaşlar anlatıyordu annesi babası olanlar Alzheimer hastalığını bir çocuğunun ki zaten agresif bir hastaydı ay inşallah benim başıma gelmez diyordum. Doktor da ilk teşhisi koyduğunda çok böyle bir şey gibi başından aşağı soğuk su dökerler ya öyle oldum. Zamanla alışıyorsunuz.” K23

“Yani kabullenme süreci biraz zor. Dağ gibi bir insan var gıpta ile baktığımız size her şeyi öğreten ondan sonra roller değişiyor. Siz babayı yönetmeye yönlendirmeye çalışıyorsunuz. Tabi bu biraz zor oluyor. Yani ben üçüncü yılımda falan kabullenebildim. Yani o Alzheimer’ın yapmış olduğu negatif hareketler kelimeler negatif şeylere alışmak bir üç yılımı aldı.” E5

“Yakıştıramadık yani. Sonra da ilerledi işte. Zaten en büyük sıkıntı bu hastalığı yakıştıramamak.” E1

Bakım verenler, yakınlarının hastalığını fark etmeleri ve kabul etmeleri sürecini değerlendirdiklerinde en çok *hastalığı yakıştıramama* ve *hastalığa alışma* üzerinde durmuşlardır. Bu durum hastalık hakkında yeterince bilgi sahibi olunmamasıyla yakından ilişkilidir. Hastalık hakkında bilgi sahibi olmamanın en önemli sakıncası

hastalık belirtileri belirginleşmeye başladıktan sonra bile hasta yakınlarının bunun bir hastalık olabileceğini düşünememeleri ya da kabul edememeleridir.

Hastalığın fark edilmesi ya da teşhisi sürecinde ve sonrasında bakım verenlerin hastalıkla ilgili ne tür bilgilere sahip olduğu ve bu bilgileri nasıl elde ettikleri konusunda da düşünceleri alınmıştır. Genellikle bakım verenler, hastalık hakkında az çok bilgileri olduğunu, hastalarını doktor gördükten sonra doktorun onları bilgilendirdiklerini ifade etmişlerdir. Bazı bakım verenler ise doktorların bilgi vermemesinden yakınmakta ve hastalıkla ilgili bilgilerini kendi çabalarıyla öğrendiklerini belirtmektedirler.

“Psikiyatlere gittik başka doktorlara gittik falan en son demans olduğunu öğrendik ve bu konuda da doktorlar sağ olsun hiç açıklayıcı bilgiler vermedi. Neler yaşayacağız, nasıl yapacağız diye. İnternet aracılığıyla vesaire öğrendik işte” K6

Bakımda İhtiyaçlar ve Zorluklar: Bakım sürecinde bakım verenlerin bakıma yönelik ihtiyaçları ve yaşadığı zorluklar bakımın yoğunluğuna göre değişim göstermektedir. Bunlar bakım sürecinde bakım yükünü etkilemektedir. Bakım yükü, bakım verenlerin değişen bakım görevleri nedeniyle yaşadıkları fiziksel ve zihinsel sonuçları içermektedir. Görüşmelerde de bakım verenler bu konu üzerinde durmuşlardır. Örneğin K2, eşi tarafından anlaşılmadığını ancak kendisi de temizlik konusunda takıntılı olduğu için bakım işinin onu daha fazla etkilediğini belirtmektedir:

“Ya dönem dönem böyle şey yapıyor nöbete çıktıysam ağlıyorum. Banyoya giriyorum ağlıyorum ağlamam lazım çünkü eşim anlamıyor çünkü sen manyak mı oldun neden ağlıyorsun diyor”

K6, bakım sürecinde psikolojik tedavi görmeye başladığını belirtmekte özellikle hastasının tekrarlayan davranışlarının kendisini yıprattığını ifade etmektedir:

“Aynı şeyi tekrar tekrar yapması beni üzüyor. Geçen videosunu çektim tam üç saat çantasını açtı, kapattı, içine baktı, tam üç saat kesintisiz.”

K10, fiziksel sağlık problemlerinin de bakım ile birlikte arttığını ifade etmektedir:

“Bakım vermeden önce yaşıntım daha iyiydi sağlık problemlerim çok fazla yoktu. Kendim kalp hastasıyım, anjiyo oldum. Aynı zamanda tiroid hastasıyım Hashimato. Az çalışandan. Boyun fıtığım var. Elimden geldiği kadarıyla yardımcı olmaya çalışıyorum ama bu sene çok hastalandım yani gribal türde çok hastalandım. Çok şey sinirliyim yani yıpranıyorum. O tiroidin verdiği bir şeyde en ufak şeyde parlayabiliyorum. Yani yapmamam gerekiyor ama ona karşı kızdığım zaman hissettiğim duyguları kendimi değil de kendimden alıyorum”

Bakım sürecinde bakıcılar bakımın zorluklarından bahsederken en çok bir başkasının desteğine ihtiyaç duyduklarını belirtmişlerdir. Özellikle çalışan ve kendi aile sorumluluğu da olan bakıcılar ücretli bir bakım desteğini çözüm olarak görmektedir.

“Ya giderek durumu ağırlaşacak. Yatalak olacak ve her şey bende biteceği için biliyorum ki annemi evime geçirmem gerekecek bakıcı ayarlayacağım. İş bırakmam. 20 yıldır çalışıyorum

ama emekli olmak için öyle bir lüksüm yok. Ekonomik problem yaşayacağım çünkü ne kadar ne şekilde kalacak bilmiyorum işin ekonomik bazı beni endişelendiriyor yorulacağım gerileceğim... Psikolojim nasıl kaldıracak ilaç kullanmak istemiyorum.” K2

“Ona zaman ayırmak lazım. Tabi ki bir bakıcı. Bakıcı...” E5

Bakım verenlerin en fazla üzerinde durduğu konu, bakıcının yaşamındaki değişim ve hastalıktan sonraki ilişkilerdir. İlişkilerin değişimi ile sosyal dışlanma arasında bir bağlantı olmasına karşılık, bakım verenlerin deneyiminde bu durum, bakımın doğasından kaynaklanmaktadır. Yani bakım sürecinin zor ve zaman alıcı olması nedeniyle bakım verenler sosyal yaşama katılamadıklarını belirtmektedirler. K2 bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Ya bazen arkadaşlar mesela şey yapıyor, işte tamam anneni bırakamıyorsun, anneni de al gel, gidecek yer var gidilmeyecek yer var şimdi. Arkadaşlarım hani beni seven olduğu gibi kabul ediyor zaten ama ben rahat edemiyorum, orada bir şekilde anneme kanalizeyim, onu alıp gitmezsen aklın evde kalıyor gidersen yine olmuyor.” K2

“Kendime ait hiçbir şey yapmıyorum. Ne sinema var ne bir şey var ne bir arkadaşım ile oturup sohbet etme var çünkü ne zaman yatıyor ne zaman kalkıyor belli değil. Hiçbir şeyi belli değil.” K13

Genel olarak bakım verenler, sosyal ilişkilerinin yok olmasa da bakım süreciyle birlikte daha da azaldığını belirtmektedirler. Hastasını bırakıp gidemeyen bakım verenler açısından evlerine yapılan ziyaretler seyrelmiştir. Dışarıya beraber çıkmak da çoğunlukla mümkün olmamaktadır. Bakıcılardan bazıları, bakım desteği verebilecek aile bireylerinin ilgisizliğinden yakınmaktadır. Bazı bakıcılar ise diğer aile bireylerinin de bakıma destek verdiğini belirtmektedir.

“Biz üç kardeşiz abim Kayseri’de o iletişimini kesti. Ablamla bana yüklendi babamın yükü” K15

“Başından beri vardı aile ilişkilerimiz güçlüdür dedim ya çocukken bize bakışları bize davranışları bize verdikleri emek yani tam tersine biz yapıyoruz yani bu duruma düştüğünde görevimiz olarak addediyoruz bu bize Allah’ın bir sınavı Allah bizi sınava tabi tutuyor ve biz de o sınavdan geçiyoruz” K23

Bakım koşulları nedeniyle aile ve sosyal ilişkilerdeki değişimin yanı sıra bakım verenler başkalarının hastalığı nasıl değerlendirdiğine bağlı olarak da ilişkilerinin yıprandığından bahsetmektedir.

“İnsanlar sen vebalıymışsın gibi davranıyorlar. Kardeşleri zaten aramazdı, hiçbiri aramıyor. Ne yaptın diyen yok.” K2

Bakım sürecinde karşılaşılan zorluklar genellikle bakıcıların stres, depresyon gibi zihinsel süreçlerinde bozulmalara neden olurken bakım görevlerinin neden olduğu fiziksel gereksinimler daha arka plana atılmaktadır. Bakım verenler en çok bakımın psikolojik sonuçlarını değerlendirmekte ve bakım vermeye birlikte azalan aile ve çevre ilişkilerinden bahsetmektedir.

Bakımda Kurumsal Destek

Kurumsal destek teması bakım verenlerin aile ve arkadaşları dışında bakım sürecine katkı sağlayan erişebildikleri resmi desteği ifade etmektedir. Bu tema altında en çok bahsedilen konular önyargı ve çekimserlik, bakım alıcısı ve bakıcıların değişimleri, bakıma ara verme ve kurumsal ihtiyaç ve beklentiler yer almaktadır.

Bakım verenler bu hizmetten sosyal çevreleri aracılığıyla ya da merkezin önünden geçerken tesadüfen görmeleriyle haberdar olmuşlardır. Daha önce böyle bir hizmetin varlığından haberdar olmayan bakıcılar ancak kuruma geldiklerinde kurum ve işleyiş hakkında bilgi edinmişlerdir.

Önyargı ve Çekimserlik: Bu kurumsal hizmet Türkiye toplumunun alışık olduğu huzurevi veya bakım kurumları gibi yatılı hizmetlerde olduğu gibi bakım verenlerin, hastaların ve yakın çevrenin önyargısı ile karşılaşmıştır. Ancak bakıcılar kurum hakkında bilgi sahibi oldukça, hastalarındaki değişimi fark ettikçe ve süreç içerisinde kurumdan fayda görmeye başladıkları zaman düşünceleri değişmiştir.

“Yeri geldi acaba dedim ben doğru mu yapıyorum dedim. Annemden kurtulmak için bir yermiş gibi mi kabul ettim, acaba diye hep böyle şeylere kapıldım. “Bak annesini başından attı” yani bu ayrı bir şey. Her ne yaparsanız yapın insanlar hep diyecektir bunu çünkü hiç yaşamadıkları için.” K2

“Onlara göre tabi evlatlar anneye babaya bakmak durumunda, belki buraya getirdiğimi söylesem belki birçok insan tepki gösterecek ama belki. Buranın onun için ne kadar değerli olduğunu biliyorum ben. Evde hiçbir şey yapmıyor sadece televizyon izliyor.” K6

Bakım verenler her ne kadar yaşlıları için bir gündüz bakım desteği de alsalar bakım kurumlarına olan güvensizlik ve çevre baskısı nedeniyle bir vicdan muhasebesi de yaşamışlardır. Ancak bu durum bakım verenler için geçicidir ve ilk etapta karşılaştıkları bir durum olarak değerlendirilmiştir.

Alışma Dönemi, Kabul ve Rahatlama: Bakım verenler kendilerinin ve hastalarının kurumda bir uyum süreci yaşadıklarını, zaman geçtikçe duruma alıştıklarını ve memnuniyetlerini belirtmektedir.

“Buradaki hocayı çok seviyor ama bakıcı olan beyi sevmedi. O ilk geldiğinde ona şöyle yap böyle yap dedi herhalde o da hiç sevmez öyle şeyleri ondan sevemedi herhalde. Beni götür dedi. Ben bekledim birkaç gün sonra başkaları ilgilendi herhalde onları çok sevdi şimdi burayı çok seviyor dört gözle bekliyoruz buraya gelmeyi.” K21

“İlk geldiğinde bir buçuk iki aya yakın hem alışma evresi vardı hem de kendini çok daha şey hissediyordu uyumuyordu” K10

“Buraya alıştık. Burada rahat bir vakit geçirdiğini tahmin ediyorum çünkü hiç rahatsız olmuyor. Baştan pek razı değildi burada kalmaya buraya gidiyoruz dedik mi rahat rahat geliyor bir gülümseme oluyor yüzünde bir yani huzurlu olduğunu anlıyorum burada.” E3

“İlk başlarda pek gelmek istemedi kendini hasta olarak görmüyordu. Ama sevdi burayı.” K12

Hem bakım verenler hem de bakım alıcıları açısından kuruma bir alışma dönemi yaşanmıştır. Kuruma alışma döneminde yaşanan deneyimler kurumsal hizmete olan güveni ve memnuniyeti arttırmıştır. Bu süreç sonrasında her iki tarafın da yaşamlarında değişimler ortaya çıkmıştır.

Bakım Alıcılarında Değişimler: Bakım verenler, merkeze geliş gidişlerin bakım alan kişide en çok hastalığa özgü davranış problemlerini azalttığını ifade etmişlerdir. Bunda kurum içinde gerçekleştirilen aktivitelerin etkisinin olduğu da belirtilmektedir.

“Evde kaldığı zamanlar sürekli yatıyor, uyumasa bile yatıyor sadece namaz için kalkıyor. Hastalığının ilerlemesi için ortam müsait. Evden çıkmıyordu. Kimseyle de konuşmuyor çok fazla bir ben varım. Ama burada kalabalıkta sürekli muhabbet ediyorlar, yemeğini yiyor, namazını da kılalıyor, etkinlikler yapılıyor, teyze teyze dediklerinde çok hoşuna gidiyor.” K23

“Çok memnunum burada anne gelince çok heyecanlanıyor bir değişik oluyor burada çalışan insanlar çok iyi iyiler çok ilgileniyorlar. Eve gelince unutuyor da ama yine gidelim diyoruz anne nereye diyor orada şarkı söyleyen adam var ya onu çok sever o zaman geliyor. Onlar da seviyor burayı.” K11

Aynı zamanda bakım alıcılarının uyku sorunlarında da bir azalma olduğu belirtilmektedir.

“Evde sabahlara kadar dolaşıyordu hayal görüyordu onlarla uğraşıyordu. Şimdi düzenli bir uykusu var buradaki etkinliklere katılıyor. Hani sevmediğini söylüyor ama inanın burada daha mutlu ben onu gözlemedim rahat geliyor.” K10

“Buraya gelmesi çok iyi oldu bence. Bir de yani buraya gelmemiş olsaydı uyuyor olacaktı. Sürekli yatakta geçiyordu hayatı, sürekli uyuyarak geçiyordu bu da unutmamasını daha hızlandırıyordu. Hiçbir aktivitesi yoktu, hiçbir şeyi yoktu. Bir cumartesi pazarına giderdi onun dışında hep yatarak evde televizyon da pek öyle seyreden bir insan değil. Burası işte gelmesi gitmesi daha hayatın içinde olması, kendi yaşlılarıyla burada görüşmesi, konuşması onları hatırlaması, tabi sosyal ilişkileri iyi oldu. Çok iyi oldu tabi ki. Keşke daha önce açılsaymış. Daha önce gelseymişiz.” K13

Hastaların özelliklerine göre daha agresif olan yaşlılar sakinleşirken, günlük yaşamda hareketsiz yaşlılar daha aktif olmaya başlamışlardır.

“Burada daha iyi oldu. Sınırları biraz azaldı. Ama önceleri bakarken çok agresifti. Sonra çok sinirleniyordu. Beni kovuyordu sen kimsin diye.” K19

“Önceden daha içine kapanık sessizdi ama şimdi daha hareketli daha canlı. Babamla yemek saatlerini hiç aksatmazlardı şimdi burada da devamlı olarak yemekler var meyveler var o yüzden çok iyi.” K17

“Şimdi buraya başlayınca alıştı. Televizyona bakıyor, dinliyor. Bezen de çok güzel sağlam bir insan gibi konuşuyor.” K21

Hastaların kurum içi aktivitelere katılımı sayesinde sosyalleşme ve fiziksel egzersiz ihtiyaçları da karşılanmaktadır.

“Burada kendi yaşlılarıyla görüşme imkanı var evde spor yapmaz ama burada yapıyor.” K12

“Erken kalkıyor. Sürekli hareketli zaten. Önceden dışarı çıkmaya çalışıyordu falan ama buraya geldikten sonra kalmadı. Bir iki sefer dışarı çıktı geri dönemedi. Şimdi kalmadı ama.” E1

“İyi geldi burası. Evde konuşmuyor ama burada konuşuyor. Kendi yaşlıları var onlarla sohbet ediyor bir şekilde. Burası çok iyi geldi anneme” K1

Kurum desteği bakım alıcılarını olumlu yönde etkilemiş ve özellikle davranış problemleri istenen yönde değişim göstermiştir. Hastaların hem kendi akrabaları hem de aynı hastalığa sahip diğerleri ile birlikte olmaları buldukları ortama uyum sağlamalarını ve kuruma olan güvenlerini arttırmıştır. Bakım alıcılarının sosyalleşme fırsatları artarken kendilerini daha rahat ifade edebilecekleri ya da çevrelerinde onları anlayarak ve destekleyen profesyonellerin olması bu durumda etkili olmuştur.

Bakım Verenlerde Değişimler: Bakım verenlerin hepsi bakım sürecinde aldıkları bu kurumsal destekten memnuniyet duyduklarını belirtmişlerdir. Memnuniyetleri genellikle hastalarının kurumdan memnun kalmalarıyla ve kendilerinin de bu durumdan fayda görmeleriyle ilgilidir.

“Buraya gelmesi benim için çok büyük avantaj oldu. Buraya gelmesi, orada birileri ile konuşması, çok hoş. Akşam geldiğinde ya da ben aldığım anda anında unutmuyor ama yani en azından o anda onun sevinmiş olması, burayı gördüğü zaman mutlu olması, beni mutlu diyor.” K8

Kurum, bakım verenler için de bir sosyalleşme alanı olmuş hatta bir bakım veren buranın kendi evi gibi olduğundan bahsetmiştir.

“Bazen buluşuyoruz. Bizim için burası da bir ev oldu.” K4

“Ben mesela buraya geldiğimde arkadaşlarımla yanlarına gidip Migros’ta oturabiliyoruz 4’e kadar.” K13

İkincil bakıcı olan E1 birincil bakım veren kız kardeşinin yaşamındaki değişimden bahsetmiştir:

“Burasının çok büyük faydası oldu diyebilirim. Bakan kişinin kendi bakımıyla ilgilenmesi ya da başka işler yapması kendisine zaman ayırması açısından onu rahatlatıyor artık kendisinin özgüveni gelişti, sosyalleşti, bir şeylerle uğraşiyor.” E1

Kurum aynı zamanda bakım verenlerin hastalık hakkında bilgi edinebileceği ve sorunlarına çözüm bulabileceği bir yer olarak da görülmektedir.

“Herhangi bir sorunun olduğunda ya da herhangi bir problem olduğunda buradaki doktorlarımız sağ olsun, hasta bakıcılar, hemşireler olsun konuşabiliyorum. Beni dinliyorlar bana yararlı bilgiler veriyorlar. Ben rahatlamış olarak evime dönebiliyorum.” K10

Bakım verenler kurumdan aldıkları bilgiler doğrultusunda kendi yaşamlarına da uyarlamalar yapmışlardır.

“Buraya geldiğimde herkese soruyorum buradaki hastalara nasıl davranılıyor nasıl hareket yapılıyor hani ben de yapabilirim gibi çabalardım.” K15

Bakım verenlere kurum desteği öncesi ve sonrasında bakım süreci ile ilgili değerlendirme yapmaları istendiğinde özellikle bakım yükünü azaltma ile ilgili faydaları olduğuna inanmaktadırlar. Bunun yanı sıra kendi deneyimlerine benzer deneyimler yaşayan bireylerle buluşma, bakıcılara sosyal destek de sağlamaktadır. Genel olarak bakıcılar merkezin onların bakım yükünü hafiflettiği ve hayatlarını bir derece kolaylaştırdığına inanmaktadırlar.

Bakıma ara verme – Mola: Bakım verenler üstlenilen bakım görevleri nedeniyle en çok bakıma ara verebilecekleri bir mola zamanına ihtiyaç duyarlar. Bakım verenler için burası bakımın yoğun etkilerinin hafiflediğini hissettikleri en önemli destek kaynağı olmuştur.

“Ya ekonomiyle alakalı ya da çalışmaman gerekiyor. Her şey bağlayıcı bir faktör oluyor. Yani o anlamda bayağı bir sıkıntı. İşte öyle anlarda böyle yerler (Mavi Ev’e işaret ediyor) bir an için nefes almak olabiliyor.” K2

“Sırtımdan yük kalkmış gibi oluyor. Huzura kavuştum.” K21

Özellikle bakım verenler günlük işlerini yapma, kendi ilgilerine zaman ayırma gibi bireysel ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir zamanlarının olmasından dolayı memnuniyetlerini belirtmişlerdir.

“Buraya gelmek tabi ki çok iyi oldu. Ben işlerimi halledebiliyorum.” K12

“Eve gidip işlerimi yapıyorum bazen arkadaşlarla dolaşıyoruz. Bazen sinemaya gidiyoruz arkadaşlarla vakit geçiriyoruz rahatlayıp buraya geliyoruz.” K1

“Buraya geldikten sonra şimdi ben gidiyorum 1-2 saat ya bir işimi görüyorum.” K21

Bakım verenler hastalarının çok konuşması, aşırı hareketliliği, tekrarlayan soruları gibi nedenlerden bedensel ve zihinsel olarak yorulduklarını ve çoğuna sahip olamasalar da en azından sessizliğin ve kendi başlarına kalmanın kendileri için gerekli olduğunu belirtmişlerdir.

“Benim şu anda tek istediğim inanın eğer parayla sessizlik satın alınabiliyorsa ve param olsa diyeceğim ki ya bana 3 saat sessizlik ver de gel, beni al arabayla şurası mı? İnanın buraya ilk başladığımda şuradaki yatakta yattım. Nöbetten çıktım burada yattım hiç ses yok hatta klima çalışıyordu klimayı kapattım. Hemşire arkadaşlar geldi dedi ki yukarıda yat. Gittim yattım ve şurada yatıyordum (eliyle yattığı yeri gösterdi) yani dedim sessizlik böyle bir şey mi?” K1

En çok benim ihtiyaç duyduğum ben kendi adıma söyleyeyim birkaç günlüğüne uzaklaşması evden. Hiç evde olmaması, yani tamamen özgür olmak. K6

Bakım verenler genellikle, bakım yüklerini hafifletmek ve sağlık, alışveriş ve sosyal ihtiyaçlarıyla ilgilenmek gibi temel günlük ihtiyaçlarını karşılamak için bu zamanı

kullanmışlardır. Bakım verenlerin kurum desteğinin sağladığı bakıma ara vermenin, kendileri için günlük yaşam ve esenlik faaliyetlerini sürdürmeleri açısından önemli olduğunu göstermektedir.

Kurumdan Beklentiler: Bakım verenler, Mavi Ev'deki deneyimleri neticesinde en çok kuruma geliş sürelerinin arttırılması ve bu tarz desteklerin yaygınlaştırılması üzerinde durmuşlardır.

“Hani haftada beş gün olmasını tercih ederdim. Çünkü onların da imkânları birinci seviye olanlar için haftada üç gün, ikinci seviye olanlar için haftada iki gün olarak belirlenmiş. Beklentim hani beş gün olsaydı bizim için daha iyi olurdu benim için özellikle. Sağlıklı yaşlılar için var tam gün olarak ama bu şekilde demans hastaları için sadece Mavi ev var keşke artsaydı çoğalsaydı veya tam gün olsaydı bunu isterdim” K10

“Bu kurumları başka yerlerde de açsınlar çoğaltsınlar. Her gün gelirim. Gerçekten bir saat bile olsa olur. K21

“Bu tarz yerler arttırılabilir. Belki guruplar biraz daha homojenleştirilebilir. Şu an da imkanlar dahilinde çok homojen olmadığını düşünüyorum. Aynı algıda olanlar bir arada olsa daha iyi olur.” K17

Bazı bakım verenler hastalarının veya bakıma ihtiyacı olduğunda kendilerinin bir bakıcıdan ziyade aile destekli böyle bir kurumun daha çok tercih edilebileceği görüşündedir.

“Şimdi ben bakabiliyorum ama ileride nasıl olur bilmiyorum ben nasıl bakarım bilmiyorum benim de rahatsızlıklarım var çünkü. Bakıcıdan da pek yana değilim. Belki hastaneye ücretli olarak yatırırım. O yüzden Mavi Evlerin çoğalmasını istiyorum. Bakım evlerinin de aynı şekilde. Bu Türkiye'nin kanayan yarası” K12

Bakıcılar yakınlarının bağımlılığının daha çok artması ile aldıkları kurumsal desteğin sonlanacağı konusunda yaşayacakları çaresizliklerini belirtmişlerdir. Hastalarının aslında eskisinden daha çok yardıma ihtiyaç duyacakları bir dönemde profesyonel destek alamayacak oluşları gelecekle ilgili belirsizliğe yol açmaktadır.

Tartışma ve Sonuç

Alzheimer hastalığı demansa bağlı hastalıklar arasında en yaygın görülen türdür ve ilerleyen yaş ile birlikte görülme sıklığı da artmaktadır. İlerleyici bir hastalık olmasının yanı sıra bakım süreci de oldukça güçtür. Alzheimer hastalığı olan bireylere bakım veren kişiler bakım sürecinde fiziksel ve sosyal yardıma ihtiyaç duymaktadırlar. Bu konuda yapılan çalışmaların bulguları bakım sürecinde karşılaşılan ağır bakım görevlerinin bakıcıların bu süreçte sosyal yaşamdan izole olmalarına ve fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklar yaşamalarına neden olduğunu göstermektedir (Kalınkara & Kalaycı, 2017; Karaca ve ark., 2016; Kara & Sezer, 2020). Bakım sürecinde aile,

arkadaşlık ilişkileri ve sosyal ilişkiler kesintiye uğrarken bakıcılar diğer taraftan başkalarının hastalığa karşı olumsuz tavırları nedeniyle de zorluk çekmektedir. Bakıcıların gelecekte bakım sürecinde ne gibi bir durumla karşılaşacaklarını tam olarak bilememeleri, hastalarının iyileşme ümitlerinin olmayışına ek olarak hastalığa karşı umutsuzluk ve çaresizlik hissini pekiştirebilmektedir. Aynı zamanda bakım verenin kendisi de hasta olmak konusunda endişe duymaktadır.

Bakım sürecinde aile bireylerinin hastalık hakkında bilgi sahibi olması öncelikle hastalığın kabullenme sürecini kolaylaştırabilmektedir. Bu ise bakım sürecinin bakım veren açısından daha sürdürülebilir olmasını sağlayabilir. Aynı zamanda hastanın davranış değişiklikleri ve ajitasyonlarıyla başa çıkmak açısından da hastalık hakkında bilgi sahibi olmak önemlidir. Araştırmanın bulguları aile bireylerinin ancak doktor teşhisi ve doktorun bilgilendirmesiyle hastalık hakkında bilgi edindiklerini göstermektedir. Bu durum hastalıkla yüzleşme ve hastalığın ilerlemesi açısından bakım sürecini olumsuz etkileyebilir. Aynı zamanda infomal bakıcıların bakıma yönelik bir eğitim almamaları durumu daha da zorlaştırmaktadır. Aile bireylerinin de katıldığı araştırma alanı gibi kurumsal merkezler hasta yakınları ve bakıcıların, hastalık ve bakımı hakkında bilgi edinmelerine olanak sağlayarak bakım sürecinin yükünü biraz olsun hafifletmeye katkı sağlayabilmektedir. Soner ve Aykut (2017) da Alzheimer hastalığı olan bireylere bakım veren aile üyelerinin bakım sürecinde yaşadığı güçlükler üzerine yaptıkları araştırmada, bakım alıcılarının hastalık ilerlemesine bağlı olarak artan bakım ihtiyaçları nedeniyle aile üyesi bakıcıların hastalık hakkında yeterli bilgiye sahip olmamaları ve bu konuda nereye başvurabilecekleri konusunda sıkıntı yaşamaları neticesinde bakıcıların kurumsal destek hizmetlerinden faydalanma ihtiyacının arttığını belirtmektedirler (s. 382). Nazlıer-Keser (2019) çalışmasında, Alzheimer hastalığı olan bireylere bakım veren aile üyelerinin sosyal hizmet gereksinimlerinin gündüzlü bakım merkezleri veya geçici bakım gibi uygulamalar yoluyla kurumsal açıdan karşılanabileceğini belirtmiş ve ailelerin özellikle hastalık hakkında bilgi edinebileceği profesyonel destek hizmetlerinin ve psikososyal müdahalelerin gerekliliği üzerinde durmuştur (s.156-158). Ancak birçok bakıcı bunu nasıl sağlayabileceğini bilmemektedir. Kurumsal bakım hizmetlerinin yeterince yaygın olmayışı ve kurum bakımının da aileler tarafından tercih edilmemesi bu hizmetlerin alınmasına engel olabilmektedir (Nazlıer Keser, 2020, s. 323). Bakıcılar genellikle bakım alıcısına karşı suçluluk hissetmeleri ve bir yandan da bakım maliyeti ve kurumsal bakıma erişimin zor olmasından dolayı kurum bakımını tercih etmemektedir. Öte yandan aileler kurumsal destekler hakkında da fazla bilgi sahibi değildir. Bu durum desteklere olan talebi etkilemektedir. Uluslararası alanda da benzer bir eğilim söz konusudur. McCabe ve arkadaşları (2016), demans hastalığı olan bireylerin aile bakıcılarının ihtiyaçlarına yönelik sistematik bir inceleme gerçekleştirdikleri çalışmalarında, hasta yakınlarının kurumsal destekler konusunda yeterli bilgi sahibi olmadıklarını, hizmetlerin yeterince esnek olmaması ve kalitesinin düşük olması gibi nedenlerle tercih edilmediğini, öte

yandan bakıcıların kendilerine ait bir zamana oldukça ihtiyaç duyduklarını ortaya koymuşlardır. Başka bir çalışmada Phillipson ve arkadaşları (2014), demans hastalığı olan kişilerin bakıcılarının geçici bakımı kullanmaları ile ilişkili faktörlerin bir incelemesini gerçekleştirdikleri çalışmalarında, bireysel ve toplumsal düzeyde bir değerlendirme yapmışlardır. Buna göre eş bakıcılarının, yaşlı bakıcıların (özellikle kadınların), damgalanma, suçluluk gibi sağlık inançlarına sahip bakıcıların, kurumsal destekten fayda görmeyeceğini düşünen bakıcıların bireysel düzeyde geçici bakım hizmetlerine olumsuz yaklaştıklarını belirtmektedirler. Toplumsal düzeyde ise geçici bakım hizmeti veren kurumların yeterli sayıda olmaması, ulaşılabilir olmaması, maliyetli olması, kurumlar hakkında yeterince bilgi sahibi olunmaması gibi faktörlerin etkili olabileceğini belirtmişlerdir.

Araştırmada bakıcılar bakım sürecinde günlük yaşamda hastalarının davranışlarının yönetilmesi konusunda zorluk yaşadıkları üzerinde durmuş ve karmaşık bir durumla karşılaştıklarında ne yapacaklarını zamanla deneyimleyerek öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Bu durum da yine hastalık hakkında yeterli bilgi sahibi olamama ve bakım sürecinde karşılaşılan yeni durumlarla nasıl baş edebileceklerini bilememelerinden kaynaklanmaktadır. Hastalık hakkında ve bakım sürecinin yönetilmesi konusunda gerekli ve doğru bilgiye ulaşabilme konusunda sıkıntı yaşayan bakıcılar için bu durum stres ve depresyonla sonuçlanabilmektedir. Bu tür mola yerlerinde bakım verenler için eğitimler düzenlenmekte ve çoğunlukla bakım konusunda deneyimi olmayan ve informal bakıcıların hastalığın bakım yönetimi hakkında eğitilmeleri sağlanmaktadır (McSwiggan ve ark., 2017).

Sağlık hizmetleri kullanım modeline göre bakıcılar için geçici bakım hizmetlerinin kullanımında ihtiyaç, temel bileşenlerden biridir (Andersen, 1995). Bakıcılar için geçici bakım hizmetlerine başvurmak bakım sürecinde önemli ölçüde bakım desteği ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Bu ihtiyaç doğrultusunda araştırmadaki bakıcıların, merkezden yararlanmaya başladıklarında ilk düşünceleri bakım alıcısının deneyimine öncelik vermek olmuştur. Merkezin yararlılığının görülmesi merkeze duyulan güveni arttırmıştır.

Aynı zamanda bakım sürecinde bakıcıların en çok ihtiyaç duyduğu nokta bakımdan ayrı kendilerine ait olmasını istedikleri bir mola zamanıdır. Bakıcılar bu kurumsal hizmetin mola zamanını karşıladığını ve bu mola zamanında kendi ihtiyaçlarına yönelindiklerini ifade etmişlerdir. Birçoğu alışveriş, ev ihtiyaçlarının veya sağlık ihtiyaçlarını karşılamalarının yanında sosyal ilişkilerini geliştirdiklerini, arkadaşlarına vakit ayırabildiklerini belirtmişlerdir.

Bunun yanı sıra bakım sürecinde bakıcıların aile ilişkilerindeki gerilimler kendilerini yalnız hissetmelerine yol açmaktadır. Bu doğrultuda bakıcıların kendine zaman ayırma, sosyalleşme ve bakımdan kaynaklı olarak yaşadıkları sorunları paylaşma ihtiyacı

doğmaktadır. Alzheimer hastalığı olan yaşlıların yanı sıra aile bireylerinin bu tür merkezlere gelmesi, benzer koşullara sahip bireylerle tanışmaları ve deneyimlerini paylaşmaları, Kara ve Sezer (2020, s. 942)'in de yaptıkları çalışmada belirttiği gibi bakım verenin desteklenmesi açısından önemlidir.

Bakım alıcılarının kurum desteği ile fiziksel ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanması bakıcıların kurum desteğinden sonraki bakım sürecini daha rahat geçirebilmelerini sağlamıştır. Bu alanda yapılan çalışmalarla tutarlı olarak, bakım alıcılarının bir kısmında uyku sorunları ve davranış problemlerinin azaldığı gözlenirken (Zarit ve ark., 2014), yeni arkadaşlar edinmenin ve zamanlarını farklı etkinliklerle geçirmenin sosyal katılımları için bir fırsat yarattığı (Orellana ve ark., 2020) ortaya çıkmıştır. Bakıcılar genel olarak hem kendilerinde hem de bakım alıcılarındaki değişimlerin önemli bir şekilde olumlu yönde gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Bu yönüyle merkezin faydalılığı ve bakıcıların ve hastalarının yaşam kalitelerini olumlu yönde etkilediği ortaya çıkmaktadır.

Bu kurum desteği hem bakıcılara hem de bakım alıcılarına sağladığı fiziksel ve sosyal destek sayesinde hastaların kendi evlerinde ya da yakınlarıyla birlikte daha uzun süre vakit geçirebilmelerini sağlayarak Alzheimer hastalığı olan bireylerin uzun dönemli yatılı bakım kurumlarına geçişini de geciktirebilir. Ancak kurumsal hizmetlerden yararlanma konusunda en büyük sorun bu hizmetlere nasıl ulaşılabileceği ve kapsamı hakkında yeterli bilginin olmamasıdır.

Bakıcılar, kuruma geliş sürelerinin günlük ve saat olarak artırılması yönünde beklentilere sahiptir. En önemlisi ise bakıcıların bu hizmet kullanımının üçüncü evre Alzheimer hastalığına sahip olma, yatağa bağımlı olma, çevresine zarar verme gibi sebeplerden dolayı sona ermesi neticesinde hastalarını nasıl bir kurumsal hizmet ile destekleyebilecekleri konusunda duydukları endişeleridir. Bakıcıların ihtiyaçlarının dikkate alınması sunulan hizmetlerin kalitesini arttıracaktır.

Gündüz bakımı Türkiye’de henüz gelişen bir kurumsal destek biçimidir. Gündüz bakımı, Alzheimer hastalığı olan bireylerin kendi evlerinde veya yakınlarının yanında daha uzun süre yaşamaya devam edebilmelerini desteklemek ve bakıcıların bakım görevlerine ara vermelerini sağlayarak bakım vermeyi daha uzun süre sürdürebilmelerine katkı sağlayan, kurumsal destek hizmetlerin merkezinde yer almaktadır. Nüfus yaşlanması ve sağlık bakım maliyetlerinin artması, yaşlıların ve yakınlarının fiziksel, sosyal ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanması konusunda, gündüz bakımı ya da geçici bakım gibi uygulanabilir toplum temelli kurumsal destek hizmetlerinin önemini arttırmaktadır.

Bilindiği kadarıyla bu çalışma Türkiye’de Alzheimer hastalığı olan bireylerin ve onların bakıcılarına yönelik gündüz bakımında resmi hizmet kullanımını ele alan ilk araştırmadır.

Çalışma, bir merkezden gündüz bakım desteği alan bakıcıların hizmet alma niyetleri ve deneyimi ile sınırlıdır. Bundan sonraki çalışmalar örnekleme daha büyük bir nüfusa genelleyebilir, bu hizmeti tercih etmeyen bakıcıların hizmet kullanımı konusunda engellerini sorgulayabilir, bakıcıların farklı destek biçimlerinden yararlanma niyetlerini araştırılabilir.

Bakıcıların ihtiyaçları, hastalık ve bakımı hakkında yeterli bilgi, bakım verme konusunda eğitim, resmi anlamda da bakıcı olarak tanınma, informal bakıma yönelik uygun organizasyonlar ve en önemlisi bakıcıların bakım sürecinin ortaya çıkardığı bakım görevlerinden bir süre de olsa kurtulmaları yoluyla karşılanabilir. Gündüz bakım programları bakım sürecinde karşılaşılan ihtiyaçların bir kısmı için gerekli uygulamalara sahip olması nedeniyle önemlidir. Bakıcıların sosyal yaşama tekrar katılmalarını desteklemek, bakıma ara verme gibi faydaları olan gündüz bakım hizmetleri, yaygınlığı ve tanınırlığı açısından Türkiye’de henüz tam yerini bulabilen bir uygulama olmasa da araştırmanın da sonuçlarından ortaya çıktığı gibi bu bakım hizmetlerinin Türkiye’deki bakıcıları destekleyen ve aile bakımına alternatif bir uygulama olduğu görülmektedir.

Teşekkür: Antalya Büyükşehir Belediyesi Alzheimer Hasta ve Hasta Yakınları Buluşma Merkezi (Mavi Ev) çalışanları ve katılımcılarına teşekkür ederiz.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için etik komite onayı Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu’ndan alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- N.K.Y.; Veri Toplama-A.G.A., N.K.Y.; Veri Analizi/Yorumlama-H.B.; Yazı Taslağı-H.B., A.G.A., N.K.Y.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi-N.K.Y.; Son Onay ve Sorumluluk- H.B., A.G.A., N.K.Y.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu araştırma, “Türk Toplumunda Demans Algısı ve Yaşlılıkta Sosyal Dışlanmaya Etkisi Üzerine Bir Araştırma Antalya Örneği” projesi kapsamında Akdeniz Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) (SBA-2016-1475) tarafından desteklenmiştir.

Acknowledgement: We would like to thank the staff and participants of the Antalya Metropolitan Municipality Alzheimer’s Patients and Relatives Meeting Center (Blue Home).

Ethics Committee Approval: This study was approved by Akdeniz University Scientific Research and Publication Ethics Committee.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- N.K.Y.; Data Acquisition- A.G.A., N.K.Y.; Data Analysis/Interpretation- H.B.; Drafting Manuscript- H.B., A.G.A., N.K.Y.; Critical Revision of Manuscript- N.K.Y.; Final Approval and Accountability- H.B., A.G.A., N.K.Y.

Conflict of Interest: The authors declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: This study was supported by Akdeniz University Scientific Research Projects Coordination Unit (BAP) (SBA-2016-1475) within the scope of “An Antalya Case Study on Perception of Dementia in Turkish Society and Its Effect on Social Exclusion in Old Age”.

Kaynakça/References

- Akış, A. G. (2020). *Yaşlısına bakım veren yaşlılar: Antalya örneği* (Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Antalya, Türkiye.
- Andersen, R. M. (1995). Revisiting the behavioral model and access to medical care: Does it matter? *Journal of Health and Social Behavior*, 36(1), 1–10. <http://dx.doi.org/10.2307/2137284>

- Andersen, R. M., & Newman, J. F. (1973). Societal and individual determinants of medical care utilization in the United States. *The Milbank Memorial Fund Quarterly. Health and Society*, 51(1) 95–124. doi.org/10.2307/3349613.
- Antalya Büyükşehir Belediyesi. (2021, 3 Aralık). *Mavi Ev website*. <http://maviev.antalya.bel.tr/maviev.html>
- Atak, T., & Özekes, M. (2019). Demanslı hastalarla ilgilenen aile üyelerinin bakım veren yükünün incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 20(1), 145–161. <http://dx.doi.org/10.12984/egedfd.561901>
- Babitsch, B., Gohl, D., & von Lengerke, T. (2012). Re-revisiting Andersen's behavioral model of health services use: A systematic review of studies from 1998–2011. *GMS Psycho-social Medicine*, 9. <http://dx.doi.org/10.3205/psm000089>
- Cheng, S. T., Mak, E. P., Lau, R. W., Ng, N. S., & Lam, L. C. (2016). Voices of Alzheimer caregivers on positive aspects of caregiving. *The Gerontologist*, 56(3), 451–460. <http://dx.doi.org/10.1093/geront/gnu118>
- Dam, A. E., de Vugt, M. E., Klinkenberg, I. P., Verhey, F. R., & van Boxtel, M. P. (2016). A systematic review of social support interventions for caregivers of people with dementia: Are they doing what they promise? *Maturitas*, 85, 117–130. <http://dx.doi.org/10.1016/j.maturitas.2015.12.008>
- Elo, S., & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of advanced nursing*, 62(1), 107–115. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x>
- Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü. (2008). *Yaşlı hizmet merkezlerinde sunulacak gündüzlü bakım ile evde bakım hizmetleri hakkında yönetmelik*. <https://www.aile.gov.tr/eyhgm/mevzuat/ulusal-mevzuat/yonetmelikler/yasli-hizmet-merkezlerinde-sunulacak-gunduzlu-bakim-ile-evde-bakim-hizmetleri-hakkinda-yonetmelik/>
- Feldman, S. J., Solway, E., Kirch, M., Malani, P., Singer, D., & Roberts, J. S. (2021). Correlates of formal support service use among dementia caregivers. *Journal of Gerontological Social Work*, 64(2), 135–150. <http://dx.doi.org/10.1080/01634372.2020.1816589>
- Gaugler, J. E., Kane, R. L., Kane, R. A., & Newcomer, R. (2005). Early community-based service utilization and its effects on institutionalization in dementia caregiving. *The Gerontologist*, 45(2), 177–185. <http://dx.doi.org/10.1093/geront/45.2.177>
- Gitlin, L., Winter, L., Dennis, M., Hodgson, N., & Hauck, W. (2010). Targeting and managing behavioral symptoms in individuals with dementia: A randomized trial of a nonpharmacological intervention. *Journal of the American Geriatrics Society*, 58, 1465–1474. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1532-5415.2010.02971.x>
- Gök Uğur, H., Orak, O. S., Yaman Aktaş, Y., & Enginyurt, Ö. (2018). Alzheimer tanılı hastaya ev ortamında bakım veren bireylerin hastalarıyla ilgili yakındıkları hastalık semptomları. *Ankara Medical Journal*, 18(4), 601–611.
- Hodgson, A., Black, B., Johnston, D., Lyketos, C., & Samus, M. (2014). Comparison of unmet care needs across the dementia trajectory: Findings from the maximizing independence at home study. *Journal of Geriatrics and Palliative Care*, 2(2), 1–5. <http://dx.doi.org/10.13188/2373-1133.1000010>
- Kalınkara, V., & Kalaycı, I. (2017). Yaşlıya evde bakım hizmeti veren bireylerde yaşam doyumu, bakım yükü. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 10(2), 19–39.
- Kelly, R., Puurveen, G., & Gill, R. (2016). The effect of adult day services on delay to institutional placement. *Journal of Applied Gerontology*, 35(8), 814–835. <http://dx.doi.org/10.1177/0733464814521319>

- Kempen, G. I., & Suurmeijer, T. P. (1991). Professional home care for the elderly: An application of the Andersen-Newman model in the Netherlands. *Social Science & Medicine*, 33(9), 1081–1089. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(91\)90013-3](https://doi.org/10.1016/0277-9536(91)90013-3)
- Kılıç, D., & Çalışkan, Z. (2013). Sağlık hizmetleri kullanımı ve davranışsal model. *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 192–206.
- Kırışık, H., & Korkmaz-Yaylagül, N. (2020). Yaşlı bakımında kadın emeği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 38, 17–41.
- Koca, E., Taşkapılıoğlu, Ö., & Bakar, M. (2017). Alzheimer hastalığı'nda evrelere göre hastaya bakım veren kişi(ler)nin yükü. *Arch Neuropsychiatry*, 54, 82–86.
- Küçükgüçlü, Ö., Şentürk, S. G., & Söylemez, B. A. (2017). Alzheimer hastalığı olan bireye bakım veren aile üyelerinin bakım verme sürecindeki deneyimleri. *DEUHFED*, 10(2), 68–78.
- Lee, D., Morgan, K., & Lindesay, J. (2007). Effect of institutional respite care on the sleep of people with dementia and their primary caregivers. *Journal of the American Geriatrics Society*, 55(2), 252–258. <https://doi.org/10.1111/j.1532-5415.2007.01036.x>
- McCabe, M., You, E., & Tatangelo, G. (2016). Hearing their voice: A systematic review of dementia family caregivers' needs. *The Gerontologist*, 56(5), 70–88. <http://dx.doi.org/10.1093/geront/gnw078>
- Miller, B., Campbell, R. T., Farran, C. J., Kaufman, J. E., & Davis, L. (1995). Race, control, mastery, and caregiver distress. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 50(6), S374–S382. <https://doi.org/10.1177/073346489901800203>
- Miller, B., & Mukherjee, S. (1999). Service use, caregiving mastery, and attitudes toward community services. *Journal of Applied Gerontology*, 18(2), 162–176. <http://dx.doi.org/10.1177/073346489901800203>
- Montgomery, R. J., & Rowe, J. M. (2007). Respite. In C. B. Cox (Ed.), *Dementia and social work practice research and interventions* (pp. 339–360). Springer Publishing Company.
- Nazher Keser, E. (2020). Yaşlı bakım uygulamalarındaki etik sorunlar üzerine bir değerlendirme. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(1), 303–333.
- Neville, C., Beattie, E., Fielding, E., & MacAndrew, M. (2015). Literature review: Use of respite by carers of people with dementia. *Health Soc Care Community* 23, 51–63. <https://doi.org/10.1111/hsc.12095>
- Orellana, K., Manthorpe, J., & Tinker, A. (2020). Day centres for older people: a systematically conducted scoping review of literature about their benefits, purposes and how they are perceived. *Ageing & Society*, 40(1), 73–104. <http://dx.doi.org/10.1017/s0144686x18000843>
- Phillipson, L., & Jones, S. C. (2011). “Between the devil and the deep blue sea”: The beliefs of caregivers of people with dementia regarding the use of in-home respite services. *Home Health Care Services Quarterly*, 30(2), 43–62. <http://dx.doi.org/10.1080/01621424.2011.569522>
- Phillipson, L., Jones, S., & Magee, C. (2014). A review of the factors associated with the non-use of respite services by carers of people with dementia: Implications for policy and practice. *Health & Social Care in the Community*, 22, 1–12. <http://dx.doi.org/10.1111/hsc.12036>
- Phillipson, L., Magee, C., & Jones, S. C. (2013). Why carers of people with dementia do not utilise out-of-home respite services. *Health & Social Care in the Community*, 21(4), 411–422. <http://dx.doi.org/10.1111/hsc.12030>
- Rajamaki, B., Hartikainen, S., & Tolppanen, A. M. (2021) The effect of comorbidities on survival in persons with Alzheimer's disease: A matched cohort study. *BMC Geriatr*. 21(1), 173. <http://dx.doi.org/10.1186/s12877-021-02130-z>

- Roelands, M., Van Oost, P., & Depoorter, A. (2008). Service use in family caregivers of persons with dementia in Belgium: Psychological and social factors. *Health & Social Care in the Community*, 16(1), 42–53. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1365-2524.2007.00730.x>
- Robinson, A., Lea, E., Hemmings, L., Vosper, G., McCann, D., Weeding, F., & Rumble R. (2012). Seeking respite: Issues around the use of day respite care for the carers of people with dementia. *Ageing and Society*, 32(2), 196–218. <https://doi.org/10.1017/s0144686x11000195>
- Rodakowski, J., Skidmore, E. R., Rogers, J. C., & Schulz, R. (2012). Role of social support in predicting caregiver burden. *Archives of Physical Medicine and Rehabilitation*, 93(12), 2229–2236. <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2012.07.004>
- Rose, M. S., Noelker, L. S., & Kagan, J. (2015). Improving policies for caregiver respite services. *The Gerontologist*, 55(2), 302–308. <http://dx.doi.org/10.1016/j.apmr.2012.07.004>
- Sakurai, S., & Kohno, Y. (2020). Effectiveness of respite care via short-stay services to support sleep in family caregivers. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 1–10. <http://dx.doi.org/10.3390/ijerph17072428>
- Siskowski, C., & Gwyther, L. (2013). Education, training, and support programs for caregivers of individuals with Alzheimer’s disease. In S. Zarit & R. Talley (Eds.), *Caregiving for Alzheimer’s disease and related disorders: Research, practice, policy, caregiving: Research, practice, policy* (pp. 35–48). Springer Science+Business Media.
- Soner, S., & Aykut, S. (2017). Alzheimer hastalık sürecinde bakım veren aile üyelerinin yaşadıkları güçlükler ve sosyal hizmet. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(2), 375–387.
- Strandenæs, M. G., Lund, A., & Rokstad, A. M. (2016). Experiences of attending daycare services designed for people with dementia – A qualitative study with individual interviews. *Ageing & Mental Health*, 22(6), 764–772. <http://dx.doi.org/10.1080/13607863.2017.1304892>
- Travers, J., Hirschman, K., & Naylor, M. (2020). Adapting Andersen’s expanded behavioral model of health services use to include older adults receiving long-term services and supports. *BMC Geriatr*, 20(58), 1–16. <https://doi.org/10.1177/1557988316644402>.
- Wilson, R. S., McCann, J. J., Li, Y., Aggarwal, N. T., Gilley, D. W., & Evans, D. A. (2007). Nursing home placement, daycare use, and cognitive decline in Alzheimer’s disease. *American Journal of Psychiatry*, 164(6), 910–915. <http://dx.doi.org/10.1176/ajp.2007.164.6.910>.
- World Health Organization. (2017). *Global action plan on the public health response to dementia 2017 - 2025*. Author.
- Zarit, S. H., Kim, K., Femia, E. E., Almeida, D. M., & Klein, L. C. (2014). The effects of adult day services on family caregivers’ daily stress, affect, and health: Outcomes from the daily stress and health (DaSH) study. *The Gerontologist*, 54(4), 570–579. <http://dx.doi.org/10.1093/geront/gnt045>.
- Zucchella, C., Sinforiani, E., Tamburin, S., Federico, A., Mantovani, E., Bernini, S., Casale, R., & Bartolo, M. (2018). The multidisciplinary approach to Alzheimer’s disease and dementia. A narrative review of non-pharmacological treatment. *Frontiers in Neurology*, 9, 1–22. <http://dx.doi.org/10.3389/fneur.2018.01058>.

Sağlık Haber Algısının Sağlıklı Yaşam Farkındalığı Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi

Şükran Karaca¹

Öz

Sağlık çok önemli bir haber kategorisidir ve bu haberlerin insan yaşamındaki önemi gün geçtikçe artmaktadır. Sağlık haberleri, sağlıkla ilgili konularda birey ve toplumu bilgilendirerek farkındalık oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu haberler, bireylerin ve toplumların tutum ve davranışlarını etkilemek ve bilinç düzeyini artırmak açısından oldukça önemli araçlardır. Bu bağlamda çalışmanın amacı sağlık haber algısının sağlıklı yaşam farkındalığı üzerindeki etkisini incelemektir. Çalışma kapsamında Çınar, Şengül, Çapa, Çakmak ve Bilge (2018) tarafından geliştirilen “Sağlık Haber Algısı” ölçeği ve Özer ve Yılmaz (2019)’ın çalışmasında kullandığı “Sağlıklı Yaşam Farkındalığı” ölçeği kullanılmıştır. Çevrimiçi anket tekniği ile elde edilen 343 veri nicel analiz yöntemleri ile test edilmiş ve analizlerde SPSS istatistik paket programı kullanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda; sağlık haber algısının tüm boyutlarının (ticari kaygı ve sağlık davranışını istismar, davranış değişikliği, tüketime yönelme) duyarlılık farkındalığı üzerinde; ticari kaygı ve sağlık davranışını istismar ile tüketime yönelme boyutlarının ise bilinçlilik farkındalığı üzerinde bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($p<0,05$). Ayrıca çalışmada, sağlık haber algısının medeni durum, yaş ve eğitim durumuna göre; sağlıklı yaşam farkındalığının ise yaş ve eğitim durumuna göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Anahtar Kelimeler: Sağlık • Sağlık haberleri • Sağlıklı yaşam farkındalığı • Sağlık içerikleri • Kitle iletişim araçları

Investigating the Effect of Perception Toward Health News on Healthy Living Awareness

Abstract

Health is a very important news category and its importance in human life increases daily. Health news creates awareness by informing individuals and society about health-related issues. Therefore, this type of news is a very important tool in terms of influencing individual and societal attitudes and behaviors and raising their levels of consciousnesses. In this context, the study aims to examine the effect perceptions toward health news have on health awareness. Within the scope of the study, the “Health News Perception” scale developed by Çınar, Şengül, Çapa, Çakmak and Bilge (2018) and the “Healthy Living Awareness” scale used by Özer and Yılmaz (2019) in their study were used. Data were obtained from 343 people using the online survey technique and tested using quantitative analysis methods with the statistical package program SPSS. As a result of the analyses on sensitivity awareness for all sub-dimensions of perceptions toward health news (i.e., commercial anxiety and exploiting health behaviors, behavioral change, being directed toward consumption), the sub-dimensions of commercial anxiety and exploiting health behaviors and of being directed toward consumption affect health living awareness ($p<0.05$). With regard to perceptions toward health news in terms of marital status, age, and education level, the study determined healthy living awareness to differ for age and education level ($p<0.05$).

Keywords: Health • Health news • Healthy living awareness • Health content • Mass media

1 Şükran Karaca (Doç. Dr.), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, Sivas-Türkiye. Eposta: sukrankaraca@gmail.com ORCID: 0000-0002-0268-1810

Atf: Karaca, Ş. (2021). Sağlık haber algısının sağlıklı yaşam farkındalığı üzerindeki etkisinin incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 289-318. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0001>

Extended Summary

While health professionals had previously been considered the main source of information regarding health and illness, the media in recent years has begun being accepted as the primary source due to health-related content being more common in mass media. People use the information they obtain through various mass media channels (e.g., television, radio, newspapers, magazines, Internet, social media) for the purpose of improving their health and preventing disease. While these communication tools motivate people to acquire useful habits such as balanced nutrition and regular exercise by directing them toward various activities and toward searching for new activities to stay healthy (Baran, 2021, p. 373), they have also undertaken a responsibility for social benefit by reporting that bad habits such as cigarettes and alcohol should be avoided (Avcı & Sönmez, 2013, p. 121). Therefore, despite healthcare professionals having a distinct place regarding access to information on health, individuals adapt the information they obtain from the media to their own situations. Because people generally obtain the majority of their information and accounts about health issues from mass media, the quality and quantity of information on television, newspapers, magazines, the Internet, and social media are evidentiary in how the public's knowledge, opinions, and behaviors are shaped. In addition to this, mass media has a rather significant potential to increase health awareness and influence behavior. In this context, this study aims to examine the effect perceptions toward health news have on healthy living awareness. When examining the domestic and foreign literature, no such previously performed study was identified. The conducted studies addressed topics such as accuracy, quantity, and content of news on health; implemented health campaigns; and the communication tools used in searching for information on health (Ardıç Çobaner, 2018; Ferreira & Borges, 2020; Lau et al., 2012; Ünal & Taylan, 2017). Therefore, while studies in the literature have generally involved the quality and quantity of health news, this study concerns how people perceive health news and how it affects their awareness. At the same time, this study is thought to contribute to the literature as a result of being carried out in order to provide a perspective on this issue in Turkey.

Purpose and Method

The main purpose of this research is to examine the effect perceptions toward health news have on healthy living awareness. Another aim of the research is to determine whether perceptions toward health news and awareness of healthy living differ according to demographic characteristics. The following hypotheses have been developed for these purposes:

H1: Perceptions toward health news do not differ with respect to the participants' demographic characteristics.

H2: Healthy living awareness does not differ with respect to the participants' demographic characteristics.

H3: Perceptions toward health news significantly affect healthy living awareness.

The population of the research consists of people aged 17 or older living in Turkey. As the questionnaire form used in the research was created online and delivered to people via social media accounts and e-mail, people who use these Internet-based applications constitute the sample of the research. Data from 343 people were obtained using the online survey technique. The data were collected in December 2020.

The questionnaire form created for the research consists of three parts. The first part is the Health News Perception Scale. It consists of 26 statements, and its reliability and validity were tested by Çınar et al. (2018). The second part uses the Healthy Living Awareness Scale (Özer & Yılmaz, 2019) and consists of 15 statements. Rating scales are widely used in the social sciences and are usually in the form of Likert-type scales. A Likert-type scale shows the degree to which an individual agrees or disagrees with a series of statements (Gay et al., 2009, pp. 150–151) with a 5-point scale (e.g., 1 = Strongly Disagree, 2 = Disagree, 3 = Undecided, 4 = Agree, 5 = Strongly Agree) generally being preferred (Jamieson, 2004). Therefore, both scales used in the study graded participant's levels of agreement for each item using such a 5-point Likert type scale. The last part of the questionnaire involves a total of 6 statements for measuring the participants' demographic characteristics.

The data obtained within the scope of the research were tested using quantitative analytical methods, with the explanatory factor analysis, normality test, independent samples t-test, one-way analysis of variance testing, and correlation and regression analyses being performed using the statistical package program SPSS.

Findings and Discussion

The following findings have been obtained as a result of the analyses made within the scope of the study. Perceptions toward health news' sub-dimensions of commercial anxiety and exploiting health behaviors and of being directed toward consumption have a negative and significant effect on healthy living awareness' sub-dimensions of consciousness and sensitivity. Studies are found to indirectly support these findings, with Dutta-Bergman's (2004), Dutta and Feng's (2007), Basu and Dutta's (2008) studies stating health-conscious individuals to be more likely to take responsibility for managing their own health and this to be related to their level of participation in health-promoting behaviors. People with high health awareness and sensitivity are also more likely to seek health information, to stay away from improper and unnecessary products or treatments, to approach health-related issues more sensitively, to be aware

of health-promoting behaviors, and to include these in their future (Dutta-Bergman, 2006; Hong, 2010; Kaskutas & Greenfield, 1997).

Another finding obtained from the study is that perception toward health news' sub-dimension of behavioral change has a positive and significant effect on healthy living awareness' sub-dimension of sensitivity. Studies with similar results are available in the literature. Iversen and Kraft (2006) found individuals with high health awareness to be more likely to engage in health-promoting behaviors. Scharrer's (2008, p. 291) study reported people with high perceptions toward news to also have higher sensitivity toward news. Fernandez et al.'s (2019, p. 12) study found more effective behavioral changes to occur with increases in individuals' healthy living awareness.

Another aim of the research was to determine whether perceptions toward health news and healthy living awareness differ according to demographic characteristics. As a result of the independent samples t-test and one-way analysis of variance, married individuals, older individuals, and those with high school or lower education levels were found to have higher perceptions toward health news related to behavioral change compared respectively to single individuals, younger people, and those with associate, undergraduate, or graduate degrees. This result resembles the findings from Yalçınkaya et al. (2005, p. 409), Kahraman et al. (2015, p. 94); Yanık and Noğay (2017, p. 173), Ertaş et al. (2019, p. 723), and Aydın and Güner (2021, pp. 606–607). Simultaneously, the current study found those with associate and undergraduate degrees to have higher perceptions toward health news regarding commercial anxiety and exploiting health behaviors compared to those with graduate degrees. Similarly, Ertaş et al.'s (2019, p. 274) study found perceptions toward health news to differ in terms of educational status.

Meanwhile, healthy living awareness was also found to differ according to age and education level. Participants in the 35-43 age range were determined to be more sensitive toward healthy living than those in the 26-34 age range. At the same time, those with postgraduate degrees were determined to have higher health awareness and responsibility compared to those with high school diplomas or less and those with associate or undergraduate degrees. The literature also has studies supporting these findings. Ramachandran et al. (2016, p. 341) emphasized healthy living behaviors to vary with respect to. Kolaç et al.'s (2018, p. 267) study stated education level to affect healthy living awareness, while Kocaman and Telatar's (2020, p. 504) study found people with lower education levels to have lower healthy living awareness and consciousness levels.

The most important limitation of this research involves a small sample being reached due to data collection occurring over a short period of time and the survey being conducted through an online link. Comparing the results by repeating the research over a longer time period and a larger sample as well as by using different analysis

methods would be meaningful. Another limitation of the study is the use of quantitative analytical methods. Having studies be done by constructing them from a qualitative point of view may be important in order to obtain more descriptive results. Despite these limitations, no study was found in the domestic or foreign literature to have directly addressed this issue. The studies that have been conducted addressed issues such as the accuracy, quantity, and content of news on health, the implemented health campaigns, and the communication tools used in searching for health information. For this reason, the current study is considered to contribute to the existing literature. Future studies can be conducted on the mediating role of healthy living awareness or on the effects from health news on healthy living.

Giriş

Sağlık ve hastalıklar konusunda sağlık uzmanları önceleri asıl bilgi kaynağı olarak kabul edilirken son yıllarda sağlık ile ilgili içeriklerin kitle iletişim araçlarında daha fazla yer almasından dolayı medya birincil kaynak olarak kabul edilmeye başlanmıştır. İnsanlar çeşitli kitle iletişim araçları (TV, radyo, gazete, dergi, internet, sosyal medya vd.) sayesinde elde ettiği bilgileri sağlığının geliştirilmesi ve hastalıklardan korunma amacı ile kullanmaktadır. Bu iletişim araçları insanları sağlıklı kalmak için çeşitli aktivelere ve yeni faaliyet arayışlarına yönelterek (Baran, 2021, s. 373) dengeli beslenme, düzenli spor yapma gibi faydalı alışkanlıklar kazanma konusunda motive ederken; sigara, alkol vb. gibi kötü alışkanlıklardan uzak durulması gerektiği yönünde de bilgilendirerek toplumsal faydaya dair bir sorumluluk üstlenmektedir (Avcı ve Sönmez, 2013, s. 121). Dolayısıyla bilgiye erişimde sağlık çalışanlarının yeri ayrı olmakla birlikte bireyler medyadan elde ettikleri bilgileri kendi durumlarına uyarlamaktadırlar.

İnsanların sağlık hizmetlerine taleplerinin artmasından dolayı kişiler artık kendi kendilerinin hekimi olmuşlardır. Kişinin kendi hekimi olmasında sağlık bilgisine farklı kaynaklardan erişmesi etkili olmakla birlikte bu bilgilerin doğruluğunun sorgulanması gerekmektedir. Sonuç itibariyle, kişi kendisine teşhis koyan, alternatif tedavi yöntemlerini araştıran, belirleyen, tedaviyi uygulayan ve kendisi için gerekli olan hizmetleri satın alan bir tüketici konumuna gelmiştir. Aynı zamanda kişinin hasta konumundan tüketici konumuna geçirilmesi konusunda yaşanan gelişmeler, yalnızca sağlık sektörünün değil, medyanın ve birçok ticari işletmenin de faydalanacağı bir pazar ortaya çıkarmıştır. Böylece, sağlığını nasıl koruması gerektiğini bilmeyen kişiler kitle iletişim araçları sayesinde hastalıklardan kendisini nasıl koruyacağını, ne tüketmesi gerektiğini ve alternatif tedavi yöntemlerini her geçen gün artan oranda öğrenmektedir (Sezgin, 2011, s. 53). İnsanlar medya vasıtasıyla (televizyon, gazete, internet, sosyal medya vd.) alternatif tedavi yöntemleri hakkında bilgi edinebilirken sağlık sorunlarına ilişkin tıbbi tedaviye yönelik bilgi edinmeleri mümkün değildir. Özel Hastaneler Yönetmeliğinde de yer aldığı gibi, hastaneler tarafından oluşturulan kurumsal internet siteleri üzerinden sağlık sorunlarına yönelik kamuya açık verilecek bilgilerin sadece bilgilendirme maksatlı olabileceği ve tedavi edici sağlık hizmetine yönelik bilgiler verilmesinin yasak olduğu belirtilmektedir (mevzuat.gov.tr).

İnsanlar sağlık konuları ile ilgili en fazla bilgi ve açıklamayı genellikle kitle iletişim araçlarından elde ettikleri için televizyon, gazete, dergi, internet ve sosyal medyadaki bilgilerin niteliği ve niceliği halkın bilgi, görüş ve davranışlarını şekillendirmenin merkezinde yer almaktadır. Bununla birlikte kitle iletişim araçları, sağlıkla ilgili farkındalığı artırmak ve davranışları etkilemek için çok önemli bir potansiyele sahiptir. Bu bağlamda bu çalışma ile sağlık haberlerine yönelik algının sağlıklı yaşam farkındalığı üzerindeki etkisini incelemek amaçlanmıştır. Yerli ve yabancı literatür incelendiğinde daha önce böyle bir çalışmanın yapılmamış olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarda

genellikle sağlık ile ilgili yapılan haberlerin doğruluğu, sayısı, içerikleri, uygulanan sağlık kampanyaları, sağlık bilgisi aramada kullanılan iletişim araçları gibi konular ele alınmıştır (Ardıç ve Çobaner, 2018; Ferreira ve Borges, 2020; Lau ve ark., 2012; Ünal ve Taylan, 2017). Dolayısıyla literatürdeki çalışmalar genellikle sağlık haberlerinin niteliği ve niceliği ile ilgiliyken bu çalışma sağlık haberlerinin insanlar tarafından nasıl algılandığı ve farkındalığını nasıl etkilediği ile ilgilidir. Aynı zamanda bu çalışma, ülkemizde bu konuya yönelik bir bakış açısı ulaştırmak amacıyla yapıldığı için literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Literatür Taraması

Sağlık, en temel insan haklarından biridir ve sağlık habercileri insanların sağlık ile ilgili konularda bilgilendirilmesini sağlayarak bu hakkın korunmasına hizmet etmektedirler. Alanında uzman ve tecrübeli haberciler, sağlık çalışanlarını haber kaynağı olarak görmekte ve onlardan elde ettikleri bilgileri anlaşılır bir dille halka ulaştırmakta (Şahinoğlu ve Baykara, 2011, s.12) ve bu şekilde sağlık konularında farkındalık oluşturmaya çalışmaktadırlar. Sağlık haberciliği özünde insan sağlığı ve yaşam kalitesi ile ilgili her konuda yapılan habercilik faaliyetlerini içermektedir (Öğüt Yıldırım, 2017, s. 7).

Son zamanlarda sosyal medyanın daha erişilebilir olmasından dolayı bu medya araçlarının (Facebook, Instagram, Twitter vb.) sağlık bilgilerinin paylaşılması, sağlık politikalarını ve halk sağlığını etkileme potansiyeli gibi bazı faydaları vardır. Bununla birlikte güvenilirlik eksikliği, gizlilik ve mahremiyet gibi bazı sınırlamaları da bulunmaktadır (Moorhead ve ark., 2013, s. 1). Dolayısıyla sağlık ile ilgili haberlerin topluma sunumu dikkat ve özen gerektirmektedir. Özellikle sunulan bilgilerin doğruluğu, geçerliliği ve güvenilirliği konusundaki şüpheler mevcuttur (Çapar ve Çakmak, 2019, s. 19; Kaya, 2019, s. 478). Lau ve arkadaşları (2012, s. 33) tarafından yapılan bir çalışmada, sosyal medya mecralarında sağlıkla ilgili sunulan içeriklerin çeşitli güvenlik problemleri oluşturduğunu tespit etmişlerdir. Ünal ve Taylan (2017, s. 92) internet üzerinden yayılan sağlıkla ilgili iddiaların doğruluğu ile ilgili yaptıkları çalışmada, sağlık konusunda paylaşılan on dokuz bilgidен sadece birinin doğru olduğu ve bu tarz bilgilerin en fazla sosyal medya ve Whatsapp üzerinden yayıldığını belirtmişlerdir.

Medya araçları insanların sağlık ile ilgili konularda bilinçlendirilmesi, eğitilmesi ve davranış değişikliği sağlanması açısından önemlidir. Avcı ve Sönmez (2013, s. 121) tarafından yapılan çalışmada, bireylerin çeşitli konularda bilgi edinmek için televizyonda yer alan sağlık programlarını takip ettiklerini ve bunun sonucunda da sağlık ve hastalık konularında davranış değişikliğine gittiklerini ifade etmişlerdir. Yüksel, Kaya ve Kaya (2016, s. 141) ise çalışmalarında, izleyicilerin büyük bir kısmının medya içeriklerinden etkilendikten sonra bu konuyu sağlık uzmanlarına danıştıklarını tespit etmişlerdir.

Teknolojinin gelişmesiyle birlikte bireylerin tercih ettikleri kitle iletişim araçlarında da değişimler meydana gelmiştir. Sağlık haberlerinin televizyon, gazete ve radyo gibi geleneksel medyaya ek olarak internet ve sosyal ağlarda dolaşımı insanlara kasıtlı olarak aramasalar bile bilgiye maruz kalma imkânı sunmaktadır (Ferreira ve Borges, 2020, s. 108). Rice (2006) tarafından yapılan bir çalışmada, insanların internette geçirdikleri zaman arttıkça daha fazla sağlık bilgisi arama davranışına yönelindikleri sonucuna ulaşılmıştır. Sosyal medya özellikle beslenme ve sağlık konularında önemli bir kamusal bilgi kaynağıdır (Cooper ve ark., 2011, s. 665). Örneğin, sigaranın sağlığa zararları ile ilgili sosyal medyada kampanyalar düzenlemek, sosyal medyanın insanlar arasındaki popülaritesi nedeniyle bu kampanyaların daha fazla kişiye ulaşmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla, daha fazla insan sosyal medyayı toplum sağlığı kampanyaları için kullanarak sağlıkla ilgili önemli bilgiler elde etmektedirler (Verhaag, 2014, s.12). Şener ve Samur'un (2013, s. 510) Facebook'taki sağlıkla ilgili sayfaları inceledikleri araştırmaları sonucunda; en fazla paylaşım yapılan konuların beslenme, obezite ve diyet haberleri olduğu tespit edilmiştir. Özellikle son yıllarda dünya genelinde sağlıksız beslenmenin artması, obezitenin ciddi bir sorun haline gelmesi ve çeşitli diyet programlarının kaçınılmaz hale gelmesi böyle bir bulgunun ortaya çıkmasına gerekçe olarak gösterilebilir. Kartal ve Erigüç (2018, s. 578) Onedio'da Mayıs 2012-Temmuz 2017 tarihleri arasında paylaşılan sağlık haberlerini inceledikleri çalışmalarında, 16 adet sağlık haber kategorisinden en fazla paylaşımına sahip olan kategorilerin %12,9 oranı ile beslenme-diyet-obezite ve %12 oranı ile sağlıklı yaşam için önerilerin bulunduğu haberler olduğunu belirtmişlerdir. Yapılan bir diğer araştırmada, ABD'de sağlıkla ilgili çevrimiçi aramaların %77'sinin özellikle Facebook, Instagram, Tumblr, Twitter, YouTube gibi sosyal medya sitelerine yönlendiren Google gibi bir arama motoru aracılığıyla başlatıldığı belirtilmiştir (Haslam ve ark., 2019, s. 54).

Sağlık davranışlarını etkileyen faktörlerin başında kişisel ve sosyo-kültürel özellikler gelmektedir. Koçak ve Bulduklu (2010, s.11) tarafından yaşlılar üzerine yapılan bir çalışmada, kadınların erkeklere göre televizyondan daha fazla sağlık bilgisi elde ettikleri bulgusuna ulaşmışlardır. Ertaş, Kiraç ve Ünal (2019, s. 730) çalışmalarında, sağlık haber algısı ile cinsiyet, öğrenim durumu ve gelir arasında anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Birsen ve Öztürk'ün (2011, s. 12) medyada yer alan 54 sağlık haberini inceledikleri çalışma sonucunda da yapılan haberlerin üst sınıfın yaşam biçimini özendirerek ve bireyleri tüketime yöneltecek tarzda yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Çıkrıkçı Işık ve arkadaşları (2019, s. 2573) yaptıkları çalışmalarında ise, sosyal medyada sağlıklı ilgili paylaşılan haberleri sağlıkla ilgisi olmayan grubun güvenilir bulunduğu, sağlıkla ilgisi olan grubun tam tersine yanıltıcı bulunduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Kitle iletişim araçları sağlık ve hastalıkla ilgili algının ve farkındalığın oluşmasında oldukça etkilidir. Sağlık davranışlarını değiştirmek ve farkındalık oluşturabilmek için kitle iletişim araçları ile çeşitli kampanyalar yapılmaktadır (Ardıç Çobaner, 2018, s.

810). Bu araçlar üzerinden uygulanan sağlık kampanyaları, bireylerin farkındalığının oluşturulmasını ve sağlık problemlerine ilişkin gündemin düzenlenmesini sağlayabilecek nitelik taşımaktadır (Koçak ve Bulduklu, 2010, s. 8). Öztürk ve Öymen (2012, s. 128) toplumda kalp sağlığı bilinci ve farkındalığı yaratmak için yaptıkları araştırmada, sağlık iletişiminde sosyal medya kullanımının stratejik bir öneme sahip olduğunu fakat bu sosyal medya mecralarının aktif ve etkili bir şekilde kullanılmadığını dolayısıyla sosyal medyanın bilinç ve farkındalık yaratmada eksiklikleri olduğunu tespit etmişlerdir. Boztepe Taşkiran ve Yıldız (2019, s. 130) çalışmalarında, hedef kitlelerin sağlığa ilişkin risklere yönelik farkındalık geliştirmesinde sağlık iletişimi kampanyalarının etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Umunç (2020, s. 1280) tarafından yapılan çalışmada ise, sağlık programlarında insan sağlığına yönelik bilgilerin bilimsel kaynağa dayalı olarak ve eğlenceli bir formatta sunulmasının insanların sağlıklı beslenmeye olan ilgisini ve farkındalığını artırdığı ifade edilmiştir.

Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan yeni tip koronavirüs (Covid-19), günümüzde sağlıkla ilgili yapılan haberlerinde seyrini değiştirmiştir. Özellikle sosyal yaşamın sınırlandığı COVID-19 pandemisinde, sosyal medya (facebook, twitter, mobil haber uygulamaları gibi) ve televizyon haberleri insanlar için en önemli bilgi kaynağı olmuştur (Peksoy Kaya ve Kaplan, 2020, s.310). Maden (2020, s. 205), yeni tip koronavirüs (Covid-19) salgını ile birlikte yapılan haberlerde virüsün ortaya çıkış nedenleri, hastalıktan korunma yolları, hastalığa karşı alınması gereken önlemler, geliştirilen aşı ve ilaçların haberlere sık sık konu olduğunu vurgulamıştır. Özellikle son zamanlarda insanlar sağlık haberlerini daha fazla dikkate alarak hastalıktan korunmak ve daha sağlıklı olabilmek için çeşitli yöntemleri uygulamaktadırlar. Sungur ve arkadaşları (2020, s. 53), yerli ve yabancı internet gazetelerinin COVID-19 salgını ile ilgili medyada yer alan haberleri inceledikleri çalışmalarında, en çok sayıda haberin %59 oranıyla “koruyucu önlem” ve %19,8 oranıyla en az sayıda haberin “tedavi” kategorisinde olduğunu tespit etmişlerdir. Çerçi ve arkadaşları (2020) tarafından yapılan çalışmada ise, katılımcıların pandemi döneminde bilgi sahibi olmak, iletişim kurmak, gündemi takip etmek ve haber almak amacıyla büyük oranda sosyal medyayı kullandıkları tespit edilmiştir. Casero-Ripollés (2020, s. 1) ABD’de yaptığı çalışmada, özellikle televizyonun rolünün yeniden canlanması gibi önemli gelişmelere neden olduğu ve genellikle bilgiden uzak kalan vatandaşların haberlerle yeniden bağlantı kurduğunu belirtmiştir. Ferreira ve Borges (2020, s. 119) ise Portekiz’de Covid-19 pandemisi sürecinde, sosyal medyada buldukları bilgilere daha fazla güvenen kişilerin yanlış haberlere daha fazla duyarlı olduklarını ifade etmişlerdir.

Araştırmanın Yöntemi

18-25 yaşları arasındaki bireylerin, yetişkin yaşamlarına girdikleri kabul edilmektedir (Arnett, 1994; Atak ve ark., 2016, s. 205). 17-22 yaş ise insanın ilk yetişkinliğe geçiş

dönemini oluşturmaktadır (Arnett, 2004; Levinson, 1996). Bu gelişim döneminde, ön yetişkinlik sona ermekte ve ilk yetişkinlik çağının temelleri atılmaktadır (Arnett, 2004). Bu bilgiler doğrultusunda Türkiye’de yaşayan 17 yaş ve üzeri kişiler araştırmanın evrenini oluşturmaktadır. Aynı zamanda çalışmada yaş gruplarını belirlemede bu bilgiler dikkate alınmış ve 17-25 yaş aralığı anket formunda ilk yaş grubu olarak belirlenmiştir. Araştırmada kullanılan anket formu online olarak oluşturularak sosyal medya hesapları ve e-posta yoluyla kişilere ulaştırıldığı için internet tabanlı bu uygulamaları kullanan kişiler araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Literatürde örneklem büyüklüğü belirlenirken çeşitli öneriler mevcuttur. Yaygın olarak örneklem hacmi belirlemede; en az 300 kişiye veya ölçekte yer alan madde sayısının 5-10 katı kadar kişiye ulaşılması önerilmiştir (Hair ve ark., 2010; Roscoe, 1975; Tabachnick ve Fidell, 2007). Bu nedenle araştırmada yer alan ölçeklerde toplam 41 madde yer aldığı için 410 katılımcıya ulaşılacak hedeflenmiş ancak gönderilen anketlerden yaklaşık %85 oranında bir geri dönüş sağlanarak 343 adet veri çevrimiçi olarak elde edilmiştir. Elde edilen örneklem sayısı literatürde belirtilen oranı karşılamaktadır. Anket formu Google Docs sistemine yüklenirken bir kişinin anket formunu birden fazla doldurmaması için katılımcılara bir kere katılım izni verilmiş ve oturum açmaları istenmiştir. Veriler 2020 Aralık ayı içerisinde toplanmıştır.

Araştırma için oluşturulan anket formu üç kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda Çınar ve arkadaşları (2018) tarafından güvenilirlik ve geçerliliği test edilmiş 26 ifadeden oluşan “Sağlık Haber Algısı” Ölçeği, ikinci kısımda Özer ve Yılmaz (2019)’in geliştirdiği 15 ifadeden oluşan “Sağlıklı Yaşam Farkındalığı” Ölçeği kullanılmıştır. Derecelendirme ölçekleri, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılmaktadır ve bu tür araçlar genellikle Likert tipi ölçek şeklindedir. Likert tipi bir ölçek, bireyin bir dizi ifadeye katılıp katılmama derecesini göstermektedir (Gay ve ark., 2009, s. 150-151) ve genellikle 5’li Likert tipi ölçek (1= Kesinlikle Katılmıyorum..... 3= Kararsızım..... 5= Kesinlikle Katılıyorum) tercih edilmektedir (Jamieson, 2004). Dolayısıyla çalışmada kullanılan her iki ölçekte de katılımcıların her bir maddeye ait katılım düzeyleri “1-Kesinlikle Katılmıyorum, 2-Katılmıyorum, 3-Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum, 4-Katılıyorum, 5-Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde beşli Likert tipi ölçek kullanılarak derecelendirilmiştir. Anketin son kısmında ise katılımcıların demografik özelliklerini ölçmeye yönelik toplam 6 ifade yer almaktadır.

Araştırma kapsamında elde edilen veriler nicel analiz yöntemleri ile test edilmiş ve analizlerde SPSS istatistik paket programı kullanılarak açıklayıcı faktör analizi, normallik testi, bağımsız örneklem t testi, tek yönlü varyans analizi, korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır.

Açıklayıcı faktör analizi, ölçek ifadelerin gruplandırılması, sınıflandırılması ve ana faktörlere dönüştürülmesi amacıyla yapılmaktadır. Dolayısıyla, çalışmada bir dizi değişkenin yapısını özetlemek için açıklayıcı faktör analizi kullanılmıştır. Veri setinin

faktör analizi için uygun olup olmadığını doğrulamak için ilk olarak Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi ve Bartlett Küresellik Testi yapılmıştır. Her iki testin de amacı, matrisin veya bir bütün olarak veri setinin faktörlenebilirliğini belirlemek için örnekleme yeterliliğini ölçmektir (Richard ve Dean 2007). Verilerin faktör analizine uygun olması için KMO değerinin minimum ,60 olması ve Bartlett Küresellik Testinde “p” değerinin anlamlı çıkması gerekmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2007). Çalışmada faktör döndürme yöntemi olarak “Varimax” kullanılmıştır. Kaiser (1958) tarafından geliştirilen Varimax, en popüler faktör döndürme yöntemidir (Abdi, 2003, s. 3) ve maddelerin ilgili faktörlere olduğunca yüksek, ilgisiz faktörlere ise düşük yük değerlerinde yüklenmesini sağlayarak karar vermede kolaylık sağlayan bir yöntem (Gürbüz ve Şahin, 2016) olduğu için kullanılmıştır.

Çalışmada parametrik ya da parametrik olmayan testlerden hangisinin kullanılacağına karar vermek için *normallik testi* yapılmıştır. Parametrik olmayan tekniklere kıyasla daha güçlü olan parametrik testler ancak normal olarak dağılmış veriler üzerinde uygulanabilir (Gegez, 2007, s. 276). Çarpıklık ve basıklık katsayısı değerleri -2 ve +2 arasında olduğunda verilerin normal dağıldığı kabul edilmektedir (George ve Mallery, 2010).

Bağımsız örneklem t testi, iki gruptan oluşan değişkenler arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek için kullanılırken; *tek yönlü varyans analizi* ise üç veya daha fazla gruptan oluşan değişkenler arasındaki farklılıkları tespit etmek amacıyla kullanılan bir analizdir. Bağımsız örneklem t testinde farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için ortalamalara bakılırken, tek yönlü varyans analizinde çoklu karşılaştırma (Post-Hoc) testleri kullanılmaktadır. Post-hoc testini uygulamadan önce, öncelikle gruplar arasındaki varyansların homojenliğini test etmek gerekir (Levene testi). Çalışmada grupların varyansları homojen ise ($p \geq ,05$) Scheffe; varyansları homojen değilse ($p < ,05$) Tamhane’s T2 çoklu karşılaştırma testleri kullanılmıştır. Tamhane’s T2 testi, grupların eşit olmadığı durumlarda ve dikkatli karşılaştırmalar yapmasından dolayı (Hochberg ve Tamhane, 1987); Scheffe yöntemi ise, en esnek ve karşılaştırılacak grup sayılarının çok olması durumunda α hata payını kontrol altında tutabilen ve gruplardaki gözlem sayılarının eşit olması varsayımını dikkate almayan bir test (Scheffe, 1953, 1959) olduğu için tercih edilmiştir.

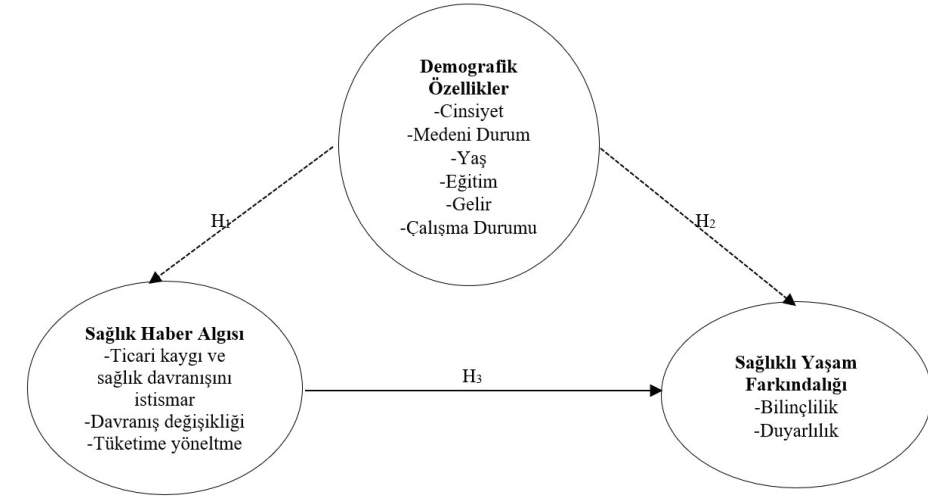
Korelasyon analizi, değişkenler arasındaki doğrusal ilişkinin derecesini ve yönünü açıklayan bir yöntemdir. Araştırmanın bağımlı (sağlıklı yaşam farkındalığı) ve bağımsız değişkenleri (sağlık haber algısı) arasındaki ilişkinin analizinde Pearson (r) korelasyon testi kullanılmıştır. Korelasyon katsayısının 0 ile 0,3 arasındaki değerleri düşük bir ilişkiyi; 0,3 ile 0,7 arasındaki değerleri orta düzeyde bir ilişkiyi ve 0,7 ile 1 arasındaki değerleri ise yüksek bir ilişkiyi göstermektedir (Ratner, 2009, s. 2).

Çoklu doğrusal regresyon analizi, bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapılmaktadır. Öncelikle çoklu regresyon

analizi yapmak için çoklu bağıntı sorununun olup olmadığını tespit etmek gereklidir. Bu nedenle Tolerans değerinin 0,1'in üzerinde, VIF değerlerinin 10'un altında (Hair ve ark., 2010, s. 221) ve değişkenler arası otokorelasyon sorunu olmaması için ise Durbin Watson değerlerinin 1,5-2,5 arasında olması gerekmektedir (Anvar, 2015, s. 730). Ayrıca çalışmada çoklu regresyon analizinde enter metodu kullanılmıştır.

Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Sağlık haber algısının sağlıklı yaşam farkındalığı üzerindeki etkisini incelemek bu araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Araştırmanın bir diğer amacı ise, sağlık haber algısının ve sağlıklı yaşam farkındalığının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğinin tespit edilmesidir. Bu amaçlar doğrultusunda geliştirilen araştırma modeli şu şekildedir:

-----> Araştırmanın değişkenleri ile demografik değişkenler arasındaki farklılıkları ifade etmektedir.

——> Araştırmanın değişkenleri arasındaki etkileri ifade etmektedir.

Şekil 1. Araştırma mantık modeli.

Araştırmanın modeli doğrultusunda oluşturulan hipotezler aşağıdaki gibidir:

H₁: Sağlık haber algısı katılımcıların demografik özelliklerine göre farklılık göstermemektedir.

H₂: Sağlıklı yaşam farkındalığı katılımcıların demografik özelliklerine göre farklılık göstermemektedir.

H₃: Sağlık haber algısının sağlıklı yaşam farkındalığı üzerinde anlamlı bir etkisi

vardır.

H_{3a} : Ticari kaygı ve sağlık davranışını istismara ilişkin sağlık haberlerinin bilinçlilik farkındalığı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3b} : Ticari kaygı ve sağlık davranışını istismara ilişkin sağlık haberlerinin duyarlılık farkındalığı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3c} : Davranış değişikliğine ilişkin sağlık haberlerinin bilinçlilik farkındalığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3d} : Davranış değişikliğine ilişkin sağlık haberlerinin duyarlılık farkındalığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3e} : Tüketime yönelmeye ilişkin sağlık haberlerinin bilinçlilik farkındalığı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi vardır.

H_{3f} : Tüketime yönelmeye ilişkin sağlık haberlerinin duyarlılık farkındalığı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi vardır.

Verilerin Analizi ve Bulgular

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin istatistikî bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 1
Katılımcıların Demografik Özellikleri

Cinsiyet	f	%	Medeni Durum	f	%
Kadın	185	53,9	Evli	136	39,7
Erkek	158	46,1	Bekar	207	60,3
Toplam	343	100	Toplam	343	100
Eğitim	f	%	Yaş	f	%
Lise ve altı	68	19,8	17-25	143	41,7
Önlisans	60	17,5	26-34	94	27,4
Lisans	169	49,3	35-43	52	15,2
Lisansüstü	46	13,4	44 yaş ve üzeri	54	15,7
Toplam	343	100	Toplam	343	100
Çalışma Durumu	f	%	Gelir	f	%
Kamu Sektörü Çalışanı	119	34,7	2500 TL ve altı	144	42
Ev Hanımı	24	7	2501-3500 TL	39	11,4
Özel Sektör Çalışanı	47	13,7	3501-4500 TL	38	11,1
Öğrenci	92	26,8	4501-5500 TL	59	17,2
İşsiz	34	9,9	5501-6500 TL	33	9,6
Diğer (Emekli, esnaf, serbest meslek çalışanı vd.)	27	7,9	6501 TL ve üzeri	30	8,7
Toplam	343	100	Toplam	343	100

Tablo 1'e göre araştırmaya katılanların %53,9'u kadın, %60,3'ü bekar, %49,3'ü lisans mezunu, %41,7'si 17-25 yaş aralığında, %34,7'si kamu sektörü çalışanı ve %42'si 2500 TL ve altı bir gelire sahiptir.

Sağlık Haber Algısı ve Sağlıklı Yaşam Farkındalığı Ölçeklerine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi

Sağlık haber algısı ölçeğine ilişkin KMO ve Bartlett Küresellik Testi ile Açıklayıcı Faktör Analizi sonuçları Tablo 2 ve 3'te gösterilmiştir.

Tablo 2

KMO ve Bartlett Küresellik Testi

Kaiser-Meyer-Olkin Örnekleme Yeterliliğinin Ölçümü		,957
Bartlett'in Küresellik Testi	Ki kare	8953,054
	sd	352
	p	,001

Tablo 2'ye göre, sağlık haber algısı ölçeğinin KMO değeri ,957 bulunmuş ve bu oran örneklem büyüklüğünün faktör analizine uygun olduğunu göstermektedir. Bartlett küresellik testi sonuçları incelendiğinde p değerinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3

Sağlık Haber Algısı Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi (n=343)

Sağlık Haber Algısı Ölçeği	Faktörler			Özdeğer	Varyans (%)	Cronbach Alfa
	1	2	3			
1.Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu				14,297	40,240	,971
SHA19	,906					
SHA18	,894					
SHA25	,857					
SHA15	,855					
SHA22	,850					
SHA16	,845					
SHA23	,845					
SHA17	,844					
SHA21	,822					
SHA13	,776					
SHA8	,730					
SHA12	,699					
SHA26	,686					
SHA6	,649					
SHA24	,631					
SHA14	,610					
2.Davranış Değişikliği Boyutu				3,554	16,242	,871
SHA7		,775				
SHA4		,767				
SHA5		,735				
SHA20		,718				
SHA9		,645				
3.Tüketime Yönelme Boyutu				1,031	16,139	,967

SHA1		,794		
SHA3		,782		
SHA2		,675		
SHA10		,660		
SHA11		,619		
Kümülatif Varyans				72,622
Ölçeğin Genel Cronbach Alfa Değeri				,967

*Olumsuz ifadeler ters kodlanmıştır.

Sağlık Haberleri Algısı ölçeğinin orijinalinde 5 boyut bulunmasına rağmen yapılan açıklayıcı faktör analizi sonucunda *ticari kaygı ve sağlık davranışını istismar, davranış değişikliği* ve *tüketime yöneltme* şeklinde 3 boyut elde edilmiştir. Bu boyutların içeriği şu şekildedir:

Ticari kaygı ve sağlık davranışını istismar boyutu: Bu boyut; ticari kaygı, reyting ve reklam amaçlı, önceden kurgulanmış, gereksiz sağlık hizmetlerinin alınmasına neden olabilecek, hasta ve hasta yakınlarının duygularını istismar eden sağlık haber ve programları ile ilgilidir.

Davranış değişikliği boyutu: Bu boyut, tedavi için gerekli olan ürün veya hizmet alımını özendirme, ilaç kullanma isteğini artırma, ünlü kişiler tarafından kullanılan sağlık ürünlerini alma isteği, sağlıklı yaşam, diyet, kolesterol, estetik operasyonlar, selüloit tedavisi, alternatif tıp, şifalı bitkiler, şifalı taşlar ile ilgili sağlık haber ve programları ile ilgilidir.

Tüketime yöneltme boyutu: Bu boyut, satın alınması düşünülmeyen bir ürün veya hizmetin alınması, ürünün kullanılmaması durumunda kişinin daha sağlıksız olacağını düşündüren, ürün veya hizmetin alınması durumunda daha güzel, mutlu ve sağlıklı olunacağını belirttiği sağlık haber ve programlarıyla ilgilidir.

Elde edilen 3 boyutun toplam varyansı açıklama oranı 72,622'dir. Bu oranın yüksek olması ölçeğin faktör yapısının güçlü olduğunu ifade eder. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda ölçek alt boyutlarından ticari kaygı ve sağlık davranışını istismar boyutunun Cronbach Alfa değeri ,971, davranış değişikliği boyutu Cronbach Alfa değeri ,871 ve tüketime yöneltme boyutu Cronbach Alfa değeri ,967 olarak bulunmuştur. Ayrıca ölçeğin geneline ilişkin Cronbach Alfa değeri ,967 olarak bulunmuş ve ölçeğin oldukça güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sağlıklı yaşam farkındalığına ölçeğine ilişkin KMO ve Bartlett Küresellik Testi ile Açıklayıcı Faktör Analizi sonuçları Tablo 4 ve 5'te ki gibidir.

Tablo 4

KMO ve Bartlett Küresellik Testi

Kaiser-Meyer-Olkin Örneklem Yeterliliğinin Ölçümü		,957
Bartlett'in Küresellik Testi	Ki kare	8746,468
	sd	105
	p	,001

Tablo 4'e göre, Sağlıklı Yaşam Farkındalığı ölçeğinin KMO değeri ,957 olarak bulunmuş ve Bartlett küresellik testinin de anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5

Sağlıklı Yaşam Farkındalığı Ölçeğine İlişkin Açıklayıcı Faktör Analizi (n=343)

Sağlıklı Yaşam Farkındalığı Ölçeği	Faktörler		Özdeğer	Varyans (%)	Cronbach Alfa
	1	2			
1.Bilinçlilik Boyutu			11,957	58,475	,986
SYF11	,896				
SYF12	,893				
SYF9	,889				
SYF10	,884				
SYF8	,882				
SYF13	,868				
SYF6	,866				
SYF7	,853				
SYF5	,843				
SYF15	,776				
SYF14	,744				
2.Duyarlılık Boyutu			1,180	29,106	,941
SYF2		,902			
SYF1		,888			
SYF3		,785			
SYF4		,719			
Kümülatif Varyans				87,581	
Ölçeğin Genel Cronbach Alfa Değeri					,982

15 soruluk Sağlıklı Yaşam Farkındalığı ölçeğine yönelik yapılan faktör analizi sonucunda, orijinalinde 4 boyut olmasına rağmen 2 boyut elde edilmiştir. Bu boyutlar *bilinçlilik* ve *duyarlılık* olarak isimlendirilmiştir. Boyutların içeriği şu şekildedir:

Bilinçlilik boyutu: Bu boyut; hastalık belirtilerini ve olumsuz sağlık davranışlarının vücuttaki etkilerini fark edebilme, duygu ve düşüncelerin sağlık üzerindeki olumsuz etkilerini fark edebilme, dengeli ve düzenli beslenme ile ilgilidir.

Duyarlılık boyutu: Bu boyut; medyada sağlıkla ilgili haberler ve programları izleme, paylaşımları okuma, çevrenin sağlıkla ilgili tavsiyelerini dinleme ile ilgilidir.

Elde edilen boyutların toplam varyansı açıklama oranı %87,581'dir. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda da bilinçlilik boyutunun Cronbach Alfa değeri ,986 ve duyarlılık boyutunun Cronbach Alfa değeri ,941 olarak bulunmuştur. Ayrıca ölçeğin

genelinin Cronbach Alfa değeri ,982 olarak bulunmuş ve ölçeğin oldukça güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Normallik Testi

Çalışmada kullanılacak analiz tekniklerini belirlemek amacıyla veriler normallik sınamasına tabi tutulmuştur. Faktörlere ilişkin sonuçlar aşağıdaki gibidir:

Tablo 6
Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Faktörler	n	Çarpıklık	Basıklık	Min	Maks
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	343	,326	-,812	1,50	4,31
Davranış Değişikliği Boyutu	343	,533	-,746	1,00	5,00
Tüketime Yönelme Boyutu	343	-,127	-,177	1,33	4,33
Bilinçlilik Boyutu	343	-,666	-,910	1,00	5,00
Duyarlılık Boyutu	343	-,144	-1,132	1,00	5,00

Tablo 6'ya göre veriler normal dağılım gösterdiği için verilerin analizinde parametrik testlerden yararlanılmıştır.

Farklılıkları Tespit Etmeye Yönelik Analizler

İnsanların davranışlarını, algılamalarını ve yaşam tarzlarını etkileyen faktörlerin başında demografik özellikler gelmektedir. Hedef kitle ile etkili bir sağlık iletişimi kurulabilmek için bu kitlenin özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Çınar ve ark., 2018, s. 165). Bu nedenle çalışmada sağlık haber algısının ve sağlıklı yaşam farkındalığının hangi profilde yer alan kişilere göre nasıl farklılaştığını belirleyebilmek için sosyodemografik (yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim, meslek, gelir) sorular kullanılmıştır. Bu doğrultuda yapılan bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi sonuçları aşağıdaki gibidir:

Tablo 7
Cinsiyete İlişkin Bağımsız Örneklem T Testi Analiz Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	F	p
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	Kadın	185	2,91	1,10	,092	,762
	Erkek	158	2,95	1,13		
Davranış Değişikliği Boyutu	Kadın	185	2,37	1,04	2,898	,090
	Erkek	158	2,49	1,09		
Tüketime Yönelme Boyutu	Kadın	185	3,00	1,09	1,004	,317
	Erkek	158	3,09	1,14		
Bilinçlilik Boyutu	Kadın	185	3,48	1,30	,267	,606
	Erkek	158	3,15	1,31		
Duyarlılık Boyutu	Kadın	185	3,02	1,22	,166	,684
	Erkek	158	2,86	1,18		

Sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini test etmek için yapılan bağımsız örneklem t testi sonuçlarına göre;

sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığı boyutlarının hiçbirisi cinsiyet bakımından anlamlı bir farklılık göstermemektedir ($p>,05$). Bu sonucun aksine Ertaş ve arkadaşları (2019, s. 724) yaptıkları çalışmada sağlık haber algısı ve cinsiyet arasında anlamlı bir farklılık tespit etmişlerdir. Aydın ve Güner (2021, s. 606) tarafından yapılan çalışmada ise, çalışan kadınların sağlık haber algılarının yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8
Medeni Duruma İlişkin Bağımsız Örneklem T Testi Analiz Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	F	p
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	Evli	136	2,88	1,12	,196	,658
	Bekar	207	2,97	1,10		
Davranış Değişikliği Boyutu	Evli	136	2,58	1,13	6,815	,037
	Bekar	207	2,33	1,00		
Tüketime Yönelme Boyutu	Evli	136	3,02	1,16	,292	,590
	Bekar	207	3,05	1,08		
Bilinçlilik Boyutu	Evli	136	3,32	1,32	,026	,873
	Bekar	207	3,33	1,31		
Duyarlılık Boyutu	Evli	136	3,02	1,20	,122	,728
	Bekar	207	2,90	1,20		

Sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığının medeni duruma göre farklılık gösterip göstermediğini test etmek için yapılan bağımsız örneklem t testi sonucuna göre; *sağlık haber algısı alt boyutlarından davranış değişikliği* boyutu anlamlı bir farklılık göstermektedir. Ortalamalara bakıldığında evli katılımcıların bekarlara göre sağlık haberleri sonucu *davranış değişikliğinin* daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Aydın ve Güner (2021, s. 607) tarafından yapılan çalışmada da evli bireylerin sağlıklı yaşam farkındalık puanlarının bekar bireylerden daha yüksek olduğu ifade edilmiştir.

Tablo 9
Yaş Gruplarına İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	F	p	Farklılık
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	17-25 (A)	143	2,97	,60	1,160	,325	-
	26-34 (B)	94	2,95	,61			
	35-43 (C)	52	2,79	,53			
	44 yaş ve üzeri (D)	54	2,93	,61			
Davranış Değişikliği Boyutu	17-25 (A)	143	2,38	1,03	3,711	,012	D>B
	26-34 (B)	94	2,25	1,03			
	35-43 (C)	52	2,43	1,01			
	44 yaş ve üzeri (D)	54	2,84	1,18			
Tüketime Yönelme Boyutu	17-25 (A)	143	3,05	,54	1,381	,248	-
	26-34 (B)	94	3,10	,47			
	35-43 (C)	52	2,95	,53			
	44 yaş ve üzeri (D)	54	2,98	,48			
Bilinçlilik Boyutu	17-25 (A)	143	3,31	1,28	1,778	,151	-
	26-34 (B)	94	3,22	1,33			
	35-43 (C)	52	3,69	1,18			
	44 yaş ve üzeri (D)	54	3,21	1,28			

Duyarlılık Boyutu	17-25 (A)	143	2,88	1,19	3,755	,011	C>B
	26-34 (B)	94	2,75	1,20			
	35-43 (C)	52	3,42	1,12			
	44 yaş ve üzeri (D)	54	3,00	1,20			

Katılımcıların sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığının yaşa göre farklılık gösterip göstermediğini test etmek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre; *sağlık haber algısının davranış değişikliği boyutu ile sağlıklı yaşam farkındalığının duyarlılık boyutu* bakımından anlamlı bir farklılık bulunmuştur. *Davranış değişikliği* boyutunda farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için yapılan Tamhane's T2 testi sonucuna göre; 44 yaş ve üstü katılımcıların 26-34 yaş aralığındaki katılımcılara göre davranış değişikliğine ilişkin sağlık haberlerine yönelik algıları daha yüksektir. Elde edilen bu sonucun tersine Ertaş ve arkadaşları (2019, s. 724) sağlık haber algısı ile yaş arasında farklılık olmadığını belirtmişlerdir.

Sağlıklı yaşam farkındalığının *duyarlılık* boyutunda farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için yapılan Scheffe testi sonucuna göre; 35-43 yaş aralığındaki katılımcıların 26-34 yaş aralığındaki katılımcılara göre sağlıklı yaşama daha duyarlı oldukları tespit edilmiştir. Bu sonuçla benzer olarak Aydın ve Güner (2021, s. 606-607) yaptıkları çalışmada, 40 yaş üstü bireylerin sağlıklı yaşam farkındalığı alt boyutlarının diğer yaş gruplarına göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Tablo 10
Eğitim Durumuna İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	F	p	Farklılık
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	Lise ve altı (A)	68	2,96	,56	5,064	,002	B>D C>D
	Önlisans (B)	60	3,10	,60			
	Lisans (C)	169	2,94	,61			
	Lisansüstü (D)	46	2,66	,49			
Davranış Değişikliği Boyutu	Lise ve altı (A)	68	2,82	1,09	5,217	,002	A>B A>C A>D
	Önlisans (B)	60	2,26	1,17			
	Lisans (C)	169	2,41	1,02			
	Lisansüstü (D)	46	2,11	,85			
Tüketime Yönelme Boyutu	Lise ve altı (A)	68	3,00	,46	,230	,875	-
	Önlisans (B)	60	3,05	,56			
	Lisans (C)	169	3,06	,52			
	Lisansüstü (D)	46	3,01	,51			
Bilinçlilik Boyutu	Lise ve altı (A)	68	3,11	1,27	7,855	,000	D>A D>B D>C
	Önlisans (B)	60	3,02	1,25			
	Lisans (C)	169	3,31	1,32			
	Lisansüstü (D)	46	4,10	,87			
Duyarlılık Boyutu	Lise ve altı (A)	68	3,07	1,17	1,212	,305	-
	Önlisans (B)	60	2,78	1,24			
	Lisans (C)	169	2,90	1,22			
	Lisansüstü (D)	46	3,17	1,12			

Katılımcıların sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığının eğitim durumuna göre farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek amacıyla yapılan analiz sonuçlarına göre; *sağlık haber algısının ticari kaygı ve sağlık davranışını istismar ile davranış değişikliği* boyutları bakımından anlamlı bir farklılık bulunmuştur. *Ticari kaygı ve sağlık davranışını istismar* boyutunda farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için yapılan Scheffe testi sonucuna göre; önlisans ve lisans mezunlarının lisansüstü mezunlarına göre ticari kaygı ve sağlık davranışını istismara ilişkin sağlık haberlerine yönelik algıları daha yüksektir. *Davranış değişikliği* boyutunda farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için yapılan Tamhane's T2 testi sonucunda; lise ve altı eğitim durumuna sahip kişilerin önlisans, lisans ve lisansüstü mezunlarına göre davranış değişikliğine ilişkin sağlık haberlerine yönelik algıları daha yüksektir. Ertaş ve ark. (2019, s.274) tarafından yapılan çalışmada da sağlık haber algısı ile eğitim durumu arasında farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Sağlıklı yaşam farkındalığının ise bilinçlilik boyutu eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermektedir. *Bilinçlilik* boyutunda farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığını tespit etmek için yapılan Tamhane's T2 testi sonucunda da lisansüstü mezunlarının lise ve altı, önlisans ve lisans mezunlarına göre sağlık bilincinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçla paralel olarak Kocaman ve Telatar (2020, s.504) yaptıkları çalışmada, düşük eğitim düzeyine sahip kişilerin sağlık konusunda bilinç düzeyinin düşük olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 11
Gelir Düzeyine İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	F	p
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	2500 TL ve altı	144	2,93	,59	1,616	,155
	2501-3500 TL	39	3,05	,61		
	3501-4500 TL	38	2,98	,59		
	4501-5500 TL	59	2,85	,63		
	5501-6500 TL	33	3,06	,62		
	6501 TL ve üzeri	30	2,72	,49		
Davranış Değişikliği Boyutu	2500 TL ve altı	144	2,38	,97	1,885	,096
	2501-3500 TL	39	2,48	1,09		
	3501-4500 TL	38	2,04	,91		
	4501-5500 TL	59	2,64	1,31		
	5501-6500 TL	33	2,64	1,03		
	6501 TL ve üzeri	30	2,41	1,06		
Tüketime Yönelme Boyutu	2500 TL ve altı	144	3,04	,52	,939	,456
	2501-3500 TL	39	3,03	,45		
	3501-4500 TL	38	3,12	,60		
	4501-5500 TL	59	3,08	,49		
	5501-6500 TL	33	3,02	,49		
	6501 TL ve üzeri	30	2,87	,52		

Bilinçlilik Boyutu	2500 TL ve altı	144	3,39	1,25	1,592	,162
	2501-3500 TL	39	3,01	1,35		
	3501-4500 TL	38	3,15	1,36		
	4501-5500 TL	59	3,39	1,32		
	5501-6500 TL	33	3,12	1,35		
	6501 TL ve üzeri	30	3,77	1,07		
Duyarlılık Boyutu	2500 TL ve altı	144	2,91	1,14	1,017	,407
	2501-3500 TL	39	2,71	1,11		
	3501-4500 TL	38	2,86	1,28		
	4501-5500 TL	59	3,09	1,35		
	5501-6500 TL	33	2,91	1,27		
	6501 TL ve üzeri	30	3,28	1,09		

Katılımcıların sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığının gelir düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre; hiçbir boyut anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bu sonucun tersine Ertaş ve arkadaşları (2019, s. 724) yaptıkları çalışmada sağlık haber algısı ve gelir arasında anlamlı bir farklılık olduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 12

Çalışma Durumuna İlişkin Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Değişkenler	Gruplar	N	Ort.	Standart Sapma	F	p	Farklılık
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	Kamu Sektörü Çalışanı(A)	119	2,85	,60	1,561	,171	-
	Özel Sektör Çalışanı (B)	47	3,07	,60			
	Ev Hanımı (C)	24	2,91	,64			
	Öğrenci (D)	92	2,89	,56			
	İşsiz (E)	34	3,08	,65			
	Diğer (F)	27	3,00	,54			
Davranış Değişikliği Boyutu	Kamu Sektörü Çalışanı(A)	119	2,55	1,15	1,674	,140	-
	Özel Sektör Çalışanı (B)	47	2,46	1,06			
	Ev Hanımı (C)	24	2,69	1,12			
	Öğrenci (D)	92	2,36	,98			
	İşsiz (E)	34	2,04	,92			
	Diğer (F)	27	2,30	,99			
Tüketime Yönelme Boyutu	Kamu Sektörü Çalışanı(A)	119	2,98	,54	1,464	,201	-
	Özel Sektör Çalışanı (B)	47	3,05	,49			
	Ev Hanımı (C)	24	3,03	,47			
	Öğrenci (D)	92	3,03	,53			
	İşsiz (E)	34	3,25	,06			
	Diğer (F)	27	3,05	,52			
Bilinçlilik Boyutu	Kamu Sektörü Çalışanı(A)	119	3,47	1,29	2,171	,057	-
	Özel Sektör Çalışanı (B)	47	2,92	1,29			
	Ev Hanımı (C)	24	3,21	1,41			
	Öğrenci (D)	92	3,54	1,18			
	İşsiz (E)	34	3,12	1,38			
	Diğer (F)	27	3,33	1,27			

Duyarlılık Boyutu	Kamu Sektörü Çalışanı(A)	119	3,18	1,25	2,531	,029	-
	Özel Sektör Çalışanı (B)	47	2,66	1,14			
	Ev Hanımı (C)	24	3,03	1,38			
	Öğrenci (D)	92	2,99	1,07			
	İşsiz (E)	34	2,54	1,16			
	Diğer (F)	27	2,70	1,19			

Katılımcıların sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığının çalışma durumuna göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla yapılan tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre; sağlık haber algısı çalışma durumuna göre anlamlı bir farklılık göstermemekteyken *sağlıklı yaşam farkındalığının duyarlılık boyutu* bakımından farklılık bulunmuştur. Fakat Scheffe testi sonuç vermediği için farklılığın hangi gruplardan kaynaklandığı tespit edilememiştir. Varyans analizi sonuçları ile çoklu karşılaştırma testlerinin sonuçları arasında bazen bu şekilde çelişkili durumlar ortaya çıkabilmektedir. Bunun sebebi olarak; grup sayısının çok olması, gruplardaki gözlem sayısının çok farklı olması, varyans analizi p değerinin ,05'e yakın çıkması gibi unsurlar sayılabilir. Bu durumda varyans analizi sonucu geçersiz kalır (Centro De Ayuda Xlstat, 2021, GraphPad, 2021). Dolayısıyla sağlıklı yaşam farkındalığı çalışma durumuna göre farklılık göstermemektedir şeklinde ifade edilebilir.

Korelasyon Analizi

Sağlık haber algısı ile sağlıklı yaşam farkındalığı arasındaki ilişkinin tespitine yönelik korelasyon analizi sonuçları Tablo 13'teki gibidir:

Tablo 13
Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5
(1)Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	-				
(2)Davranış Değişikliği Boyutu	-,455**	-			
(3)Tüketime Yönelme Boyutu	,436**	-,425**	-		
(4)Bilinçlilik Boyutu	-,839**	,400**	-,504**	-	
(5)Duyarlılık Boyutu	-,619**	,566**	-,537**	,771**	-

** Correlation is significant at the ,01 level (2-tailed).

Yapılan korelasyon analizi sonucunda, *ticari kaygı ve sağlık davranışını istismara ilişkin sağlık haberleri ile bilinçlilik* boyutu arasında negatif ve yüksek bir ilişki, *duyarlılık* boyutu ile negatif ve orta düzeyde bir ilişki vardır. *Davranış değişikliğine ilişkin sağlık haberleri ile bilinçlilik ve duyarlılık* boyutları arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişki vardır. *Tüketime yönelmeye ilişkin sağlık haberleri ile bilinçlilik ve duyarlılık* boyutları arasında negatif ve orta düzeyde bir ilişki vardır.

Korelasyon analizi ile değişkenler arasında ilişkinin gücü ve yönü belirlendikten sonra bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni etkileme durumu için regresyon analizleri yapılmıştır.

Çoklu Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Sağlık haber algısı boyutlarının sağlıklı yaşam farkındalığı üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapılan çoklu regresyon sonuçları Tablo 14 ve 15'teki gibidir.

Tablo 14
Bilinçlilik Farkındalığına İlişkin Çoklu Regresyon Analiz Tablosu

Bağımsız Değişkenler	Standartlaştırılmış Beta Değerleri	p	F	Model (p)	Doğrusallık İstatistikleri	
					Tolerans Değeri	VIF Değeri
Sabit		,000	302,708	,000		
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	-,774	,000			,721	1,387
Davranış Değişikliği Boyutu	-,027	,407			,729	1,371
Tüketime Yönelme Boyutu	-,178	,000			,745	1,342
R ² :,728 Düzeltilmiş R ² :,726 Durbin Watson:2,117						

Sağlık haber algısının sağlıklı yaşam farkındalığı alt boyutlarından *bilinçlilik farkındalığı* üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapılan çoklu doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre; *ticari kaygı ve sağlık davranışını istismara ilişkin haberler* ile *tüketime yöneltmeye* ilişkin haberlerin *bilinçlilik* farkındalığı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisi varken ($p = ,000 < ,05$) davranış değişikliğine ilişkin haberlerin anlamlı bir etkisi yoktur ($p = ,000 > ,05$). Dolayısıyla H_{3a} ve H_{3e} hipotezleri kabul edilirken H_{3c} hipotezi reddedilmiştir. Sağlık haber algısının *bilinçlilik* farkındalığını açıklama oranı ise %72,6'dır.

Tablo 15
Duyarlılık Boyutuna İlişkin Çoklu Regresyon Analiz Tablosu

Bağımsız Değişkenler	Standartlaştırılmış Beta Değerleri	p	F	Model (p)	Doğrusallık İstatistikleri	
					Tolerans Değeri	VIF Değeri
Sabit		,068	128,474	0,000		
Ticari Kaygı ve Sağlık Davranışını İstismar Boyutu	-,380	,000			,721	1,387
Davranış Değişikliği Boyutu	,288	,000			,729	1,371
Tüketime Yönelme Boyutu	-,249	,000			,745	1,342
R ² :,532 Düzeltilmiş R ² :,528 Durbin Watson:2,013						

Sağlık haber algısının *duyarlılık boyutu* üzerindeki etkisini test etmek için yapılan regresyon analizine göre; *ticari kaygı ve sağlık davranışını istismara ilişkin haberler* ile *tüketime yöneltmeye* ilişkin haberler *duyarlılık* farkındalığı üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahipken *davranış değişikliğine* ilişkin haberler *duyarlılık* farkındalığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla H_{3b} , H_{3d} ve H_{3f} hipotezleri kabul edilmiştir. Ayrıca sağlık haber algısının *duyarlılık* boyutunu açıklama oranı %52,8'dir.

Sonuç ve Öneriler

İnsanların sağlıklı bir yaşam tarzını benimsemesi ve farkındalıklarının artması için sağlık haberleri çok önemli araçlardır. Sağlık haberlerinin bireylerin sağlık hizmeti alımı, sağlık ürünü kullanımı ve yaşam kalitesinin yükseltilmesi gibi konularda önemli derecede etkisi bulunmaktadır. Bu bağlamda sağlık haber algısının sağlıklı yaşam farkındalığı üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Çalışma kapsamında yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgular şu şekildedir:

Sağlık haber algısının *ticari kaygı ve sağlık davranışlarını istismar ile tüketime yönelme* boyutlarının sağlıklı yaşam farkındalığının *bilinçlilik ve duyarlılık boyutları* üzerinde negatif ve anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu bulguları dolaylı şekilde destekleyici çalışmalar mevcuttur. Dutta-Bergman (2004), Dutta ve Feng (2007), Basu ve Dutta (2008) tarafından yapılan çalışmalarda; sağlık bilincine sahip bireylerin kendi sağlıklarını yönetme sorumluluğunu alma olasılıklarının daha yüksek olduğu ve bunun da sağlığı geliştirici davranışlara katılım düzeyleri ile ilişkili olduğu belirtilmiştir. Sağlık bilinci ve duyarlılığı yüksek kişilerin sağlık bilgisi arama, yanlış ve gereksiz ürün veya tedavilerden uzak durma, sağlık ile ilgili konulara daha duyarlı yaklaşma, sağlığı geliştirici davranışların farkında olma ve geleceklere dahil etme olasılıkları daha yüksektir (Dutta-Bergman, 2006; Hong, 2010; Kaskutas ve Greenfield, 1997). Dolayısıyla sağlık haberlerinin sağlık uzmanlarının desteği olmadan yapılması, haberlerin ticari kaygı taşıması ve doğruluğu kesinleşmemiş sağlık haberlerinin yayılması gibi durumlar insanların sağlığını tehdit etmektedir (Yardan ve ark., 2018). Çünkü bireyler zaman zaman sağlık haberlerinden öğrendikleri tedavileri uygulamakta ve gereksiz ürünleri satın almaktadır. Sağlıkla ilgili eksik veya yanlış bilgi verilmesinin bedeli bir insanın sağlığını ya da hayatını kaybetmesi ile sonuçlanabilir. Bu nedenle sağlık haberleri, toplumun sağlık ürünlerini kullanımı, sağlık hizmetlerinden yararlanması ve yaşam kalitesi gibi konularda önemli derecede etkiye sahiptir. Son yıllarda insanların sağlık konusundaki bilinç düzeyleri artmış ve sağlık konusunda daha dikkatli ve hassas davranmaya özen göstermeye başlamışlardır.

Araştırmadan elde edilen bir diğer bulguda, sağlık haber algısının *davranış değişikliği boyutunun* sağlıklı yaşam farkındalığının *duyarlılık boyutu* üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğudur. Bu sonuca benzer çalışmalar literatürde mevcuttur. Iversen ve Kraft (2006), sağlık bilinci yüksek bireylerin sağlığı geliştirici davranışlarda bulunma olasılıklarının daha yüksek olduğunu tespit etmişlerdir. Scharrer (2008, s. 291) çalışmasında; haberlere yönelik yüksek algıya sahip kişilerin haberlere karşı duyarlılığının da daha yüksek olduğunu belirtmiştir. Fernandez ve arkadaşları (2019, s. 12) ise yaptıkları çalışmada, bireylerin sağlıklı yaşama yönelik farkındalığı arttıkça daha etkili davranış değişikliklerinin olduğunu tespit etmişlerdir. İletişim araçları, insanların sağlık algılarını etkileme potansiyeline sahiptir ve davranış değişikliğine neden olmaktadır. Sağlıklı yaşam için dengeli ve sağlıklı yiyecekler tüketmek, günlük

egzersizler yapmak ve yeterli uyumak gibi konular çok önemlidir. Bu konularda insanların sorumluluk duygusunu geliştirmek, bilinç düzeyini artırmak ve farkındalık oluşturmak için çeşitli iletişim araçları kullanılmaktadır. Dolayısıyla sağlık haberleri insanların sağlıklı yaşam farkındalığı ve sağlıklı yaşam tarzına sahip olabilmeleri için önemli araçlardır.

Araştırmanın bir diğer amacı da sağlık haber algısı ve sağlıklı yaşam farkındalığının demografik özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmektir. Bu doğrultuda yapılan bağımsız örneklem t testi ve tek yönlü varyans analizi sonucunda; evli bireylerin bekarlara, yaşça daha büyük olanların gençlere, lise ve altı eğitim düzeyine sahip olanların önlisans, lisans ve lisansüstü mezunlarına göre *davranış değişikliğine* ilişkin *sağlık haberlerine yönelik alguları* daha yüksektir. Bu sonuç Yalçinkaya ve arkadaşları (2005, s. 409); Kahraman ve arkadaşları (2015, s. 94); Yanık ve Noğay (2017, s. 173); Ertaş ve arkadaşları (2019, s. 723) ve Aydın ve Güner (2021, s. 606-607) tarafından yapılan çalışmaların bulguları ile benzerlik göstermektedir. Aynı zamanda mevcut çalışmada; önlisans ve lisans mezunlarının lisansüstü mezunlarına göre *ticari kaygı ve sağlık davranışını istismara ilişkin sağlık haberlerine yönelik alguları* daha yüksektir. Bu sonuçla benzer olarak Ertaş ve arkadaşları (2019, s. 274) yaptıkları çalışmada, sağlık haber algısı ile eğitim durumu arasında farklılık tespit etmişlerdir.

Sağlıklı yaşam farkındalığı ise; yaş ve eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir. 35-43 yaş aralığındaki katılımcıların 26-34 yaş aralığındakilere göre *sağlıklı yaşama daha duyarlı* oldukları tespit edilmiştir. Aynı zamanda lisansüstü mezunlarının lise ve altı, önlisans ile lisans mezunlarına göre *sağlık bilinci ve sorumluluğunun* daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulguları destekleyici çalışmalar literatürde mevcuttur. Ramachandran, Wu ve arkadaşları (2016, s. 341) yaptıkları çalışmada sağlıklı yaşam davranışının yaşa göre farklılık gösterdiğini vurgulamışlardır. Kolaç ve arkadaşları (2018, s. 267) tarafından yapılan çalışmada eğitim düzeyinin sağlıklı yaşam farkındalığını etkilediği; Kocaman ve Telatar (2020, s. 504) tarafından yapılan çalışmada da düşük eğitim düzeyine sahip kişilerin sağlık konusunda farkındalık ve bilinç düzeyinin düşük olduğu belirtilmiştir.

Elde edilen bulgular doğrultusunda genel olarak sağlık haberlerinin sağlıklı yaşam farkındalığı üzerinde etkisinin olduğu söylenilebilir. Fakat bu etkiyi daha fazla artırabilmek için şu önerilerde bulunulabilir:

- Sağlık gibi hayati derecede öneme sahip bir konuda sağlık habercilerinin daha özenli davranması gerekmektedir.
- İnsanların duygularını istismar edip sağlığını tehlikeye atacak hiçbir ürünün satın alınması önerilmemelidir.

- Sağlık haberleri mutlaka profesyonel destek alınarak yapılmalıdır.
- İnsanlara güvenilir, anlaşılabilir bilgiye ulaşma ve sağlık okuryazarlık düzeyini iyileştirme fırsatları sunulmalıdır.
- Sağlık kampanyaları düzenlenerek insanların bilinç ve farkındalık düzeyi artırılmalıdır.
- Hem kitle iletişim araçları hem de sosyal medyada sunulan sağlık ile ilgili haberlerde doğru ve güvenilir içerikler oluşturulmalıdır.
- Sağlık haberleri ile toplumun sağlık farkındalığı artırmalı ve sağlıklı yaşam tarzını benimsemiş insanların sayısı artırılmalıdır.

Bu araştırmanın en önemli kısıtı verilerin kısa bir zaman dilimi içerisinde toplanmasından dolayı küçük bir örnekleme ulaşılmış olması ve anket uygulamasının online link üzerinden yapılmış olmasıdır. Araştırmanın daha uzun bir zaman dilimi, daha büyük bir örneklem temelinde tekrarlanarak ve farklı analiz yöntemleri kullanılarak yapılması sonuçların karşılaştırılması açısından anlamlı olacaktır. Araştırmanın bir diğer kısıtı ise nicel analiz yöntemlerinin kullanılmasıdır. Yapılacak çalışmaların nitel bakış açısıyla kurgulanarak yapılması daha betimleyici sonuçlar elde edilmesi açısından önemli olabilir. Bu kısıtlara rağmen yerli ve yabancı literatürde doğrudan bu konuyu ele alan bir çalışmaya rastlanılamamıştır. Yapılan çalışmalarda genellikle sağlık ile ilgili yapılan haberlerin doğruluğu, sayısı, içerikleri, uygulanan sağlık kampanyaları, sağlık bilgisi aramada kullanılan iletişim araçları gibi konular ele alınmıştır. Bu nedenle çalışmanın mevcut literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda ise, sağlık haberlerinin sağlıklı yaşam tarzı üzerine etkileri veya sağlıklı yaşam farkındalığının aracılık rolü ile ilgili çalışmalar yapılabilir.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için etik komite onayı Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Sosyal ve Beşeri Bilimler Kurulu'ndan alınmıştır (Tarih: 04.12.2020 No: 60263016-050.06.04-E.494571).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Ethics Committee Approval: This study was approved by the Sivas Cumhuriyet University Scientific Research and Publication Ethics Social and Human Sciences Committee (Date: 04.12.2020 No: 60263016-050.06.04-E.494571).

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Abdi, H. (2003). Factor rotations in factor analyses. In M. Lewis-Beck, A. Bryman, & T. Futing (Eds.), *Encyclopedia of social sciences research methods* (pp. 1–8). Sage.
- Anvar, M. (2015). Data health assurance in social and behavioral sciences research. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 4(4), 725–736.
- Ardıç Çobaner, A. (2018). Bir sağlık iletişimi kampanyası geliştirmek: Sağlık Bakanlığı'nın tütün karşıtı kampanyası üzerine bir analiz. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 808–823.
- Arnett, J. J. (1994). Are college student adults? Their conceptions of the transition to adulthood. *Journal of Adult Development*, 1, 154–168.
- Arnett, J. J. (2004). *Emerging adulthood: The winding road from the late teens through the twenties*. Oxford University Press.
- Avcı, İ., & Sönmez, M. F. (2013). Sağlık iletişimi bağlamında bireylerin televizyonda yayınlanan sağlık programlarını izleme alışkanlıkları ve motivasyonları: Elazığ örneği. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 2(2), 119–138.
- Aydın, A., & Güner, Ö. (2021). Çalışan kadınlarda pandeminin ruhsal etkileri ve sağlıklı yaşam farkındalığı. *TJFMPC*, 15(3), 602–609.
- Basu, A., & Dutta, M. J. (2008). The relationship between health information seeking and community participation: The roles of health information orientation and efficacy. *Health Communication*, 23(1), 70–79.
- Baran, Z. (2021). Sağlık turizmi işletmelerinde banket yönetimi ve organizasyonu. Ş. Karaca (Ed.), *Multidisipliner yaklaşımla sağlık turizmi içinde* (s. 373–398). Nobel Yayın.
- Birsen, Ö., & Öztürk, Ş. Y. (2011). Tüketim kültürü çerçevesinden sağlık haberleri. *Akademik Bakış Dergisi*, 26, 1–21.
- Boztepe Taşkıran, H., & Yıldız, E. (2019). Sağlığa ilişkin risklerin önlenmesi bağlamında sağlık iletişimi kampanyalarının ve yeni medyanın rolü. *Dördüncü Kuvvet Uluslararası Hakemli Dergisi*, 2(2), 111–133.
- Casero-Ripollés, A. (2020). Impact of Covid-19 on the media system. Communicative and democratic consequences of news consumption during the outbreak. *El profesional de la información*, 29(2), e290223.
- Centro De Ayuda Xlstat. (2021). *How to interpret contradictory results between Anova and multiple pairwise comparisons?* <https://help.xlstat.com/s/article/how-to-interpret-contradictory-results-between-anova-and-multiple-pairwise-comparisons?language=es>
- Cooper, B. E. J., Lee, W. E., Goldacre, B. M., & Sanders, T. A. B. (2011). The quality of the evidence for dietary advice given in UK national newspapers. *Public Understanding of Science*, 21(6), 664–673.
- Çapar, H., & Çakmak, C. (2019). Halk sağlığı bilgi kaynağı olarak gazeteler: Sağlıkla ilgili haberlerin analizi. *Sağlık Akademisyenleri Dergisi*, 6(1), 25-33.
- Çerçi, Ü. Ö., Canöz, N., & Canöz, K. (2020). Covid-19 krizi döneminde bilgilenme aracı olarak sosyal medya kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 44, 184–198.
- Çıkrıkçı Işık, G., Aytaç, H., Çevik, Y., Emektar, E., & Balıkçı, H. (2019). The impact of social media news on the health perception of society, *Annals of Medical Research*, 26(11), 2573–2580.
- Çınar, F., Şengül, H., Çapa, H., Çakmak, C., & Bilge, Y. (2018). Sağlık haberleri algısı: Bir ölçek geliştirme çalışması. *JAREN*, 4(3), 164–171.

- Dutta, M. J. & Feng, H. (2007). Health orientation and disease state as predictors of online health support group use. *Health Communication*, 22, 181–189.
- Dutta-Bergman, M. J. (2004). Health attitudes, health cognitions, and health behaviors among internet health information seekers: Population-based survey. *Journal of Medical Internet Research*, 6(2), e15. <https://doi.org/10.2196/jmir.6.2.e15>
- Dutta-Bergman, M. J. (2006). A formative approach to strategic message targeting through soap operas: Using selective processing theories. *Health Communication*, 19, 11–18.
- Ertaş, H., Kıraç, R., & Ünal, S. (2019). Halkın sağlık haberleri algı düzeylerinin incelenmesi. 3. *International 13. National Congress on Health And Hospital Administration* içinde (s. 723–734). Sakarya.
- Fernandez, K., Kharkwal, K.C., Afrose, T., Habib, N., & Das, S. (2019). Individual's awareness of healthy lifestyle: A cross sectional study of a rural community in Kedah, Malaysia. *Journal of Biomedical Sciences*, 6(2), 12–18.
- Ferreira, G. B., & Borges, (2020). Media and misinformation in times of Covid-19 how people informed themselves in the days following the portuguese declaration of the state of emergency. *Journal Media*, 1, 108–121.
- Gay, L. R., Mills, G. E., & Airasian, P. (2009). *Educational research: Competencies for analysis and applications*. Merrill.
- Gegez, E. (2007). *Pazarlama araştırmaları*. Beta Yayınevi.
- George, D., & Mallery, M. (2010). *SPSS for windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update*. Pearson.
- Graphpad. (2021). *If one-way ANOVA overall has $P > 0.05$, is it possible for all the multiple comparisons tests to be "not significant"? What about the opposite? If the overall P is less than 0.05, must at least one multiple comparison test be "significant"?* <https://www.graphpad.com/support/faqid/1081/>
- Hair, J., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7th ed.). Pearson Education International.
- Haslam, K., Doucette, H., Hachey, S., MacCallum, T., Zwicker, D., Smith-Brilliant, M., & Gilbert, R. (2019). YouTube videos as health decision aids for the public: An integrative review. *Canadian Journal of Dental Hygiene*, 53(1), 53–68.
- Hochberg, Y., & Tamhane, A. C. (1987). *Multiple comparison procedures*. John Wiley & Sons Press.
- Hong, H. H. (2010). *Communicating medical advances in television health news: THE influence of a human interest frame on audiences' cognitive and emotional responses* (Doctoral dissertaiton). University of Missouri-Columbia.
- Iversen, A. C., & Kraft, P. (2006). Does socio-economic status and health consciousness influence how women respond to health related messages in media? *Health Education Research*, 21, 601–610.
- Jamieson, S. (2004). Likert scales: How to (ab)use them. *Medical Education*, 38(12), 1217–1218.
- Kahraman, G., Baş, T., & Akbolat, M. (2015). Obeziteye yönelik tutum ve inançların geliştirilmesinde sağlık programlarının etkisi. *Acıbadem Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(2), 89–98.
- Kartal, N., & Erigüç, G. (2018). Sağlık iletişiminde bir unsur olarak sosyal medya: Bir sosyal içerik platformundaki sağlık haberlerinin incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 569–587.

- Kaskutas, L. A., & Greenfield, T. K. (1997). The role of health consciousness in predicting attention to health warning messages. *American Journal of Health Promotion, 11*, 186–193.
- Kaya, A. (2019). Health, news and ethical principles. *Journal of Human Sciences, 16*(2), 477–492.
- Kocaman, T., & Telatar, B. (2020). Yetişkinlerde beden kitle indeksine göre sağlıklıyla ilgili yaşam kalitesinin, sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının ve zayıflama girişimlerinin değerlendirilmesi. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care, 14*(4), 497–506.
- Koçak, A., & Bulduklı, Y. (2010). Sağlık iletişimi: Yaşlıların televizyonda yayınlanan sağlık programlarını izleme motivasyonları. *Selçuk İletişim Dergisi, 6*(3), 5–17.
- Kolaç, N., Balcı, A.S., Şişman, F. N., Ataçer, B. E., & Dinçer, S. (2018). Health perception and healthy lifestyle behaviors in factory workers. *Medical Journal of Bakirkoy, 14*(3), 267–274.
- Lau, A. Y. S., Gabarron, E., Fernandez-Luque, L., & Armayones, M. (2012). Social media in health—what are the safety concerns for health consumers? *Health Information Management Journal, 41*(2), 30–35.
- Levinson, D. J. (1986). A conception of adult development. *American Psychology, 41*, 3–13.
- Maden, S. (2020). Covid-19 salgını ve sağlık haberciliği: Prof. Dr. Erkan Yüksel ile söyleşi. *Etkileşim Dergisi, 3*(6), 205–213.
- Moorhead, S. A., Hazlett, D. E., Harrison, L., Carroll, J. K., Irwin, A., & Hoving, C. (2013). A New Dimension of Health Care: Systematic Review of the Uses, Benefits, and Limitations of Social Media for Health Communication. *Journal of Medical Internet Research, 15*(4), e85. <https://doi.org/10.2196/jmir.1933>
- Öğüt Yıldırım, P. (2017). Türkiye’de sağlık haberciliğinin tarihsel gelişimi. *Atatürk İletişim Dergisi, 14*, 5–25.
- Özel Hastaneler Yönetmeliği. (2021, Mayıs). *Resmi Gazete*. <https://www.mevzuat.gov.tr>
- Özer, E., & Yılmaz, N. (2020). Sağlıklı yaşam farkındalığı: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Dergisi, 3*(1), 47–60.
- Öztürk, G., & Öymen, G. (2014). Sağlık iletişimde sosyal medya kullanımının stratejik önemi: Türkiye’de kalp sağlığı ile ilgili kâr amacı gütmeyen kuruluşlar üzerine bir değerlendirme. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi, 3*, 109–132.
- Peksoy Kaya, S., & Kaplan, S. (2020). Hemşirelik öğrencilerinde COVID-19 pandemisi farkındalıklarının ve sağlık davranışlarının sağlık okuryazarlığı ile ilişkisinin değerlendirilmesi. *Head, 17*(4), 304–311.
- Ramachandran, H., J., Wu, V. X., He, H., Jiang, Y., & Wang, W. (2016). Awareness, knowledge, healthy lifestyle behaviors, and their correlates to coronary heart disease among working women in Singapore. *Heart & Lung, 45*(4), 341–349.
- Ratner, B. (2009). The correlation coefficient: Its values range between +1/–1, or do they? *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing, 17*, 139–142.
- Rice, R. E. (2006). Influences, usage, and outcomes of internet health information searching: Multivariate results from the pew surveys. *International Journal of Medical Informatics, 75*(1), 8–28.
- Richard, A. J., & Dean W. W. (2007). *Applied multivariate statistical analysis*. Pearson Education Publications.
- Roscoe, J. T. (1975). *Fundamental research statistics for the behavioral sciences* (2nd ed.). Holt Rinehart and Winston.

- Scharrer, E. (2008). Media exposure and sensitivity to violence in news reports: Evidence of desensitization? *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 85(2), 291–310.
- Scheffe, H. (1953). A method of judging all contrasts in the analysis of variance. *Biometrika*, 40, 87–104.
- Scheffe, H. (1959). *The analysis of variance*. John Wiley Press.
- Sezgin, D. (2011). Yaşam tarzı önerileri bağlamında sağlık haberlerinin analizi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 52–78.
- Sungur, S., Yücel, E., Metintaş, S., & Önsüz, M. F. (2020). Yüksek tiraj yapan yerli ve yabancı internet gazetelerinin koronavirüs hastalığı ile ilgili haber içeriklerinin incelenmesi. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*, 5, 47–60.
- Şahinoğlu, S., & Baykara, Z. (2011). Bir gazetenin sağlık haberlerinin sağlık/hastalık kavramı çerçevesinde incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 1(2), 11–15.
- Şener, E., & Samur, M. (2013). Sağlığı geliştirici bir unsur olarak sosyal medya: Facebook'ta sağlık. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2(4), 508–523.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics* (5th ed.). Allyn and Bacon.
- Umunç, C. (2020). Yemek ve sağlık programlarında katılımcı ve takipçi yorumlarının sağlıklı beslenme farkındalığı açısından incelenmesi. *Erciyes İletişim Dergisi*, 7(2), 1263–1284.
- Ünal, R., & Taylan, A. (2017). Sağlık iletişiminde yalan haber-yanlış enformasyon sorunu ve doğrulama platformları. *Atatürk İletişim Dergisi*, 14, 81–100.
- Verhaag, M. L. (2014). *Social media and healthcare- hype or future?* (Master's thesis, University of Twente, Netherlands).
- Yalçınkaya, M., Gök, Ö. F., & Yavuz, K. A. (2007). Sağlık çalışanlarında sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının değerlendirilmesi. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 6, 409–420.
- Yanık, A., & Noğay, N. H. (2017). Sağlık çalışanlarında sağlıklı yaşam biçimi davranışlarının değerlendirilmesi. *Fırat Tıp Dergisi*, 22(4), 167–176.
- Yardan, T., Dikmetaş Yardan, E., & Bölükbaşı, F. B. (2018, Ekim). Toplumun sağlık haberciliği konusundaki algı, tutum ve davranışları. *Uluslararası Sosyal & Hukuk Çalışmaları Kongresi* içinde (s. 17–27). Samsun.
- Yüksel, E., Kaya, A., & Kaya, A. (2016). What the media and health professions think about the health content of media. *The power of the media in health communication*. Routledge.

Gündelik Hayat Sosyolojisinin İki Kutbunda Süreklilik: Michel De Certeau'nun Dipnotundaki Henri Lefebvre

Mustafa Ertürk¹

Öz

Henri Lefebvre ve Michel de Certeau'nun gündelik hayat yaklaşımları, bugün hala sosyal bilimlerde en baskın iki paradigma olmaya devam ediyor. Gündelik hayat sosyolojisinin iki önemli figürü olarak Lefebvre ve de Certeau'nun metodolojik araçları, kaynakları, entelektüel bagajları ve ulaşmayı hedefledikleri menzil birbirinden farklıdır. Aralarındaki tüm bu farklılıklara rağmen her ikisinin de gündelik hayata ilişkin açtığı uzun soluklu kavramsallaştırmaların sürekliliği, gündelik hayat sosyolojisine ilişkin önemli bir perspektifi çerçevelemenin imkânını sunmaktadır. Bu çalışmanın hareket noktasını oluşturan Lefebvre'den önemli ölçüde yararlanan de Certeau'nun gündelik hayat çalışmasında kendisinden yalnızca bir kez bahsettiği bir dipnottur. Söz konusu dipnottan hareketle her iki düşünürün gündelik hayat çalışmasını birlikte okumak de Certeau'nun gündelik hayat teorisinde Lefebvre'nin gündelik hayat eleştirilerinin çarpıcı bir biçimde izini sürme imkânı verir. Lefebvre ve de Certeau'nun teorilerinin karşılaştırılması ve eklektik bir uyarlamasından öte, her iki düşünürün gündelik hayat yaklaşımlarını birlikte okuma denemesi olan bu çalışmada, gündelik hayatın sorunsallaştırılma biçiminin iki düşünür arasındaki sürekliliği kavramsal izlek üzerinden takip edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Lefebvre • de Certeau • Gündelik hayat • Kavramsal süreklilik • Strateji • Taktik • Moment

Continuity at the Two Poles of Everyday Life Sociology: Henri Lefebvre in the Footnote of Michel De Certeau

Abstract

Henri Lefebvre's and Michel de Certeau's approaches to everyday life continue to remain the two most dominant paradigms in today's social sciences. As two distinguished figures of everyday life sociology, Lefebvre's and de Certeau's methodological tools, sources, and intellectual backgrounds as well as the scope they purposed to reach differ from each other. Despite all these differences, the area where their long-term conceptualizations of everyday-life theory intersect offers an opportunity to frame an important perspective on everyday life sociology. De Certeau, who significantly benefitted from Lefebvre, only mentioned Lefebvre once in a footnote on his study of everyday life, a footnote that makes up the starting point of this study. By drawing from this footnote, studying the everyday life works of two thinkers together conspicuously allows the everyday life critiques of Lefebvre to be traced in de Certeau's everyday life theory. This study is an attempt to study the everyday life approaches of both thinkers together beyond an eclectic adaptation of the theories of Lefebvre and de Certeau and follows the continuity of the ways the two thinkers problematized everyday life using their conceptual trajectory.

Keywords: Lefebvre • de Certeau • Everyday life • Conceptual continuity • Strategy • Tactic • Moment

1 Mustafa Ertürk, (Dr.), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, YTB, Ankara, Türkiye. Eposta: erturkmustafa1@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-7172-7133

Atf: Erturk, M. (2021). Gündelik hayat sosyolojisinin iki kutbunda süreklilik: Michel De Certeau'nun dipnotundaki Henri Lefebvre. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 319-350. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0094>

Extended Summary

As a concept that has emerged within modernity, everyday life has had a relatively short intellectual history. The early foundations of the concept of everyday life can be ascertained in the late 19th and early 20th centuries alongside the initial experiences of the modern world. With their two different intellectual traditions, Lefebvre's and de Certeau's everyday life studies have had substantial impacts on the social sciences, particularly on sociology.

Sheringham (2000, pp. 190–191) stated Lefebvre's ideas related to everyday life to have significantly influenced de Certeau's arguments regarding everyday practices. Similarly, Gardiner (1995, p. 109; 2016, p. 216) also pointed out that de Certeau had extended and deepened the original insights previous thinkers had developed about everyday life, in particular Lefebvre. Despite de Certeau having had created his theory of everyday life by making use of Lefebvre's extensive legacy (McHoul & Miller, 1998, p. 11), a recent English translation of Lefebvre's everyday life studies has created a serious impediment in understanding Lefebvre's stringent relationship with de Certeau's work (Sheringham, 2006, p. 7). De Certeau's everyday life theory can be understood best when explored in connection with what has been inherited from Lefebvre's views on everyday life (Sheringham, 2006, p. 8).

A footnote in a book from de Certeau is the only clear sign identifying the place Lefebvre's legacy had on everyday life, and this footnote has generated the core inquiry of this study. In the annotation added strategically to the Introduction to *The Practice of Everyday Life*, de Certeau (2008, p.48) concisely states Lefebvre's work to have been a “fundamental source” for his exploration. De Certeau's equivocal organizing of the footnote also serves to conceal the degree and scope of Lefebvre's influence on de Certeau's thought and caused the continuity and intersections of the everyday life theory between the two thinkers to be overlooked.

Lefebvre's analysis is concerned with showing that what everyday life is must no longer be “disdained” or considered an “insignificant residue” (Lefebvre, 2015, p. 17). This leftover residue and disdain Lefebvre mentioned also reappear as the key problem permeating de Certeau's everyday life theory. The question of how one can explore ordinary practices without disregarding their irreducible properties also constitutes the central problem of de Certeau's work. Lefebvre and de Certeau treated the study of everyday life as the study of what they called the residuum of higher activities and the uncanny ordinary against the heroes of the grand narratives (Courpasson, 2017). As such, Lefebvre's and de Certeau's intentions were to reverse the coeval perception of the unappreciated value of everyday life (Paterson, 2006, p. 7) that was prevalent in their time in favor of the ordinary and the residuum.

A tenacious defiance always is found in the everyday life that has been planned and directed by technocratic and bureaucratic systems that never succeed in organizing

everyday life completely (Lefebvre, 2013, p. 73). Despite all the efforts of the discipline, the cracks and spaces of this structure never completely close, and ordinary men in everyday life try to enlarge these cracks and spaces and pass through the fractures. Thus, a well-organized discipline is disrupted by a constant split and gap in everyday life, and these cracks and gaps replace the creative potential everyday life has. Where de Certeau's discovery regarding the starting point and gateway from Lefebvre's legacy on everyday life passes to Certeau's ideas on everyday life is in how he tried to look through the cracks and spaces of everyday life at the ordinary people who are assumed to be passive and under the discipline of the control mechanisms of everyday life. Thus, de Certeau aligns with Lefebvre once again in his questioning of the creativity and power of everyday life and the potential that this creativity reveals in the context of the image of residuum and escape of the uncanny ordinary from the discipline. The idea of hidden creative potential in everyday life is central to Certeau's work, as in Lefebvre.

The continuity of the conceptual stage that was built upon the theoretical structure for the purpose of transforming disciplined everyday life also reappears in de Certeau's (2008) conceptualization of tactic and strategy, the principal points of his everyday life theory. For Lefebvre (2013, p. 146), the reality of the everyday realm involves tactics, and the everyday life that has been transformed during the historical process can be investigated at the "level of tactics, forces, and their relations." The idea that everyday life can be identified at the levels of tactics and power relations would also have fundamental importance in de Certeau's exploration of everyday life (Sheringham, 2006, p. 152). De Certeau distinguished between strategy and tactic, describing them based on power relations as Lefebvre had done. However, de Certeau (2008, p. 114) made a nuanced intervention on Lefebvre's conceptualization of strategy and tactics, clearly positioning tactics against strategy in favor of the ordinary man, or common hero. Tactics are the "art of the weak" and are based on tricking, just as the art of guile involves sensing the opportunities a particular occasion provides. One must very precisely and scrupulously use the cracks conjunctures open under the powerful supervision of a certain dominion. As such, tactics actualize in the form of seizing opportunity (p. 55). Throughout *The Practice of Everyday Life*, tricking and opportunity are two leitmotif concepts allied with the antilogy between tactics and strategy.

Defined by de Certeau as the primary source of tactics, opportunity not only reveals the continuity of the moment and occasion when considered alongside Lefebvre's theory of moment (Scott, 2009, p. 31) but also discloses the affinity between tactics and the theory of moments. De Certeau's approach bases the relationship of tactics with time in the context of moment of opportunity, which overlaps with Lefebvre's concept of moment. Lefebvre considers the theory of moments as the fundamental source of the necessary transformation and renewal in everyday life. Moments, which refer to the totality of the brief possibilities of everyday life that emerge, tires of time

and become clear “points of rupture” based on the misery of everyday life (Harvey, 2014, p. 424). Lefebvre (2003, p. 170) emphasized moments to not form a closed list despite being limited in number and to be among the moments such as love, play, rest, and knowledge “because there is nothing preventing the invention of new moments.” Moment arises from everyday life, is fed from everyday life and is explored as a potential in a vague ambiguous and raw form (Lefebvre, 2013, p. 374). De Certeau’s approach bases the relationship of tactics with time in the context of the concept of the moment of opportunity and overlaps with Lefebvre’s concept of moments. Moments and opportunities are two concepts two thinkers described with different words, two sides of the same coin. De Certeau associated the movement of tactics in time with the concepts of *kairos* [opportunity, moment, right point in time] (de Certeau, 2008, p. 123) and *métis* (p. 55). Throughout his work, de Certeau referred to *métis* [practical intelligence] to demonstrate the dynamic intelligence that underlies the cunning and tricks of tactical practices. Lefebvre defined moments in relation to the festive (Lefebvre, 2013, p. 379). Moments with intense euphoria will ensure the transition from misery of everyday life to the festive by imposing brand new social forms onto everyday life (Law, 2014, p. 204). In de Certeau’s thinking, festival is substituted by *kairos*, whereas Lefebvre connected moments to the festive.

The conformity to the conceptual grid that forms the theoretical constructs of everyday life for Lefebvre and de Certeau indicates the points of intersection and insistent continuity of both thinkers’ approaches in many respects. To emancipate the ordinary man from an everyday life dominated by the subordination of power, de Certeau attempted to discover a creative potential in everyday life by following the pioneering corpus of Lefebvre, as de Certeau stated in his footnote. Despite the differences in focusing on the potential of everyday practices, de Certeau’s theoretical narrative points to the continuity of the conceptual setting found in Lefebvre’s project, which de Certeau recreated by breaking ties from Marxist premises and scope.

Gündelik Hayat Sosyolojisinin İki Kutbunda Süreklilik: Michel De Certeau'nun Dipnotundaki Henri Lefebvre

Gündelik hayat, modernite ile birlikte ortaya çıkan bir kavram olarak görece kısa bir düşünsel tarihe sahiptir. Kavramın erken dönem temelleri modern dünyanın ilk deneyimleri ile birlikte on dokuzuncu yüzyılın sonu yirminci yüzyılın başlarında görülür. Gündelik hayatın muştusunu Walter Benjamin, Edmund Husserl, George Simmel gibi düşünür ve filozoflar ile Charles Baudelaire, Marcel Proust ve James Joyce gibi modern edebiyatçılar vermiştir. Baudelaire tarafından keşfedilen Paris'in modernist analizleri, Benjamin'in çalışmalarında sıkça görülen Frankfurt Okulu'nun Marksist kültürel temaları (Beck ve Purcell, 2015, s. 1) ve Simmel'in kent ve kültür kavramlaştırılmaları gündelik hayata ilişkin erken dönem analizlerin dağılık bir spektrumuna işaret eder. Gündelik hayat kavramının, sosyoloji başta olmak üzere kültürel çalışmalar, medya çalışmaları ve tüm beşerî bilimlerde önemli bir teorik sorun olarak ortaya çıkması (Epstein, 2008, s. 476) ve özellikle sosyolojide yaygın ilgi ve kabul görmeye başlaması için yıllarca olgunlaşması gerekmiştir.

Sosyolojide mikro teoriye dahil edilebilecek yaklaşımların öncüsü sayılan Harold Garfinkel'in etnometodolojisi ve Erving Goffman'ın dramaturjik yaklaşımı insanların toplumsal dünyalarını nasıl anlamlandırdıklarına ve inşa ettiklerine dair sorgulama bağlamında gündelik hayatın sosyolojisine katkı sunmuş (Yoka ve Paschalidis, 2015, s. xii) olsa da gündelik hayatın sorunsallaştırılması ve bir araştırma nesnesi olarak kapsamlı analizi İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Fransa'da¹ gelişmiştir (Moran, 2005, s. 18). Gündelik hayatın genelde akademik dünyaya özeldir ise sosyoloji disiplinine dahil oluşunda iki Fransız düşünürün-Henri Lefebvre (1901-1991) ve Michel de Certeau (1925-1986)-katkısı oldukça önemlidir (Derry ve Parrot, 2013, s. 6; Ebrey, 2016, s. 161). Savaş sonrası dönemin gündelik hayat evrenini araştırmalarının merkezine yerleştiren bu iki entelektüel (Lazzarinia, 2016, s. 256) öncülüğünde gündelik hayat üzerine tartışmaların Fransa'da ortaya çıkmasıyla birlikte kavramın akademik çalışmalara oldukça hızlı bir şekilde girişi gerçekleşmiştir (Schneider, 2010). Lefebvre ve de Certeau'nun çalışmalarına ulaşıncaya kadar, 'gündelik' kavramının spesifik bir sorun olarak ortaya çıkmaması (Highmore, 2002a, s. 32) gündelik hayatın kuramsallaştırılma sürecinde her iki düşünürü kilit figür haline getirmiştir.

De Certeau'nun selefi Lefebvre, kavram üzerinde yaklaşık elli yıla yayılan yoğun bir emek harcar. Üç cilt halinde (sırasıyla 1947², 1961 ve 1981) *Gündelik Hayatın*

1 Fransız geleneğinin gündelik hayata akademik ilgisinin başlangıç noktası *Annales* dergisiyle ilişkili Lucien Febvre, Robert Mandrou, Fernand Braudel ve Guy Thuillier v.b. tarihçilerin çalışmalarıdır (Dant, 2003, s. 71). Fransız düşünce geleneğinde gündelik hayatın savaş sonrası gelişimine işaret eden bir çalışma için bknz; *Utopia and Everyday Life in French Social Thought* (Gardiner, 1995).

2 Giriş alt başlığı ile yayınlanan *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin ilk cildinin 1958 yılındaki ikinci baskısına Lefebvre yaklaşık orijinal eserin uzunluğunda bir *Önsöz* ekler. Bu durumun nedenini Highmore (2002b), gündelik hayattaki güncel dönüşümü yakalamak için bir girişim olarak açıklar. Söz konusu *Önsöz*, Lefebvre'nin gündelik hayat teorisini anlamak için kilit role sahiptir (Gardiner, 2016, s. 111).

Eleştirisi üst başlığı altında yayınlanan seri ve ikinci cilt ile üçüncü cilt arasında kaleme alınan *Modern Dünyada Gündelik Hayat* (1968) ve son olarak *Ritimanaliz* (1992) çalışmaları gündelik hayatın düzenli bir süreklilik içinde tüm yönleriyle kuramsallaştırılmasına yönelik çabanın ürünüdür. De Certeau, öğrencileri Luce Giard ve Pierre Mayol ile birlikte üç yıl süren bir kamu araştırması sonucu gündelik hayata ilişkin fikirlerini *Gündelik Hayatın Keşfi* başlıklı iki ciltlik çalışmasının ilk cildinde sunar. Bir kamu araştırması olarak başlayan de Certeau'nun gündelik hayat çalışması, her ne kadar bir tür kültür politikasının belirlenimine katkı sağlamak amacına matuf olarak programlanmış olsa da bu programdan naif bir biçimde sapmayla gündelik hayat pratiklerinin özgün bir biçimde kavramsallaştırılmasına ilişkin teorik yönelimi de bünyesine katar.

İlgili literatürde genelde Lefebvre ile de Certeau'nun gündelik hayat düşüncelerindeki temel farklılık üzerinde durulmuştur (Gardiner, 2016). Bu farklılığın temel nedeni ise Lefebvre'nin gündelik hayat teorisinin Marksist temellendirmelere yaslanan politik düzeyden hareketle kurgulandığı ve politik bir devrime yönelik olarak analiz edildiği, oysa bir teolog ve tarihçi olan ve Marksist düşünceye mesafesi ile bilinen de Certeau'nun teorisinin politik unsurlar içerse de ideolojik bağlanma ve hedef içermediği görüşünde somutlaşır. Bu durum, her iki düşünürün kavramsallaştırmaları, yönelimleri, yaklaşım yöntemleri ve ulaştıkları sonuçların iki farklı zıt/karşıt kutbu temsil ettiğine ilişkin değerlendirmelerin gündelik hayat literatüründe geniş bir biçimde yer bulmasına neden olmuştur (Gardiner, 2016; Roberts, 2013; Schilling, 2009; Sheringham, 2000; Sheringham, 2006; Hoa, 2014). Oysa Lefebvre ve de Certeau'nun gündelik hayat teorilerini yalnızca politik yönelimler, kapsam ve sonuçlar açısından analiz etmek, paylaştıkları daha üretken yakınlığın dikkatlerden kaçırılması anlamına gelir (Highmore, 2002a, s. 150). Lefebvre'nin fikirlerinin gündelik hayat konusunda kendisinden sonraki pek çok düşünürü etkilediğini belirten Sheringham (2000) de Certeau'nun argümanlarında da oldukça yoğun bir biçimde yer aldığını vurgular (s. 190-191). Benzer şekilde Gardiner de Certeau'nun Lefebvre başta olmak üzere kendinden önceki düşünürlerin gündelik hayatla ilgili geliştirdikleri özgün fikirleri orijinal bir biçimde genişletmiş ve derinleştirmiş olduğunu belirtir (1995, s. 109; 2016, s. 216). De Certeau, Lefebvre'nin geniş mirasından yararlanarak gündelik hayat kuramını inşa etmiş (McHoul ve Miller, 1998, s. 11) olsa da Lefebvre'nin gündelik hayat çalışmalarının bütünsel olarak İngilizceye oldukça geç aktarımı, O'nun gündelik hayata ilişkin düşüncesinin de Certeau'nun çalışmasıyla gerçek ilişkisinin anlaşılmasının önünde

ciddi bir engel oluşturmuştur (Sheringham, 2006, s. 7).³ De Certeau'nun gündelik hayat pratikleri en doğru şekilde Lefebvre'nin gündelik hayat mirasıyla bağlantılı olarak incelendiğinde anlaşılabilir (Sheringham, 2006, s. 8) ve Lefebvre'nin gündelik hayata ilişkin eleştirel mirasının gündelik hayatın pratiklerindeki ütöpic ve politik bağlanımlarından arındırılmış görünümünün ufuk açıcı bir versiyonu de Certeau'nun teorisinde okunabilir.

Gündelik hayat üzerine çalışan akademisyenler (Gardiner, 2016; Highmore, 2002a; Sheringham, 2006; McHoul & Miller, 1998; Fiske, 2011; Brewer, 2010) tarafından Lefebvre ve de Certeau'nun arasındaki sürekliliğe/mirasa işaret edilmiş olsa da Lefebvre'den de Certeau'ya tevarüs eden kavramların literatürde detaylandırılarak kavramsal düzlemde bütünlüklü bir biçimde ele alınmadığı görülmektedir. Bu çalışmanın hareket noktasını oluşturan söz konusu mirasın de Certeau'nun gündelik hayat teorisindeki belirleyiciliği ve yerine ilişkin tek açık gösterge olan de Certeau'nun eserindeki bir dipnottur. Lefebvre'nin gündelik hayat çalışmalarından önemli ölçüde yararlanarak gündelik hayat yaklaşımını oluşturmasına rağmen de Certeau, Lefebvre'den yalnızca bir kez bu dipnotta söz eder ve *Gündelik Hayatın Keşfi*'nin Giriş bölümünde yer alan söz konusu dipnotta, kısaca Lefebvre'nin çalışmalarının, kendi düşüncesi için “temel bir kaynak” olduğunu belirtir (2008, s. 48). Fakat de Certeau, Lefebvre'nin düşüncesinin hangi kısımlarını kullandığını ve kendi çalışmasını ne ölçüde etkilediğini açıklamaz ve eseri boyunca Lefebvre'ye başkaca referans vermez. Dipnot, stratejik bir biçimde de Certeau'nun araştırma projesinin tamamını özetlemek için kullandığı “anti-disiplin” kelimesinden sonra yerleştirilmiştir. Dipnotun de Certeau tarafından bu şekilde genel ve muğlak bir biçimde düzenlenmesi de Certeau'nun Lefebvre'nin düşüncesinden etkilenme düzey ve boyutunun saklanmasına hizmet ederek iki düşünür arasındaki süreklilik ve kopuş noktalarını gözlerden kaçıtır.

3 Lefebvre'nin *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin Fransa'da 1947'de yayımlanan birinci cildi İngilizce olarak 1991'de, 1961 tarihli ikinci cildi 2002'de ve 1981 tarihli üçüncü cildi ise 2006'da yayımlanır. Oysa, de Certeau'nun gündelik hayat modeli, 1950'ler ve 1960'larda Fransızcası yayımlanan gündelik hayatla ilgili çalışmaları ancak 1990 ve 2000'lerde İngilizceye çevrilen Henri Lefebvre'nin eserlerini aşarak, Anglo-Amerikan akademik dünyada gündelik hayatın teorisi olarak görünür (Roberts, 2013, s. 12). De Certeau'nun Kuzey Amerika bağlantıları sayesinde, çalışmaları hızla İngilizceye çevrildiği (Sheringham, 2006, s. 8) anda kültürel çalışmalarda büyük bir yankı uyandırmıştır (During, 2005, s. 29). De Certeau'nun çalışmasının İngilizce çevirisi ve onun Anglo-Amerikan akademisinde coşkulu bir şekilde karşılanması, Henri Lefebvre'nin eserlerinin kademeli olarak İngilizce konuşulan ülkelerde yayınlanmasına yol açan bir süreci harekete geçirmiştir (Sayeau, 2013, s. 7). Gardiner (2016), Lefebvre'nin çalışmalarının İngilizce konuşulan dünyaya geç girişini eleştirel Marksizm'e bağlılığından ödün vermemesi ve ütopyacı özgürlük fikirlerindeki ısrarından kaynaklandığını iddia eder (s. 108). Bununla birlikte, 1970'ler ve 1980'lerde Anglo-Amerikan sosyal bilimlerinin yapısalılık, yapısalı Marksizm ve daha sonra postyapısalcılığa yönelik değişken ilgisi ile Lefebvre'nin yapısalı ve postyapısalcı eğilimlerin en tutarlı ve ateşli eleştirmenlerinden biri olarak konumlanması arasındaki gerilim, O'nun bu dönemde İngilizce konuşulan dünyadaki marjinal statüsüne katkıda bulunmuştur (Butler, 2012, s. 20). Tim Dant (2003) ise Lefebvre'nin “sinir bozucu bir şekilde muğlak ve rabatasız yazan” bir düşünür olarak eserlerinin “okuyucuyu yorucu” olduğu yönündeki algının gelişmesine yönelik katkısının geç tanınmasında bir diğer etken olduğunu düşünür (s. 74).

Lefebvre ile de Certeau arasında herhangi bir temas, aralarında gerçekleşen yazışmaya ilişkin bir bilgi ve belge literatürde yer almamaktadır. Bununla birlikte, uzun soluklu düşünsel yaşamı boyunca Lefebvre hiçbir eserinde de Certeau'ya açık veya üstü örtük bir biçimde herhangi bir atıfta bulunmaz. Her iki düşünürün gündelik hayat çalışmalarının açtığı uzun soluklu temellendirmelerin kesiştiği alan, gündelik hayat sosyolojisine ilişkin önemli bir perspektifi çerçevelemenin imkânını sunmaktadır. Bu imkân Lefebvre'nin gündelik hayatın eleştiri versiyonunu de Certeau'nun perspektifiyle okumanın öğretici olabileceği (Michael, 2006, s. 26) düşüncesinde somutlaşır. Bu çerçevede de Certeau'nun gündelik hayat teorisi Lefebvre'nin gündelik hayat eleştirilerinin çarpıcı bir biçimde pratikler üzerinden izini sürme imkânını verir.

Lefebvre ve de Certeau'nun gündelik hayat yaklaşımlarının eklektik bir uyarlamasından öte, birlikte okuma denemesi olan bu çalışma, gündelik hayatın bir eleştiri pratiği olarak işe koşulma biçiminin birleşme ve gerilim düzeylerinde takip edilerek bu iki miras bağlamında gündelik hayatın bir eleştiri pratiğine dönüşüm temellerine işaret etmek üzere iki düşünür arasındaki hem yakınlık hem de antipati düzeyinde seyreden paradoksal dizgenin aynı zamanda bir sürekliliğe içkin olduğunu ve bu sürekliliği kavramsal izlek üzerinden ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Bu çerçevede, Lefebvre ve de Certeau'nun geniş ve detaylı gündelik hayat kuramları arasındaki kavramsal sürekliliğin izlerini takip etmeyi kolaylaştırmak amacıyla gündelik hayatın değeri, “arta kalan tortu” ve “sıradan insan”; gündelik hayatın modern dünyanın disiplin mekanizmasında bir özgürleşim imkanı olarak ele alınma potansiyeli, “aralık/çatlaklar”; gündelik hayatın disiplin ve anti-disiplin mekanizması düzleminde işleyen dualitesi, “taktikler/stratejiler” ve gündelik hayatı yönlendiren disiplin mekanizmasının özgürleşim anları, “moment” ve “metis” kavramlarını sorunsallaştıran alt başlıklarda analiz edilmiştir.

“Arta Kalan Tortu” Olarak Gündelik Hayatın “Tekinsiz Sıradan” Kahramanı

Lefebvre ve de Certeau'nun gündelik hayata düşünsel dünyada bir yer tahsis etme girişimi, aralarındaki kavramsal sürekliliğe ilişkin ilk ipuçlarının bulunabileceği yerdir. Sorusallaştırmaya çalıştıkları gündelik hayata entelektüel ve akademik bir meşruiyet sağlama çabası olarak okunabilecek bu girişim, mevcut disiplin alanlarında ve entelektüel dünyada düşünülme ve analize değer bulunmayan “sıradan olanın” ve “sıradan insanın “yeni” bir yaklaşımla “değerlendirilmesidir”. Bu “değerlendirme” girişimi, gündelik hayatı “indirgenemez arta kalan” olarak (Roberts, 2013, s. 90) tanımlamaya çalışan Lefebvre ve de Certeau'ya gündelik varoluş alanını gündelik hayatı deneyimleyen “sıradan insan” adına “kurtarmak” (Dant, 2003, s. 75) genişliğini sunar.

Gündelik Hayatın Eleştirisi'nden en çok alıntılanan pasajda (Hoa, 2014, s. 56) Lefebvre (2012) gündelik hayatı, tanımlı uzmanlıkların yüksek faaliyetler olarak yapılandırdığı tüm etkinlik ve ürünler dışarda bırakıldığında geriye “kalan şey”le tanımlanan “tortusal artık” olarak açıklar (s. 102). Bu bağlamda gündelik hayat, “yüksek denen işlevlerin (okumak, yazmak, yargılamak ve değerlendirmek, tasarlamak, yönetmek vb.) bölünmesi ve programlı bir şekilde zamana paylaştırılması” (Lefebvre, 2015, s. 93) sonucu “arta kalan bir tortu” olarak görülen şeydir (Lefebvre, 2007, s. 26). “Bu faaliyetler karşısında gündelik hayat öncelikle *olumsuz olarak* tanımlanır. İnsandan ve insanlıktan son derece uzmanlaşmış meşguliyetleri düşünce yoluyla (bir tür soyutlamayla) çıkartalım, geriye ne kalır? Görünüşte çok cılız bir tortu.” (Lefebvre, 2012, s. 91). Platon ve Aristoteles'ten bu yana düşüncenin, kendisini gündelik olanın üzerinde konumlandırmasının ve onu değerlendirme dışı bırakmasının (Lefebvre, 1988, s. 78) nedeni olarak bu tortunun cılız ve sıradan görünümü modern edebiyatla bozulur. Lefebvre, gündelik hayatın modern edebiyatta beklenmedik bir şekilde James Joyce'un *Ulysses*'i ile aniden belirivermesini önemli bir gelişme olarak not eder (Lefebvre, 1971, s. 2). Gündelik hayatın modern bir romanda tüm yönleriyle metne, yazıya taşınması “sıradan olan” ve “arta kalan tortu”yu bir anlatı biçiminde olsa bile ciddiye almanın işaretidir. Bu işaret Lefebvre için bir model oluşturur. Bu yüzden Lefebvre, hem Marx'ın ölümünün yüzüncü yılında yazdığı bir metinde (1988, s. 79), hem de *Modern Dünyada Gündelik Hayat* çalışmasının girişinde (Lefebvre, 1971, s. 2) kendisinin gerçekleştirmeye çalıştığı şeyi edebiyatta James Joyce'un *Ulysses*'de başardığına işaret eder. “*Ulysses*, sıradan bir adamın hayatındaki yirmi dört saattir” (Lefebvre, 1988, s. 79). Ve bu yirmi dört saatlik anlatı “gündelik hayatın her yönünü anonimlikten birbiri ardına kurtarır” (Lefebvre, 1971, s. 2). Modern anlatının edebiyatta yaptığını Lefebvre eleştirel kuramında yapmayı denemeye girişir. Lefebvre'nin gündelik hayat analizi, gündelik hayatın, arta kalan “önemsiz bir kalıntı”, “aşağılanan” cılız bir tortu, “hor görülen” bir sıradanlık olmadığını (Lefebvre, 2015, s. 17) gösterilmesine hizmet eder. Bu “arta kalan” ve “sözde çok cılız tortu” Lefebvre'nin gündelik hayat incelemesinin “gizli zenginliği” olarak muştulanır (Lefebvre, 2012, s. 91).

Gündelik hayata için bu gizli zenginliğin serbest bırakılması ve keşfedilmemiş içeriğinin değerlendirilmek üzere ortaya çıkarılması nihai hedeftir (Lefebvre, 2015, s. 22). Bu bağlamda, Lefebvre, uzmanlaşmış güçlerin gündelik hayat evreninden daha gerçek ve daha hakiki, daha evrensel bir dünyayı şiirsel olarak yaratmak için “tortular”ın devşirilmesini teklif eder (Lefebvre, 2016, s. 11);

Analiz sayesinde, bütün ayrı, yüksek, uzmanlaştırılmış, yapılandırılmış faaliyetler çıkarılıp atıldığında “kalan şey”le tanımlanan tortusal anlamda, gündelik hayat bütünlük olarak tanımlanır. Uzmanlaşmaları ve teknikleri içinde ele alınan yüksek faaliyetler kendi aralarında ‘teknik bir boşluk’ bırakırlar ve bunu da gündelik hayat doldurur. (Lefebvre, 2012, s. 102).

Gündelik hayatın bütünlüğü, gündelik hayatın bütün faaliyetlerle derin ilişkisinden kaynaklanır; o, tüm faaliyetler için buluşma zeminidir, bağdır ve ortak alandır (Lefebvre,

2012, s. 102-103). Lefebvre, toplumsal analiz için gündelik hayatı merkezi konuma getirirken, “deneyimin göz ardı edilen ve eklemlememiş yönlerini tüm faaliyetler arasında birleştirici unsur olarak algılamaktadır” (Hoa, 2014, s. 57). Çünkü, gündelik hayat tüm mütevazılığıyla “kısımları ve parçaları belirli bir zaman kullanımı içinde, kuşkuya meydan vermeyecek bir biçimde birbirlerine bağlanan şeydir” (Lefebvre, 2007, s. 35). Yüksek faaliyetler olarak tanımlanan şeylerin ne kadar kalıntısı, artığı varsa onlara atılım sağlamak üzere onların her birini birbirine raptederek ortak bir zemin, alan oluşturur (Lefebvre, 2013, s. 18). Hem bir sonuç hem de ortak bir zemin olarak bu “tortu ürün” ancak tüm faaliyetlerin bütünlüğünde kavranabilir (Lefebvre, 2013, s. 18). Bu bütünlük anlayışı, gündelik hayatın, sözde yüksek faaliyet ve deneyimler adına değersizleştirilebilecek ya da görmezden gelinebilecek bir şey olamayacağını (Lefebvre, 2013, s. 31-2) göstergesidir. Bu sözde yüksek faaliyetler, gündelik hayatın içindeki pratiklerde tohumlanır (Lefebvre, 2013, s. 52). Sonuç ve ortak zemin olarak gündelik hayatın, yani “tortu-ürün”ün, bu faaliyetlerin toplamına hiçbir biçimde indirgenememesi nedeniyle (Lefebvre, 2015, s. 17-18) toplumsal pratiklerin yüksek düzeyinde ortaya çıkan her şey, “kendi hakikatini gündelik hayatın içinde göstermelidir.” (Lefebvre, 2013, s. 53). Gündelik hayatın içinde kendi hakikatini analiz edilebilir biçimde gösteren en yalın gerçeklik ise “sıradan insanın” toplumsal ve tarihsel gerçekliğidir. Lefebvre’ye göre, toplumun gündelik hayatını tarif ve analiz eden; onu dönüştürmenin yollarını gösteren Marksizm gündelik hayatın toplumsal ve tarihsel gerçekliğinin bütünüyle bilgisini içerir (2012, s. 152). Marksizm, toplumun ayrıntısı içinde gündelik hayatı sadece keşfetmek ve eleştirmekle yetinmeyip “bireyden topluma, bireysel ölçekten ulusal ve toplumsal ölçüğe (ve tersine) rasyonel bir entegrasyon” (Lefebvre, 2012, s. 153) becerisine sahiptir. Bu vurgu, “sıradan insan”ın gündelik hayat pratiğini kolektif bir mücadele bağlamında yeniden çerçeveselendirilmesi; bir tür evrensel olana yükseltilmesi anlamına gelir (Hoa, 2014, s. 55).

Schilling (2003), Lefebvre’nin çalışmasının üst başlığında kullanılan “eleştiri” tamlamasının türetilmesi ve etkileri farklı olan iki eleştiriye izin verdiğini belirtir (s. 30). İlki kökleri ilk çağ felsefesinde yatan gündelik hayatın din, sanat ve felsefe gibi yüksek insan faaliyetlerinden ayrıştırılarak değersizleştirilmesine ilişkin dolaylı eleştiri iken, ikincisi bu eleştirinin hızlıca diyalektik bir tersine çevirme hareketi ve soyutlama ile “arta kalan” durumundaki gündelik hayatın bizatihi kendisinin “üstün faaliyetler”in ve bu üstün faaliyetlerin ürettiği şeylerin eleştirisine dönüştürülmesidir (Schilling, 2003, s. 31). Bu eleştiri, gündelik hayata “itibarının iadesi” (Lefebvre, 2012, s. 133) anlamını taşır. Uzmanlaşmış bilgiyle aşağılanan sıradanın, tuhaf görünümünün tuhaf bir biçimde tekinsiz olarak geri dönüşü (Sheringham, 2006, s. 229). Tekinsizlik, gündelik hayatın bir tortu ve sıradan olarak politik, ekonomik ve bilimsel alanlarının kendine yönelik bakışını sürekli olarak merkezsizleştiren ele geçmez muğlaklığında saklıdır (Derry ve Parrot, 2013, s. 7).

Lefebvre'deki “arta kalan tortu” ve “sıradan olan” de Certeau'nun çalışmasına nüfuz eden temel sorun olarak tekrar karşımıza çıkar. Bu bağlamda, indirgenemez olan özellikleri göz ardı edilmeden “sıradan” gündelik hayat pratiklerinin nasıl keşfedilebileceğine ilişkin soru (Geldof, 1997, s. 32) Lefebvre'de olduğu gibi de Certeau'nun da çalışmasının kalkış noktasını oluşturur. De Certeau, çalışmasını “*sıradan insanın sıradan alışkanlık, tutum ve uygulamalarının*” (de Certeau, 2008, s. 41) anlatımı olarak takdim etmekle kalmaz, eserini “sıradan insana” adar (de Certeau, 2008, s. 65). De Certeau'nun bu ithafının ardında sıradan insanın pratiklerini “yeniden ezber etme”ye ve keşif olarak incelenen bu pratiklerin keşif sürecinin bir değişkeni haline getirilmesine (de Certeau, 2008, s. 42) yönelik tutkulu bir empati yer alır. Bu empati gündelik hayatın kuramsallaştırılmasının tüm aşamalarına yayılmış bir biçimde, sıradan olanın anlatımında somutlaştırılır. Mevcut bilimsel uzmanlıkların “geri kalanında” (de Certeau, 2008, s. 73) yer alan sıradan insana “söz hakkı vermek” araştırmanın en belirgin niyetlerinden birini oluşturur (Giard, 2008, s. 31). De Certeau'nun kendi ifadesiyle araştırmasını damgalayan Robert Musil'in “vasıfsız adamı”, Freud'un sıradan insanı olarak konumlanan “anti-kahraman” (de Certeau, 2008, s. 61) figürüdür. Gündelik hayatın “adı sanı bilinmeyen” (de Certeau, 2008, s. 53) modernliğin büyük anlatılarının anti-kahramanı olarak bu “sıradan insan”, sıradan pratikler dolayımıyla de Certeau'nun teorisinde “herkesin ortak kahramanı” (de Certeau, 2008, s. 65) olarak resmedilir.

Lefebvre ve de Certeau gündelik hayatın incelenmesini sözde yüksek faaliyetlerden “arta kalanın” ve büyük anlatıların sözde kahramanlarına karşı “tekinsiz sıradanın” incelenmesi olarak ele alarak (Courpasson, 2017), gündelik hayatın değerine ilişkin mevcut algıyı tersine çevirmeyi (Paterson, 2006, s. 7) denemektedirler. Bu çerçevede, Lefebvre gibi de Certeau da “analiz veya yorum” dan sonsuza kadar kaçan (Knott, 2015, s. 48) ve bilinçli bir biçimde analiz ve yorumun dışarısında bırakılan gündelik hayatı gün ışığına çıkararak onun sıradanlığına ilişkin mevcut anlayışı eleştirel bilgi seviyesine yükseltmeyi amaçlar (Gardiner, 2016, s. 21). Gündelik hayatın eleştirel bir bilgi seviyesine yükseltilmesine, sıradan olanın analiz ve yoruma açılmasına olanak sağlayacak olan kapının anahtarını ise Lefebvre ve de Certeau, modern dünyanın anlatılarında, edebiyatta- Lefebvre (*Ulysses*), de Certeau (*Niteliksiz Adam*)- bulurlar.

Her iki düşünürün süreklilik içinde gündelik hayatı başlı başına bir problem olarak sorunsallaştırmaları ve bu sorunsallaştırmanın her ikisinde de -“sıradan insan” ve “gündelik deneyim” dolayımıyla-bir eleştiri pratiği olarak gerçekleştirilmesi (Gardiner, 2016, s. 21), kültürel ve toplumsal teorinin yakın tarihinin en merkezi sorusu olan disiplin/anti-disiplin ve/veya tahakküm/direnış karşıtlığına gündelik hayat penceresinden bir yönelimi de ifade etmektedir (Highmore, 2002b, s. 5). Bu yönelimin motivasyonu ise gündelik hayatın sıradanlığının soyut anlamda “sıradan” olamayacağı, aksine her zaman önemli disiplin örgütlenmeleri, güç yapıları ve ideolojik çerçevelere içkin

olduğu düşüncesidir (Sayeau, 2013, s. 8). Gündelik hayat Lefebvre ve de Certeau'nun elinde, disiplin toplumunun sıradan olan dolayımında eleştiriye maruz kaldığı verimli topraklardan birine dönüşmüştür (Lazzarinia, 2016, s. 256). Bu bağlamda, Lefebvre ve de Certeau'nun çalışmaları bir 'arta kalan tortu' ve 'sıradanlık' olarak gündelik hayatın süreklilik ve tekrarında fark edilemeyen ama önemli dönüşümler için bir alan olduğu düşüncesinden (Moran, 2005, s. 164) hareketle gündelik hayatın bizatihi kendisinin, önemli bir vaat ve potansiyel taşıdığını (Colebrook, 2002, s. 695) ortaya koymaya adanır.

Gündelik Hayatın “Aralıklar/ Çatlaklarında Görünen” “Potansiyeli”

Neo-Marksist bir konumlanışla Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin bütünüyle yabancılaşma kavramının etrafında inşa edildiğini ilan eder (Lefebvre, 2012, s. 9). Marx, gençlik eserlerinde felsefi bir kavram olan yabancılaşmayı Hegel ve Feurbach'tan devralıp dönüştürmüştür (Lefebvre, 2012, s. 10). Bu girişime benzer şekilde, Lefebvre, Marx'taki yabancılaşmayı gündelik hayat dolayımıyla ele alarak dönüştürmeye çalışır:

Bizim için, bizim toplumumuzda, burada hüküm süren değişim biçimleri ve iş bölümüyle birlikte, belli bir yabancılaşma olmadan toplumsal ilişki -başkasıyla ilişki- yoktur. Ve her birey, toplumsal olarak, bu yabancılaşma dolayısıyla ve bu yabancılaşmanın içinde var olur; tıpkı kendisi için, kendi özelliğiyle/yoksunluğuyla [*privation*] ve bunun içinde var olması gibi (özel bilinci) (Lefebvre, 2012, s. 10).

Marx'ın yabancılaşma teorisinin modernitenin gündelik hayatını oluşturan tüm sıradan davranışlara titizlikle uygulanabileceğini düşünen Lefebvre, yeni bir radikal yaklaşım çağrısında bulunmaktadır. Lefebvre (2012)'nin zihnindeki gündelik hayatın “eleştirisi”, kapitalist sistemin altında giderek bürokratik hale gelerek yabancılaşmış bir toplumun “sıradan insanının” gündelik hayatını yönlendirme yollarının ifşa ve ifnasıdır. Gündelik hayatta gündelik hayattan tebarüz edecek bir devrimi gerçekleştirme düşüncesini içeren bu niyet, “sıradan olana” sıradan olamayacak kadar büyük bir gücü; gündelik hayatı dönüştürecek bir gücü yüklemektedir. Gündelik hayata “sıradan insanı” yabancılaştırmadan kurtaracak bir gücün atfedilmesi gündelik hayata yeni bir yerin ithaf edilmesi anlamına gelir.

Gündelik hayatın nerde olduğunu tespit etmeye yönelik sorusunun cevabını çalışma, özel yaşam ve boş vakit olarak veren Lefebvre, gündelik hayatı oluşturan bu üç ögenin birbirine dışsallığının bir yabancılaşma içerdiğini vurgular (Lefebvre, 2012, s. 37) ve yabancılaşma kavramını, gündelik hayatı eleştirel bir biçimde ele almanın imkânı olarak sunar (Lefebvre, 2012, s. 42). Bu çerçevede, boş vakit ve çalışma ilişkisinin diyalektik analizi, Lefebvre'nin gündelik hayat eleştirisinin ayrılmaz parçası olarak belirginleşir (Lefebvre, 2007, s. 45). Modern toplumda çalışma zamanından kopuş, bir ödül olarak tasarlanan boş vakit ile sağlanır (Lefebvre, 2012, s. 44). “Cehennemi bir döngü” gerçekleşir (Lefebvre, 2012, s. 45); modern birey, çalışmanın dışına çıkmak

olarak tasarlanan boş vakit kazanmak için çalışır. Dolayısıyla boş vakit ile çalışma ve özel yaşam diyalektik bir bütünlük içinde (Lefebvre, 2012, s. 48) yabancılaşmanın kaynağını oluşturur. Yabancılaşma mefhumunu “diyalektik olarak, evrensel ve somut biçimde, yani evrensel kapsamı içinde belirleyerek ve gündelik hayatın ayrıntıları içinde kavrayarak düşünmek” (Lefebvre, 2012, s. 82) gündelik hayat eleştirisinin yönlendirici motivasyonudur.

Çalışma ve boş vakit arasındaki diyalektik ilişkinin geriliminde bir sarkaç gibi salınan gündelik hayatın modern bireyi, parçalanmış bu iki farklı zaman aralığının ürettiği boş vakit ihtiyacı ve farklılaşmış somut ihtiyaçları karşılamak üzere yönlendirilir (Lefebvre, 2012, s. 38). Yabancılaşmanın en üst düzeye ulaşma biçimi, yaratılan bu ihtiyaçlar ekseninde sınırsız üretimin sınırsız tüketime zoraki çevrimlenişinde somutlaşır. Bu çerçevede Lefebvre boş zamanın çalışma zamanında harcanan emeğin ödülü olmadığını, yani kendisi için ifa edilen özgür bir faaliyetten ziyade yönlendirme ile yönetilen bir tüketim biçimi şeklinde tezahür ettiğini belirtir (Lefebvre, 2007, s. 66). Gündelik hayat ile tüketim arasındaki ilişki, modernliğin gündelik hayat ile ilişkisi kadar kesin bir belirlenime dayanır. Modernliğin gündelik hayatı, tüketim ekseninde “iş, özel hayat ve aile hayatı, boş zaman” şeklinde parçalanarak akılcı bir biçimde örgütlenmiş ve yapılandırılmıştır (Lefebvre, 2007, s. 71). Tam da bu noktada, modern toplumun gündelik hayatını tanımlamak üzere Lefebvre (2007), “*bürokratik yönlendirilmiş tüketim toplumu*” tanımını önerir (s. 73). “Bu şekilde hem bu toplumun akılcı niteliği ve bu (bürokratik) akılcılığın sınırları, hem örgütlendiği nesne (üretim yerine tüketim), hem de üzerine oturma çabasında olduğu *düzlem*, yani gündelik hayat” (Lefebvre, 2007, s. 73) belirtilmektedir. Tüketimin modern toplumdaki olağanüstü gücü gündelik hayatın tüm çeperlerine yayılmış bir şekilde iş görür. Bürokratik olarak yönlendirilmiş bir biçimde gündelik hayatta toplum (Lefebvre, 2007, s. 83), “yaşamın *tahakküm altında olmayan kesimi* ile *tahakküm altındaki kesimi* arasındaki ayırım ve kesişim bölgesi” (Lefebvre, 2013, s. 54) düzleminde görünmektedir. Gündelik hayat, örgütlenmenin, plan ve programlarla işleyen bir düzenlemenin alanı biçiminde “üretim-tüketim-üretim” ekseninde kapalı bir devreye dönüşmüştür (Lefebvre, 2007, s. 86). Bu kapalı devre, ekonominin, politikanın stratejinin ve ideolojinin ürünü olarak gündelik hayatın örgütlenmesine ve yönetimine (Lefebvre, 2015, s. 134) gönderme yapar. Gündelik hayatın yönetimi ise temelde nicelleştirme ve soyutlama ile sağlanır. Lefebvre, gündelik hayatın nicelleştirilmesi ile niteliksel olanın neredeyse tamamen ortadan kalktığını fakat burada “neredeyse” sözcüğünün hayati önem taşıdığını vurgular; Buradaki “*neredeyse*, sözcüğü, başka bir olasılığın her zaman varlığını sürdüreceği anlamına gelir” (Lefebvre, 2015, s. 138). Dolayısıyla, her ne kadar gündelik hayat, nicelleştirici bir tahakküm sürecinin kapalı devresine dönüşmüş olsa da kendi içinde gizli bir olasılık zenginliğini, potansiyelini de barındırır (Lefebvre, 2012, s. 232). Bu yüzden Lefebvre, gündelik hayatın gerçekliğini bütünüyle kavrayabilmek adına, onu içsel devriminden hareketle ele alarak yola çıktığını vurgular (Lefebvre,

2013, s. 215). “Gündelik hayatın bilgisi gereklidir ama yetmez, kendi kendine de yetmez; çünkü hedef ve mesele, tamamlanmış olguyu resmen tasdik etmek değil, olasılığa doğru yönelmektir” (Lefebvre, 2015, s. 13). Gündelik hayatın eleştirisi, gündelik hayatın kendi içindeki potansiyeli, “olası olanı” yakalama, ondan uzaklaş(tırıl)mış olanı ona dahil etme girişimidir (Lefebvre, 2013, s. 71); olasılığın sahnelenmesidir (Lefebvre, 2015, s. 37; Lefebvre, 2013, s. 27).

Gündelik hayatın bir değer olarak dönüşümünü (Lefebvre, 2015, s. 21), “olası ve olanaksız, tesadüfi ve kesin, edinilmiş ve potansiyel” (Lefebvre, 2013, s. 53) arasındaki diyalektik ilişkiyi incelemek, gündelik hayatın yaratıcı zenginliğini ortaya çıkarmak anlamına gelir (Lefebvre, 2015, s. 22). Böylece, “olası, gerçeğin içine girer. Orada belirir: Orada kendini duyurup tanıtır ve gerçeği çağırır, ardından da onu yok etmeye, inkâr etmeye yönelir” (Lefebvre, 2013, s. 207). Eleştirel bir analiz olarak gündelik hayatın olasılığının gerçekliğe çağırılması ise, kültürel bir devrimin imkânı olarak sunulur (Lefebvre, 2013, s. 48; Lefebvre, 2015, s. 22). Potansiyel temelinde olasılığı gerçeğe çağırın bu eleştirel analizin başlangıç noktasını ise disiplininin büyüünün bozulması oluşturur (Lefebvre, 2015, s. 133). Disiplinin büyüünün bozulmasına ilişkin Lefebvre’nin “ütopik” arzusunun kaynağı disiplin tarafından gündelik hayatın planlanması, örgütlenmesi, yönetilmesinin kusursuz bir biçimde işlemediği düşüncesidir. Çünkü, eksiksiz bir örgütlenme hiçbir zaman gerçekleşt(e)mez; bir şeyler daima disiplinin örgütlü işlevsel ve kurumsal planlamasından kaçır (Lefebvre, 2013, s. 73). Her sistem, kendisinden kaçın, kendisine direnen ve etkili (pratik) bir direncin üzerinde yükseleceği bir tortu bırakır (Lefebvre, 2016, s. 299). Planlanan, yönlendirilen gündelik hayatta sürekli olarak “alttan alta bir direniş varlığını sürdürür” (Lefebvre, 2013, s. 73). Disiplinin tüm çabasına rağmen, bu yapının çatlakları/aralıkları hiçbir zaman bütünüyle kapanmaz, gündelik hayatta bireyler bu çatlaklardan/aralıklardan sızmaya çalışır (Lefebvre, 2015, s. 134). Dolayısıyla, teknokratik, bürokratik bir disiplin gündelik hayatta sürekli bir yarıma ve aralıkla maluldür ve gündelik hayatın yaratıcı potansiyelinin yerini bu çatlaklar/aralıklar oluşturur. Bu çatlaklar/ aralıklardan gündelik hayatın olasılıklarının sahneye çıkarılması “oyun, şölen, sürpriz” (Lefebvre, 2015, s. 22), düşünce, şiir ve aşk (Lefebvre, 2015, s. 172) ekseninde gerçekleştirilir. Olasılık, “büyülü olanın (ayınlar, sözler, atasözleri, gelenekler)” (Lefebvre, 2015, s. 24) zenginliğinin ürünüdür. Lefebvre’nin programı, bu noktada, “gündeliklik ve şenlikler; kitleler ve istisnai anlar, bayağılık ve görkem; ciddiyet ve oyun, gerçeklik ve düş” (Lefebvre, 2012, s. 255-6) gibi karşıtlıklar temelinde gündelik hayatın *potansiyeline* açılır.

De Certeau’nun gündelik hayattaki keşfinin başladığı yer ve aynı zamanda Lefebvre’nin gündelik hayat düşüncesinden de Certeau’nun düşüncesine giriş kapısı tam da burasıdır; gündelik hayattaki “sıradan insanın” yönlendirici, programlı disiplin mekanizması altında pasif olduğu düşüncesine disiplin mekanizmasındaki çatlaklar/aralıklar üzerinden bakmayı denemek. Lefebvre gündelik hayatın potansiyeline sürekli

geliştirmeye çalıştığı tanım(lar) dolayısıyla ulaşmaya çalışırken, Lefebvre'nin aksine de Certeau, gündelik hayata ilişkin bir tanım yaratmaya çaba göstermeden, gündelik hayat pratiklerinin potansiyeline odaklanır. Bu bağlamda Lefebvre felsefi argümantasyonlar, ardışık bir biçimde ortaya attığı hipotezler, aksiyonlarla gündelik hayatın ne olduğu, neleri kapsadığına yönelik sürekli bir sorgulama ve cevaplar dizisi ile kuramını geliştirirken de Certeau, gündelik hayatın ne olduğu sorusu ve cevabına ilgi göstermez ve bu konuda herhangi bir tanım, argüman, hipoteze başvurmadan doğrudan gündelik hayatın içinde gerçekleşen pratikleri analiz eder.

Lefebvre'nin çalışmasında açık bir biçimde yer alan sıradan uygulamalar ve oyun, aşk, düş, şenlik gibi “büyülü” olanın direniş teması de Certeau'nun gündelik hayatın labirent formlarında yolunu bulmasına izin verecek olan ipucunu temin eder (Schilling, 2003, s. 35). Bu çerçevede, disiplin mekanizmasının aralıklar/çatlaklarından hareketle, sıradan olan pratikler yaratıcılıkları bağlamında yeniden kavramsallaştırılmalıdır. De Certeau'nun gündelik hayat çalışmasının itici gücü (Highmore, 2006, s. 108) Foucault'nun gösterdiği gibi “disiplin” ağının olanca açıklığı ve netliği ile her yere kapsamlı ve bütün belirginliği ile yayıldığı bir vakıya ise, bütün bir toplumun bu disiplin mekanizmasına karşı nasıl direndiğini keşfetmenin çok daha acil olduğudur (de Certeau, 1988, s. xiv; de Certeau, 2008, s. 47-8). Bu aciliyet de Certeau'yu “sıradan olanın pratiğindeki yaratıcı etkinliği” (Giard, 2009, s. 12) izleyerek bu potansiyelin özgül doğasını keşfetmeye yönelir. Bu bağlamda, çalışmasının amacını de Certeau, tüketici ve disiplin altındakiler olarak tasnif edilen kullanıcıların gündelik hayattaki operasyonlarını, pratiklerini ve eylem modellerini ortaya çıkarmak (de Certeau, 2008, s. 44), fakat aynı zamanda, gündelik hayatın deneyimleyicisi olarak disiplin mekanizması altındaki sıradan insanın disiplin mekanizmasıyla hangi pratik ve yöntemlerle oynadığını ve bu mekanizmayı kendine nasıl uyarladığını; disiplin altındaki tüketicilerin disiplin karşıtı hangi “eylem, uygulama ve üretme tarzları” oluşturduğunu sorgulama girişimi, yada gündelik hayattaki dağınık bir biçimde yer alan yaratıcılığın “kaçamak gizli biçimlerini toprağın altından çekip çıkarmak” (de Certeau, 2008, s. 48) olarak sunar. De Certeau'nun ilgisi, gündelik hayatta disiplinin nasıl işlediği değil (de Certeau, 2008, s. 48), toplumsal ve kültürel olanın disiplinden nasıl kaçtığını ve kaçması gerektiğini anlamaya çalışmaktır (Geldof, 1997, s. 32). Lefebvre'nin uzmanlaşmış, işlevsel ve kurumsallaşmış rasyonel disiplin sisteminden kaçan gündelik hayattaki dağınık tortuları bir araya getirmek üzere toplayarak daha gerçek, daha hakiki ve daha evrensel bir dünyayı amaçlayan eleştirisinin içerdiği “kaçış” imgesi de Certeau'da zaman kipindeki bir değişikle tekerrür eder.

Dolayısıyla, de Certeau, Lefebvre ile “arta kalan tortu” ve “tekinsiz sıradan”ın disiplinden “kaçış” imgesi bağlamında “gündelik hayatın yaratıcılığı ve gücü” (Paterson, 2006, s. 142) ve bu yaratıcılığın ortaya çıkardığı *potansiyel* konusundaki sorgulamasında bir kez daha hizalanır. Gündelik hayatın potansiyelini işaretlemek,

farklılıklarına rağmen de Certeau'nun çalışmasının Lefebvre'nin projesi ile olan devamlılığına işaret eder (Highmore, 2002a, s. 149). Aynı zamanda Gündelik hayatta gizli olan ve aralık/çatlaklardan sızan yaratıcı potansiyel, de Certeau'nun büyük ölçüde Lefebvre'den yararlanan çalışmasının merkezinde yer alır (Sheringham, 2000, s. 190). De Certeau'nun gündelik hayattaki yaratıcı potansiyel anlayışının Marx'ın projesine sıkıca tabi olmuş biçimde dur durak bilmez bir yaratım ve yeniden yaratımı savunan ve kültürel bir devrim beklentisi içinde olan Lefebvre'den çok farklı olduğu kuşku götürmez (Gardiner, 2016, s. 225-26) olsa da Lefebvre ve de Certeau'nun modern uzmanlaşmış bilgi biçimlerinin toplumsal kontrol ve disiplinin araçları haline gelmesi ve sonuç olarak insan benliğinin kendisini gerçekleştirmesine ilişkin gerekli kaynakların bulunabileceği alan olarak gündelik hayatı işaret etmeleri (Brewer, 2010, s. 92) her ikisinin de sıradan insanın gündelik hayatın kısıtlamalarını anlama, bozma, uyarlama ve dönüştürme kapasitesine olan inancını yeniden tesis etme amacını taşır.

Gündelik Hayatın Sefaleti ve Büyüklüğü: “Disiplin/Zorlama/Strateji” – “Anti-Disiplin/Uyarlama/Taktik”

Disipline edilmiş gündelik hayatı dönüştürme, bozma ve uyarlama amacına yönelik inançtan beslenen kuramsal yapının üzerine inşa edilen kavramsal setin sürekliliği de Certeau'nun gündelik hayat kuramının merkez noktasını oluşturan taktik ve strateji kavramsallaştırmasında (de Certeau, 2008) tekrar görünür. De Certeau'nun çalışmasının merkezi kavramları olan taktik ve strateji de Certeau'nun kullanımından önce, Lefebvre'nin gündelik hayat teorisinde ele alınmıştır. İlginç bir şekilde hem Lefebvre hem de de Certeau taktik ve strateji kavramlarını askeri teorisyen Carl von Clausewitz (1780-1831)'den ödünç almıştır (Lefebvre, 1976a, s. 79; de Certeau, 2008, s. 114).

Taktik ve strateji kavramlarını Lefebvre'nin ilk kullandığı yer, gündelik hayatı bir gerçeklik düzeyi olarak ele aldığı bölümdür. Lefebvre için, gündelik hayatın parçalanması teknoloji, bilim, bürokrasi ve politik olanın gündelik hayat üzerindeki etkisinin belirgin olduğu zamanı yansıtan özel tarihsel bir fenomen olarak bir başka tarihsel fenomen olan devrime doğru giden değişim anları ile karşılaştırılabilir. Bu bağlamda gündelik hayat, mümkününe doğru hareketi ile her iki tarihsel fenomen arasında (parçalanmış statik/bütünsel değişim) aracılık rolünü oynar (Lefebvre, 2013, s. 117-153). Gündelik hayata atfedilen bu rol, aynı zamanda Lefebvre (2013)'nin, gündelik hayatı somut bir gerçeklik düzeyi olarak iki anahtar kelime olan 'taktikler' ve 'stratejiler' kavramı (Lefebvre, 2013, s. 105) zemininde tanımlamasına olanak sağlar (Schilling, 2009, s. 194).

“Gerçeklik’ olan gündelik hayatın düzeyi, edimin olmadığı, gerçekliğin durağanlaştığı ve pıhtılaştığı, bayağılığın hâkim olduğu düzey ile kararın, dramın, tarihin, stratejinin ve altüst oluşun düzeyi arasında uzanan *taktiğin* düzeyi olacaktır” (Lefebvre, 2013, s. 146; Lefebvre, 2002, s. 135). Çünkü, tarihsel süreçte biteviye

başkalaşıma uğrayan bir gerçeklik olarak gündelik hayatın saptanabileceği yer, “taktikler, güçler ve güç ilişkileri, kurnazlıklar ve güvensizlikler” düzeyidir (Lefebvre, 2013, s. 146). Lefebvre için strateji ve taktiklerin önemi, güç ilişkileri düzeyinde görülen gündelik hayatın değişimini belirleyen ve onlar tarafından belirlenen olmalarında yatar. Tam da bu noktada, gündelik hayatın eleştirisi, çeşitli toplumsal grupların taktik ve stratejilerini ortaya çıkarma görevini de üstlenir (Lefebvre, 2013, s. 145). Bu anlamda, gündelik hayatta taktik ve stratejilerin gruplar arasındaki taktik ve stratejinin ilişkisel bir biçimde gündelik hayat analizine dahil edilmesinin gereğinden bahseden Lefebvre (2013, s. 175), bir taktik ve stratejisine sahip olan bireyler kümesinin ancak toplumsal bir grup olabileceği (s. 107; s. 117) düşüncesinden hareketle toplumsal grupların anlaşılabilmesinin ancak taktikler ve stratejiler dolayımıyla gerçekleşebileceğini ifade eder (s. 126). Strateji uzun vadeli, çok boyutlu, karar alma düzeyine, taktik kısa vadeli kararlar (Lefebvre, 2002, s. 117) ve manevralara (s. 145) gönderme yapar. Bu çerçevede, Lefebvre, taktik ve stratejiyi toplumsal grupların ya da bireylerin toplumsal bir grup oluşturabilmesi için gerekli uzun ve kısa vadeli tersine ve karşılıklı kararlar dizgesi olarak tanımlar (Lefebvre, 2002, s. 117). Lefebvre'nin strateji ve taktiklere yönelik kavramsallaştırmasının, de Certeau'nun strateji ve taktiği kullanmış olduğu biçimiyle bazı nüans farklılıkları içerdiği gerçeği saklı kalmak kaydıyla, Lefebvre'nin gündelik hayatın gerçeklik düzeyini stratejiler ve taktikler ekseninde ele alması ve strateji ve taktiğe güç ilişkileri özelindeki temel vurgusu, de Certeau'nun strateji ve taktik kavramsallaştırmasında daha belirgin bir biçimde yeniden görülür. Bu çerçevede, Sheringham (2006) Lefebvre'deki gündelik hayatın güç ve güç ilişkileri ile “taktik” düzeyinde ele alınabileceği düşüncesinin de Certeau'nun gündelik hayatı keşfinde merkezi bir yere sahip olduğuna işaret eder (s. 152). De Certeau'nun *Gündelik Hayatın Eleştirisi*'nin ikinci cildini çok yakından okuduğunu ve Lefebvre'nin bu çalışmasında, “gündelik hayatın eleştirisini bir ‘taktikler ve stratejiler teorisi’; gündelik, durağan ve önemsiz gerçekliğe atıfta bulunan taktikleri ve eylem ve karar alma alanına yönelik stratejiyi kesin olarak tanımladığımı belirten Trebitsch (2002, s. xxv) de Certeau'daki ‘taktikler ve stratejiler’ hakkındaki bazı temel fikirler ele alındığında Lefebvre'nin de Certeau ile bir yakınlık, hatta doğrudan bir benzerliğin olduğunun tespit edilebileceği iddiasında bulunur (s. xxiv-xxv).

Gündelik hayatın sıradan insanımı kullanıcılar ve tüketiciler olarak tanımlayan de Certeau, genelde pasif ve disiplin mekanizması altında olmakla nitelenen bu kullanıcı ve tüketicilerin gündelik hayat pratiklerini-operasyonlarını- sorgulama gereğinden doğduğunu belirttiği (de Certeau, 2008, s. 43) çalışmasının amacını, tüketici ve “egemenlik altında” olan bu kullanıcıların, yani gündelik hayatın sıradan insanının, gündelik hayat pratiklerinin modellerini gün ışığına çıkarmak ve “kültür oluşturan operasyonların eklemleme ve bağdaştırma usullerini açınmak” (de Certeau, 2008, s. 44) olarak sunar. De Certeau, gündelik hayat pratiklerine (de Certeau, 1988, s. xi), yani “günlük alışkanlık, tutum ve uygulamalar ya da başka bir deyişle günlük “eylem,

uygulama ve üretme tarzları” (de Certeau, 2008, s. 43)’na yönelik çalışmasının, “pasif ve yerleşik kurallar tarafından yönlendirildiği varsayılan” (de Certeau, 1988, s. xi) kullanıcıları ele almayı hedeflemekten ziyade, onların operasyonlarının biçim ve türlerine ya da eylem şemalarına odaklandığını belirtir (de Certeau, 2008, s. 44). Bu odaklanmanın motivasyonu ise, kendine ait bir ifade biçimi oluşturma gücünden yoksun olduğu düşünülen gündelik hayatın sıradan insanının gündelik hayattaki yaratıcılığını ortaya çıkarmaktır (de Certeau, 2008, s. 51). Çünkü, gündelik hayattaki sıradan insanın pratikleri kendisine ait olmayan bir mülkiyet üzerinde sayısız avlanmalara dayalı icatlardır (de Certeau, 1988, s. xii). Dolayısıyla, de Certeau’nun çalışması, gündelik hayatın sıradan insana sunduğu bu sayısız yaratıcı potansiyel ile sıradan insanın ne “*imal ettiği*” (de Certeau, 2008, s. 45) sorusuna yönelik bir cevap denemesidir. Çalışmanın ortaya çıkaracağı, bu “*imalat*”, bir üretimdir, bir *poiesis*- ancak gizli bir üretim, gizli bir yaratıcılıktır” (de Certeau, 2008, s. 45; de Certeau, 1988, s. xii).

Disiplin tarafından tanımlanan ve bu disiplin sistemleri altında yer alan alanlara çaktırmadan yayılan bu gizli “tüketim”, amaçlanandan saparak bir başka üretimin yaratımı (*poiesis*) olarak “düzen tarafından dayatılan ürünleri *kullanma biçimleriyle*” ortaya çıkar ve kurnaz, sessiz ve neredeyse görünmez bir biçimde her yere sızır, dağılır (de Certeau, 2008, s. 45). Lefebvre’nin gündelik hayatın zenginliği olarak düşündüğü gizli potansiyel de Certeau’da Lefebvre’de olduğu gibi *poiesis* kavramı bağlamında bir kez daha tekrar etmektedir. Taktiğin *poiesis* olarak sunulması, de Certeau’dan önce Lefebvre’nin kavramı kullanım biçiminin izlerini taşır. Lefebvre, yaratıcı kapasitenin iki yönü olarak tanımladığı *praksis* ve *poiesis* kavramlarını birbirinden ayırır (Lefebvre, 2016, s. 1); *praksis*, toplumsal faaliyeti, yani doğa ve madde ile ilişkilerden meşru soyutlama ile ayırt edilen insanlar arasındaki ilişkileri ifade ederken (Lefebvre, 2016, s. 6-7; Lefebvre, 1996, s. 43) *poiesis*, arta kalan tortunun bir tezahürü olarak (Lefebvre, 2016, s. 301) insanın çevresinde ve içinde (kendi doğası: duyu, duyarlılık ve duyuşal, ihtiyaçlar ve arzular, vb.) doğayı uygun hale getirdiği/uyarladığı ölçüde insan etkinliği için tanımlanır (Lefebvre, 2016, s. 8). *Poiesis*’in, “duyuşal-olana insani bir form kazandıran etkinlik” (Lefebvre, 1996, s. 43) olması nedeniyle *praksis*, *poiesis*’i içerse de üretim bağlamında ele alındığında *poiesis* ile ayrışır (Lefebvre, 1996, s. 43-44). Zanaat ve sanatı aynı anda içeren *poiesis*, “toplumsal insanın çevresindeki ve kendindeki tabiatı kendisinin kılmasını kapsar.” (Lefebvre, 1996, s. 43). “*Poiesis*, bu nedenle yapıtların [*oeuvres*] yaratımı” (Lefebvre, 2016, s. 8) olarak tanımlanır. *Poiesis*, “kısaça, yeni durumların yaratılmasıdır” (Poster, 1975, s. 242).

Disiplin altındaki sıradan tüketiciler, gündelik hayatta egemen kültür içinde eracılığıyla gündelik hayatın zorlamalara dayalı düzenleme ve kurallarını, kendi çıkarları bağlamında kendilerince dümen, oyun ve manevralarla (*poiesis*) dönüştürürler (de Certeau, 2008, s. 47). Gündelik hayatta sıradan insan, zorlayıcı disiplin mekanizmasıyla oynar ve bu mekanizmayı kendine “uyarlamaya” çalışır (de Certeau,

2008, s. 48; Lefebvre, 2007, s. 47). Gündelik hayatın disiplin mekanizması tarafından zorlayıcılığı ve sıradan insanının bu zorlayıcılığa yönelik uyarılma pratiği gündelik hayatın, Lefebvre'nin güç düzlemi tanımında olduğu gibi “güç alanları ve bu güç alanlarında gerçekleştirilen işlemler arasındaki ilişki” (de Certeau, 2008, s. 52) olarak ele alınmasını gerektirir. Disipline edilmiş gündelik hayatın zorlamalarına karşı sıradan insanın geliştirdiği kendine ait uyarlamalar çeşitliliği (Lefebvre, 2007, s. 47), her ne kadar çok biçimli, dağınık bir biçimde tezahür etse de bu uyarlamalar çeşitliliğini teorik dile getirmek/keşfetmek adına de Certeau, bu pratiklerin belirli bir mantığının olması gerektiğini savunur (de Certeau, 2008, s. 48).

Gündelik hayatın içindeki tüketiciler olarak sıradan insanlar belirsiz izlekler çizerler, bunlar görünüşte bir anlam ifade etmezler; çünkü yer aldıkları prefabrikede, yazılı, kurulu uzamla uyumlu, tutarlı değildirler. Bunlar sistemin örgütleyici tekniklerinin çeki düzen verdiği bir mekânda öngörülemeyen tümcelerdir. Bu tümceler malzeme olarak, sonradan edinilmiş dilin (televizyon, gazete, alışveriş merkezi, kentin düzeni) sözlüğünü kullansalar da sistemin içinde kendi çıkarlarına göre yollarını çizerek (izlekler) farklı yönelimler ortaya koyarlar (de Certeau, 2008, s. 53). İzlek bu anlamda gündelik hayattaki sıradan insanın yaratıcı üretimini (*poiesis*) görünürlüğü adına bir tür mikroskobik perspektif açar fakat burada daha geniş ve kapsayıcı bir modele ihtiyaç vardır. İzleği tanımlayarak bırakmak sıradan insanın uyarlamalara dair yaratıcılığını açıklamaya yetmeyecektir. Gündelik hayat pratiklerini operasyonel yaratıcı bir deneyim olarak netleştirmek için gündelik hayatın pratiklerinin iki yakasını- “programlanan/zorlayıcı/disiplin” gündelik hayat ve “deneyimlenen/uyarlanan/anti-disiplin” gündelik hayat-bir araya getirmek gerekir. İzleği işlevsel kılmak adına daha detaylı bir model geliştirilmelidir. Bu çerçevede de Certeau, Lefebvre'ye benzer şekilde oldukça karmaşık görünen gündelik hayat pratiklerinin, güç ilişkileri bağlamında olanaklarının belirlenmesi gerektiğini savunur (de Certeau, 2008, s. 47; s. 109) ve gündelik hayatın “polemolojik açıdan incelenmesini” (de Certeau, 2008, s. 52) gerekli görür.⁴ Fakat burada de Certeau, çalışmasının odağını, “güçlü ile zayıf arasındaki mücadele ya da çeşitli oyunlar değil, zayıfın olanağı dahilinde kalan eylemler” olarak sınırlar (de Certeau, 2008, s. 109). Lefebvre gibi de Certeau da disiplin ve kontrolün gündelik hayattaki biçimlerine direnmek veya bunları saptırmak için bireysel kapasiteleri vurgularken (Brewer, 2010, s. 98) taktik ve strateji kavramları arasında bir ayrım yapar:

4 ‘Polemoloji’ kavramı ve teorisi, Fransız sosyolog Gaston Bouthoul tarafından eski Yunancada savaş anlamına gelen *pólemo* kelimesinden türetilerek ortaya atılmıştır (Gardner & Kobtzeff, 2016, s. 4). Polemoloji kavramıyla, ulusal ve uluslararası boyutta kalıcı barışın bağımlı ve bağımsız öncüllerinin bilimsel bir incelemesini hedefleyen Bouthoul (Palczewska, 2017, s. 3), savaşların nedenlerini, yapılarını ve rollerini çok boyutlu bir biçimde analiz etmek üzere 1945 yılında Paris’te *Institut Français de Polémologie* adı altında bir bilim ve araştırma kurumu da kurmuştur (Krztoń, 2015, s. 94-95). Polemolojik yaklaşım, çatışma ve savaşların tek nedenli bir faktöre bağlı olmadığı, jeo-stratejik, askeri teknolojik, politik, ekonomik, sosyo-kültürel, biyo-politik, ideolojik, diyalojik, v.b. birbiriyle ilişkili nedenlere bağlı olduğu görüşünden hareketle savaş olgusunu interdisipliner ve tarihsel bir yaklaşımla keşfetmeyi hedefler (Gardner & Kobtzeff, 2016, s. 4).

İşte bu noktada taktikler ile stratejiler arasında bir ayırım yapmamız gerekmektedir. “Strateji” den kasıt, bir istek öznesi ile bir erk öznesinin belli bir “çevreyle” yalıtılmasıyla oluşan güç ilişkilerinin ölçülüp tartılmasıdır. Strateji uygulaması her şeyden önce belirli bir aidiyet olarak çevresi çizilen bir alanın varlığını gerektirir. Bu alan ilişkilere, belirli bir biçimde dıştan bakabilecek bir idareyi mümkün kılan, bu idarenin zeminini oluşturan alandır. Politik, ekonomik ya da bilimsel akılçılık işte bu stratejik model üzerine kurulur (de Certeau, 2008, s. 54).

Özerk bir mekân üzerinden kendini konumlandırarak hem mekân hem de zaman üzerinde bir hakimiyete sahip olan strateji, mekân üzerinden kuşbaşı bir bakışa sahip olması nedeniyle gözlem, ölçüm ve denetime olanak sağlayan bir nesneleştirme pratiğine ve zamanın belirsizliklerinin okunabilirliğini temin eden bilgi erkine gönderme yapar (de Certeau, 2008, s. 112). De Certeau’nun stratejiyi mekânı örgütleyen bir erk öznesi üzerinden tanımlaması, Lefebvre’nin “stratejinin mekânı” kavramsallaştırmasını imler. Stratejinin mekânı politik, iktisadi, teknik bilgi ve bunların belirli bir program çerçevesinde üretiminin ürünüdür (Lefebvre, 2014, s. 110), çünkü, “mekân, ideolojiden veya politikadan ayrılmış bilimsel bir nesne değildir; her zaman politik ve stratejik olmuştur” (Lefebvre, 1976b, s. 31). Güçle tanımlanan iktidarın yeri ve ortamının stratejik mekân olduğunu düşünen Lefebvre (2014, s. 118), bu bağlamda, stratejik düşüncelerin konumlandığı düzeyin gücünü temsil ettiğini vurgular (Lefebvre, 1976a, s. 79). Stratejinin elindeki koz, çeşitli araçlarla bir mekânın temellük edilmesidir (Lefebvre, 2014, s. 368). Bu çerçevede, gündelik hayatın güç ilişkileri düzeyinde seyreden uygulama ve pratiklerinde, mekân, temellük, üretim ve erkin bağlantısı de Certeau ve Lefebvre tarafından strateji kavramsallaştırmasında sunulmaktadır. De Certeau, Lefebvre’nin strateji ve taktik kavramsallaştırmasına incelikli bir müdahalede bulunarak, stratejinin karşısına sıradan insanın lehine taktığı belirgin bir biçimde yerleştirir. Bir mülkiyeti olmayan, mekânsal bir konumlanışı bulunmayan “hesaplı eylem” olarak taktik, gündelik hayatta stratejinin alanında, stratejinin çerçevelediği zayıfın, sıradan insanın, gündelik hayattaki uyarlamalarıdır; “‘Güçlü’ tarafından kurulan düzende ‘zayıfın’ çevirdiği dolaplar, ötekinin alanında gerçekleştirilen hamle sanatı, avcılarının püf noktaları, manevraya dayalı, çokyüzlü hareketlilikler, coşku uyandıran, mücadelecı ve savaşçı buluntular” (de Certeau, 2008, s. 117). Gündelik hayat pratikleri-okumak, yemek yapmak, konuşmak, dolaşmak vb.-, taktik türünden eylemler olarak sıradan insanın kendisine ait olmayan gücün kuralları ve düzenlenmelerini kendi arzu ve çıkarlarına uyarlamak üzere kurnazlıklarla oyun kurması anlamına gelir (de Certeau, 2008, s. 113). Oyunun, toplumsal yaşamın oyuna dahil olan yüzünün de bilinmesi gerçeğinden hareketle bilimin nesnesi olabileceği düşünülmelidir (Lefebvre, 2007, s. 91). Bu düzlemde ise önemli olan, bin bir hile, kurnazlık, dolap çevirme ve dümenlerle dağınık bir biçimde gündelik hayata tümüyle sızan bu taktik yaratıcılık oyunlarının gün yüzüne çıkarılmasıdır (de Certeau, 2008, s. 48). Tam da bu noktada de Certeau, Lefebvre ile olan düşüncel alışverişini bir not olarak verdiği cümlesini kurar; “Bu kitabın konusunu oluşturan anti-disiplinin ortaya koyduğu ağ, bir ölçüde, tüketicilerin

kurnazlıklarıyla örülmüştür” (de Certeau, 2008, s. 48). “Anti-disiplin” sözcüğünden sonra yerleştirilen dipnotta de Certeau'nun, Lefebvre'nin gündelik hayatla ilgili çalışmalarının kendi çalışması için temel bir kaynak olduğunu belirtmesi (de Certeau, 2008, s. 48) Lefebvre'nin çalışmasında görülen fakat detaylandırılmayan anti-disiplin ağlarına yönelik sıradan insanın pratiğini araştırmak üzere, Lefebvre'nin çalışmasındaki başlıca kavramları ileri taşıdığına göstergesidir. De Certeau, Lefebvre'de görülen kavramları benzer biçimde kullanırken gündelik hayatın disipline edici özelliğine karşı gündelik hayattaki anti-disiplin potansiyelinin analizinde Lefebvre'den oldukça farklı sonuçlara ulaşır. Lefebvre'de gündelik hayat analizinde mevcut gündelik hayatın bütünüyle dönüştürülmesi amacıyla kullanılan kavram seti de Certeau'nun gündelik hayat çalışmasında söz konusu amaçla bağları koparılarak mevcut gündelik hayatın tüm disiplin mekanizmasına rağmen bir anti-disiplin içerdiğinin gösterimini temin eder.

Teorinin gündelik hayata oyunun dahil oluşunu ve dahil olma sürecindeki önemini ortaya koyarken, kendiliğinden oyuncu karakter olarak taktiğin ve ciddi oyun olan stratejinin dahil oluşunu da aynı anda ortaya çıkardığını vurgulayan Lefebvre (2013), “gündelik hayatın başkalaşımını oyundan yola çıkarak tahayyül edebilir miyiz?” (s. 150), sorusunu sorar. Sorunun cevabını de Certeau, çalışmasının bütününde verir.

Gündelik hayatın gerçeklik düzeyindeki pratiğini, *zorlama* ve *uyarlama* arasındaki ayırımı sunan Lefebvre (2007, s. 101), zorlamaları, “iktidarın *stratejileri*” olarak “bilimler tarafından saptanan, teknikler tarafından hâkim olunan belirlenimcilikler” (Lefebvre, 2007, s. 102) şeklinde belirtir ve zorlama ve uyarlama arasında gerilim düzeyini ters korelasyon ilişkisinde tanımlar:

Kim uyum sağlamışsa, zorlamaların baskısından kurtulmuş demektir; fakat ne kadar gerekli olsa da ‘doğal’ belirlenimciliklere teknik olarak egemen olma yeterli değildir. Biraz kaba bir biçimde, ne kadar çok zorlama (ve örgütlenmiş, düzenlenmiş zorlamalar) varsa, o kadar az uyum sağlama olduğu söylenebilir (Lefebvre, 2007, s. 101).

Zorlamanın iktidar stratejileri olarak tanımlanması ve bu zorlamaya karşı bir pratik olarak uyarlamanın konumlandırılması nedeniyle, John Fiske (2011; 2012), Lefebvre'nin bu ayırımının, de Certeau'nun strateji ve taktik ayrımı ile aynı çizgide yer aldığını vurgular ve zorlamayı strateji, taktiği ise uyarlama ile eşitler (s. 33). Lefebvre (2007), birbirine dikkate değer biçimde karşıt iki kanadı temsil eden zorlama ve uyarlama arasında gerçekleşen çatışmanın gündelik olanın karakteristik özelliğini yansıtan bir pano görünümü sunduğunu açıkça ifade eder (s. 47). Bu panoda görünen ise “usanç verici görevler, aşığılanmalar”la temsil edilen “*gündelik hayatın sefaleti*” ile “*gündelik hayatın büyüklüğü*”nü temsil eden “süreklilik”, “hayatın sürüp gitmesi” ve daha önemlisi “değeri bilinmemiş pratik: Bedenin, mekânın ve zamanın, arzunun *uyarlanması*” (Lefebvre, 2007, s. 47) arasındaki karşıtlıktık ve güç ilişkileri düzeyinde

görülen çatışmadır; mücadeledir. Lefebvre'nin *taktik ve strateji* kavramını (Lefebvre, 2013, s. 105) çok değerliliğe sahip-farklı düzeyleri kapsayan ve bu düzeylere yayılan bir meydan okumanın parçası olarak düşünmesinin (Lefebvre, 2013, s. 242) zorlama ve uyarlamayı çatışma ve mücadele ile tanımlamasıyla örtüşmesi Fiske'nin yorumunu destekleyici niteliktedir. Zorlama ve uyarlamanın mücadelesinden “pratik-duyumsal” bir dünya yaratılır (Lefebvre, 2007, s. 47). Bu *gündelik hayatın sefaletini* temsil eden gündelik olandan bir tür yapıt olarak *gündelik hayatın büyüklüğünün* yaratımı anlamına gelir (Lefebvre, 2007, s. 47). Çünkü, “uyum sağlama, zorlamaları yakalar, dönüştürür, yapıt haline getirir” (Lefebvre, 2007, s. 101). *Uyarlama* üslup olduğu için (Lefebvre, 2007, s. 103) *poiesis* şeklinde somutlaşır (Lefebvre, 2007, s. 101). De Certeau'nun taktiği “zayıfın sanatı” olarak *poiesis* şeklinde kavramsallaştırması ile Lefebvre'nin uyarlamayı “üslup” olarak *poiesis* olarak ifadelendirmesi taktik ve uyarlama kavramlarının yaslandığı kavramsal setler arasında da devam eden sürekliliğe işaret etmektedir. Toplumsal gerçekliğin güç ilişkileri düzleminde *zorlama/disiplin/gündelik hayatın sefaleti* ve *uyarlama/poiesis/gündelik hayatın büyüklüğü* arasındaki oyun de Certeau'nun eserinin araştırma nesnesini oluştururken, Lefebvre, zorlama ve uyarlama arasındaki oyunun kendi çalışmasının yalnızca bir taslağı olduğunu düşündüğü “*gündelik hayatın tarihi*” olduğunu vurgular (Lefebvre, 2007, s. 161). Bu noktada, de Certeau'nun çerçevesini keskinleştirdiği ve aynı zamanda detaylandırarak bir yoğunluk kattığı strateji ve taktik sorunsalından hareket eden ve bu strateji ve taktik oyununun üzerine kurulan çalışması ile Lefebvre'nin bir taslağını oluşturmaya çalıştığı gündelik hayatın zorlama ve uyarlamanın tarihi, iki düşünürün çalışmalarının bütünündeki merkezi kesişime gönderme yapmaktadır. Bu kesişim temelde sosyolojinin dikotomilerinden biri olan ve merkezi konumu işgal eden yapı-aktör dikotomisine yönelik gündelik hayatın aktörün lehine kaydedilmesinde somutlaşmaktadır.

Lefebvre'de gündelik hayat, yapıda (*bürokratik yönlendirilmiş programlı disiplin mekanizması/zorlama/gündelik hayatın sefaleti*) aktörün pratiğiyle (*poiesis/uyarlama/gündelik hayatın büyüklüğü/üslup*) gerçekleştireceği dönüşüme de Certeau'da da yapıda (*strateji/disiplin*) gerçekleşen hesaplı eylemin (*taktik/anti disiplin*) aktörün hesabına yazılmasına yönelik hesaplı bir eylem (*taktik*), bir analizdir. Dolayısıyla bir kez daha de Certeau'nun Lefebvre'ye kendisine temel kaynak olarak atıfta bulunduğu yerde dipnotun anti disiplin sözcüğünden sonraya yerleştirilmesinin nedeni açıklığa kavuşur. Lefebvre gündelik hayatı yapıyı (*gündelik hayatın sefaleti/zorlama/programlama/disiplin*) yerinden ederek dönüştürmek amacına matuf olarak aktörü gündelik hayatla “özgürleştirmek” girişiminde bulunmakta; gündelik hayatı nihayetinde ulaşılabilecek bir devrim adına araçsallaştırmaktadır. Lefebvre'nin çalışmalarında aktörün özgürleşimine yapılan vurguda aktörün pratiğine ilişkin somut göndermeler ve analizler detaylandırılmaz. Bu, aynı zamanda Lefebvre'nin gündelik hayat kavramlarının gündelik hayatın mevcut durumunun (yapı) gündelik hayatın sıradan insanı (aktör) aracılığıyla ortadan kaldırılarak yeni bir gündelik hayatın ikamesine (yeni yapı) yönelik

bir eylekle yüklenmesine neden olur. De Certeau ise yapının içinde (strateji/disiplin) hareket eden aktörün pratiklerinden (taktik/anti-disiplin) hareketle yapının içinde yapıyı kesintiye uğratarak yapıda özgürleşme alanları yaratan bir aktöre ulaşmaktadır. De Certeau'nun çalışması tümüyle gündelik hayatın disiplin mekanizmasında (yapıda) aktörün pratiğinin örneklenmesine hasredilerek yapı-aktör dikotomisinin aşılmasına yönelik bir yaklaşım denemektedir.

Lefebvre, zorlama ve uyarılma düzleminde tanımladığı gündelik hayatın tarihine ilişkin taslağın, altını çizdiği temel çelişkinin uyarılmanın can alıcı yapıt ve üsluplarının zorlamanın en sert ve güçlü bir biçimde uygulandığı eski toplumlarda ortaya çıktığını iddia eder (Lefebvre, 2007, s. 161). Lefebvre'nin uyarılmanın bir yapıt ve üslup olarak ortaya çıktığını vurguladığı tarihteki sert ve güçlü zorlamalara muhatap toplum, de Certeau'nun, uyarılmaya ilişkin verdiği ilk örneğinde somutlaştırılır. De Certeau, taktik modelini temellendirmek üzere zorlamanın en sert biçimde görüldüğü tarihteki sömürge uygulamalarında ortaya çıkan uyarılmayı temel alır. İspanyol sömürgecilerin egemenliğindeki, yerlilerin kendilerine İspanyol sömürgeciler tarafından belirli bir amaca yönelik olarak dayatılan stratejilerin (ritüeller, tasavvurlar ve kanunlar) yerliler tarafından farklı bir biçime dönüştürülerek, yeniden imal edildiğini vurgulayan de Certeau, zorlayıcı düzenin zorlamalarını reddetmeden, egemenin stratejisiyle oyun oynayan yerlilerin düzenin elinden, düzenin içinde kalarak “kaçıp kurtulabilmiş” (de Certeau, 2008, s. 46) olduklarını vurgular. Sömürgeciler tarafından “dayatılan bilgiler ve simgeler, bunların üreticisi olmayan uygulayıcıların manipüle ettikleri nesnelere” (de Certeau, 2008, s. 107) yapıtlara dönüşmektedirler. De Certeau, taktiğin bilgisinin, kadim tarihinin altını çizmek için bir tarihçi formasyonu ile daha da geriye, tarih öncesi karanlık çağlara başvurur; “bitkilerin ya da balıkların sayısız kurnazlıklarının ve simülasyonlarının kurgulandığı zamanlara. Okyanusların diplerinden, megakentlerin sokaklarına uzanan taktikler, bir sürekliliğe ve kalıcılığa sahiptirler.” (de Certeau, 2008, s. 55). Tarihsel boyut ve sürekliliğe de Certeau'nun işareti, taktiğin modern disiplinin bir ürünü olmadığını, disiplinin tarih öncesinden itibaren hep var olduğuna ve aynı zamanda anti-disiplinin de disiplinle koşut bir biçimde varlığına işaret etmektedir. Nerede ki bir disiplin varsa orada anti-disiplin de vardır. Ya da Lefebvre (2016)'nin ifadesiyle; “[h]er zaman direnen bir kalıntı vardır. İndirgenemez bir şey!” (s. 168-169).

Tarihteki bu uyarılma modelinin çağdaş Batı toplumunun gündelik hayatını keşfetmek için bir model olduğu düşüncesinden hareket eden de Certeau, Lefebvre'nin tarihsel örneğini çağdaş topluma genişleterek araştırmasını strateji ve taktiğin ayrımında konumlandırırken, aynı zamanda üslup, sanat ve *poiesis* olan taktiğin zaman dolayımıyla temellendirir. Strateji ve taktik arasındaki ayırım, mekân ve zaman arasındaki ayırımı somutlaştır.

Gündelik Hayatın Zamanı: “Moment (Festival)” ve “Fırsat (Metis/Kairos)”

Stratejiler mekânsal bir konumlanışla ve mekân üzerinden gündelik hayatı organize ederken, “taktikler zaman kavramına ve olgusuna verdikleri kararlılık ve direnç özelliğiyle değerlendirilen prosedürler” (de Certeau, 2008, s. 115) olarak “*zamanın* ustalıklı *kullanımı* üzerine oynarlar” (de Certeau, 2008, s. 116). Bu çerçevede, taktikler, stratejinin zorlayıcı mekânında ortaya çıkan koşullarda stratejik mekânın düzenini dönüştüren hamlelerini fırsat ve oyunlar üzerinden kurarlar (de Certeau, 2008, s. 116). Taktiğin mekânsızlığı ve zamana bağımlılığı kendi çıkarına yönelik olasılıkların yakalanmasını zorunlu kılar. Stratejinin zorlayıcı, disipline edici düzeninde, Lefebvre’nin tanımıyla *gündelik hayatın sefaletinde* (2007, s. 47), el çabukluğu ve kurnazlıkla hamle yapmak “bir tür fırsat duygusu” (de Certeau, 2008, s. 114) ile gündelik hayata yeniden dahil olmak, onu yeniden kendisi için uyarlamak, düzenlemektir. Gündelik hayatın sıradan insanı tarafından “fırsatlar aracılığıyla” hayata geçirilen operasyonların dağınık ve parçalı bir biçimi, birbirine eklenerek bir birleştirme sanatına, bir düşünce tarzına yani “*eylem sanatı*”na dönüşür (de Certeau, 2008, s. 48-9). Zayıf olan gündelik hayatta, “birbirinden ayrışık olan öğeleri bir araya getirerek elverişli anlar (moment) yaratır, bu güçlerden gerekli çıkarı sağlamaya çalışır” (de Certeau, 2008, s. 55). Ayrışık öğelerin bir araya getirilmesi, bir tercih, bir seçim şeklinde ortaya çıkar ve dahası bir “fırsat” yakalama biçiminde gerçekleşir (de Certeau, 2008, s. 55). Taktik zamanın sürekliliği içinde “fırsatlar” yakalamak üzere sürekli dikkati gerektirir (de Certeau, 2008, s. 54) Zamana (şimdi) bağımlı taktiğin temel kaynağı burada (mekân) ortaya çıkan fırsatlardır (de Certeau, 2008, s. 113). Nihayetinde taktik fırsatlar aracılığıyla stratejinin alanlarına sızarak yayılır (de Certeau, 2008, s. 115).

De Certeau’nun taktiğin temel kaynağı olarak tanımladığı “fırsat”, Lefebvre’nin moment teorisi ile ele alındığında “*moment*” ile “*fırsat*”ın sürekliliğini ortaya çıkarmakla kalmaz (Scott, 2009, s. 31), aynı zamanda “*taktik*” ile “*moment*” teorisi arasındaki sürekliliği de açığa çıkarır. Lefebvre, *Gündelik Hayatın Eleştirisi*’nin ikinci cildinde moment teorisini gündelik hayattaki gerekli dönüşüm ve yenilenmenin kaynağı olarak ele alır (Shields, 1999, s. 66). Kısacık zaman dilimlerinde ortaya çıkan gündelik hayatın imkânlar bütününe gönderme yapan moment kavramı gündelik hayatın sefaletinden “kokuş noktaları” olarak belirginleşir (Harvey, 2014, s. 424). Sayıları sınırsız olmasa da kapalı bir liste oluşturmaktan kaçınan Lefebvre (2003, s. 170) momentlerin arasına aşkın, oyunun, dinlenmenin, öğrenmenin v.b. dahil edilebileceğini fakat, yeni momentlerin icadını engelleyen hiçbir şey olmadığını vurgular (2013, s. 367). Moment, gündelik hayattan doğar, gündelik hayattan beslenir ve bir potansiyel olarak belirsiz, muğlak ve ham bir biçimde keşfedilir (Lefebvre, 2013, s. 374). Momentin keşif süreci, gündelik hayatın muğlak ve karışık sıradan anlarından bir seçme tercihiyle ayrıştırılmasına dayanır (Lefebvre, 2013, s. 368). Dolayısıyla moment bir seçim kararı ile belirlenir. Momenti başlatan bu seçim kararı, gündelik hayattan olasılıklar arasından bir olasılığın devşirilmesi anlamına gelir (Lefebvre, 2013, s. 374).

Fakat bu seçim zamansal bir sınırlılıkla maluldür; moment, sürmek istese de uzun süre devam edemez, kendine özgü belirli bir süre ile sona erer (Lefebvre, 2013, s. 368).

Taktiklerin zamanla ilişkisini “fırsat anı” kavramı bağlamında temellendiren de Certeau'nun yaklaşımı, Lefebvre'nin moment kavramı ile örtüşür. De Certeau, taktiklerin zamandaki hareketini “*kairos*” (de Certeau, 2008, s. 123) ve “*metis*” (de Certeau, 2008, s. 55) kavramları ile ilişkilendirir. Taktikler, antik dönemde Yunanlıların *metis* adını verdiği bilgiye dayanır (de Certeau, 2008, s. 55). Retorik sanatında, zayıf ile güçlünün konumunu ters yüz etmek üzere, Yunan sofistleri tarafından kullanılan belirli retorik tekniklerle ilişkilendirilen *metis* (de Certeau, 2008, s. 55), kurnazlık ve kurnazlıkla ayırt edilen belirli bir pratik zekâ (de Certeau, 2008, s. 89) türünü ifade eder. “*Metis*, bir ekonomi ilkesidir: En az güçle en güçlü etkiyi yaratmak” (de Certeau, 2008, s. 173). De Certeau, çalışması boyunca güncel taktiksel uygulamaların kurnazlık ve hilelerinin altında yatan dinamik zekayı göstermek için *metis*'e atıfta bulunur. *Metis*, zaman üzerine oynayan bir bilgi türüdür, pratik zekanın güçlü olanı tersyüz etmesi için en uygun zamanı yakalaması gerekir. “*Metis*, “en uygun zamanı” bekler ve bunun üstüne oynar (*kairos*)” (de Certeau, 2008, s. 173). Dolayısıyla “fırsat” şeklinde tanımlanan zamanın türü *kairos*'tur (de Certeau, 2008, s. 123). Taktiksel pratik, pratik bir zekâ türünün (*metis*) ancak uygun momenti (*kairos*) yakalaması ile mümkündür. De Certeau, momente pratik bir zekâ türünü ekleyerek Lefebvre'nin momentindeki eksikliğe yönelik bir eleştiri geliştirirken aynı zamanda momentin imkânı ile aktörün etkin katılımı arasında dolaysız bir bağ kurmaktadır. Zamansal olanın imkânının ortaya çıkarılmasında aktöre (pratik zekâ) temel rolü atfederek, Lefebvre'nin momentindeki “transandantal” yönleri gündelik hayatın disiplin altındaki sıradan insanı lehine törpülemektedir.

Metis, yığılmış zaman katmanları üzerinden gücü lehine çevirmek adına en uygun olan anı, yani fırsatı (*kairos*) yakalamak üzere işlem görür ve kendisini zayıf olarak konumlandırılan mekân düzenlemesine karşı çalışır (de Certeau, 2008, s. 174). Özgürleştirici bir zaman deneyimi olarak insanın kararından ve eylemlerinden kaynaklanan *kairos* (Agamben, 2010, s. 121), zamanı nicelik üzerinden tanımlayan *chronos* (Hawhee, 2004, s. 66)'tan farklı bir zaman modeli olarak tanımlanır (Agamben, 2010, s. 121). Kısacası, *chronos* süreyi ölçerken, *kairos* kuvveti işaretler (Hawhee, 2004, s. 66). Dolayısıyla, taktik, zamansallık bağlamında güçle tanımlanan stratejinin mekanındaki zayıflığını *kairos* aracılığıyla tersine çevirmeye çalışır. *Kairos*, ölçülebilir olandan, zayıfı çekip çıkaran fırsattır (Agamben, 2010, s. 122). *Metis*'in fırsat anını yakalaması, “en fazla bilgiyi en az zamanda” (de Certeau, 2008, s. 174) toplamasını temin eden bir bilgiyi gerektirir. “Bu bilgi, *bellektir*” (de Certeau, 2008, s. 174). *Metis*'in belleği, belirli bir yerde depolanmaz (tüm temellükler stratejiye aittir); ortaya çıkacağı uygun anı, bekleyen zamana bağımlı ama *choros* anlamında bir süre ile tahdit altına girmeye direnen bu belleğin kıvılcımı *kairos*, yani fırsattır (de Certeau, 2008, s. 174).

Geçmişte yakalanan fırsat deneyimlerini ve olasılıkları derleme kapasitesi olarak bellek (de Certeau, 2008, s. 174), bir anda parlayan ve kısa sürede sönen fikirlerden ve özel fırsat anlarının parçaları ile tanımlanır (de Certeau, 2008, s. 180). Daha önceki deneyimlere ait fırsatların özelliklerini ya da olasılıklarını derleyerek çalışan bellek, geleceğe ilişkin potansiyeller keşfeder ve güç ilişkilerine zamansal deneyimi dahil ederek onları dönüştürür (de Certeau, 2008, s. 174).

Lefebvre, momentin bellek ve tekrarla ilişkisini benzer şekilde sunar. Momentin tıpkı *kairos*'ta olduğu gibi bir belleği ve “özel zamanı vardır.” (Lefebvre, 2003, s. 174; Lefebvre, 2013, s. 368). Moment, bireysel bir tarihe, belleğe gönderme yapılarak tahayyül edilir (Lefebvre, 2013, s. 367). Bu belleğin tikel işleyişi gelecekteki momentin tanınmasına yönelik bir mirası içerir (Lefebvre, 2013, s. 369). Bu, belleğin özel zamanı üzerinden söz konusu bellekte “her seferinde yeniden keşfedilen bir formun yeniden sunumu” (Lefebvre, 2013, s. 174), tekrarın modalitesini dönüştürür. Dolayısıyla moment tekrar mantığında çalışır, kendisinden önceki momenti alıp kendi biçimini vererek kesintiden sonra onu devam ettirir (Lefebvre, 2013, s. 375):

Yaşayacağım momenti, onu yaşamak için yeniden yaratmalıyım; Onu keşfediyorum, ama bir biçim olarak, bu biçimi kendime ait kılmak için, öğelerinin düzenini yeniden icat ederek onu yeniden icat etmem gerekiyor. Benim için ‘geçerli’ o; Onu alıyorum ama empoze edilen bir şey olarak değil; Onu kendim için ‘pozluyorum’ ve aynı zamanda aktivitemi içinde harcıyorum (Lefebvre, 2003, s. 174).

Taktiğin zamanının organize edilmiş, biçimlenmiş uzamdaki hareketinin fırsat anları düzleminde stratejinin mekanına sızma biçimini sorunsallaştıran de Certeau'nun bellek üzerinden taktik operasyonların tekrar tekrar eklenerek sıradan insan tarafından gündelik hayatta ortaya konulmasını konumdan yoksun bir sanat anı olarak tanımlaması (de Certeau, 2008, s. 177-178), Lefebvre'nin momenti her seferinde “keşif ve gözlem, gerçek ve değer, tekerrür ve kural koyuculuk” düzleminde gerçekleşen bir oyun ve biteviye bir yaratım süreci olarak (Lefebvre, 2003, s. 174) ele almasını imler. Çünkü, “yaratıcı eylem genellikle oyundan kaynaklanır” (Lefebvre, 2013, s. 254). Moment, tekrarın derin ve yüksek bir biçimi olarak *chornos*'a dahil edilebilecek olan diğer tekrar biçimlerinden koparılmış ayrıcalıklı (Lefebvre, 2013, s. 367) bir tekrar modalitesi olarak “parçalamadığı, ama (doku üzerindeki bir desen gibi, sanat tarzında, kısmen ve “momentsel olarak) dönüştürmeye çalıştığı gündelik hayatın dokusuna dahil olur. Böylece, olmadığı şeyi kullanır: erimi altında olanı, olumsal ve ilineksel olanı” (Lefebvre, 2013, s. 369). Gündelik hayattaki yerleşik yapıları (stratejinin uzamı) ters yüz ederek, güçlünün öngöremediği bambaşka yapıları gündeme getiren konjonktürler (*kairos*) olarak momentler güzelliştir (Lefebvre, 2013, s. 74).

Momenti, Lefebvre festival ile ilişkili olarak düşünür (Lefebvre, 2013, s. 379). Momentler, yoğun deneyim anları olarak, gündelik hayata yepyeni toplumsal formlar empoze ederek gündelikliğin sefaletinden festivale geçişi temin eder (Law, 2014, s.

204). Gündelik hayatın sıradanlığını aşmanın bir yolu olarak festival, özgürlüğün momenti olarak belirginleşir. Dolayısıyla, moment ve festival ilişkisi, “insanın içinde kendi girişimi için uygun fırsatı yakaladığı ve kendi özgürlük anına karar verdiği *kairos*” (Agamben, 2010, s. 127)’ta tekrar somutlaşır. Moment, bireysel ve özgür biçimde deneyimlenen festivaldir. Momentin hedefi, gündelik hayatın düzyazısını festivalin şiirselliğine dönüştürmek, gündelik hayatı festivalleştirmektir (Lefebvre, 2013, s. 371). Gündelik hayatın sefaletinin ortadan kaldırılması, çalışma ve boş zaman arasındaki karşıtlığın son bulması anlamına gelen festival aynı zamanda devrim demektir (Lefebvre, 2007, s. 48). De Certeau festivali, *kairos* üzerinden şimdi ve burada ikame ederken, Lefebvre, momenti gelecekte gerçekleşecek olan bir devrimle özdeşleştirdiği festivale iliştiirmiş olur. De Certeau için gündelik hayatın bizatihi kendisinin taktiksel pratiklerin tezahürü bağlamında olağanüstülüğü (Buchanan, 1997, s. 177) festivali gündelik hayatın bir parçası olarak kavramasına neden olur (Abrams & Brown, 2010). De Certeau’nun taktiği *metis* ve *kairos* bağlamında şimdi ve burada gerçekleşen bir momentsel festival parçaları olarak ele alması, Lefebvre’nin momentinin Marksist devrimin ütöpk festivalinden kopartılıp tekrar biçimlendirilmesini ima eder. De Certeau, çifte bir işlemle Lefebvre’nin moment teorisinin “fırsat”ı içeren parçasını ütöpk festivali dışarıda bırakarak kesip çıkarır ve “*metik*” bir hamleyle metisin pratik kurnazlığında festivali güncelde tahkim eder. De Certeau’nun çalışması Lefebvre’nin gündelik hayatın büyüklüğünü festival umuduna bağlayan eleştirisini, kavramsal bir süreklilikle gündelik hayatın şimdi ve burada imkânına dönüştürerek Lefebvre’nin gündelik hayat teorisinin eleştirisini de içermiş olur (Colebrook, 2002, s. 700).

Sonuç

Modern dünyanın temel problemlerinden biri olarak gündelik hayata ilişkin Lefebvre ve de Certeau’nun çalışmaları gündelik hayatın akademinin çeşitli disiplin alanlarında yer edinmesinde önemli katkı sağlamıştır. Her iki düşünür birbirlerinden farklı motivasyon ve amaçla gündelik hayatı sorunsallaştırmalarına rağmen her ikisinin de gündelik hayata ilişkin açtığı uzun soluklu temellendirmelerindeki yakınlık ve benzerlik arz eden düşünsel ve kavramsal izlek pek çok açıdan kavramsal sürekliliğe işaret etmektedir.

Lefebvre ve de Certeau’nun, gündelik hayat sosyolojisinin iki önemli figürü olarak gündelik hayatı “sıradan” ve “deneyim” bağlamında farklı referanslar dolayısıyla eleştirel (Lefebvre) pratik (de Certeau) olarak kuramsallaştırmaları kültürel ve toplumsal teorisinin temel dikotomileri olan disiplin/anti-disiplin, mikro/makro, yapı/aktör karşıtlıklarına ilişkin yeni bir yönelimi ifade etmekle kalmaz, gündelik hayat teorisine dönüşümü (Lefebvre) ve direnişi (de Certeau) de dahil eder.

Gündelik hayatın disipline edici yönünde gündelik hayattan bir çıkış yolu bulmaya yönelik girişim olarak de Certeau, Lefebvre’yi izleyerek gündelik hayatta yaratıcı bir

potansiyeli keşfetmeye çalışmaktadır. Keskin, sınırlandırıcı, yönlendirici, düzenleyici, yabancılaştırıcı, zorlayıcı gündelik hayatın sefaletinde, yine gündelik hayattan özgürleştirici, uyarlayıcı bir potansiyel keşfetmek her iki düşünürün temel endişesi olarak belirginleşmektedir. Bununla birlikte gündelik hayatta yaratıcı potansiyeli Lefebvre gündelik hayatın dönüşümü için bir araç olarak kurgularken de Certeau aynı yaratıcı potansiyeli disiplinin içindeki bir anti-disiplin alan olarak tasarlamaktadır. Dolayısıyla yaratıcı potansiyel Lefebvre’de dönüşüme de Certeau’da dönüşüme evrilmeyen bir “özgürlük” alanına hasredilmektedir. Lefebvre ve de Certeau’nun gündelik hayatın yaratıcı potansiyeline ilişkin bu yaklaşım farklılığının sonuçları yapı-aktör dikotomisine yönelik örtük çözümlerinde de bir farklılık olarak yansır. Lefebvre, bir disiplin mekanizması şeklinde tezahür eden gündelik hayatın sıradan insanı yabancılaştırıcı yapısını bir devrimle yıkarak yeni ütopyik bir yapıya işaret ederken de Certeau, aktörün yapıda açtığı özgürleşim alanlarına odaklanarak aktör-yapı arasındaki belirlenim mekanizmasının bozulma süreçlerini açığa vurur.

Lefebvre gündelik hayatın potansiyeline sürekli geliştirmeye çalıştığı felsefi, sosyolojik tanım(lar), hipotezler, aksiyomlar dolayısıyla ulaşmaya çalışırken, Lefebvre’nin aksine de Certeau, gündelik hayata ilişkin bir tanım yaratmaya çaba göstermeden, doğrudan gündelik hayat pratiklerinin potansiyeline odaklanması farklılıklarına rağmen de Certeau’nun çalışmasının Lefebvre’nin projesinin Marksist bütünlüğünden bağları koparılarak gerçekleştirilmiş bir devamlılığına işaret etmektedir. De Certeau bu çerçevede, Lefebvre’de yer alan oyun, *strateji*, *taktik*, *zorlama*, *uyarlama*, *gündelik hayatın sefaleti*, *gündelik hayatın büyüklüğü*, *gündelik hayatın iktidarı*, *poiesis*, *moment* ve *festival* gibi kavramları gündelik hayatın labirent formundaki tekil pratiklerinin kavramsallaştırmasına dönüştürerek uygulamaktadır. Lefebvre’deki disipline karşı “istisna anları” de Certeau’nun analizinde stratejinin programına/ planlamasına karşı disiplin altındaki zayıfın manevrası/ taktiğin hesaplı eylemine dönüştürmektedir. Taktik Lefebvre’de yer alan “istisna anları”nın istisna olmaktan çıkartılarak stratejinin disipline edici programına karşı bir incelikli karşı hesap olarak de Certeau’da programlandırılmaktadır. Bu durumda taktik stratejinin karşısında değil bizatihi içine gömülü olarak stratejinin disipline ediciliğini hesaplı bir işlemle sürekli yerinden etmektedir. Disiplin kontrolünün aralıkları/ çatlaklarından hareketle, gündelik hayatın sıradan pratikleri de Certeau’nun elinde yeniden stratejiye göre işleyen bir taktikle kavramsallaştırılmaktadır. Gündelik hayatta gizli olan yaratıcı potansiyele ilişkin Lefebvre tarafından yapılan yoğun vurguda kullanılan kavramsal set de Certeau’nun büyük ölçüde Lefebvre’den yararlanan çalışmasına taktiksel bir biçimde serpiştirilmiştir.

Lefebvre ve de Certeau’nun gündelik hayat yaklaşımlarının temelini oluşturan ortak zeminin gündelik hayat düzenlemelerinin işaret ettiği toplumsal kontrol ve yönlendirmeler olduğu (disiplin) düşüncesinden hareketle bu disiplin mekanizmalarına

meydan okuma ve direniş (anti-disiplin) yönelik fırsatların üzerine oturması Lefebvre ve de Certeau arasında kavramsal sürekliliği bir kez daha ortaya çıkarmaktadır.

Gündelik hayatın sefaletinin dönüşümüne adanmış olan Lefebvre'nin gündelik hayat düşüncesi gündelik hayatın nasıl dönüşeceğine ilişkin herhangi bir pratikte somutlaşmaz; Marx'ın praksisini gündelik hayata genişleten Lefebvre gündelik hayatın praksisini hiçbir zaman sunmamıştır. Dolayısıyla Lefebvre'nin bir dönüşüm ve devrim programına adanmış gündelik hayat çalışmasının eksik dönüşümün pratiğine ilişkin herhangi bir analizi içermemesidir.

Bir kamu projesi olarak tasarlanan de Certeau'nun çalışmasının projenin sınırlarını aşarak, Michel Foucault'nun disiplin yapılarıyla ilgili incelemesinin “devamı hatta aynı zamanda bu incelemeye simetrik bir inceleme olarak” (2008, s. 191) takdim edilmesi, Foucault'nun disiplin kavramsallaştırmasındaki ihmal edilen alanın aydınlatılmasına yönelik bir girişim olduğuna işaret eder. De Certeau, Lefebvre'den farklı bir yöntemle gündelik hayatı sorunsallaştırırken gündelik hayatı bir eleştiri pratiği olarak kavrar. Lefebvre'nin gündelik hayatı, paradoksal bir biçimde pratiksiz dönüşümü hedefleyen bir programda çerçelenmiş bir eleştiri iken de Certeau'nun gündelik hayatı dönüşüm/değişim hedefi içermeyen programsız bir pratik (taktiğin biriktirilemezliği) eleştiri içerir. Lefebvre'nin programında kültürel devrimle özdeşleşen festival anlayışının ütöpik tarafı, de Certeau'nun “şimdi ve burada” ikame ettiği festival anlayışı ile törpülenmiştir. Bu durum Lefebvre'nin gündelik hayat yaklaşımındaki kavramlarının ütöpik içkinlikten, gündelik hayatın farklı yaşam biçimleri potansiyelinin bir araya getirilerek “şimdi ve burada”ya taşınması nedeniyle de Lefebvre'nin kavramlarının daha optimistik ve daha az dramatik bir anlama kavuşmasına neden olur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- XX.,XX.; Veri Toplama- XX.,XX.; Veri Analizi/Yorumlama- XX.,XX.; Yazı Taslağı- XX.,XX.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- XX.,XX.; Son Onay ve Sorumluluk- XX.,XX.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- XX.,XX.; Data Acquisition- XX.,XX.; Data Analysis/Interpretation- XX.,XX.; Drafting Manuscript- XX.,XX.; Critical Revision of Manuscript- XX.,XX.; Final Approval and Accountability- XX.,XX.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Abrams, L., & Brown, C. G. (2010). Introduction: Conceiving the everyday in the twentieth century. In L. Abrams, & C. G. Brown (Eds.), *A History of everyday life in twentieth-century Scotland* (pp. 1–18). Edinburgh University Press Ltd.
- Agamben, G. (2010). *Çocukluk ve tarih*. (B. Parlak, Çev.) Kanat Kitap.
- Beck, D., & Purcell, R. (2015). Everyday experience and community development practice. *Radical Community Work Journal*, 1(1), 1–15.
- Brewer, J. (2010). Microhistory and the histories of everyday life. *Cultural and Social History*, 7(1), 87–109.
- Buchanan, I. (1997). De certeau and cultural studies. *New Formations*, 31, 175–188.
- Butler, C. (2012). *Henri Lefebvre: Spatial politics, everyday life and the right to the city*. Routledge.
- Colebrook, C. (2002). The politics and potential of everyday life. *New Literary History*, 33(4), 687–706.
- Courpasson, D. (2017). The politics of everyday. *Organization Studies*, 38(6), 843–859.
- Dant, T. (2003). *Critical social theory: Culture, society and critique*. Sage Publication.
- De Certeau, M. (1988). *The practice of everyday*. UCP.
- De Certeau, M. (2008). *Gündelik hayatın keşfi I* (L. A. Özcan, Çev.). Dost Kitabevi.
- Derry, J., & Parrot, M. (2013). Introduction: Questioning everyday life. In J. Derry & M. Parrot (Eds.), *The everyday: Experiences, concepts, and narratives* (pp. 1–19). Cambridge Scholars Publishing.
- During, S. (2005). *Cultural studies: A critical introduction*. Routledge.
- Ebrey, J. (2016). The Mundane and insignificant, the ordinary and the extraordinary: Understanding everyday participation and theories of everyday life. *Cultural Trends*, 25(3), 158–168.
- Epstein, A. (2008). Critiquing “La Vie Quotidienne”: Contemporary approaches to the everyday. *Contemporary Literature*, 49(3), 476–487.
- Fiske, J. (2011). *Understanding popular culture*. Routledge.
- Fiske, J. (2012). *Popüler kültürü anlamak* (S. İrvan, Çev.). Parşömen.
- Gardiner, M. (1995). Utopia and everyday life in French social thought. *Utopian Studies*, 6(2), 90–123.
- Gardiner, M. (2016). *Gündelik hayat eleştirileri* (D. Özçetin, B. Taşdemir & B. Özçetin, Çev.) Heretik.
- Geldof, K. (1997). Authority, reading, reflexivity: Pierre Bourdieu and the aesthetic judgment of Kant. *Diacritics*, 27(1), 20–43.
- Giard, L. (2008). Bir Araştırmanın Hikayesi. M. d. Certeau (Ed.), *Gündelik Hayatın keşfi I: Eylem, uygulama, üretim sanatları içinde* (L. A. Özcan, Çev., s. 9–37). Dost kitabevi.
- Giard, L. (2009). Anlar ve mekanlar üzerine. M. d. Certeau, L. Giard, & P. Mayol (Ed.), *Gündelik hayatın keşfi II konut, mutfak işleri içinde* (Ç. Eroğlu & E. Ataçay, Çev., s. 11–23). Dost Kitabevi.
- Harvey, D. (2014). Sonsöz. H. Lefebvre (Ed.), *Mekanın Üretimi içinde* (C. Özpınar, Çev., s. 419–426). Sel Yayıncılık.
- Hawhee, D. (2004). *Bodily arts: Rhetoric and athletics in Ancient Greece*. University of Texas Press.
- Highmore, B. (2002a). *Everyday life and cultural theory: An introduction*. Routledge.
- Highmore, B. (2002b). Introduction: Questioning everyday life. In B. Highmore (Ed.), *The Everyday Life Reader* (pp. 1–36). Routledge.

- Highmore, B. (2006). *Michel de Certeau: Analysing culture*. Continuum.
- Highmore, B. (2017). The everyday, taste, class. In I. Szeman, S. Blacker & J. Sully (Eds.), *A companion to critical and cultural theory* (pp. 327–338). Wiley-Blackwell.
- Ho, J. H. (2014). Totality and the common: Henri Lefebvre and Maurice Blanchot on everyday life. *Cultural Critique*, 88, 54–78.
- Knott, S. (2015). *Amateur craft history and theory*. Bloomsbury Academic.
- Law, A. (2014). *Social theory for today: Making sense of social worlds*. Sage.
- Lazzarinia, L. (2016). The everyday (in) urbanism: What's new on the spot. *Sociology Study*, 6(4), 255–266.
- Lefebvre, H. (1971). *Everyday life in the modern world* (S. Rabinovitch, Trans.). Penguin.
- Lefebvre, H. (1976a). *The Survival of capitalism reproduction of the relations of production*. (F. Bryant, Trans.). St. Martin's Press.
- Lefebvre, H. (1976b). Reflections on the Politics of Space. *Antipode*, 8, 30–37.
- Lefebvre, H. (1988). Toward a leftist cultural politics: Remarks occasioned by the centenary of Marx's death. In L. G. Gary Nelson (Ed.), *Marxism and the interpretation of culture* (D. Reifman, Trans., pp. 75–88). Macmillan.
- Lefebvre, H. (1996). *Marx'ın sosyolojisi*. (S. Hilav, Çev.). Sorun Yayınları.
- Lefebvre, H. (2002). *Critique of everyday life: Volume II foundations for a sociology of the everyday*. (J. Moore, Trans.). Verso.
- Lefebvre, H. (2003). The inventory. In S. Elden, E. Lebas & E. Kofman (Eds.), *Henri Lefebvre key writings* (pp. 166–176). Continuum.
- Lefebvre, H. (2007). *Modern dünyada gündelik hayat* (I. Gürbüz, Çev.). Metis.
- Lefebvre, H. (2012). *Gündelik hayatın eleştirisi I* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2013). *Gündelik hayatın eleştirisi II Gündelik hayat sosyolojisinin temelleri* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekanın üretimi* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015). *Gündelik hayatın eleştirisi III moderniteden modernizme (Gündelik hayatın meta-felsefesi)* (I. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2016). *Metaphilosophy*. (S. Elden, Dü., & D. Fernbach, Trans.). Verso.
- McHoul, A., & Miller, T. (1998). *Popular culture and everyday life*. Sage.
- Michael, M. (2006). *Technoscience and everyday life: The complex simplicities of the mundane*. Open University Press.
- Moran, J. (2005). *Reading the everyday*. Routledge.
- Paterson, M. (2006). *Consumption and everyday life*. Routledge.
- Poster, M. (1975). *Existential Marxism in postwar France From Sartre to Althusser*. Princeton University Press.
- Roberts, J. (2013). *Gündelik hayatın felsefesi: Devrimci praksis ve kültürel kuramın kaderi* (E. C. Ercan, Çev.). Doruk.
- Sayeau, M. (2013). *Against the event: The everyday and evolution of modernist narrative*. Oxford University Press.
- Schilling, D. (2003). Everyday life and the challenge to history in postwar France: Braudel, Lefebvre, Certeau. *Diacritics*, 33(1), 23–40.

- Schilling, D. (2009). French sociologies of the Quotidian: From dialectical Marxism to the anthropology of everyday practice. In M. H. Jacobsen (Ed.), *Encountering the everyday: An introduction to the sociologies of the unnoticed* (pp. 187–210). Macmillan International Higher Education.
- Schneider, G. (2010). Comics and everyday life: From Ennui to contemplation. *European Comic Art*, 3(1), 37-63.
- Scott, S. (2009). *Making sense of everyday life*. Polity Press.
- Sheringham, M. (2000). Attending to the everyday: Blanchot, Lefebvre, Certeau, Perec. *French Studies*, LIV(2), 187-199.
- Sheringham, M. (2006). *Everyday life theories and practices from surrealism to the present*. Oxford University Press.
- Shields, R. (1999). *Lefebvre, love and struggle spatial dialectics*. Routledge.
- Sim, L. (2015). Theorising the everyday. *Australian Feminist Studies*, 30(84), 109–127.
- Trebitsch, M. (2002). Preface: The moment of radical critique. In H. Lefebvre (Ed.), *Critique of everyday life, Vol. II. Foundations for a sociology of the everyday* (J. Moore, Trans., pp. ix–xxix). Verso.
- Yoka, L., & Paschalidis, G. (2015). Introduction: That bloody riddle. In L. Yoka, & G. Paschalidis (Eds.), *Semiotics and Hermeneutics of the everyday* (pp. vii–2). Cambridge Scholars Publishing.

Huzurevinde Kalan Yaşlıların Sosyal İzolasyon Deneyimleri

Levent Taş¹ , Günseli Ayça Şaldırdak²

Öz

Bu çalışmanın konusu huzurevinde yaşayan bireylerin sosyal izolasyon deneyimleridir. Yaşlılık, sadece yaş alma ile sınırlandırılabilir fizyolojik bir değişim değildir. Yaşlılık fiziksel, psikolojik ve sosyal yönleri ile bir bütündür. Yaşlanmayla birlikte ortaya çıkan sosyal hayattan geri çekilmenin doğal olduğu düşüncesi yaygındır. Bu nedenle literatürde yaşlıların sosyal izolasyon deneyimleri yeterli ilgi görmemektedir. Ayrıca, Türkiye gibi dayanışmanın geliştiği ve ailenin geleneksel fonksiyonlarını koruduğu düşünülen toplumlarda yaşlı izolasyonunun yaşanmadığının var sayılması da konuya olan ilgiyi azaltmaktadır. Ancak bu düşüncelerin bilimsel araştırmalarla sorgulanmasına ihtiyaç vardır. Huzurevleri, yaşlı bireylerin korunmasını ve bakımını sağlanmasını amaçlayan kurumlardır. Bunun yanı sıra huzurevlerinin sosyal izolasyonu engelleyen sosyal kontrol mekanizmaları olarak işlev görmesi beklenmektedir. Bu çalışmada huzurevlerinin yaşlı bireylerin sosyal izolasyon deneyimlerindeki rolünün ortaya konulması amaçlanmaktadır. Araştırma, nitel araştırmalardan fenomenolojik yönetime göre desenlenmiştir. Araştırmanın verileri 21 katılımcı ile yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilmiştir. Araştırma sonuçlarının huzurevi sakinlerinin sosyal izolasyon eğilimlerinin azaltılması ve toplumla bütünleşmelerinin artırılmasına yönelik öneriler sunarak uygulamalara katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yaşlı • Yaşlılık • Huzurevi • Sosyal izolasyon • Fenomenoloji

Social Isolation as Experienced by Older Adults Living in Nursing Homes

Abstract

The subject of this study is social isolation as experienced by individuals living in nursing homes. Old age is not a physiological change that is only limitable to age. It is a whole with physical, psychological, and social aspects. Retreating from social life as something that occurs naturally with aging is a common thought. Therefore, social isolation for the elderly and aged has not received sufficient attention in the literature. Countries like Turkey believe social solidarity has improved and the traditional functions of the family are preserved. Therefore, the assumption that isolation does not occur among the aged has also reduced interest in the subject. However, these thoughts need to be questioned through scientific research. Nursing homes aim to protect and care for older people. They are expected to function as social control mechanisms that prevent social isolation. This study purposes to reveal the role nursing homes have in the social isolation experiences of older adults. The research has been designed with respect to the phenomenological method, a qualitative research method. The research data were obtained from in-depth interviews held with 21 participants. The research results are expected to contribute to practices aimed at increasing nursing home residents' integration with society.

Keywords: Older adults • Aging • Nursing home • Social isolation • Phenomenology

1 Levent Taş (Dr. Öğr. Üyesi), Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Kırşehir, Türkiye. Eposta: leventtas77@yahoo.com ORCID: 0000-0001-5147-2014

2 Sorumlu yazar: Günseli Ayça Şaldırdak (Arş. Gör.), Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Kırşehir, Türkiye. Eposta: ayca.yildirim@ahievran.edu.tr ORCID: 0000-0002-7843-1359

Atıf: Taş, L., & Şaldırdak, G. A. (2021). Huzurevinde kalan yaşlıların sosyal izolasyon deneyimleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 351-379. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0089>

Extended Summary

This study discusses the social isolation experiences of individuals living in nursing homes. The study focuses on nursing home residents' social relations. Because individuals' tendencies regarding social isolation are a reflection of the social relations they establish in daily life, a healthy social relationship is indispensable for individuals' psychological and physical well-being and self-realization (Shapiro, 2016, p. 121). Humans are social beings who need to be loved and valued by others (Alpert, 2017, p. 251). Social interactions provide self-esteem and establish closeness for older people (Chen et al., 2000, p. 13). The loss of relatives, chronic diseases and disabilities, retirement, and separation from colleagues that comes with old age make maintaining old relationships difficult and weaken social ties. In addition, because old age offers fewer environments in which new social relationships are established, social networks cannot be established and the risk of social isolation increases (Abbott et al., 2015, p. 200; Alpert, 2017, p. 249). All over the world today, the older adult population is faced with social isolation and its accompanying problems (Alpert, 2017, p. 252).

Living in a nursing home is believed to reduce the risks of social isolation. Older people's social support, social activities, and ability to keep in touch with their family are important for their physical and psychological health (Abbott et al., 2015, p. 214). In addition to care and protective services, nursing homes function as social control mechanisms that prevent individuals from decreasing their interactions with society as they age. Compared to individuals who do not live in a nursing home, those who do have the opportunity to interact with more individuals, including nursing home staff and nursing home residents (Abbott et al., 2015, p. 212). Chen et al.'s (2000, p. 13) study found being under institutional care to increase older people's interpersonal interactions. Prieto-Flores et al. (2011, p. 187) additionally determined older adults receiving institutional care to more frequently meet with family members, relatives, and friends compared to older adults who live in their homes. In other words, the physical and social facilities provided in nursing homes are thought to decrease the risk of social isolation for older people. Contrary to the view that nursing homes reduce social isolation, Abbott et al. (2015, p. 200) pointed out a possible barrier for older adults' ability to maintain their pre-institutional relationships due to the physical distance from their previous social environment. Their decrease in daily mobility due to health problems may also reinforce this situation. Moreover, because of embarrassment of the social perceptions toward nursing homes, older people may not mention they're staying in an institution to friends, relatives, and neighbors, which may lead to a decrease in social ties.

Based on the preservation of the traditional family structure and values in countries such as Turkey, these countries are not thought to experience problems such as social isolation and loneliness in older adults. Therefore, little academic interest is found for

the subject. However, nursing homes, elderly care centers, and the need older adults have for social support increases with every passing day. This is why social isolation in old age is a significant problem for countries like Turkey.

The problematic of this study is how older people living in nursing homes experience social isolation. In this direction and based on the purpose and basic problematic of the research, the study has adopted the qualitative research method and van Manen's interpretative phenomenology design. Phenomenology is a research design aimed at revealing and describing the essence of experiences. For this purpose, phenomenological research shows the common aspects of individual experiences (Creswell, 2013, p. 77). The purposeful sampling method, a non-probability sampling method, has been used for determining the participants. Purposeful sampling is the most appropriate sampling method that allows the sample to be selected according to predetermined criteria based on the research subject (Mack et al., 2005, p. 5). In this respect, living in a nursing home and being able to express oneself have been adopted as the basic criteria in selecting the participants. In this direction, in-depth interviews were conducted with 21 people. Interviews were made with volunteers in the nursing home to make the participants feel more comfortable. Conducting the interviews in nursing home also allowed for unattended observations and field notes to be taken.

The study performed the data entry and data analysis simultaneously. Phenomenological data analysis aims to reveal the essence of the experience by thematizing the participants' experiences. The data analysis used selectivity and emphasis on approach, a thematic analyses Van Manen (1990, pp. 93–94) developed in accordance with the interpretive phenomenology design. Coding using selectivity and emphasis aims to identify common points in participants' experiences on the subject. For this purpose, the interview transcripts were read and reread, and the thoughts and expressions related to the problematic of the research were coded using keywords. While coding all the interview transcripts in this way, categories and concepts were reached by grouping the related keywords. The themes were created by considering in detail the relationships among the concepts.

The study focuses on the participants' social relations in order to reveal the social isolation experiences of older adults living in nursing homes. The research data have been analyzed under three main themes: participants' social relations, socialization, and experiences of loneliness. As a result of the analysis, three sub-themes have been arrived at regarding the participants' social relations: relationships with family and relatives, nursing home friendships, and conflicts in nursing home friendships. As for the participants' socialization, three sub-themes have also been reached: socializing through daily activities in the nursing home, socializing outside the nursing home, and socializing through social participation. Lastly with regard to experiences of loneliness, which is a very important situation in terms of social isolation, three sub-themes

emerged: dealing with loneliness, nostalgic view of the past, and views on marriage and remarriage. Based on these themes, the social isolation that occurs with aging for the elderly living in the nursing home is seen to have not reached advanced dimensions. Relationships based on sincerity and trust were not able to be established between nursing home residents. However, the daily life cycle and fluid social relationships in nursing home life have been concluded to protect nursing home residents from advanced social isolation tendencies.

Bu çalışmanın konusu huzurevi sakinlerinin sosyal izolasyon deneyimleridir. Çalışmada huzurevinde yaşayan yaşlıların aile, akraba ve arkadaşlarıyla kurdukları sosyal ilişkiler ele alınarak nasıl bir sosyal izolasyon deneyimlediklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bugün tüm dünyada yaşlı nüfus sosyal izolasyon ve beraberinde getirdiği sıkıntılarla yüzleşmektedir (Alpert, 2017, s. 252). Sosyal izolasyon en genel anlamıyla sosyal ilişkilerdeki azalmayı ifade etmektedir. Yaşlılık döneminde hem sosyal ilişkilerin azaldığı hem de anlamlı sosyal ilişkiler kurmanın zorlaştığı bilinmektedir. Geri çekilme kuramları yaşlıların sosyal ilişkilerindeki bu azalmaları ve değişimleri normal ve yararlı bir durum olarak değerlendirmektedir (Şentürk, 2018, s. 118–120). Ancak yaşlılık döneminde yakınların kaybı, kronik hastalıklar ve engeller, emeklilik ile iş arkadaşlarından kopuş gibi nedenler eski ilişkilerin sürdürülmesini zorlaştırmakta ve sosyal bağların zayıflamasına neden olmaktadır. Ayrıca, yaşlılıkta yeni sosyal ilişkilerin kurulduğu ortamlar da azaldığından sosyal ağlar kurulamamakta ve sosyal izolasyon riski artmaktadır (Abbott ve ark., 2015, s. 200; Alpert, 2017, s. 249). Ancak bireyin psikolojik, fiziksel iyilik hali ve kendini gerçekleştirebilmesi için sağlıklı bir sosyal ilişki olmazsa olmazdır (Shapiro, 2016, s. 121). Yaşlılar için sosyal etkileşim, benlik saygısı ve yakınlık kurabilmeyi sağlamaktadır (Chen ve ark., 2000, s. 13). Sosyal izolasyonun ileri boyutlara ulaşması içe kapanma ve yalnızlaşma ile birlikte çeşitli sosyal-psikolojik sorunlara neden olmaktadır. Bu nedenle yaşlılıkla birlikte doğal bir süreç olarak başlayan sosyal izolasyonun ileri boyutlara ulaşması engellenmelidir. Sosyal izolasyonun engellenmesi ihtiyacı aktif yaşlanma düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Aktif yaşlanmada yaşlıların hayatın farklı alanlarına katılımları sağlanarak yaşam kalitelerinin geliştirilmesi amaçlanır (World Health Organisation [WHO], 2002). Aktif yaşlanma düşüncesi, pasif ve bağımlı yaşlı bireyler düşüncesinin tersine sosyal hayata katılan ve katkı sağlayan bir yaşlı tasavvur eder (Walker, 2015, s. 2–3). Aktif yaşlanmada yaşlıların yaşadıkları mekân da önemli bir yere sahiptir. Mekân açısından ele alındığında alışıla gelen ev, mahalle ve şehirde yaşlanma ya da huzurevi gibi kurumlarda yaşama gibi alternatifler tartışılır. Bu çalışmada huzurevlerinde yaşlanma sosyal izolasyon açısından ele alınmaktadır. Huzurevleri çeşitli nedenlerle yalnız yaşama, bakıma gereksinim duyma, yoksullukla yüzleşme gibi durumlarla kurum bakımında kalan yaşlıların kendileri gibi yaşlı bireylerle hayatlarını devam ettirebilecekleri mekânlardır. Tüm dünyada yaşlı nüfusun artmasıyla kurum bakımına duyulan ihtiyaç da artmaktadır. Ayrıca huzurevlerinde daha iyi, daha kaliteli bir hayat sunumunun önemi de artmaktadır (Friedemann ve ark., 1999, s. 550).

Türkiye gibi ülkelerde geleneksel aile yapısının ve değerlerin korunmasına bağlı olarak yaşlı bireylerin sosyal izolasyon ve yalnızlık gibi sorunlar yaşamadığı düşünülmektedir. Bu nedenle konuya akademik ilgi az olmaktadır. Huzurevi üzerine yapılan araştırmalar ağırlıklı olarak huzurevi algısı (Artan ve Irmak, 2018; Karaca, 2010; Şenol ve Erdem, 2017) ve huzurevlerinin fiziksel ve çevresel özellikleri ve ergonomik yapıları üzerine yapılan araştırmalardan (Efe, 2008; Kalıncara, 2010; Oğuz

ve ark., 2010; Sarı ve Sağöz, 2011; Sılaydın, 2008; Türel, 2011) oluşmaktadır. Bu çalışmada ise huzurevlerinde nasıl bir sosyal izolasyon deneyimlendiği sosyal ilişkiler çerçevesinde ele alınmaktadır. Çalışmada bir anlamda yaşlılık dönemindeki sosyal izolasyonda huzurevlerinin etkili bir çözüm olup olmadığının sorgulaması yapılmaktadır. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden fenomenolojik desenle tasarlanmıştır. Çalışma sonucunda huzurevi yaşamında anlamlı, sürekli ve samimi sosyal ilişkilerin geliştirilemediği; ancak günlük rutin işlerin görülmesine yönelik akışkan sosyal ilişkilerin kurulduğu görülmektedir. Bu yüzeysel ilişkiler yaşlı bireylerin yalnızlaşmaları ve içe kapanmalarını engellerken, aidiyet duygusu ve kendini ifade etme ihtiyacını karşılamamaktadır.

Yaşlılık, Sosyal İzolasyon ve Huzurevi Yaşamı

Günümüz toplumlarında yaşlı nüfusun giderek artması yaşlılığı önemli bir konu haline getirmektedir. 2020 yılında 65 yaş ve üzeri dünya nüfusu 727 milyondur. 2050 yılında ise yaşlı nüfusun yaklaşık olarak 1,5 milyar olacağı tahmin edilmektedir (United Nations [UN], 2020). Türkiye’de ise İstatistik Kurumu 2020 yılı yaşlı nüfus demografik değişim verilerine göre toplam nüfus içindeki oran 1935 yılı ile karşılaştırıldığında 2,4 kat artarak 2020 yılında %9,5’e yükselmiştir. Yapılan tahminlere göre yaşlı nüfus oranı 2040 yılında %16,3, 2080 yılında ise %25,6 olacağı öngörülmüştür. Bu tahminler yaşlanan nüfusun refahı için hem bilimsel araştırmalara hem de yeni sosyal politikalara ve hizmetlere ihtiyaç olduğunu göstermektedir.

Yaşlılık sadece yaş alma ile sınırlandırılabilir fizyolojik bir değişim değildir. Sosyal açıdan yaşlılık, yetişkinlikten yaşlılığa geçişle birlikte bireyin rol ve statüsündeki değişimleri ifade eder. Yaşlanma ile birlikte emekli olma, hareket kabiliyetinin düşmesi, sosyal rollerin azalması gibi süreçler yaşlı bireylerin toplumla etkileşimini azaltmaktadır. Yaşlılıkla birlikte yaşanan bu değişimler sosyal izolasyonun nedenlerini oluşturmaktadır (Baran, 2016, s. 78). Bu çerçevede yaşlılık döneminde belirli bir düzeyde sosyal izolasyon doğal bir süreç olarak yaşanmaktadır. Sosyal izolasyonun sosyal ilişkilerde azalmayla başlayıp depresyon ve yalnızlık gibi çeşitli sosyopsikolojik sorunların yaşandığı bir noktaya gelebileceği de unutulmamalıdır.

Sosyal izolasyon genel anlamı ile “diğer insanlarla temasın, etkileşimin olmaması” ile ilişkilendirilmektedir (Hawton ve ark., 2011, s. 57). Hawthorne (2006, s. 521) ise sosyal izolasyonu bir refakatçi, eş, arkadaş olmadan yaşama; sosyal desteğin ve herhangi bir sosyal bağlantının bulunmaması anlamında açıklamaktadır. Diğer bir tanımlamayla sosyal izolasyon, tek başına yaşamak veya toplum üyelerinden uzakta ikamet etmek; diğer insanlardan fiziksel olarak ayrı bulunmaktır (Tomaka ve ark., 2006, s. 360). Sosyal izolasyon bireyin yaşam kalitesi, yaşamının anlamı, yaşam memnuniyeti, iyilik hâli ve toplumsal katılım ile yakından ilgilidir (Hawthorne, 2006, s. 521). Sosyal temasların

ve sosyal bağlılığın nesnel yokluğu olarak tanımlanan sosyal izolasyon, insanların ailesi veya çevresiyle iletişim halinde olmama veya az ilişki kurma, kendini bulunduğu yere ait hissedememe durumuyla da ilişkilendirilmektedir (Shimada ve ark., 2014, s. 808-809). Sosyal ilişkiler bireylere duygusal, sosyal ve ekonomik destek sağlar. Yaşlıların sosyal ilişkilerine yönelik araştırmalarda da bu düşünce kabul edilmekte ve araştırmalar yaşlıların neden, nasıl, ne zaman sosyal ilişki kurdukları ve bu ilişkilerin yaşamlarına etkisi üzerine odaklanmaktadır (Carr ve Mooman, 2011, s. 145). Sosyal izolasyonla birlikte ortaya çıkan yalnızlık ve yeterli sosyal desteğin olmaması, özellikle yaşlı bireylerin psikolojik iyilik hali ve fiziksel sağlık durumunu etkilemektedir (Rubinstein ve ark., 1994, s. 59; Tomaka ve ark., 2006, s. 378).

Emeklilik, geleneksel aile yapısının değişimi ve coğrafi hareketliliğin hızlanması, duyuşsal bozukluklar, düşük sosyoekonomik statü, psikolojik veya bilişsel bozukluk, hasta veya çocuk bakımı vermek, kırsal veya güvenli olmayan bir bölgede yaşamak, dil engelinin bulunması, yalnız yaşamak, kırılğan bir grubun üyesi olmak sosyal izolasyonu ortaya çıkaran nedenler arasında sıralanabilir (Alpert, 2017, s. 249; Tomaka ve ark., 2006, s. 377-378). Sosyal izolasyonun nedenlerini açıklayan yaklaşımlardan biri de “rol kaybı”dır. Bu yaklaşıma göre yaş aldıkça birey sosyal rollerini kaybedebilir veya zamanla rollerini belirleyen kişilerle iletişimi eş, aile, arkadaş kayıpları, emeklilik, sağlık sorunları nedeniyle hareketsiz yaşam veya yaşlılara olan önyargılardan dolayı değişime uğrayabilir (Arling, 1976, s. 68; Bennett, 1973, s. 179). Bu değişimlerle birlikte yaşlıların aile reisi ve toplum lideri statüsünün yerini ailenin, toplumun sırtında yük olarak algılanan bir statüye dönüştüğü çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur (Murakami, 2016). Yaşlı bireyin yetişkinlikte sahip olduğu sosyal statü ve prestijin yaşlılıkta kaybolması yaşlıların toplumsal takdir görme, toplum tarafından değerli görülme gibi aidiyet hislerini zayıflatabilmektedir. Bu durumun yaşlı bireylerin sosyal izolasyonuna yalnızlık duygusunun eşlik etmesiyle sonuçlanmaktadır (Arling, 1976, s. 68). Sosyal izolasyon ve yalnızlık araştırmacılar tarafından genellikle birbirinin yerine kullanılan iki kavramdır. Ancak bu iki kavram arasında farklılıklar vardır. Sosyal izolasyon en basit anlamıyla bireyin ailesi, arkadaşları veya yaşadığı toplumla sosyal etkileşiminin çok nadir olduğu durumu içerir. Yalnızlık ise bireyin algılayış biçimine göre değişebilen öznel bir kavramdır (Alpert, 2017, s. 250). Diğer insanlardan izole biçimde yaşamak yalnızlık hissini beraberinde getirebileceği gibi izole olan birey yalnızlık deneyimlememiş olabilir. Diğer taraftan sosyal olarak izole olmayan bireyler de yalnız hissedebilmektedir (Shapiro, 2016, s. 121; Tomaka ve ark., 2006, s. 360). Bireyselleşmenin arttığı günümüzde yaşlıların toplumsal etkinliklere katılımı daha az olduğundan sosyal izolasyon ve yalnızlık deneyimleme riskleri daha fazladır (Alpert, 2017, s. 249).

Yaşlıların toplumsal statüsündeki, yaşlılık algısındaki, yaşlılardan beklenen rollerdeki vb. değişimler yaşlıların yaşam mekânlarını da dönüştürmektedir. Yalnız yaşayan yaşlılar, evsiz yaşlılar, arkadaş yanında kalan yaşlılar, bakım evlerinde ve

huzurevinde yaşayan yaşlılar gibi yeni yaşam biçimleri ve mekânlar ortaya çıkmaktadır. Yaşlıların yaşadıkları mekân, sosyal izolasyon deneyimleriyle de doğrudan ilişkilidir. Aile, akraba ve arkadaşlarından uzak mekânlarda yaşayan yaşlılarda sosyal izolasyon eğilimi artmaktadır. Bu nedenle yaşlıların aile yanında olması gerektiğini öne süren yerinde yaşlanma düşüncesine dayanan politikalar yaygınlaşmaktadır. Buna karşın günümüz toplumlarında huzurevlerinin sayısı giderek artmaktadır. Huzurevleri, modernleşme aracılığı ile dönüşen aile yapısı ile birlikte yaşlıların artan sosyal destek ihtiyacının karşılanması amacıyla ortaya çıkan kurumlardır. Huzurevleri çeşitli nedenlerle ailelerinden ayrı yaşayan, yalnızlaşan yaşlıların sosyal bir çevrede hayatlarını devam ettirmelerine imkân tanımaktadır. Huzurevlerinin temel işlevleri yaşlı bireylerin korunması ve bakımının sağlanmasıdır. Bu kurumlarda sosyal destek, sosyal aktiviteler ve yaşlının ailesi ile iletişiminin devamının sağlanması bireyin fiziksel ve psikolojik sağlığı için önem arz etmektedir (Abbott ve ark., 2015, s. 214). Bakım ve koruma hizmetlerinin yanı sıra huzurevleri, yaşlanmayla birlikte bireylerin toplumla etkileşimlerinin azalmasını engelleyen sosyal kontrol mekanizmaları olarak işlev görmektedir. Huzurevinde yaşayan bireyler, huzurevinde yaşamayanlara karşılık, huzurevi çalışanları ve huzurevi sakinlerinin içinde olduğu daha fazla bireyle etkileşime girme imkânı yakalamaktadır (Abbott ve ark., 2015, s. 212). Chen ve arkadaşları (2000, s. 13) yaptıkları araştırmada kurum bakımı altında olmanın yaşlılarda kişilerarası etkileşimi artırdığını ortaya koymuştur. Ayrıca, Prieto-Flores ve arkadaşları (2011, s. 187) kurum bakımında kalan yaşlılar ile evlerinde kalan yaşlıları karşılaştırdıkları araştırmada, her iki grubun sosyal ilişkilerine bakıldığında, kurum bakımında kalan yaşlıların aile bireyleri, akrabalar veya arkadaşları ile daha sık bir araya geldiği ortaya konmuştur. Bu nedenle huzurevi yaşamının toplumsal izolasyonu azaltması beklenmektedir. Huzurevlerinin sosyal izolasyonu azalttığı görüşünün aksine Abbott ve arkadaşları (2015, s. 200), yaşlının sosyal çevresine olan fiziksel uzaklık nedeniyle kurum öncesi ilişkilerini sürdürmesine bariyer olabileceğine değinmiştir. Yaşlının sağlık sorunları nedeniyle gündelik hareketliliğinin azalması da bu durumu perçinleyebilecektir. Bunlara ilaveten, huzurevlerinin toplumsal algılanış biçiminden utanma nedeniyle kurumda olduğunu arkadaş, akraba ve komşulara söyleyememe de yaşlının sosyal bağlarının azalmasına neden olabilmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmanın problemiği huzurevinde kalan yaşlıların sosyal izolasyon deneyimleridir. Bu doğrultuda araştırmanın amacına ve temel problemiğine bağlı olarak araştırmada nitel araştırma yöntemi ve van Manen'in yorumlayıcı fenomenoloji deseni benimsenmiştir. Fenomenolojik araştırmalar bireylerin deneyimlerinin ortak yönlerini gösterir (Creswell, 2013, s. 77). Yorumlayıcı fenomenoloji ise deneyimlerin

betimlenmesinin yanında yorumlanmasına imkân tanımaktadır. Fenomenoloji ile doğrudan deneyime sahip bireylerden elde edilen verilerin ortak özellikleri betimlenerek deneyimin özü yorumlanır (van Manen, 1990, s. 93–94).

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın öznelere Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na bağlı huzurevinde kalan bireylerden oluşmaktadır. Katılımcılar belirlenirken olasılıksız örnekleme yöntemlerinden amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, araştırma konusuna bağlı olarak önceden belirlenen kriterlere göre örneklemin seçilmesine imkân tanıyan en uygun örnekleme yöntemidir (Mack ve ark., 2005, s. 5). Bu doğrultuda katılımcıların seçilmesinde huzurevinde yaşama ve kendini ifade edebilme temel kriterler olarak benimsenmiştir. Huzurevinde yaşayan 21 kişi ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır.

Veri Toplama

Araştırmanın verileri nitel araştırma yöntemine dayanarak huzurevinde kalan yaşlılarla yapılan derinlemesine görüşmelerle elde edilmiştir. Bu çerçevede öncelikle araştırmanın uygulanabilmesi için hem etik kurul izni hem de Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'ndan araştırma izni alınmıştır. Görüşmelere başlamadan önce pilot çalışma olarak huzurevi ziyaretleri yapılmış, yetkililerle görüşmeler gerçekleştirilmiş ve huzurevi gezilerek huzurevinde kalan yaşlılarla sohbet edilmiştir. Yapılan gözlem ve görüşmeler çerçevesinde yarı yapılandırılmış görüşme formu yeniden tasarlanarak görüşmelere başlanmıştır. Veri toplama sürecinde katılımcıların gönüllülüğü esas alınmıştır. Görüşmeler 30-60 dakika arasında sürmüştür. Katılımcıların kendilerini daha rahat hissetmeleri amacıyla görüşmeler huzurevinde yapılmıştır. Görüşmelerin huzurevinde yapılması, katılımsız gözlem yapma ve saha notları tutulmasına da imkân tanımıştır.

Veri Analizi

Fenomenolojik veri analizi katılımcıların deneyimlerinin temalaştırılması ile tecrübenin özünü ortaya koymayı amaçlar. Verilerin analizinde Van Manen'in (1990, s. 93–94) yorumlayıcı fenomenoloji desenine uygun olarak geliştirdiği tematik analizlerden seçici ve vurgulayıcı yaklaşım kullanılmıştır. Seçici ve vurgulayıcı kodlama katılımcıların konuya ilişkin tecrübelerindeki ortak noktaların belirlenmesini amaçlamaktadır. Bu amaçla öncelikle görüşme dökümleri tekrar tekrar okunarak araştırmanın problematiği ile ilişkili olan düşünceler ve ifadeler anahtar kelimelerle kodlanmıştır. Bütün görüşme dökümleri bu şekilde kodlanırken bir taraftan da ortaya çıkan anahtar kelimelerin birbirleriyle ilişkili olanları gruplanarak kategorilere/kavramlara ulaşılmıştır. Kavramlar arasındaki ilişkiler üzerine detaylı bir şekilde

düşünülerek temalar oluşturulmuştur. Verilerin analiz edilmesinde katılımcıların kimliklerinin saklı tutulması amacıyla katılımcılara kodlar verilmiş ve katılımcıların bulunduğu il ve huzurevine ait bilgiler de araştırmada kullanılmamıştır.

Geçerlilik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenirliliğin sağlanması amacıyla inandırıcılık arttırılmaya çalışılır. Bu çalışmada geçerlilik ve güvenirliliği sağlayabilmek için veri toplama sürecinde üçgenleme tekniği kullanılmıştır. Veri toplama sürecinde üçgenleme tekniği katılımcıların ifadelerinin gözlem ve doküman incelemesi gibi tekniklerle elde edilen bilgilerle karşılaştırılması ile gerçekleştirilir (Meriam, 2013, s. 206). Bu çalışmada katılımcıların ifadeleri huzurevinde çalışan personellerin verdikleri bilgilerle ve dokümanlarla karşılaştırılmıştır. Ayrıca araştırmının veri toplama ve veri analiz aşamalarında araştırmacı üçgenlemesi kullanılmıştır. Araştırmacı üçgenlemesi araştırmının veri toplama ve analiz aşamalarına farklı araştırmacıların katılımıyla sağlanır (Meriam, 2013, s. 206). Bu araştırmada verilerin toplanma aşamasında araştırmının yazarlarından bir kişi ve 2 bağımsız araştırmacı görüşmeleri gerçekleştirmiştir. Verilerin analiz aşamasında ise araştırma yazarları ayrı ayrı verileri analiz etmiştir. Daha sonra bu 2 farklı analiz sonuçları kıyaslanarak ortak temalara ulaşılmıştır. Böylece verilerin analiz aşamasında da araştırmacı üçgenlemesi sağlanmıştır. Son olarak araştırmının bulguları sunulurken katılımcıların ifadeleri olduğu gibi aktararak geçerlilik ve güvenirliliğin arttırılması amaçlanmıştır.

Bulgular

Çalışmanın bu kısmında, elde edilen veriler analiz edilmektedir. Bu başlık altında öncelikle katılımcıların sosyodemografik verilerinin analizi bulunmaktadır. Ardından araştırma verileri katılımcıların sosyal ilişkileri, sosyalleşme ve yalnızlık deneyimleri olmak üzere 3 odak noktasında analiz edilmektedir. Analizler sonucunda katılımcıların sosyal ilişkilerine dair ulaşılan temalar, alt temalar ve katılımcı örnek ifadeleri Tablo 1’de gösterilmektedir. Tablo 1’deki katılımcı örnek ifadeleri görüşme esnasında katılımcıların ifadelerinin doğrudan aktarımıdır. Bu ifadeler diğer katılımcıların ifadelerini de özetler nitelikte olduğu için alt temaların oluşturulmasında kullanılmıştır.

Tablo 1
Temalar ve Alt Temalar

Temalar	Alt Temalar	Katılımcı Örnek İfadesi
Sosyal İlişkiler: Akışkan sosyal ilişkiler	Aile ve Akrabalar ile İlişkiler	“Kimseye yük olmam ne kardeşime ne komşuya ne şuna ne buna”
	Huzurevi Arkadaşlıkları	“Sonradan şuna yamalık vursan ne olur?”
	Huzurevi Arkadaşlıklarında Çatışmalar	“Ha şimdi tek odaya geçtim bundan sonra kafa rahat”
Sosyalleşme: Rutinleşen gündelik yaşam döngüsü	Huzurevinde Gündelik Aktivitelerle Sosyalleşmek	“Yiyip içip yatıyok”
	Huzurevi Dışında Sosyalleşmek	‘Merkezde arkadaşlarım var yani sağ olsunlar bir şey söylediğimde hep saydılar sayıyorlar’
	Toplumsal Katılım ile Sosyalleşmek	“Mesela kimsesiz çocuklara gidip masal anlatıyoruz, eğleniyoruz, onları sevindiriyoruz”
Yalnızlık: Yalnızlık hissiyle baş etme	Yalnızlık Hissi	“Yalnızlık Allah’a Mahsus”
	Geçmişe Nostaljik Bakış	“Geçmişte yaşadığım güzel günler insanı üzüyor neydim, noldum, nolacağım”
	Evliliğe Bakış ve Yeniden Evlenme	“Benim buraya gelme sebebim evlenmek”

Katılımcıların Sosyodemografik Özellikleri

T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığına bağlı Orta Anadolu’da bir Huzurevinde gerçekleştirilen araştırmamızda 21 huzurevi sakini ile görüşülmüştür. Tablo 2’de de gösterildiği üzere katılımcıların 8’i kadın 13’ü erkektir. Araştırmanın yapıldığı tarihte huzurevinde kalan sakinlerin cinsiyet dağılımına baktığımızda toplam 89 sakinden 32’si kadın ve 57’si erkektir. Bu dağılım araştırmaya katılan erkek oranının fazla olmasını açıklamaktadır. Ayrıca araştırma sırasında yapılan gözlemlere göre kadınlar yaşadıkları duyma ve konuşma zorlukları nedeniyle daha az gönüllülük göstermiştir.

Katılımcıların yaş, eğitim, medeni durum, meslek, gelir, çocuk sayısı Tablo 2’de detaylı olarak gösterilmektedir. Tabloya ek olarak, katılımcıların büyük çoğunluğu huzurevinin bulunduğu şehirde doğmuş ve büyümüştür. Huzurevinin bulunduğu şehirden olmayan %20 katılımcı da yakın şehirlerden gelmiştir. Araştırmaya katılan huzurevi sakinlerinin dörtte biri 1 yıldan az süredir, yarısından fazlası 1-5 yıldır ve dörtte biri de 5-10 yıldır huzurevinde yaşamaktadır. Katılımcıların hemen hemen hepsi daha önce başka bir huzurevinde kalmamıştır.

Tablo 2
Sosyodemografik Özellikler

Katılımcı No	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Medeni Durum	Meslek	Gelir	Çocuk
K1	K	Bilmi-yor	Okur-yazar değil	Dul	Ev kadını	Yeşil kart	Var
K2	K	80	Okur-yazar	Dul	Ev kadını	Dul aylığı	3
K3	E	67	İlkokul	Boşanmış	Terzi	Yaşlılık maaşı	3
K4	E	70	İlkokul	Dul	Muavin-şoför	Emekli	4
K5	K	65	İlkokul 3	Evli (İlk eşi vefat etmiş, huzurevinde yeniden evlenmiş)	İşçi	Emekli	Yok (Her iki eşinden de üvey çocukları var)
K6	K	Bilmi-yor	Okur-yazar değil	Dul	Ev kadını	Geliri yok	1
K7	E	82	İlkokul 3	Daha önce evlenmiş ama başka bilgi yok	Çiftçi	Geliri var	Bilgi Yok
K8	K	Bilmi-yor	Okur-yazar değil	Dul (2 kere evlenmiş)	Ev kadını	Dul aylığı	1 (vefat)
K9	E	63	İlkokul 3	Boşanmış	Terzi	Emekli	3
K10	E	63	Önlisans	Evli (Evi terk etmiş)	Esnaf	Emekli	3
K11	E	80	Okur-yazar	Dul	Çiftçi	Emekli	4
K12	K	Bilmi-yor	Okur-yazar değil	Dul	Ev kadını	Dul aylığı	1
K13	E	60	İlkokul	Bekar	İşsiz	Engelli maaşı	Yok
K14	E	64	Bilgi Yok	Bekar	Esnaf	Yaşlılık maaşı	Yok
K15	K	Bilmi-yor	Okur-yazar değil	Evli (İlk 2 eşi vefat etmiş. Huzurevinde 3. evliliğini yapmış)	Ev kadını	Yaşlılık maaşı	Yok (2. ve 3. eşinden üvey çocukları var)
K16	E	70	Ortaokul	Evli (İlk eşinden boşanmış, ikinci evliliğini huzurevinde yapmış)	Mağaza yöneticiliği	Malunen emekli	5
K17	K	Bilmi-yor	Okur-yazar değil	Dul	Ev kadını	Yaşlılık maaşı	5
K18	E	70	Ortaokul	Boşanmış (İki kere evlenmiş boşanmış)	Şoför	Emekli	2
K19	E	83	İlkokul 5	Dul	İşçi	Avrupa'dan emekli	6
K20	E	78	İlkokul 3	Dul	Çiftçi	Emekli	1
K21	E	73	İlkokul	Boşanmış	Ayakkabıcı	Bilgi yok	Bilgi Yok

Sosyal İlişkiler: Akışkan Sosyal İlişkiler

Kurum bakımındaki yaşlının ailesi ile ilişkisi tecrübe ettiği sosyal izolasyonla yakından ilgilidir. Ailenin özellikleri, yaşlının karakteri, kurumun karakteristik özellikleri ve her birinin kurum bakımından beklentileri bu tecrübeye belirleyici roller üstlenmektedir (Friedemann ve ark., 1999, s. 564-565). Devamlı ve yakın sosyal ilişkiler bireylerin sosyal izolasyon eğilimini azaltmaktadır. Huzurevinde yaşayan bireylerin sosyal ilişkileri ile ilgili anlatılarının analizinin yer aldığı bu temada yaşlıların sosyal ilişki ağı aile, arkadaşlar ve huzurevi görevlileri ile kurulan ilişkilerden oluşmaktadır. Aile ile kurulan ilişkiler kardeşler, çocuklar ve akrabalarla kurulan ilişkilerde karşımıza çıkmaktadır. Çoğunlukla anne-babaları vefat ettiği için anne-baba ilişkileri devam etmemektedir. Eş ile de ya vefat ya da boşanma nedeniyle sosyal ilişkilerin sürdürülmediği görülmektedir. Bu nedenle katılımcıların ebeveynler ve eş ile ilişkileri değerlendirme dışında tutulmuştur.

Aile ve Akrabalar ile İlişkiler “kimseye yük olmam ne kardeşime ne komşuya ne şuna ne buna”: Yaşlı bireylerin aile ve akrabalarıyla ilişkileri hem sosyal hem de psikolojik açıdan önem taşımaktadır. Bakım altındaki yaşlının özelliklerini, hastalık geçmişini, yaşam öyküsünü bilmek kurum çalışanlarının kuracağı ilişkiyi de etkileyecektir. Ayrıca kurum ve aile, aile ve yaşlı arasındaki iletişim huzurevinden beklentilerin de belirlenmesini sağlar (Friedemann ve ark., 1999, s. 564). Çocuklar çoğu zaman informal bir sosyal destek ya da güvenlik mekanizması olarak görülür. Yaşlı bireylerin hem sosyal hem de ekonomik açıdan çocuklarından destek almaları beklenir. Yaşlıların çocuk sahibi olup olmama durumu ile sosyal izolasyon arasındaki ilişkinin incelendiği araştırmada, çocuk sahibi olma ile sosyal izolasyon arasında önemli bir ilişki bulunmuştur. Çocuk sahibi olmamanın izolasyon ihtimaline güçlü bir etkisi vardır. Çocuk sahibi olan yaşlılar ile çocuksuz yaşlılar karşılaştırıldığında, çocuksuzların daha sıklıkla yalnız yaşadıkları, diğer insanlarla daha az iletişime geçtikleri ortaya çıkmıştır (Bachrach, 1980, s. 635).

Katılımcıların huzurevini tercih nedenleri ve aileleriyle ilişkileri sorgulandığında ailelerinin yanında kalmak istemedikleri anlaşılmaktadır. Gerekçe olarak da kimseye yük olmak istemedikleri yaygın bir düşünce olarak dile getirilmektedir.

Huzurevine annem vefat ettikten sonra ben dedim ki ben kimseye yük olamam dedim. Yalnızlık cenabı Allah'a mahsus. Onun için kimseye yük olmam ne kardeşime ne komşuya ne şuna ne buna (Katılımcı-1).

Çocuklarımla görüşmeyi düşünmedim. Neden biliyor musun?... Bir taraftan el kızı bir taraftan el oğlu onları huzursuz etmektense kendime iyi bir yer seçmek amacındaydım. Buranın bakımının çok iyi olduğunu duydum, bir arkadaşım burada kaçıyordu ziyarete geldim (Katılımcı-8).

Aile ve akrabalara yük olmama isteği çocuklarla görüşme sıklığını etkilemektedir. Görüşme sıklığı sorgulandığında görüşmelerin çok sık olmayan huzurevi ziyaretleri

şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Bu ziyaretlerin dışında telefon aracılığıyla haftalık, aylık ya da daha uzun periyotlarda görüşmeler yapılmaktadır. Huzurevi dışında yapılan görüşmeler diğer görüşme biçimlerine göre oldukça azdır.

Oğlumla görüşüyorum. Eşlen evden ayrıldığımdan beri hiç görüşmüyorum. Diğer çocuklarla çok az. Oğlumla da 3 ayda 4 ayda bir. Gidip gelme yok sadece ya ben ararım ya o arar çok az yani (Katılımcı-3).

15 güne 20 güne bir veya bir aya onlar beni arıyor ben onları arıyorum görüşüyoruz. Görüşmesek de bayramlarda ziyarete gelirler. Her bayramda gelirler hem Ramazan Bayramında hem Kurbanda gelirler. Yani en geç bir aya bir görüşürüz yani kardeşlerimle, telefonla devamlı görüşüyoruz 15-20 güne bir (Katılımcı-2).

Bazı katılımcılar aile ve akrabaları ile iletişimlerinin olmadığını dile getirmişlerdir. Katılımcı-4'ün neredeyse akrabalarıyla hiç ilişkisi kalmamıştır. Hayatının büyük bir çoğunluğu onlardan uzak yaşamış ve uzak kalmaya da devam etmek istemektedir. Aile ve akrabaların sağlayacağı sosyal destekten mahrum kalmanın yanında onlara karşı güven sorunu da yaşamaktadır.

Ben 45 sene sokakta yaşadım. Ama huzurluydum yani ben öyle hiç sıkıntı çekmedim... Yani var akrabalarım olmaz olur mu 11 dene kız kardeşim var. Görüşmüyöz mal davası... 60 yaşımı bekledim aha buraya geldim... Yok ben kimseye haber vermedim. Yok abla hiç gelmesinler. Valla inan ki gelmesinler. Bura ney? Huzurevi. Bizim huzurumuzu kaçırlırlar yav (gülüyor). (Katılımcı-4)

Eğer aralarında bir sorun bulunmuyorsa, katılımcıların akraba, kardeş ya da çocuklarıyla daha çok görüşmek istedikleri anlaşılmaktadır. Ancak bu ilişkilerin daha sık olmamasını da bu kişilerin kendi yaşamlarının ve sorumluluklarının olduğunu düşünerek maruz görmekteirler.

Yok, şimdi bi kardeşim var. Onun evi de burdaymış ellam; ama hiç görüşmem ki. Ben oraya gidemiyom, o da buraya gelemiyor. O da hastaymış ellam duyduğuma göre. Bir kızım var o da işte ayda yılda bir gelirse geliyor, gelmezse o da yok işte. Doğuda kızı var torunları varmış onları görmeye gitmiş. Napacak herkes kendi şeysinde. Kendi zevkinde kendi şeysinde napacak (Katılımcı-11).

Görüşüyorum tabi. Pek sık gelmezler. Senede 2 sefer ya var ya yok. Çünkü oğlanlar daha tıfil işi hak edemiyorlar babaları iş yerinden ayrıldımıydı. (Katılımcı-6).

Katılımcıların aile ve akrabalarıyla ilişkileri çok sık olmayan ziyaretler şeklinde gerçekleşmektedir. Bunun yanında telefonla yapılan görüşmelerin de önemli olduğu dikkat çekmektedir. Telefon ile yapılan görüşmeler daha sık yapılabilmektedir. Ancak mekânsal uzaklık, yüz yüze kurulan sosyal ilişkinin sağlayacağı desteği tam anlamıyla karşılamamaktadır. Aile ve akrabalarla kurulan sosyal ilişkilerin yetersizliğinden duyulan memnuniyetsizlik doğrudan dile getirilmemektedir. Ancak 'onların da kendi işleri var' şeklindeki ifadeler daha yoğun bir görüşme arzusu içinde olduklarını; ancak bu durumu maruz gördüklerini göstermektedir. Diğer taraftan bazı katılımcıların aile

ya da akrabalarından bazı bireylerle hiçbir şekilde görüşmedikleri de göz önünde bulundurulmalıdır. Yaşadıkları sorunları çözmek yerine hiç görüşmemeyi tercih ederek sorunlardan kaçınabilmektedirler.

Huzurevi Arkadaşlıkları “Sonradan şuna yamalık vursan ne olur?”: Sosyal izolasyon açısından arkadaşlarla iletişim oldukça önem taşımaktadır. Aile ve akrabalarla kurulan sosyal ilişkilerin azalması, arkadaş ilişkilerinin bireylerin yaşamındaki yerini arttırmaktadır. Yaşlılıkla birlikte azalan sosyal ilişkilerin artırılması için huzurevlerinin fırsatlar yaratması beklenir. Chen ve arkadaşları (2000, s. 13) yaptıkları araştırma ile kurum bakımı altında olmanın yaşlılarda kişilerarası etkileşimi arttırdığını ortaya koymuşlardır. Huzurevinde kurulabilecek iyi arkadaşlıklar yaşlı bireylerin yaşam tatminini olumlu etkiler.

Bu araştırmada katılımcıların çoğunluğu eski arkadaşlarıyla aynı şehirde yaşamamaktadır. Bu nedenle katılımcıların eski arkadaşlıklarının neredeyse tamamının bittiği görülmektedir. Katılımcıların eski arkadaşlarıyla fiziksel olarak aynı yerde yaşamamaları, ölüm, sağlık sorunları nedeniyle yolculuk yapmaktan çekinme, huzurevinde kalmanın toplumsal olarak kötü algılanacağı düşüncesiyle utanma gibi etkenler iletişimlerinin kopmasındaki nedenlerdendir (Abbott ve ark., 2015, s. 200).

(Eskiden arkadaşlarım) vardı da şimdi ben burdayım, onlara ben huzurevindeyim falan demek olmuyor. Onun için boşver. (Katılımcı-10).

Tabii tabii arkadaşlarım çoktu. Çünkü esnaf şeysinde olduğumuz için öyle çalıştığımız için bilhassa doğunun insanları arkadaşlarımız çoktu yani. Seyyar satıcılar olsun, esnaflardan olsun öyle lokantacı berber şu bu. (Katılımcı-2).

Eski arkadaşlarla ilişkilerin sürdürülememesi katılımcıların gündelik yaşamlarında huzurevinde ya da huzurevi dışında kurulan arkadaşlık ilişkilerini önemli hale getirmektedir. Katılımcıların yeni arkadaşlıklar kurmada isteksiz oldukları görülmektedir. Yeni arkadaşlıkların eskilerin yerini tutmayacağı düşüncesi vardır.

...eşin dostun burası sonradan dost. Sonradan şuna yamalık vursan nasıl olur? Yakışmaz. Bura öyle. Ama anadan doğma mahallelin, köylün, kasabalıym halkıyla bir araya gelme, köylünle bir araya gelme, eşinle dostunla akrabanla bir araya gelme gibi değil bura. Burada ne kadar ne kadar kıymetli olsa arkadaşın, orayı tutmaz. İmkân yok. (Katılımcı-6).

Yok hiç yok yani ben ölsem cenazemi kim kaldıracığına şüpheliyim. Belediye kaldırır başka kim kaldıracak (gülüyor). (Katılımcı-4).

Huzurevinde çok zaman geçirilmesi, fiziksel yakınlığın olması ve ortak kullanım alanlarında bulunulması burada kalan bireylerle zorunlu etkileşimleri ortaya çıkarmaktadır. Katılımcıların ifadelerinden huzurevindeki arkadaşlıklarının birkaç kişi ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Buradaki etkileşim ise birlikte oyun oynama, sigara içme, terasta oturma, tv izleme, şehir merkezine gitme şeklinde gerçekleşmektedir.

Var, fazla yok da. Okey oynuyoz 3-4 arkadaşımız var. Çoğunluklan yaşlı, biz biraz daha genciz. Biz 64-65 olduğumuz için... 80 var 90 var burda. Tabii kafa denge sağladığı zaman onlarla arkadaşlık yapıyoz burda. Burda fazla bir arkadaşım yok yani. (Katılımcı-2).

Valla burada pek yakın arkadaş yok. Merhaba, merhaba. Tanışuyoz ama öyle yani (Katılımcı-10).

Huzurevlerinin yaşlıların sosyal ilişkiler geliştirmesine olumlu katkıları beklenmesine karşın bu işlevi yerine getirdikleri tartışmalı bir durumdur. Casey, Low, Jeon ve Brodaty (2015) huzurevi arkadaşlıkları üzerine yaptıkları araştırmada düşük arkadaşlık düzeyi ve yüksek sosyal izolasyon eğilimi tespit etmişlerdir. Bu araştırmada da huzurevi sakinlerinin günlük temas halinde olduğu kişi sayısı fazla olsa da yakın arkadaşlık ilişkileri kurmada isteksiz oldukları görülmektedir. Yeni arkadaşlık ilişkilerinin kurulamamasındaki en temel engel sonradan arkadaşlık geliştirmenin zor olduğu düşüncesidir. Huzurevi sakinlerinin yeni arkadaşlık kurmadaki isteksizliği ve kurulan ilişkilerin devamlılığının sağlanmasındaki zorluk sosyal sermayelerinin geliştirilmesini engellemektedir. Sosyal sermayesi zayıf olan bireylerde ise sosyal izolasyona eğilim güçlenmektedir. Sosyal ilişkilerin zayıf olması bireylerdeki yeni sosyal ilişki kurma isteğini de olumsuz etkileyebilmektedir.

Huzurevi Arkadaşlıklarında Çatışmalar “Ha şimdi tek odaya geçtim bundan sonra kafa rahat”: Huzurevlerinde sınırlı kişilerle kurulan arkadaşlıklarda samimi ve yüz yüze ilişki niteliği bulunmamaktadır. Yaşın ilerlemesiyle birlikte bireylerin değerleri ve düşünceleri daha katı olmaktadır. Bireyler yeni şeylere ve arkadaşlıklara daha kapalı olmaktadır. Katılımcıların huzurevi arkadaşlıklarının dostluk olmadığı ve birbirleriyle iletişim kurmaktan çekindikleri anlaşılmaktadır. Huzurevi sakinleri arasında yakın ilişkinin kurulmasını engelleyen gerginliklerin en önemli sebeplerinden biri orada bulunmama isteği ve bu durumun verdiği öfke olarak belirtilmiştir.

Mesela şu arkadaşına ben 3 gün önce balkonumda ben turşu kurdum. Bu da turşuyu sevdiği için gel sana vereyim dedim. Doldur doldur diyor. Bugün de bir kap istedim ondan vermedi. Burdaki insanlara selam verirsin niye verdin, vermezsin kötü olursun. Onun için ben burda kimseyle konuşmam. Burda arkadaşlık kuramıyorum (Katılımcı-3)

... öyle insanlar var ki Allah'ın selamını bile vermeye çekiniyosun. Her şeye alınıyollar. Bi de bu psikolojik diil de sıkıntıdan dolayı oluyo (Katılımcı-5).

Huzurevi içerisinde kurulan arkadaşlıkların sınırlı kalması, nitelik olarak gelişmemesi ve zaman zaman anlaşmazlıkların yaşanması katılımcılarda odaya çekilme isteğini arttırmaktadır. İki kişilik odalar sosyal ilişkilerdeki çatışmaların kaynağı olarak görülürken; tek kişilik odada kalma rahatlık ve özgürlük olarak görülmektedir. Firestone ve Lichtman (1980, s. 238) kurum bakımında kalan yaşlıların konakladıkları oda ile ilgili algılarının incelendiği çalışmalarında yaşlıların daha güvenli buldukları için tek kişilik odaları tercih ettiklerini ortaya koymuştur. Ayrıca tek kişilik odada kalarak diğer sakinlerle iletişime geçecekleri zamanı kendilerinin kontrol edebildiklerine ve bu tercih şansının kendilerini iyi hissettirdiğini ifade etmişlerdir.

Ben gayet sakin, kimsenin fazla işine karışmam. Aha gelirim burda sakin sakin otururum, seyredirim. Kafama yatmıyorsa kalkar giderim. Burda olmazsam gider odama çekilirim ben tek kişilik odadayım. (Katılımcı-1).

Ben tekim canım istediğimde duş alıyorum, gece tv izliyorum, kimse bişey demiyor özgürsün (Katılımcı-8).

Araştırmanın öznelere anlatılanlarından da anlaşıldığı üzere huzurevinde kurulan arkadaşlıklar yakın arkadaşlıklara dönüşmemektedir. Belirli bir yaşa kadar kazanılan kültürel özellikler, ortak alan kullanımında yaşlıların beklentilerinde farklılıklar ortaya çıkarmaktadır. Bu farklılıklar özellikle oda arkadaşlıkları olmak üzere ortak alan paylaşımı ile ilgili çatışmalara neden olmaktadır. Arkadaşlıklar birkaç kişi ile sınırlı kalmakta; günlük tartışmaların ve güvensizliğin yaşandığı görülmektedir. Hem yaşanan gerginlikler hem de bireyin özel alan ihtiyacı nedeniyle odalarda tek kişi olmak arzulanmaktadır. Yasal düzenlemelerde odaların yaşlıların kendilerini evlerinde hissetmelerini sağlayacak biçimde dizayn edilmesi amaçlanır (Ürük ve Öztürk, 2019, s. 666–667). Bu mekânsal planlamaların yanında, odanın sosyal ilişkiler üzerindeki etkilerinin de gözden kaçırılmaması gerekmektedir. Odaya çekilme ya da odada yalnız yaşama isteği sosyal izolasyon eğilimini arttıracak bir durumdur. Yaşlının iyilik halini arttırmak için özel alan gereksinimini gidermenin yanında sosyal etkileşimi arttıracak ortak etkinlik mekânları önem kazanmaktadır.

Sosyalleşme: Rutinleşen Gündelik Yaşam Döngüsü

Sosyalleşme kavramı dar anlamda bireylerin diğer bireylerle bir araya gelerek çeşitli sosyal faaliyetler yapmalarını ifade etmektedir. Bu anlamıyla sosyalleşme gündelik hayat içerisinde diğer bireylerle birlikte yapılan faaliyetleri kapsamaktadır. Geniş anlamıyla düşünüldüğünde ise sosyalleşme bireylerin içinde buldukları toplumun anlamlı bir üyesi haline gelme sürecini ifade etmektedir. Bireyler sosyalleşme ile içinde buldukları toplumun değerlerini, normlarını ve kültürünü tanırlar ve kendi rollerini öğrenirler. Yaşlılık döneminde sosyalleşmenin kendine özgü dinamikleri vardır. Yaşlı bireylerin yaşam deneyimleri kimi zaman sosyalleşmeyi zorlaştırırken kimi zaman da kolaylaştırabilmektedir. Sosyalleşmede içinde bulunulan mekân da önemli bir etkidir. Bu durum yaşlılığın mekânsallaşması olarak ifade edilmektedir. Yaşlılığın mekânsallaşmasında yaşlıların içinde buldukları ev, mahalle, sokak ve şehir etkilidir. Yaşlılar içinde buldukları mekânların sunduğu fırsatlar ve sınırlılıklar çerçevesinde çeşitli taktikler geliştirerek sosyalleşmektedirler (Şentürk ve Kurtkapan, 2017).

Huzurevindeki Gündelik Aktivitelerle Sosyalleşmek “Yiyip içip yatıyok”: Huzurevleri toplumsal kontrol mekânları olarak bireylerin sosyalleşme biçimlerini düzenlemektedir. Huzurevi yaşamındaki yatış-kalkış saatleri, yemek saatleri, toplu faaliyetler vb. sakinlerin gündelik rutinlerini oluşturmaktadır. Katılımcıların gündelik aktiviteleri sosyalleşmeleri için fırsatlar sunmaktadır. Yaşlının sağlık durumuna göre

huzurevi dışında sosyalleşmesi değişmektedir. Huzurevi içinde yapılan aktivitelerden öğrenci grupları ziyaretleri, sivil toplum kuruluş organizasyonları ve resmi kurumların yaptığı aktivitelere yaşlılar katılmaktan zevk aldıklarını belirtmişlerdir. Bu ziyaretler dışında erkek katılımcılar iskambil kağıdı, okey gibi oyunlar oynadıklarını ifade etmiştir.

İstedğin yerde gezeliyon, park yerinde oturuyon, odana giriyon yatıyon, efendime söyleyeyim eş arkadaş buluyon dışarda onlarla laflanıyon. Ne bilim ben işte böyle böyle aha televizyon seyrediyodum, şu günlerde bile televizyonda haber çok... İlk evvela kahvaltından sonra televizyon başına geçerim oraya, burda olan televizyona ister buraya otur istersen oraya otur. Yanına bir iki arkadaş gelir, onlarlan böyle konuşup televizyona bakan televizyonda aldığın gördüğün o sana söyler sen ona söylen derken televizyona uzak olmayayım diye şöyle karşısına oturdum... Yiyip içip yatıyok.. (Katılımcı-6).

Kahvaltı yaptıktan sonra biraz uzanır dinleniriz sonra kalkarız, çay saatimiz gelir çay içeriz. Burada kağıt oynarız, yukarda bilardo var orda tenis var bir şekilde herkesin arkadaşı var, okey oynarız kağıt oynarız arkadaşın arabası var benim var gider piknik yaparız, gezmeye gideriz kendimizi eğlendiriyoruz. (Katılımcı-8).

Huzurevi içindeki faaliyetlerin tv izlemek, kağıt oyunları oynamak gibi fiziksel hareket gerektirmeyen faaliyetler olduğu göze çarpmaktadır. Huzurevinde her ne kadar yürüyüş parkuru, hobi bahçesi ve spor alanları gibi imkanlar olsa da bu tip fiziksel hareket gerektiren faaliyetlerin pek tercih edilmediği görülmektedir.

Vakti işte oturma geçiriyouk. Otur babam otur mantar olduk iyice (gülüyor)... bazen işte talebeler neym geliyor işte, onlar gelince biz de şen oluyok valla. Geldiklerine memnun kalıyouk. (Katılımcı-11).

Kahvaltıyı yaptık evimize (odasından bahsediyor) girersek evimize giriyouk. Evleri temizliyoular ya onun için geç giriyoum. Ondan sonra bakıyoum ki kızlar seslenmiyor (bakım elemanlarından bahsediyor) kafayı vurup yatıyoum. Uyumayınca da oturuyoum el işi yapıyoum... Bahçeye çıkıyouk geziyouk (Katılımcı-14).

Huzurevindeki sosyalliğin gündelik yaşamda arkadaşlarla oyun oynama, birlikte oturma ve televizyon seyretme gibi faaliyetlerden oluştuğu görülmektedir. Bu faaliyetler bireyleri oyalayan gündelik bir rutine dönüşmektedir. Bu gündelik faaliyetler yaşlıların toplumla bütünleşmelerini sağlayan faaliyetler değildir. Li, Chang ve Porock (2015, s. 111) yaptıkları araştırmada kurum bakımında kalan yaşlıların yarısından fazlasının gündüz 2 saatten daha fazla uyduklarını ve bu durumun birden fazla hastalığı, bilişsel işlevselliği, günlük aktiviteyi, sosyal katılımı etkilediğini belirlemişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre kurumda kalan yaşlılar için gün içinde daha çok sosyal aktivitenin gündüz uyku saatinin azaltılmasına katkı sunacağı önerilmiştir. Bu nedenle yaşlıların huzurevi içinde fiziksel hareketliliğini sağlayacak aktivitelere ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Huzurevi Dışında Sosyalleşmek “Merkezde arkadaşlarım var yani sağ olsunlar bir şey söyledim hep saydılar sayıyorlar”: Huzurevi yaşamının rutini, dışarıda sosyalleşmenin önemini ortaya koymaktadır. Katılımcıların şehir merkezine de sık sık gittikleri görülmektedir. Huzurevi dışında sosyalleşebilmek için ulaşılabilirlik önemlidir. Çarşıya gitmek için servislerin ve toplu taşıma araçlarının olması çarşıda sosyalleşmeyi kolaylaştırmaktadır.

Araç götürüyor, ben kendim de yürümeyi severim, canım istedimi aşağıya bi imza atarım giderim. Yürüyerek gider gelirim. Gidince çarşıya gidiyom (Katılımcı-1).

İşte günümüz böyle ben ekseriyetle çarşıya giderim benim motorum var. Giderim burda fazla da durmam. Tek başıma giderim. (Katılımcı-5).

Huzurevi dışında sosyalleşen katılımcılar genellikle fiziksel sağlık sorunları olmayan erkek katılımcılardır. Bu katılımcılar semt pazarına gitmek, şehir merkezinde parkta oturmak, piknik yapmak, hemşerilerinin bulunduğu kahvehanelere gitmek gibi faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu faaliyetler sırasında katılımcıların sosyal çevre edindikleri göze çarpmaktadır.

Öğlen yemeğimi yedikten sonra ayakkabılarımı giyiyorum doğru çarşıya. Merkezde benim bir takım çevre oluşturdum. Merkezde arkadaşlarım var yani sağ olsunlar bir şey söyledim hep saydılar sayıyorlar. (Katılımcı-3).

Çarşıda bizim yakın köylüler var, akrabalar var onlarla otururuk, sohbet ederik. Orda 3-4 saat otururuk onlarla sohbet ederik sonra çeker gelirim (Katılımcı-5).

Yaşlıların huzurevi dışında arkadaşlık kurmaları ve onlarla birlikte faaliyetler yapmaları onların sosyal izolasyon eğilimlerini azaltmaktadır. Arkadaş çevresi, gruba aidiyet duygusunu güçlendirerek sosyal etkileşimlerini artırmaktadır.

Toplumsal Katılım ile Sosyalleşmek “Mesela kimsesiz çocuklara gidip masal anlatıyoruz eğleniyoruz, onları sevindiriyoruz”: Toplumsal katılım, sosyal izolasyonu engelleyen ve bireylerin toplumla bütünleşmelerini sağlayan önemli bir etkidir. Toplumsal katılım bireysel düzeyde ve organizasyonel düzeyde gerçekleşebilir. Bireysel düzeyde huzurevi sakinlerinin kendi yaşamlarıyla ilgili kararlar alabilmeleri anlamına gelir. Buna karşılık organizasyonel düzeyde sorumluluk almak ise kurumsal faaliyetlerde sorumluluk almak ve yönetsel karar alma süreçlerine katılımı ifade eder (Van Malderen, De Vriendt ve Mets, 2017, s. 240–242). Kurum tarafından düzenlenen geziler, kurum ziyaretleri ve gönüllülük faaliyetleri yaşlı bireylerin sosyalleşmeleri için fırsat yaratmaktadır. Bazı katılımcıların huzurevi ortamındaki etkinliklerin onlar için çok faydalı olduğunu ifade etmektedirler. Katılımcılar bu etkinliklerin onları mutlu ettiğini, hatta depresyon gibi durumlarla mücadelede yararlı olduğunu ifade etmişlerdir.

...psikolojim tamamen bozulduydum, depresyona girdiydim. Buraya geldim bütün sosyal faaliyetlere katıldım, kitap yazdım. 3 tene şiir kitabım var. Kendimi böyle işte arkadaşlarla kafamın sardığı

arkadaşlarla diyalog kurdum. Ben huzurevinde yaşlı başkanım. Kendim yaşlı başkanım. Her sosyal faaliyetlerin içinde bulundum. Mesela sizin gibi bi kızımız geldi bize çini boyama sanatı öğretti. Ondan sonra tiyatro yaptık burda. Bocce takımımız var, takımda oynadım. Böyle geceler düzenledik, geziler düzenledik piknik için. Hatta senede bir defa iki defa tatile gittik. Türkiye'nin her tarafını gezdik, bunların hepsinin içinde de bulundum ben. (Katılımcı-5).

Yani daha iyisi olamaz. Faaliyetlere zaman zaman katılıyorum ama yani 3 senedir 4 kere geziye gittiysem son 15 gün önce bir geziye gittik en çok ondan memnun kaldım mutlu oldum. (Katılımcı-3).

Huzurevlerinde düzenlenen etkinliklerin kimisi bireylerin daha çok sorumluluk almalarını, grup aidiyeti geliştirmelerini ya da yeteneklerini göstermelerine fırsat sunan etkinliklerdir. Bu tip etkinlikler kendilerini mutlu hissetmelerinin yanında toplumun bir parçası olarak görmelerini de sağlamaktadır.

Bir iki sefer türkü söyledim, bağlama mağlama ekipler geldi eğlence, içinizde türkü söyleyen var mı deyince ben parmak kaldırdım. Babamın türküsüydü. Onu söyleyince burada bir arkadaş oturuyormuş, ula... dedi sen orda söyledin ben burada ağıladım dedi (Katılımcı-6).

Mesela kimsesiz çocuklara gidip masal anlatıyoruz, eğleniyoruz, onları sevindiriyoruz... Arkadaşlarım var birisi çarşıya gitti okey oynarız, kağıt oynarız, arkadaşın arabası var benim var gider piknik yaparız, gezmeye gideriz, kendimizi eğlendiriyoruz (Katılımcı-8).

Katılımcıların huzurevi tarafından düzenlenen faaliyetlere sağlık engeli olmadığı takdirde istekli bir şekilde katıldıkları anlaşılmaktadır. Sağlık sorunları çoğu zaman hem huzurevi içindeki hem de dışındaki faaliyetlere katılma konusunda engel teşkil etmektedir.

Ben şimdi belimden dolayı fazla uzağa yürüyemiyorum, taşıyamıyorum kendimi, belimde daha kendi gitti ağrısı kaldı kızım, ta dizlerime vuruyor, bel fitiği da var, bunun ikisi beni yoruyor. Hiçbir geziye çıkmıyorum. (Katılımcı-6).

Ben gidemiyom bacağımdan... Bahçeye falan ben çıkmıyorum. Gidiyolar da ben gitmiyom. Aha burda sıkılıyok, kapiya çıkıyom, salona çıkıyom, buraya geliyom. Yatıyom kakiyom. Ayağım ağrıyor, kireçlenme (Katılımcı-16).

Toplum adına yararlı faaliyetlere katılmak, bütün bireyler için olumlu bir motivasyon kaynağıdır. Yaşlanma ile birlikte ortaya çıkan işe yaramaz olma düşüncesinin bertaraf edilmesi için de toplumsal katılım önemli bir noktadır. Huzurevinin organize ettiği toplu organizasyonlar, sosyalleşme açısından daha etkili faaliyetlerdir. Huzurevi dışında sosyalleşme, sağlık sorunu olmayan yaşlılarla sınırlı kalsa bile huzurevinde gerçekleştirilen organizasyonlar aracılığıyla fiziksel engeli bulunan yaşlıların sosyalleşmesi ve sosyal izolasyon eğilimlerinin azaltılması önemlidir.

Yalnızlık: Yalnızlık Hissiyle Baş Etme

Yalnızlık ruhsal ve fiziksel sağlığı etkilediği gibi bireyin yaşam kalitesini, iyilik halini ve ihtiyaçlarını belirlemektedir. Yaşlanmayla birlikte emekliye ayrılma, fiziksel

sağlıkta bozulmalar, partner ya da yakın arkadaşların vefatı daha yaygın olduğundan sosyal ağların kısıtlanması (Newall ve Menec, 2019, s. 933; Nicolaisen ve Thorsen, 2014, s. 247) yalnızlık duygusunu arttırabilir. Yaşlı bireylerde yalnızlık düşüncesi hayata bağlılıklarını azaltarak sosyal izolasyon eğilimini kuvvetlendirebilmektedir.

Yalnızlık Hissi “Yalnızlık Allah’a mahsus”: Evinde kalan ve kurumda kalan yaşlıların yalnızlık hissetme durumlarını karşılaştıran araştırmaya göre kurumda kalan yaşlıların yarısından fazlası sıklıkla veya bazen yalnız hissederken evde kalan yaşlıların da yarısına yakını yalnız hissetmektedir (Nyqvist, Cattan, Andersson, Forsman ve Gustafson, 2013, s. 1027). Yalnızlığın ideal bir durum olduğunu düşünen bireylerde sosyal izolasyon eğilimi daha kuvvetlidir. Bu nedenle huzurevinde yaşayan katılımcıların yalnızlık hakkındaki düşünceleri ve yalnızlık deneyimleri sorgulanmıştır. Katılımcıların çoğunluğu yalnız yaşamayacağı düşüncesindedir ve huzurevini tercih etme sebebi olarak yalnız kaldıklarını gerekçe göstermişlerdir.

Yalnızlık Allah’a mahsustur. Yalnız kaldım. Dedim huzurevine gideyim (Katılımcı-7).

8 yıl önce karım öldü çocuklarımla hepsi dışarıda, zaten evlendilerdi oğlan... Kepçe operatörü. Ben burada yalnız kaldım. Yalnızlık Allah’a mahsus (Katılımcı-8).

Katılımcılar yalnızlık duygusuna kapıldıklarını ifade etmişlerdir. Önceki araştırmalar da bu durumu desteklemektedir. Kurum bakımında kalan yaşlıların büyük çoğunluğu kurumda sohbet etmek için iyi arkadaşlıklar kurduklarını ancak bu durumun yalnızlıklarını azaltmadığını belirtmişlerdir (Nyqvist ve ark., 2013, s. 1028). Görüşülen yaşlılar gündelik aktivitelerle kendilerini oyalayarak yalnızlık duygusu ile baş etmeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir.

Tabii, insan burukluk bi şey ne kadar ziyaretçi de gelse arkadaş da olsa huzurevi dediğin zaman insan kendini yalnız hissediyor. Bir de ben çoluğum çocuğum yok, evlenmedim ya o zaman daha çok insan yalnız hissediyor (Katılımcı-2).

Oo nasıl hem de yalnızım burda yalnız kalıyom mesela da böyleyim. Ama şorda arkadaşlarla sohbe daldı mı vakit geçiyö unutyok, arkadaş olmazsa zor, zor kızım. İnkâr edenin gözüne dursun. (Katılımcı-11).

Katılımcıların ifadeleri yalnızlık duygusunun oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Katılımcıların yalnız yaşamayacağını düşünmeleri de deneyimledikleri yalnızlık duygusunu daha da derinleştirmektedir. Yalnızlık duygusu ile baş etme biçimlerinin ise unutmak, arkadaşlarla sohbet etmek ve gündelik aktivitelerle oyalanmak biçiminde gerçekleştiği görülmektedir. Sosyal olarak izole olmasalar dahi yalnız hisseden yaşlılar, yalnızlıklarını akraba, eş, dosttan uzak olmakla bağdaştırmaktadırlar. Yalnızlık ile bireyin sosyal izolasyon, iyilik hali, yaşam kalitesi arasındaki ilişki düşünüldüğünde huzurevi sakinlerinin yalnızlık duygusuyla baş edebilmek için toplumla bütünleşmelerini, toplumun anlamlı bir parçası olduklarını hissettirecek

faaliyetlere yönlendirilmelerini gerektirmekte; aile ve akrabaları ile iletişimlerini devam ettirebilmeleri için olanaklar sağlanmalıdır.

Geçmişe Nostaljik Bakış “geçmişte yaşadığım güzel günler insanı üzüyor neydim, noldum, nolacağım”: Yalnızlık duygusu geçmiş yaşantıya özlem ile de kendini göstermektedir. Geçmiş hayata nostaljik bakış şimdiki yaşamdan memnuniyetsizliğin de bir göstergesi olabilmektedir. Geçmiş hayata özlem şimdiki yaşantının geçmişle karşılaştırılarak yeni sosyal ilişkilerden kaçınmaya da neden olabilir. Bu durumlar da yaşlı bireylerin sosyal ilişkilerini geliştirmesini engelleyerek sosyal izolasyona neden olabilmektedir. Geçmiş yaşantıya bakışta dile getirilen güzellikler genellikle şimdi eksikliği hissedilen şeylerdir.

Araştırmanın verileri dikkate alındığında huzurevinde kalan bireylerin sık sık geçmiş yaşantılarını özlem dolu ifadelerle anlattıkları görülmektedir. Genellikle geçmişte sahibi oldukları meslek, iş, aile ilişkileri, ekonomik gelir, yaşanan zorluklar, iyi bir insan olma gibi konuların dile getirildiği görülmektedir.

Cekiçten düştüğü zaman 55-60 yaşına buldukları zaman gitsin huzurevine, bu ne kadar ağır bişey bunu biliyo musun sen. Ben burda yaşamayı kaldıramıyorum. Çünkü benim babam at arabacısıydı ve fakirdi... Sosyal bir adamdı. Bir ekmeği herkes ile paylaşırdı... Daha doğrusu bizim sülale köyün jandarmasıymış, herkesin işine koşarmış. Kavga edenleri de gider barıştırırlarmış. Biz böyle bir aileyiz (Katılımcı-1).

çiğ köftemi yapıyordum... Çok sosyaldim. Mesela bi çiğ köfte yoğururdum, arkamdan bir sürü kişi arardı; usta bugün yine uğra. Ama ben kimseyle görüşmem, öyle bir isteğim yok (Katılımcı-3).

Katılımcıların geçmiş yaşantılarını anlatırken vurguladıkları bir diğer nokta geçmişte çok sosyal olmalarıdır. Bu değişimi değerlendirebilmek için sosyalleşme açısından kendilerini nasıl değerlendirdikleri sorgulandığında geçmiş yaşantılarında daha sosyal olduklarını ifade etmişlerdir.

Tabii tabii tabii okey falan oynardık. Hepsini yapardım yani. Şimdi bir de şu var yani yalnızlık Allaha mahsus da evli olmadığımız için insan tabii vakit geçirmek için öyle yerlere giderdik... fuara giderdik ondan sonra golf oynardım... hayatım baya hareketli geçti maceralı... (Katılımcı-2).

Var arkadaşlarım var, komşularım var. Kahveye gidiyoduk, bağa bahçeye gidiyoduk. İyi yaşıyodum ben. Sen şuradan geçerken sana çağırıyoduk yav bacım şu meyveden doldur hangisini seviyosan doldur git çocuklarınla ye iç derdim ben. (Katılımcı-12).

Bu vurgu şimdiki yalnızlıklarından memnuniyetsizliklerinin dışı vurumu olarak değerlendirilebilir. Yaşlanma ile birlikte bireylerin sosyalleşmelerinin de azalması yalnızlık duygusunu kuvvetlendirmektedir. Nostaljik düşüncenin yaşlı bireyler üzerindeki etkisini katılımcılar oldukça güzel dile getirmektedir.

Şöyle hep insan mutlaka kafasına takılan geçmişte yaşadığım güzel günler insanı üzüyor neydim noldum nolacağım bundan sonra nolacağım bunu düşünmeden zaten edemessin onun için

düşünüyorsun bazen yattığın zaman geliyor uykuların kaçıyor gece kalkıp oturduğun zaman oluyor yani bu şekilde yaşamaya mecburum (Katılımcı-8).

Bazen düşünüyosun şöyle eskileri, eski şeyler gözüyün önüne geldim miydi biraz şey ediyor. (Katılımcı-10).

Yalnızlık sosyal izolasyona eşlik eden bir süreç olduğu için önem kazanır. Kimi zaman yalnızlık sosyal izolasyonun olumsuz bir sonucu olarak düşünülmektedir. Huzurevi sakinlerinin aile ve arkadaşlarıyla kurdukları sosyal ilişkiler yalnızlık hissini azaltmaktadır (Bitzan ve Kruzich, 1990; Bondevik ve Skogstad, 1998). Sosyal ilişkilerin zayıflamasıyla yalnızlık duygusuna kapılan bireylerde depresyon ve intihar eğilimleri güçlenmektedir. Geçmişe özlem, katılımcıların yalnızlık duygusunu açığa çıkarmaktadır. Geçmişe özlem geçmiş günlerdeki hareketli yaşama, geçmişteki sosyal statüye özlem biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bu durum huzurevi sakinlerinin geçmiş yaşantılarında kurdukları sosyal ilişkileri şimdiki yaşantılarında kuramadıklarının bir göstergesi olarak da düşünülebilir.

Evliliğe Bakış ve Yeniden Evlenme “Benim buraya gelme sebebim evlenmek”: Huzurevinde yeni arkadaşlıklar kurma konusunda özellikle evlenme ya da yeniden evlenme önemli bir yere sahiptir. Çünkü arkadaşlıklar yüzeysel olduğu için yalnızlık duygusunu yok etmemektedir. Bu durum daha samimi bir ilişki olan evliliği, yaşlıların gündemine yeniden sokmaktadır. Yaşlanma ile hissedilen yalnızlıkta bireylerin en büyük destekçileri eşler olmaktadır. Ancak huzurevinde kalan bireylerin büyük çoğunluğu boşanma ya da ölüm nedeni ile eşlerinden ayrılmış kişilerdir. Bu çerçevede evliliğe bakış ve yeniden evlenme isteği ve bu doğrultuda geliştirilen arkadaşlıklar önem kazanmaktadır.

Benim buraya gelme sebebim evlenmek için. Evim de var; tarlam da var; param da var. (Katılımcı-12).

Yalnızlık cenabı Allah’a mahsus. Onun için kimseye yük olmam ne kardeşime ne komşuya ne şuna ne buna... Bir hayat arkadaşı bulsam gene (huzurevinden) gidecem. (Katılımcı-1).

Huzurevi öncesinde yalnız yaşayan erkek yaşlılardan yeniden evlilik girişiminde bulunanlar olmuştur. Katılımcılardan üç tanesinin huzurevinde evlendiği ve eşiyile birlikte huzurevinde yaşadığı tespit edilmiştir. Çift olarak huzurevinde kalan yaşlılar günlük ihtiyaçlarını karşılayamama, kendilerine bakım verecek kimsenin olmaması gibi nedenlerle huzurevinde kalmaya devam ettiklerini belirtmişlerdir.

Düşündüm. Evlendim. Kadın bizi kandırmış. Kendi yakın köylümüz kadını da. Ankara’da doğma büyüme... 4 ay durunca kocası Almanya’da ölüverdi. Ayrıldım dedi bize. 15 sene 16 sene dedi beni terk etti. Para da göndermedi... Döndük geldik evlenmedik (Katılımcı-6).

...ondan sonra zaten evlenmeye de karar verdim. Tabii hiç önce evlenmeyi felan düşünmüyordum. Öbürüynen süttün ağzı yanan yağurdu üfleyerek yermiş biliyor musun? Onun hesabı evlenmek

istemiyordum. Sonra sonra düşündüm evlenmeyi. Bu hanım da İzmit'ten geldi. Onla tanıştık, oturduk konuştuk, arabulucular gönderdik. Derken evlendik. O da burda, beraber kalıyoz (Katılımcı-5).

Huzurevinde kalan yaşlıların yeniden evlenme isteğinin erkek katılımcılarda daha güçlü olduğu anlaşılmaktadır. Eş arayışı, huzurevine yerleşmeye dahi neden olabilmektedir. Bu durumda eşin çocuklar, kardeşler ve diğer akrabalarından farklı bir konuma yerleştirilmesi etkilidir. Eş, yol arkadaşı olarak görüldüğü için eşe muhtaç olmak, yük olmak gibi düşünülmemektedir. Evlenme isteğinin güçlü olması yalnızlık duygusu ve sosyal izolasyon ile mücadele etmede oldukça etkilidir. Evlenme isteği güçlü olan bireyler hayatları ile ilgili umutsuzluğa düşmemiş, yeni bağlar kurmaya hazır bireylerdir. Evlenme isteği yalnızlıktan kaçışın bir yolu haline gelmektedir.

Tartışma

Bu çalışmada huzurevi sakinlerinin sosyal ilişkileri ele alınarak sosyal izolasyon deneyimlerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ulaşılan temalara göre huzurevi sakinlerinin sosyal ilişkilerine ve gündelik yaşamlarına dair 3 odak ön plana çıkmaktadır. İlk olarak huzurevi sakinlerinin kurdukları sosyal ilişkiler akışkan sosyal ilişkiler niteliğindedir; ikinci olarak huzurevi sakinleri rutinleşmiş bir gündelik yaşama sahiptirler ve son olarak huzurevi sakinleri yalnızlık hissi ile baş edebilmektedir.

Huzurevi sakinlerinin kurduğu sosyal ilişkileri konusunda aile, akraba ve arkadaşlarla ilişkiler sorgulanmıştır. Bu sorgulamalarda ulaşılan temalar aile ve akrabalarla kurulan ilişkilerin içtenlikten uzaklaştığını ve yaşlıların beklentilerini karşılamadığını ortaya koymaktadır. Aile ve akrabalarla kurulan ilişkiler genellikle bayramlarda yapılan ziyaretler şeklinde gerçekleşmektedir. Uzun süre görüşülemediğinde de telefon aracılığıyla iletişim kurulmaktadır. Aile ve akrabalarla kurulan ilişkiler birincil ilişki olma özelliğini kaybetmektedir. Huzurevi sakinlerinin aile, akraba ve arkadaşlarıyla kurdukları ilişkiler kimseye yük olmama düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Bu durum huzurevi sakinlerinin kendilerini yük olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Huzurevi arkadaşlıkları açısından değerlendirildiğinde de benzeri bir durum ortaya çıkmaktadır. Roberts ve Bowers (2015) huzurevi sakinlerinin sosyal ilişkiler kurmakta oldukça istekli olduklarını ancak bazı sakinlerin arkadaşlık kurmada başarısız olduklarını ortaya koymuşlardır. Bu çalışmada ise huzurevi sakinlerinin birbirleriyle kurdukları ilişkilerin ileri düzeyli samimi ilişkiler olmadığı anlaşılmaktadır. Arkadaşlıklar huzurevinde yapılan gündelik rutin işlere bağlı olarak kurulmaktadır. Örneğin TV izlemek, sohbet etmek, yürümek, oyun oynamak gibi. Ancak bu ortak faaliyetler karşılıklı güven ve samimiyetin kurulduğu ilişkilere dönüşmemektedir. Huzurevi sakinleri arasında dayanışma görüldüğü gibi çatışmalar da görülmektedir. Huzurevi sakinlerinin sosyal ilişkileri akışkan sosyal ilişkiler görünümündedir. Akışkan sosyal ilişkiler geçici ve kısa vadeli. Günümüzde birliktelikler, beklentilerin dahi olmadığı ve yakınlığın

yoğun etkileşimler doğurmadığı sosyal ilişkilerden oluşmaktadır (Bauman, 2016, s. 92). Akışkan sosyal ilişkiler geçici, çıkar odaklı da olsa ilişkilerin devam ettiğini göstermektedir. Sosyal ilişkilerin akışkanlığı birbiriyle çelişkili olan bireysellik ve aidiyet ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Bireysellik, bağımsız özgür bir hayat yaşama arayışını temsil ederken; aidiyet, güçlü ve güvenilir bağlar kurma ihtiyacını ifade etmektedir (Bauman, 2013, s. 119-120). Bu iki ihtiyacın ters orantılı olması sosyal ilişkilerde dengeyi kurulmasını zorlaştırmaktadır. Özgür olma arayışı aidiyet ihtiyacının karşılanmasını azaltırken aidiyeti güçlendirme özgürlük alanını daraltmaktadır. Huzurevi sakinlerinin kimseye yük olmadan bağımsız yaşayabilme isteği bireysellik ve özgürlüğün geliştirilmesine imkân tanırken aidiyetlerin zayıflamasıyla sonuçlanabilmektedir. Bu çelişkilerin odağında kurulan sosyal ilişkiler huzurevi sakinlerinin sosyal izolasyon eğilimlerini azaltmaktadır. Ancak akışkan ilişkiler aileye, akrabalar ve arkadaşlara karşı aidiyet hissini kuvvetlendirmede için yalnızlık duygusu kuvvetli bir şekilde devam etmektedir.

Birey yaşlandıkça sosyal çevrenin azalması ile yalnız hissetme konusunda daha kırılabilir olabilmektedir ancak bu durumla ilgili çeşitli baş etme stratejileri geliştirmekte veya sosyal aktiviteler ile ilgili beklentilerini düşürmektedir (Nicolaisen ve Thorsen, 2014, s. 247). Bu araştırmanın verileri huzurevi sakinlerinin yalnızlık duygusunu hissetmekle birlikte bu duygu ile baş edebildiklerini göstermektedir. Huzurevi sakinlerinin yalnız yaşamayacağını düşünmeleri ve geçmiş yaşama özlentileri yalnızlık duyguları ile bağlantılıdır. Geçmiş özlentilerle anarak yalnızlık ve işe yaramazlık duygularıyla baş etmektedirler. Yalnız yaşamayacağını düşünmeleri, onları arkadaşlıklar kurmaya teşvik etmektedir. Özellikle eş bulma ve yeniden evlenme düşüncesi erkeklerde oldukça güçlü bir istektir. Evlenme isteği huzurevi sakinlerinin hayata bağlılıklarının bir göstergesi olarak depresyon düzeyinde bir sosyal izolasyon deneyimlenmesini engellemektedir. Nicolaisen ve Thorsen (2014, s. 247) de yaptıkları araştırmada yaşlının partnerinin olup olmama durumunun yalnız hissetmesi ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

Huzurevi sakinlerinin gündelik yaşam döngüleri de ileri düzeyli bir sosyal izolasyonu engellemektedir. Gündelik yaşam döngüsü içinde kurulan arkadaşlıklar huzurevi sakinlerinin yalnız kalmasını engellemektedir. Her ne kadar zaman zaman odalarına çekilme arzusunda olsalar dahi huzurevi sakinlerinin oda dışında yaşamayı hem huzurevi içinde hem de dışında sosyalleşmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Oda, huzurevi yaşamındaki özel alanı temsil etse dahi odaların boyutu ve oda içinde yapılacakların kısıtlı olması da huzurevindeki ortak kullanım alanlarında sosyalleşmeyi gerektirmektedir. Oda, çatışan sosyal ilişkilerden kaçmak için rahat bir sığınak olarak değerlendirilse bile huzurevinin gündelik yaşam döngüsü odanın sınırlarını aşmaktadır. Huzurevi sakinlerinin gündelik yaşam döngüsü sabah kahvaltısı, TV izleme, oyun oynama, dinlenme ve bahçede yürüyüş yapma gibi huzurevi içindeki ortak alanlarda

yapılan faaliyetlerden oluşmaktadır. Bunun yanında dışarıdan yapılan ziyaretler, yönetimin organize ettiği gezi vb. faaliyetler sosyalleşme açısından olumlu etkilere sahiptir. Bu faaliyetlerde huzurevi sakinlerinin de görev alması sosyal hayata katılımlarını arttırmaktadır. Gündelik yaşam döngüsünün huzurevi dışında da bir rutini olduğu göze çarpmaktadır. Dışarıda sosyalleşen huzurevi sakinleri yürümek, gezmek ve arkadaşlarla buluşup sohbet etmek ve oyun oynamak gibi faaliyetler gerçekleştirmektedir. Bu faaliyetlerde gündelik rutini dolduran sosyal faaliyetler olarak huzurevi sakinlerinin arkadaşlık ilişkileri geliştirmelerine imkân tanımaktadır.

Sonuç olarak huzurevi sakinlerinin samimi ve anlamlı sosyal ilişkiler kurmasalar da huzurevlerindeki akışkan sosyal ilişkilerin ve gündelik yaşam döngüsünün ileri düzeyli sosyal izolasyon deneyimlemelerini engellediği görülmektedir. Sosyal izolasyonu deneyimleyen yaşlı nüfusun ortak özellikleri yalnız yaşama, sosyal aktivitelere katılmama, dar bir sosyal ağa sahip olma, fiziksel sınırlılıklar nedeniyle sosyal aktivitelerden kaçınma ve yalnızlık algıları olarak belirlenmiştir (Alpert, 2017, s. 249). Huzurevi yaşamının yaşlanma ile birlikte ortaya çıkan ve bazı yaşlılarda psikolojik sorunlara neden olan sosyal izolasyon eğilimini azalttığı görülmektedir. Bu yönüyle huzurevi yaşamının yaşlı bireyler için sosyal katılımı artırıcı bir yönünün olduğu söylenebilir. Bu noktada huzurevlerinin yalnız yaşayan, aileleriyle ilişkileri kopmuş bireyler için hem ihtiyaçların karşılanması hem de sosyal katılım ile sosyal izolasyonun azaltılması için önerilebilecek yaşam alanları olduğu görülmektedir. Ancak, aile ve arkadaşlık ilişkileri, sosyal sermayeleri güçlü olan yaşlı bireyler için yerinde yaşlanma daha uygun bir yol olabilir. Bundan sonraki araştırmalarda bu durum karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

Tüm dünyada hızla artan yaşlı nüfusu, bu alanda uygulanabilir sosyal politikaların planlanması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Değişen ve artan ihtiyaçlar karşısında yaşlılara yönelik sosyal politikaların önemi her geçen gün artmaktadır. Bu nedenle yaşlılara yönelik sosyal politikalara, hukuksal düzenlemelere ihtiyaç olduğu gibi bakım hizmetlerinin de organize edilmesine ihtiyaç vardır. Değişen aile yapıları, yaşlıların aile içindeki konumunu değiştirmekte; geleneksel aile yapıları içerisinde gerçekleşen yaşlıların bakımı, değişen koşullar kapsamında giderek artan bir sorun ve ihtiyaç haline gelmektedir. Hızla artan yaşlı nüfusun fiziksel ve zihinsel sağlığını koruyucu önlemler alınmalı, yaşlılıkta ortaya çıkan fizyolojik, psikolojik ve sosyal değişiklikler tanınarak yaşlıların tedavi ve bakımı planlanmalıdır. Bu politikaların geliştirilmesinde hem yaşlıların sosyal izolasyonunu azaltıcı önlemlerin alınması hem de yaşlılara söz hakkının verilmesi gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Etik Komite Onayı: Bu çalışma için etik komite onayı Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Etik Kurulu'ndan alınmıştır (Tarih: 21.11.2018 No: 23/03).

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- L.T., G.A.Ş.; Veri Toplama- G.A.Ş.; Veri Analizi/Yorumlama- L.T.,G.A.Ş.; Yazı Taslağı- L.T.,G.A.Ş.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- L.T.,G.A.Ş.; Son Onay ve Sorumluluk- L.T.,G.A.Ş.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Ethics Committee Approval: This study was approved by the Ethics Committee of Kırşehir Ahi Evran University (Date: 21.11.2018 No: 23/03).

Author Contributions: Conception/Design of Study- L.T., G.A.Ş.; Data Acquisition- G.A.Ş.; Data Analysis/Interpretation- L.T.,G.A.Ş.; Drafting Manuscript- L.T.,G.A.Ş.; Critical Revision of Manuscript- L.T.,G.A.Ş.; Final Approval and Accountability- L.T.,G.A.Ş.

Conflict of Interest: The authors declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The authors received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Abbott, K. M., Bettger, J. P., Hampton, K. N., & Kohler, H. P. (2015). The feasibility of measuring social network among older adults in assisted living and dementia special care units. *Dementia, 14*(2), 199–219.
- Alpert, P. T. (2017). Self-perception of social isolation and loneliness in older adults. *Home Health Care Management & Practice, 29*(4), 249–252.
- Arling, G. (1976). Resistance to isolation among elderly widows. *The International Journal of Aging and Human Development, 7*(1), 67–86.
- Artan, T., & Irmak, H. (2018). Huzurevindeki yaşlıların huzurevinde yaşlanmaya ilişkin bakış açılarının değerlendirilmesi: İstanbul Bahçelievler, Zeytinburnu ve Sultangazi huzurevi örneği. *Toplum ve Sosyal Hizmet, 29*(2), 51–70.
- Bachrach, C. A. (1980). Childlessness and social isolation among the elderly. *Journal of Marriage and Family, 42*(3), 627–637.
- Baran, A. G. (2016). Yaşlılıkta sosyal izolasyon ve yalnızlık. H. Ceylan (Ed.), *Yaşlılık sosyolojisi* içinde (s. 77–97). Nobel.
- Baum, S. K. (1982). Loneliness in elderly persons: A preliminary study. *Psychological Reports, 50*, 1317–1318.
- Bauman, Z. (2013). *Sosyolojik düşünmek* (A. Yılmaz, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2016). *Cemaatler: Güvenli olmayan bir dünyada güvenlik arayışı* (N. Soysal, Çev.). Say Yayınları.
- Bennett, R. (1973). Living conditions and everyday needs of the elderly with particular reference to social isolation. *The International Journal of Aging and Human Development, 4*(3), 179–198.
- Bitzan, J. E., & Kruzich, J. M. (1990). Interpersonal relationships of nursing home residents. *The Gerontologist, 30*(3), 385–390.
- Bondevik, M., & Skogstad, A. (1998). The oldest old, ADL, social network, and loneliness. *Western Journal of Nursing Research, 20*(3), 325–343.
- Carr, D., & Moorman, S. (2011). Social relation and aging. In *Handbook of sociology of aging* (pp. 145–160). Springer.

- Casey, A. N. S., Low, L. F., Jeon, Y. H., & Brodaty, H. (2015). Residents perceptions of friendship and positive social networks within anursing home. *Gerontologist*, 6, 855–867.
- Chen, Y., Ryden, M. B., Feldt, K., & Savik, K. (2000). The relationship between social interaction and characteristics of aggressive, cognitively impaired nursing home residents. *American Journal of Alzheimer's Disease*, 15(1), 10–17.
- Creswell, W. J. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* (M. Bütün ve S. Beşir Demir, Çev.). Siyasal Kitabevi.
- Efe, M. (2008). Kentsel çevre ve huzurevleri-İzmir örneği. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 1(2), 121–133.
- Esendemir, Ş. (2016). Türkiye’de yerinden yaşlanma ve mekân gerontolojisinin temel parametreleri. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 36(2), 411–429.
- Firestone, I. J., & Lichtman, C. M. (1980). Privacy and solidarity: Effects of nursing home accommodation on environmental perception and sociability preferences. *The International Journal of Aging and Human Development*, 11(3), 229–241.
- Friedemann, M., Montgomery, R. J., Rice, C., & Farrell, L. (1999). Family involvement in the nursing home. *Western Journal of Nursing Research*, 21(4), 549–567.
- Hawthorne, G. (2006). Measuring social isolation in older adults: Development and initial validation of the friendship scale. *Social Indicators Research*, 77(3), 521–548.
- Hawton, A., Green, C., Dickens, A. P., Richards, S. H., Taylor, R. S., Edwards, R. Greaves, C. J., & Campbell, J. L. (2011). The impact of social isolation on the health status and health-related quality of life of older people. *Quality of Life Research*, 20(1), 57–67.
- Kalınkara, V. (2010). Yaşlı bireyler için yaşam çevresinin ergonomik tasarımı. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 3(1–2), 54–64.
- Karaca, F. (2010). Huzurevinde kalan yaşlıların hayata bakış açıları ve gelecekle ilgili beklentileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 21(21), 50–72.
- Li, J., Chang, Y. P., & Porock, D. (2015). Factors associated with daytime sleep in nursing home residents. *Research on Aging*, 37(1), 103–117.
- Mack, N., Woodson, C., Macqeen, M. K., Guest, G., & Namey, E. (2005). *Qualitative research methods: A data collector's field guide*. Family Health International.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (S. Duman, Çev.). Nobel.
- Murakami, I. (2016). Aileye ilişkin araştırmalarda yaşlılık algısının değişimi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 36, 507–525.
- Newall, N. E. G., & Menec, V. H. (2019). Loneliness and social isolation of older adults: Why it is important to examine these social aspects together. *Journal of Social and Personal Relationships*, 36(3), 925–939.
- Nicolaisen, M., & Thorsen, K. (2014). Who are lonely? Loneliness in different age groups (18-81 years old), using two measures of loneliness. *Aging and Human Development*, 78(3), 229–257.
- Nyqvist, F., Cattan, M., Andersson, L., Forsman, A. K., & Gustafson, Y. (2013). Social capital and loneliness among the very old living at home and in institutional settings: A comparative study. *Journal of Aging and Health*, 25(6), 1013–1035.
- Oğuz, D., Çakıcı, I., Sevimli, G., & Özgür, Ş. (2010). Yaşlı bakım evlerinde dış mekân tasarımı. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi*, 3(1–2), 23–33.

- Prieto-Flores, M. E., Forjaz, M. J., Fernandez-Mayoralas, G., & Martinez-Martin, P. (2011). Factors associated with loneliness of noninstitutionalized and institutionalized older adults. *Journal of Aging and Health, 23*(1), 177–194.
- Roberts T., & Bowers B. (2015) How nursing home residents develop relationships with peers and staff: A grounded theory study. *International Journal of Nursing Studies, 52*(1), 57–67.
- Rubinstein, R. L., Lubben, J. E., & Mintzer, J. E. (1994). Social isolation and social support: An applied perspective. *The Journal of Applied Gerontology, 13*(1), 58–72.
- Shapiro, S. (2016). Social isolation in the elderly. *InnovAIT: Education and inspiration for general practice, 10*(2), 121–122.
- Shimada, K., Yamazaki, S., Nakano, K., Ngoma, A. M., Takahashi, R., & Yasumura, R. (2014). Prevalence of social isolation in community-dwelling elderly by differences in household composition and related factors: From a social network perspective in urban Japan. *Journal of Aging and Health, 26*(5), 807–823.
- Sılaydın, M. (2008). Şehir planlamada yaşlıya ve yaşlının barınma sorununa yeniden bakmak. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 1*(2), 98–06.
- Şenol, D., & Erdem, S. (2017). Yaşlılık ve yaşlı kadınlarda huzurevi algısı: Nitel bir çalışma. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(2), 31–50.
- Şentürk, M., & Kurtkapan, H. (2017). Yaşlılığın mekânsallaşması: Kadıköy Moda'daki bir apartman dairesi üzerine nitel bir çalışma. *Senex: Yaşlılık Çalışmaları Dergisi, 1*, 4–19.
- Şentürk, Ü. (2018). *Yaşlılık sosyolojisi: Yaşlılığın toplumsal yörüngeleri*. Dora.
- Tomaka, J., Thompson, S., & Palacios, R. (2006). The relation of social isolation, loneliness, and social support to disease outcomes among the elderly. *Journal of Aging and Health, 18*(3), 359–384.
- Türel, G. (2011). Yaşlı barınma mekânlarında tasarımın gelişmesi. *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 4*(1–2), 28–43.
- United Nations. (2020). *World population ageing 2020 highlights: Living arrangements of older persons*. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Ürük, Z. F. & Öztürk, T. (2019). Huzurevlerinde yatak odası ekânının gelişim süreci, İstanbul ve Brüksel örneği. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi, 16*, 662–678.
- Van Malderen, L., De Vriendt, P., & Mets, T. (2017). Active ageing in the nursing home: Could participatory action research provide the answer? *Action Research, 15*(3) 239–257.
- Van Manen, M. (1990). *Researching lived experience: Human science for an action sensitive pedagogy*. State University of New York Press.
- Walker, A. (2015). Active ageing: Realising its potential. *Australasian Journal on Ageing, 34*(1), 2–8.
- World Health Organization. (2002). *Active ageing: A policy framework*. World Health Organization.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Türkiye’de Suriyeli Göçmen Çocukların Eğitime Uyumlarını Destekleme: Psikolojik Destek, Dil Becerileri, Aile Desteği, Ders Dışı Sosyal Etkinlikler ve Öğretmen Yeterlilikleri

H. Eren Suna¹ , Zafer Çelik² , Murat Açar³ , Emine Eroğlu⁴ , İsmail Coşkun⁵

Öz

2011 yılında başlayan Suriye iç savaşı nedeniyle Türkiye halen yaklaşık dört milyon Suriyeli göçmene ev sahipliği yapmaktadır. Suriyeli göçmenlerin konaklama, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişimleri ile ilgili çok sayıda iyileştirme yapılmıştır. Özellikle 2016 yılında geçici eğitim merkezlerinin kademeli kapanması ile tüm Suriyeli çocuklar devlet okullarında eğitim almaya başlamıştır. Bu süreçte Suriyeli çocukların uyumlarını desteklemek için öğrenci ve ailelerine yönelik çok sayıda rehberlik ve psikososyal destek programı geliştirilerek uygulanmıştır. Bu çalışmada, Türkiye’de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından sunulan bu hizmetlere yönelik okul psikolojik danışmanlarının görüşleri ve gelişim önerileri değerlendirilmekte ve politika önerileri geliştirilmektedir. Çalışmada nitel araştırma yaklaşımı kullanılmış, 15 farklı ilde görev yapan 19 psikolojik danışmanla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi bulguları, son on yılda göçmen öğrencilere sunulan rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerinde önemli iyileşmelerin sağlandığını ancak hâlâ önemli gelişim alanlarının bulunduğunu göstermektedir. Danışmanlar, travma sonrası psikolojik destek sağlanması, ulusal düzeyde uygulanacak kademeli bir uyum programının geliştirilmesi ve ders dışı sosyal etkinliklerin yoğunlaştırılmasının rehberlik ve psikolojik danışma hizmetlerinin niteliğini artıracaklarını ifade etmiştir. Ayrıca danışmanlar, göçmen öğrencileri daha iyi tanımak ve onlara destek sunmak üzere mesleki yeterliliklerinin geliştirilmesini, göçmen ailelerin eğitime yönelik ilgilerinin artırılmasını ve öğrencilerin Türkçe dil becerilerinin desteklenmesini önermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Suriyeli göçmenler • Rehberlik • Uyum • Psikososyal destek • Eğitim

Supporting Syrian Refugee Children’s Adaptation to Education in Turkey: Psychological Support, Language Skills, Family Support, Extracurricular Social Activities, and Teacher Support

Abstract

As a result of the Syrian civil war in 2011, Turkey currently hosts approximately four million Syrian immigrants. Since 2011, significant improvements have been made regarding Syrian refugees’ access to accommodations, education, and health and social services. With the closure of Temporary Education Centers (TECs) in 2016 in particular, all Syrian children have begun receiving education in Turkish public schools. During this process, psychosocial support programs have been developed for students and their families to support Syrian children’s adaptation. This study aims to evaluate the Ministry of National Education’s school counseling services for Syrian immigrants based on school counselors’ opinions and suggestions for improvement. Within the scope of qualitative research, interviews have been conducted with 19 school counselors in 15 provinces of Turkey. The findings show school counseling services to have improved remarkably for immigrant students over the last 10 years, while significant areas still remain for improvement. Counselors stated that providing psychological support against trauma, developing an integration program at the national level, and intensifying extracurricular activities will increase the effectiveness of school counseling services. In addition, counselors suggested developing their professional competencies, increasing immigrant families’ involvement in education, and increasing Syrian students’ Turkish language skills.

Keywords: Syrian immigrants • Counseling • Integration • Psychosocial support • Education

1 Sorumlu yazar: H. Eren Suna (Dr.), T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, Türkiye. Eposta: herensuna@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6874-7472

2 Zafer Çelik (Doç. Dr.), Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Ankara, Türkiye.
Eposta: zafre77@gmail.com ORCID: 0000-0003-0080-1142

3 Murat Açar (Dr.), T. C. Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, Türkiye. Eposta: agarmurat@gmail.com ORCID: 0000-0002-2002-7599

4 Emine Eroğlu Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, Türkiye. Eposta: emineeroglu34@gmail.com ORCID: 0000-0001-6611-3313

5 İsmail Coşkun (Prof. Dr.), İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye.

Eposta: ismail.coskun@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0003-3121-8750

Atf: Suna, H. E., Çelik, Z., Açar, M., Eroğlu E., & Coşkun, İ. (2021). Türkiye’de Suriyeli göçmen çocukların eğitime uyumlarını destekleme: Psikolojik destek, dil becerileri, aile desteği, ders dışı sosyal etkinlikler ve öğretmen yeterlilikleri. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 381-407. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0051>

Extended Summary

After the civil war started in Syria in 2011, Turkey became the primary host country for Syrian immigrants. Data from the General Directorate of Migration Management (GDMM) shows approximately 3.7 million Syrians live in Turkey under temporary protection status; 1.2 million Syrian immigrants are school-age children between 5 and 18 (GDMM, 2021).

Immigrant children experience a traumatic period as they are forced to leave their country (Koehler & Schneider, 2019). Studies conducted with immigrant children reveal these children to experience various negativities such as posttraumatic stress disorder (PTSD) and social behavior disorders more frequently than their peers (Doran-Myers, & Gfroerer, 2009).

Turkey has implemented various policies since the earlier stages of migration to ensure that Syrian immigrants have access to education. Until 2014, Syrian children continued their studies in Arabic at temporary education centers (TECs) based on the revised Syrian curriculum. Since 2016, all Syrian students have enrolled in Turkish public schools. The Ministry of National Education (MoNE) has provided school counseling services to facilitate and support Syrian students' integration into the Turkish education system.

Studies conducted with Syrian immigrants in Turkey have shown them to experience various psychological and social problems due to traumatic experiences (Alpak, 2014; Karaman & Ricard, 2016; Önen et al., 2014; Özer et al., 2013). Studies have also shown a lack of systematic and national psychosocial training programs to exist for Syrian children in Turkey for mitigating trauma, with the provision of psychosocial support being mostly left to counselors' individual efforts.

Comprehensive studies have been conducted on Syrian students' educational access in Turkey (Bircan & Sunata, 2015; Crul, 2017; Crul et al., 2019; Emin, 2019; Taşkın & Erdemli 2018; Taştan & Çelik, 2017; Williamson & Cetin, 2019). However, studies on school counseling services for Syrian students are relatively limited. This study discusses the 10 years of school counseling services that are critical for Syrian students' education and social integration based on school counselors' opinions and recommendations.

Method

The study is designed as basic qualitative research. This method aims to understand and interpret how people make sense of their own actions and meanings regarding a phenomenon (Merriam, 2018). This study aims to enrich data on school counseling services using school counselors' opinions. The participants were selected using the maximum variation sampling method.

We conducted in-depth interviews with 19 school counselors working with Syrian students in schools in 15 different provinces of Turkey. We utilized thematic analysis to identify common themes. Once we felt the collected data to have reached a saturation point where the participants repeated similar opinions, we stopped collecting data with new interviewees.

Results

Providing Post-Traumatic Psychological Support

Counselors’ opinions revealed that, whether children were born in Syria and directly experienced the war had been born and raised in Turkey, trauma still affects these children’s lives deeply. Based on the trauma the students experienced, psychosocial support programs for trauma’s negative effects are considered needed. As the counselors in this study emphasized, developing and implementing a standard psychosocial support program in schools on a national scale could be beneficial for alleviating Syrian children’s traumatic experiences.

Standardization and Diversification of Support Programs for Immigrants

Counselors mentioned developing standardized and diversified psychosocial support programs to be crucial for Syrian students’ integration. Standardized psychosocial support programs would especially be helpful for counselors with no experience in immigrant education. Establishing such standard programs is very important in terms of providing opportunities to immigrant students. Moreover, these programs should be diversified according to Syrian children’s needs.

Developing Turkish Language Skills

Counselors highlighted Syrian students’ major obstacle to benefiting from counseling services and to coping with their trauma to be their insufficient Turkish language skills. The language barrier is a major concern for educational services presented to immigrant students all around the world and is similarly experienced in Turkey. The counselors mentioned that interpreters contribute effectively to the consultation process between counselors and Syrian students. However, they emphasized that counseling using interpreters should be a temporary practice, and Turkish language skills should be further supported to facilitate direct communication between counselors and Syrian students.

Increasing Immigrant Families’ Educational Involvement

Counselors pointed out family support to be critical for Syrian children’s attitudes toward schools and education. Based on this fact, counselors also highlighted that they exert great effort at reaching out to and collaborating with immigrant parents. Counselors

mentioned that they understand the hesitation and concern immigrant families have toward school. However, the counselors stated that school staff's efforts would be limited without immigrant families' full support. Counselors highlighted the need for developing effective methods for reach out to Syrian families and increasing their educational involvement.

Enriching Extracurricular Social Activities

Counselors were in consensus on the importance of extracurricular social activities for integrating Syrian students. The counselors mentioned that these activities contribute significantly to Syrian students' enrollment in and adaptation to school. Additionally, counselors stated that activities lead to minimizing the boundaries between students and that this is also important for students' further academic achievement. As a result, they suggested that the number of these activities should be increased.

Increasing Teacher and Counselor Competencies

Counselors mentioned being mostly informed about immigrant students' needs and having considerable experience in teaching these students. However, counselors emphasized that having standardized programs to increase their teaching competencies would be quite beneficial. The findings show teachers' training process to vary according to year and region. Therefore, the counselors emphasized regular systematic training programs to be needed in order to work with migrant children.

Discussion and Conclusion

Despite the fact that school counselors are supported with a variety of materials and unique teacher training programs within the scope of the Promoting Integration of Syrian Children into Turkish Education System (PICLES) project, this study reveals a need for a systematic national-level psychological support program. Counselors indicated the psychosocial support programs MoNE publishes to be a good practice on the subject and suggested enriching and improving these programs.

Using the counselors' feedback, this study found the quality and process of psychological support for Syrian children to be able to be increased. While interpreters are quite beneficial for communications between counselors and Syrian students, this indirect communication should be considered a short-term solution. Based on the fact that effective consultation requires direct communication between students and counselors, Syrian students' good Turkish language skills are critical for school counseling services, as well as for their education in general. Teacher training on counseling with immigrants needs to be organized, and counselors need to be provided with material support. In order to increase common awareness and Syrian students'

adaptation, we suggest organizing extracurricular and social activities on friendship, empathy, communication, cultural harmony, and environment. We also suggest organizing various programs and activities that will enable parents to come to school and get involved in their children’s education and that will provide them with the opportunity to express themselves.

Based on the results, we recommend regular monitoring studies be carried out on developing projects and integrating Syrian immigrants. In order to ensure the coordination of all projects, we suggest an advisory board be established in MoNE with the participation of academicians and experts. In order to increase accountability, the results of these monitoring studies should be made public.

2011 yılında Suriye'deki iç savaş sonrasında Suriyelilerin en fazla göç ettiği ülke Türkiye olmuştur. Güncel verilere göre 3,7 milyon Suriyeli geçici koruma statüsünde Türkiye'de yaşamaktadır. Bu nüfusun 1,2 milyonu 5-18 yaşları arasında yani okul çağı çocuklarıdır (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2021). Buna ilaveten, geçen on yılda yüzbinlerce çocuk eğitim çağından yetişkinlik çağına geçmiştir. Eğitimden uzaklaşan göçmen çocukların yeni geldikleri kültürde daha da marjinalleşmesi ve sosyal açıdan daha büyük risklere maruz kalması muhtemeldir (Pezerovic ve Milic Babci, 2016; Şirin ve Rogers-Şirin, 2015). Bu bağlamda, kitlesel göç hareketlerinin 2000'li yıllar sonrasında büyük bir artış göstermesi, göçmenlerin eğitim aracılığıyla toplumsal entegrasyonuna dair politikalarının önemini de artırmıştır. Göçmen çocukların nitelikli eğitime erişimi ve eğitimlerini sürdürmesi toplum ile entegrasyonu artırma, toplumsal ve bireysel olarak çeşitli kazanımlar elde etme imkânı sağlamaktadır (Emin, 2016, 2019; Koehler ve Schneider, 2019; Taştan ve Çelik, 2017). Birçok ülkede göçmen eğitimini geniş bir çerçevede ele alan, göçmen aileleri ve iş piyasasına geçişi kolaylaştıran müdahaleleri de içeren programlar geliştirilmiştir. OECD (2019) ve Avrupa Birliği (2019) ve Save the Children (2020) gibi uluslararası kuruluşlar da artan göç hareketleri nedeniyle eğitim sistemlerinin karşılaştıkları sorunları ve çözüm önerilerini içeren raporlar yayımlamıştır.

Göçmenler ülkelerini zorunlu olarak terk ettikleri için özellikle göçmen çocukları travmalı bir dönemden geçmektedir (Koehler ve Schneider, 2019). Göçün neden olduğu sorunlardan en fazla çocuklar etkilenmekte olup göçten önce ve göç esnasında psikososyal birçok zorluğa maruz kalmakta, bunların yol açtığı sorunlar göç edilen ülkeye yerleştikten sonra da devam edebilmektedir (Bozdağ, 2020). Göçmen çocuklarla yapılan çalışmalar, bu çocukların yaşantıları nedeniyle travmaya bağlı stres bozukluğu, sosyal davranış bozuklukları gibi çeşitli olumsuzlukları daha sık gösterdiklerini ortaya koymaktadır (Doran-Myers ve Gfroerer, 2009). Benzer şekilde, psikolojik açıdan yeterli desteği alamayan çocukların öğrenme süreçlerinde ve öğrendiklerini hayatta uygulamada daha fazla zorlandıkları bilinmektedir (Acosta Price ve ark., 2012). Dolayısıyla öğrencilerin farklı bir ülkeye göç etmesi birçok psikolojik riski de beraberinde getirmektedir. Uygun müdahalelerin yapılmaması durumunda bu riskler göçmen öğrencilerin eğitimi ve toplumsal entegrasyonunda kısa ve uzun vadeli birçok soruna yol açabilmektedir (Acosta Price ve ark., 2012). Alan yazında da göçmenlerin güvenlik kaygılarının önceliklendirildiği, yaşadıkları psikolojik sorunların sıklıkla arka plana atılması dolayısıyla birçok sorunla karşılaşıldığı ifade edilmektedir (Mulye ve ark., 2009).

Türkiye, Suriyeli göçmenlerin eğitime erişimlerini sağlamak için ilk andan itibaren aktif politikalar takip etmiş, okullara erişimlerini sağlamak için eğitim mevzuatında çeşitli düzenlemeler yapmıştır. Bunlardan en önemlisi Geçici Eğitim Merkezlerinin (GEM) açılmasıdır. 2014 yılına kadar Suriyeli çocukların eğitimleri Arapça dilinde

ve gözden geçirilmiş Suriye müfredatına göre çeşitli kamp içi ve kamp dışı GEM’lerde verilmiştir. 2016 yılından itibaren tüm Suriyeli öğrencilerin kamu okullarında eğitim alması ve kademeli olarak GEM’lerin kapatılması kararı alınmıştır. Bu karar sonrasında Millî Eğitim Bakanlığı (MEB), Suriyeli çocukların eğitim sistemine entegrasyonunu kolaylaştırmak ve desteklemek için rehberlik ve psikososyal destek hizmetlerine ağırlık vermiştir. Bu kapsamda Avrupa Birliği (AB) ile iş birliğine gidilerek başlatılan “Suriyeli Çocukların Türk Eğitim Sistemine Entegrasyonunun Desteklenmesi Projesi” (PIKTES) ile Suriyeli çocuklara Türkçe ve Arapça dil desteği sağlanmasının yanında eğitime erişimi kolaylaştıran çok sayıda destek programı uygulanmış ve özellikle psikososyal desteğe ağırlık verilmiştir (Taştan ve Çelik, 2017).

Türkiye’deki Suriyeli çocukların eğitime erişimini kolaylaştırmak ve artırmak için uzun yıllardır önemli projeler yürütülmektedir. Bu çalışmalar sonucunda, Haziran 2021 verilerine göre Suriyeli çocukların yaklaşık üçte ikisi okullaşmıştır. Suriyeli çocukların okullaşma oranı ilköğretim düzeyinde %80’e yakın iken ortaöğretim düzeyinde %40 civarındadır (MEB, 2021). Söz konusu çocukların eğitime erişimlerinin önündeki en önemli engellerin başında ailelerin ekonomik sıkıntıları gelmektedir; bazı durumlarda ebeveynler iş bulamazken çocukları çalışmak zorunda kalmaktadır. Okula erişimin önündeki en önemli engellerin başında erkek çocuklarının erken yaşlarda çalışarak ailelerinin geçimlerine katkı sağlamak zorunda olmaları, kız çocuklarının ise ev işlerine yardım etme zorunda kalmaları ve erken yaş evlilikleridir (Taştan ve Çelik, 2017). Bundan dolayı da eğitimin ilerleyen kademelerinde okullaşma oranları düşmektedir. Eğitime erişimdeki en önemli diğer sorun ise çocukların eğitim dili olan Türkçeyi yeterince bilmemeleridir. Öğretmen ve öğrencilerle gerçekleştirilen birçok saha araştırması dil engelinin eğitime erişimdeki en önemli sorun olduğunu göstermiştir (Dolapcıoğlu Bolat, 2019; Emin, 2016, 2019; Özmen, 2020; Taşkın ve Erdemli, 2018; Taştan ve Çelik, 2017). Dil engeli nedeniyle Suriyeli öğrenciler çevreleri ile etkin bir ilişki kuramamakta ve akademik olarak da başarısız olabilmektedir. Bir başka deyişle, dil yeterliliği Suriyeli çocukların dışlanma sorununun üstesinden gelmede kritik öneme sahiptir (Sarmini ve ark., 2020). Dil becerilerinin Suriyeli öğrencilerin eğitim ve toplumsal entegrasyonu için en büyük sorun alanı olması, diğer ülkelerde göçmenlerin eğitiminde yaşanan sorunlarla da benzerlik göstermektedir (Cassar ve Attard Tonna, 2018; Neto, 2002). Türkçe dil beceri eksikliği nedeniyle akademik başarı düşmekte, devamsızlık ve okul terk oranları artmaktadır. Dil engeli, öğrenciler arasında iletişim zorluğu yaşanmasına, etkileşimin azalmasına, ihtiyaçlarını açıkça anlatamayan göçmen öğrencilerin daha saldırgan davranışlar gösterebilmesine ve öğrenciler arasındaki mesafenin açılmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, dil becerilerindeki yetersizlikler eğitim ve sosyal entegrasyon açısından çok boyutlu olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir. Buna ilaveten, dil engeli nedeniyle Suriyeli çocuklar öğretmenleri ve okul yöneticileri ile iletişim kurmakta zorlanmaktadırlar (Baltacı ve ark., 2019; OECD, 2019, Özmen, 2020). Yetersiz dil becerileri, göçmen öğrencilerin geldikleri kültüre

uyum göstermelerinin önündeki en büyük engel olduğu kadar (Acosta Price, 2012; OECD, 2019) nitelikli bir psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerini erişimdeki en önemli engellerden birisidir (Doran-Myers ve Gfroerer, 2009).

Suriyeli çocukların yerel akranları ile etkileşim eksiklikleri sosyal ağ oluşturabilme kapasitelerini sınırlandırmakta ve toplumsal entegrasyonu geciktirmektedir. Genel olarak söyleyecek olursak, bireylerin geliştirdikleri sosyal ağlar sadece eğitimde başarıyı değil, ayrıca işgücü piyasasına geçişleri de doğrudan etkilemektedir (Özer ve Perc, 2021). Göçmenler için sosyal ağların gelişimi, entegrasyon sürecinin verimliliğini belirlemektedir. Bu bağlamda yetersizlikler, Suriyeli çocukların sınıf ve okul ortamlarında yalnızlaşmalarına ve içe kapanmalarına, kısmi iletişimde de kendilerini ifade edemedikleri için agresif davranış gösterebilmelerine yol açabilmektedir (Dolapcıoğlu ve Bolat, 2019; Yılmaz, 2021). Bu nedenle süreçte rehberlik ve psikososyal destekler kritik öneme sahiptir. Dolayısıyla, Suriyeli çocukların yerel akranları ile sosyalleşebilme vasatı zayıfladıkça, öğrenme süreçleri bundan olumsuz etkilendiği gibi sosyo-kültürel entegrasyon süreci de uzamaktadır.

Savaşa ve şiddete bağlı sebeplerle göç eden göçmenler çoğunlukla çeşitli travmalar yaşamak durumunda kalmaktadır (de Wal Pastoor, 2015). Savaşa ve savaşın oluşturduğu atmosfere doğrudan tanıklık eden bireylerin psikolojik açıdan olumsuz etkilenmeleri kaçınılmazdır (Jakobsen ve ark., 2014). Yapılan çalışmalar, savaş, şiddet gibi büyük travmalardan sonra yer değiştiren göçmenlerin travma sonrası stres bozukluğu ve strese bağlı psikolojik sıkıntılar gösterme olasılıklarının daha yüksek olduğuna işaret etmektedir (Çeri ve ark., 2018; Doran-Myers ve Gfroerer, 2009; Fazel ve Stein, 2002; OECD, 2019; WHO, 2018). Öğrencilerin olumsuz yaşantıları genç yaşta tecrübe etmesi bu tecrübelerin etkilerinin uzun süre devam etmesine neden olabilmektedir (Aguilera, 2015; UNHCR, 2001). Göçmenlerin geldikleri ülkede doğan, savaşı doğrudan tecrübe etmeyen göçmenler bile göçün nesilden nesle aktarılan olumsuz etkilerini hissedebilmektedir (Aguilera, 2015; Athey ve Ahearn, 1991). Türkiye'deki Suriyeli göçmenlerle yapılan çalışmalar da travmatik yaşantılar yüzünden çeşitli psikolojik problemler yaşadıklarını göstermektedir (Alpak, 2014; Karaman ve Ricard, 2016; Önen ve ark., 2014; Özer ve ark., 2013). İlgili alan yazında da travmanın oluşturduğu olumsuz etkilerin azaltılmasının öğrencilere çoklu yarar sağladığı vurgulanmaktadır: öğrencilerin akademik başarıları, okula aidiyetleri ve eğitime katılımları, özgüvenlerinin artması, olmak üzere birçok çıktıda iyileşme gözlemlenmektedir (Goodman ve ark., 2012; Frieze, 2015; Scott, 2020).

Aile özellikleri, öğrencilerin eğitim sürecinde oldukça belirleyicidir. Alan yazınında birçok çalışma, aileleri tarafından desteklenen öğrencilerin daha özgüvenli (Moneva ve ark., 2020) ve daha başarılı olduğunu (Topor ve ark., 2010) göstermektedir. Öğrencilerin eğitim süreci üzerinde ailenin bu belirleyici rolü, göçmen öğrenciler

arasında daha da kritik hale gelmektedir (McBrien, 2005). Bu bağlamda, ailelerin geldikleri kültürde eğitime dâhil edilmesi, bilgilendirilmesi ve eğitimin sunduğu fırsatlar açısından yönlendirilmeleri oldukça önemlidir. Bununla birlikte, ailelerin yaşadığı travma ve olumsuzluklar bu süreci oldukça zorlu bir hale getirmektedir. Zira aileler dil yetersizlikleri, olumsuz tecrübeleri dolayısıyla sıklıkla yardım istemekten ve bilgi almaktan çekinmekte, geldikleri kültürde dışarıya kapalı yaşayarak kendileri için güvenli bir ortam oluşturmayı tercih etmektedir (Fazily, 2012; McBrien, 2005). Suriyeli göçmenlerin Türkiye’ye savaştan kaçarak gelmesi onların güvensizliğini artırma ve daha da kapalı yaşamalarına neden olduğu için aileleri eğitim süreçlerine dahil etmek çocukların eğitim ilgisini artıracaktır (Zengin ve Ataş-Akdemir, 2020). Birçok ülkede olduğu gibi göçmen ailelerin yaşadığı travmalar ve yeni geldikleri ülkede yaşadıkları kültürel şok onların uyum gösterme sürecini etkilemektedir. Ailelerin eğitim süreçlerine dahil edilmesinin önemi dikkate alınarak birçok ülkede göçmen aileleri eğitim hakkında bilgilendirmek, onların da rehberlik faaliyetlerine katılmasını sağlamak ve eğitime dâhil etmek için çeşitli projeler uygulanmaktadır (OECD, 2019).

Göçmen öğrenciler, sahip olduğu nitelikler açısından büyük değişkenlikler gösteren heterojen gruplardır (Rousseau ve Gudzer, 2008). On yılı geçen bir süredir Türkiye’de bulunan Suriyeli göçmenler de sahip oldukları dil becerisi ve birçok demografik özellik açısından büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Göçmenlerin sahip olduğu bu çeşitlilik, onlara sunulacak özel çözümlerin de bu çeşitliliği destekleyecek şekilde yapılandırılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, uygulamaların belirli standartlara uygun şekilde yapılandırılması gerekmektedir. Birçok OECD ülkesinde göçmenlerle yapılacak eğitim ve psikoloji uygulamaları için alana özgü standartlaştırılmış programlar geliştirilmektedir (OECD, 2019). Bu destek programlarının alan uzmanları tarafından standardize edilerek geliştirilmesi uygulayıcılara da büyük kolaylıklar sağlamaktadır.

Ders dışı sosyal etkinlikler, özellikle göçmen öğrencilerin geldikleri kültürü yakından tanınması, diğer öğrencilerin yaşam tarzları hakkında gözlem yapmasını, öğrenci ve öğretmenlerle etkileşime girmesini sağlayan faaliyetlerdir (OECD, 2019; Save the Children, 2020). Bu etkinlikler müfredat temelli olmadığından göçmen öğrencilerin yaşadıkları olumsuzlukların psikolojik yükünü azaltmaya, psikolojik açıdan rahatlamalarına katkı sağlamaktadır (Mendenhall ve Bartlett, 2018). Sağladığı bu yararlar dolayısıyla ders dışı sosyal etkinlikler, göçmenlerin toplumsal uyum programlarında sıklıkla kendine yer bulmaktadır (OECD, 2019). Örneğin Avustralya’da Kaleydoskop (Kaleydeskop Cultures) programı başlatılmış, bu programda farklı kültürlerden gelen öğrencilerin kendi kültürünü diğerlerine tanıtmaları sağlanmıştır. Bu programda 14-24 yaş arasındaki göçmen gruplar ve yerel öğrenciler arasındaki mesafelerin azaltılması, göçmen öğrencilerin güven kazanması ve yeni kültürü öğrenmesi hedeflenmektedir (OECD, 2019). Benzer şekilde, Almanya’da göçmen öğrencilerin çeşitli futbol takımlarının altyapılarına alınarak spor aktivitelerine katılmaları sağlanmıştır (OECD, 2019).

Göçmenlere eğitim vermek, onlara rehberlik ve psikolojik danışma hizmetleri sunmak ise birçok öğretmen ve psikolojik danışmanın tecrübe etmediği özel bir durumdur (OECD, 2015, 2019). Göçmen öğrenciler için en önemli öğrenme kaynağının okul olması öğretmen niteliğini daha da önemli hale getirmektedir (Richardson ve ark., 2018). Öğretmenler ve danışmanların bu özel öğrenci grubuna uygun şekilde yaklaşmaları için konu hakkında eğitim almaları önerilmektedir (OECD, 2019).

MEB, Suriyeli çocuklar ve ailelerine yönelik her yıl kapasitesi gelişen rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmetlerine yönelik projeler yürütmesine rağmen bu çalışmalara dair akademik çalışmalarda eksiklikler olduğu görülmektedir. Türkiye’de geçici koruma kapsamındaki Suriyeli öğrencilerin eğitime erişimleri ve süreçlerine yönelik oldukça kapsamlı çalışmalar yapılmıştır (Bircan ve Sunata, 2015; Crul, 2017; Crul ve ark., 2019; Emin, 2019; Taşkın ve Erdemli 2018; Taştan ve Çelik, 2017; Williamson ve Çetin, 2019). Ancak, bu çalışmalara bir bütün olarak bakıldığında rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmetlerine yönelik çalışmaların görece eksik olduğu görülmektedir. Bu nedenle bu çalışmada, son on yılda Suriyeli öğrencilerin eğitimi ve toplumsal entegrasyonunda önemli yer tutan rehberlik ve psikolojik danışmanlık hizmetleri, sahada görev alan psikolojik danışmanların görüşlerine dayalı olarak ele alınmakta ve gelişim önerileri değerlendirilmektedir. Bu çerçevede bu çalışmanın temel amacı, MEB tarafından son on yılda Suriyeli çocuklar ve ailelerine yönelik sunulan eğitim hizmetlerinin okul psikolojik danışmanlarının görüşleri doğrultusunda değerlendirilmesi ve rehberlik hizmetlerinin iyileştirilmesi için yapılması gerekenlerin ne olduğunu ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda sahada Suriyeli öğrencilerle birlikte çalışan okul psikolojik danışmanlarının sunulan hizmetlere dair görüşleri alınmış ve daha nitelikli bir psikolojik destek sağlanması için atılabilecek adımlar değerlendirilmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Nitel araştırmada amaç araştırmanın amacına uygun olarak belirlenmiş bir katılımcı gruptan olabildiğince geniş bir bilgiye ulaşmak hedeflenmektedir (Creswell, 2007; Marvasti, 2004). Bu çalışmanın amacı da okul psikolojik danışmanlarının görüşlerini toplayarak rehberlik hizmetlerinin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi olduğu için, nitel araştırma tercih edilmiştir. Bu çalışmada temel nitel araştırma yöntemi tercih edilmiştir. Temel nitel araştırmada insanların kendi eylemlerini nasıl anlamlandırdığı ve bu anlamları nasıl inşa ettiği anlaşılmasına çalışılmakta ve yorumlanmaktadır (Merriam, 2018). Bu çalışmada danışmanların görüşlerine dair olabildiğince zengin bir veri toplamak amaçlandığından, maksimum çeşitlilik örneklem tekniği ile katılımcılar belirlenmiştir. Amaçlı örneklem tekniklerinden olan maksimum çeşitlilik örnekleminde çalışılan probleme taraf olabilecek bireylerin çeşitliliğini en fazla şekilde yansıtmak amaçlanır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Bu çerçevede farklı şehirlerde ve kademelerde çalışan, farklı tecrübe düzeylerinden

kadın ve erkek danışmanlardan oluşan bir katılımcı grup belirlenerek olabildiğince zengin bir veri toplamak hedeflenmiştir. Toplanan veriler doyum noktasına erişinceye kadar görüşmeler devam etmiştir. Katılımcı görüşlerinin benzeştiği ve birbirini tekrar ettiği süreçte doyum noktasına ulaşıldığı kanaatine varılmıştır ve görüşmeler sona erdirilmiştir. Böylece, Türkiye’nin 15 farklı ilinde Suriyeli öğrencilerin bulunduğu okullarda çalışan 19 psikolojik danışman ile görüşülmüştür (Tablo 1). Katılımcıların seçtikleri bu iller Suriyeli öğrencilerin en yoğun olduğu illerdir. Ayrıca, katılımcıların en az bir yıl süre ile bulunduğu okullarda Suriyeli öğrencilerle çalışmış olması hususu dikkate alınmıştır.

Tablo 1
Katılımcıların İllere ve Eğitim Kademelerine Dağılımı

Katılımcı Kodu	Cinsiyet	İl	Eğitim Kademesi
K1	Erkek	Mardin	Ortaokul
K2	Kadın	Mardin	Ortaokul
K3	Kadın	Hatay	Lise
K4	Kadın	Malatya	İlkokul
K5	Kadın	İstanbul	Okul öncesi
K6	Kadın	Kahramanmaraş	Lise
K7	Erkek	Kahramanmaraş	Lise
K8	Kadın	Mersin	Okul öncesi
K9	Erkek	Ankara	Lise
K10	Kadın	Ankara	Lise
K11	Erkek	Kayseri	İlkokul
K12	Kadın	İzmir	Okul öncesi
K13	Erkek	Şanlıurfa	Ortaokul
K14	Kadın	Osmaniye	Ortaokul
K15	Kadın	Sakarya	İlkokul
K16	Kadın	Kilis	Okul öncesi
K17	Kadın	Kilis	Okul öncesi
K18	Kadın	Kocaeli	İlkokul
K19	Kadın	Siirt	Okul öncesi

Danışmanların mevcut uygulama ve politika önerilerini ve görüşlerine dair zengin bir veri toplamak için derinlemesine mülakat tekniği ile veri toplanmıştır. Derinlemesine mülakat sayesinde katılımcıların duygu, düşünce, tecrübelerine ilişkin derinlemesine bilgi elde etmek mümkündür (Bogdan ve Biklen, 1998; Marshall ve Rossman, 1999; Patton, 1990). Esnek, açık uçlu ve keşfedici niteliğe sahip yarı yapılandırılmış görüşme formu ile katılımcılardan veriler toplanmıştır. Bu bağlamda, okul psikolojik danışmanlarına Suriyeli öğrencilerin eğitimi ve bu öğrencilerle gerçekleştirdikleri rehberlik ve danışma hizmetlerine ilişkin sorular içeren bir form oluşturulmuştur. Bu formda sabit sorular ve olası cevaplara göre konuda derinleşmek amacıyla ek sorular yer almıştır. Oluşturulan formu göçmenlere sunulan psikolojik destek konusunda

çalışan bir uzman değerlendirmiş, uzmanın geribildirimleri sonucunda forma son hali verilmiştir. Görüşmeler Covid-19 salgını nedeniyle telefon aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Görüşme sırasında katılımcıların rızası alınarak görüşmeler kayıt altına alınmıştır. Alınan bu görüşmelerin ses kayıtları daha sonra yazıya aktarılmıştır.

Nitel araştırmada katılımcılar ile görüşülürken katılımcılara araştırmanın konusu, kapsamı, verilerin nasıl korunacağı konusunda bilgi verilmelidir. İlaveeten, katılımcı kimliğinin nasıl anonimleştirileceği konusunda katılımcılara açıklamalar yapılmalı ve bilgilendirilmiş onamları alınmalıdır. Dahası, bulgular raporlaştırılırken katılımcıların hiçbir şekilde zarar görmemesi için katılımcı kimliğinin anonimleştirilmesi gerekmektedir (Çelik, 2019). Bu araştırmada katılımcılar gerekli konularda bilgilendirilmiş ve bilgilendirilmiş onamları alınmıştır. Ayrıca, araştırma bulguları katılımcıların kimliği ortaya çıkmayacak şekilde anonimleştirilmiştir.

Çalışmada toplanan verilerin analizinde tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Tematik analiz, elde edilen verilerdeki örüntüler ve temaları ortaya çıkarmayı, analiz etmeyi ve nihai olarak da raporlamayı hedefleyen bir yöntemdir. Tematik analiz verileri anlaşılır ve sade, derinlemesine ve zengin bir şekilde kısaltılarak sunmayı içermektedir. Tematik analizde ilk olarak araştırmacıların verilere aşına olması için veriler birkaç kez okunur ve ilgili düşünceler not alınır. İkinci olarak veri seti içinde dikkat çeken hususlar sistematik bir şekilde kodlanmaya başlanır ve her bir kod ile ilişkili olan veriler bir araya derlenerek ilk kodlar ortaya çıkarılır. Üçüncü olarak birbiri ile ilişkili kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulur. Temalar arası ve kodlar ve temalar arasındaki ilişkiler kontrol edilerek tematik haritalandırılma oluşturulur ve sonrasında ise bu temalara isimler verilir. Son olarak da araştırma raporu çarpıcı alıntı örnekleri kullanılarak, analizlerin literatür ve kavramsal çerçeve ile ilişkisi kurularak nihai rapor oluşturulur (Braun ve Clarke, 2019). Bu çalışmada öncelikli olarak kodlar çıkarılmış, kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulmuş ve sonrasında ise bulgular raporlanmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Psikolojik danışmanların Suriyeli çocuklara yönelik daha nitelikli bir rehberlik ve danışma hizmeti sağlanması konusundaki görüşleri altı tema ekseninde ele alınmıştır: Travma sonrası psikolojik desteğin sağlanması, Türkçe dil becerilerinin geliştirilmesi, ailelerin eğitim süreçlerine katılımlarının sağlanması, göçmenlere yönelik destek programlarının standartlaştırılması ve çeşitlendirilmesi, ders dışı sosyal etkinliklerin zenginleştirilmesi, öğretmen yeterliliklerinin güçlendirilmesi.

Travma Sonrası Psikolojik Desteğin Sağlanması

Danışmanlarla yapılan görüşmelerde çocuklar ister Suriye’de doğmuş ve doğrudan savaşı görmüş olsun isterse Türkiye’de doğmuş ve büyümüş olsun travmaların halen çocukların hayatlarını derinden etkilemeye devam ettiği görülmüştür:

K17 “Okul öncesi düzeyde öğrencilerin neredeyse hepsi Türkiye’de doğmuş olmasına rağmen aileleri dolayısıyla olumsuz yaşantılarının etkilerini yaşıyorlar, hemen görebiliyorsunuz bunu.”

Çocukların yaşadıkları travmalar okul ile bağ kurmasını ve eğitim yaşantısını sürdürmesini güçleştirmektedir. Bunu bir danışman şu şekilde ifade etmiştir:

K5 “Çabalıyorlar, biz de danışmanlar olarak çabalıyoruz ama işte travmanın etkisi de hissediliyor. Kırgın oluyor çocuklar, sevgi gösterildiğinde almaya hazırlar ama yine de o etkileri görüyorsunuz. Öyle olunca küçük olumsuzluklarda daha da kırılmaya, küsmeye yatkın oluyorlar.”

Öğrencilerin yaşadıkları bu travmaları dikkate alan psikososyal destek programlarına yönelik ihtiyaç aşağıdaki şekilde ifade edilmiştir:

K3 “Anlıyorum öğrenciler acil bir şekilde geldi ama travmayı yakından görüyorsunuz. Bu zaman içinde kendiliğinden geçen bir şey değil, zamanla alışabilir öğrenciler ama atlatamıyorlar. Biz bu konuda destek olmaya çalışıyoruz. Bunun aynı dil desteği gibi çok öncelikli ve şartlı şekilde uygulanması lazım.”

Çocukların travmaya yönelik destek ihtiyacının olduğu tüm kademe danışmanları tarafından dile getirilmiştir. Bu travma eğitimin okullara ve danışmanların kendi karar ve uygulamalarına değil, ulusal bazda sistematik olarak destek eğitim programının uygulanması gerektiği vurgulanmıştır:

K13 “Bu öğrencilerin de dâhil olduğu bir travmayla baş etme, etkilerini azaltma programı hazırlamak, uygulamak gerekiyor. Bence aileleri de dâhil edilmeli, bu programları geliştiren ve uygulayan danışmanlar da var ama ulusal olarak yapılmalı, kişinin kararına kalmamalı.”

K4 “Yaşadıkları olumsuzlukları telafi edebilecekleri destek programları uygulamak lazım sadece başarıya bakmak yanıltıcı oluyor. Önce duygusal açıdan güven ve uyum sağlamalı, ardından aidiyet ancak geliyor.”

Katılımcılara göre, öğrencilere yönelik destek eğitimi verilmesi, çocukların travma ile baş etme becerilerinin gelişmesi öğrencilerin okul ile bağlarının gelişmesine katkı sunacak, devamsızlık şiddet gibi olumsuz durumların azalmasını önleyecektir. Bunu bir katılımcı şu şekilde ifade etmiştir:

K5 “Uyumu sağlamak için öncelikle psikolojik sorunlar üzerine eğilmek gerekiyor. Bu öğrencilerle çalıştığım süre boyunca hep tecrübe ettim bunu. Çocuğun bu sorunları çözülmeyince şiddete yöneliyor, ait hissetmiyor, devamsızlık yapıyor, kaçıyor. Dolayısıyla birçok olumsuzluğun önüne geçebiliriz uygularsak. Yani çözümü var aslında, bu (destek) programları herkes hayata geçirmeli, bir seçenek olmamalı.”

Bu çalışmadaki danışmanların vurguladığı gibi ulusal ölçekte uygulanacak bir psikososyal program geliştirilmesi ve uygulanması bir ihtiyaç olarak öne çıkmaktadır. Bu politika önerisi uluslararası kuruluşlarca da desteklenmektedir (OECD, 2019; Save the Children, 2020).

Göçmen Öğrencilere Yönelik Destek Programlarının Standartlaştırılması ve Çeşitlendirilmesi

Psikolojik danışmanların vurguladığı en önemli hususlardan bir diğeri ise standartlaşmış ve çeşitlendirilmiş psikososyal destek programlarının sunulmasıdır. Standartlaşmış psikososyal destek programlarının tüm psikolojik danışmanlar tarafından kolaylıkla uygulayabileceği ve uygulamada standart sağlayacağı ifade edilmiştir:

K15 “Mesela bu sene bize Bakanlıktan (Milli Eğitim Bakanlığı) psikososyal destek programları gönderildi. İnanın o kadar iyi oldu ki, herkes ne yapacağını bildi, bize sadece uygulamak kaldı. İçerik de çok güzeldi. Böyle uygulamalar olunca hem standart sağlanmış oluyor hem de danışmanın becerilerine bağlı kalmıyor. Hepimiz aynı becerilere sahip değiliz ve hem geliştirecek hem de uygulayacak zamanımız olmuyor programları inanın. Böyle uzmanların hazırladığı içeriği zengin programlar gönderilirse bize uygulamak kalır, herkes aynı programa tabi olur”.

K13 “Öğretmen eğitimleri veriliyor, katılanlar da var faydalı oluyor elbette ama bence daha önemlisi standart sağlanması. Çünkü eğitim daha genel kalıyor, programlar ise adım adım ne yapılacağını, nasıl ve ne zaman yapılacağını açıklıyor. Bu tür bir yaklaşım olursa hem danışmanların hem de öğrencilerin daha mutlu olacağını düşünüyorum”.

Görüldüğü üzere uzmanlar tarafından hazırlanmış ve standart bir uyum programının hazırlanması önemli bir ihtiyaç olarak vurgulanmaktadır. Bu tür standart programların oluşturulması göçmen öğrencilere benzer yaklaşımlar ve imkânların sunulması açısından oldukça önemlidir. Diğer taraftan, tamamen standartlaşmış programların farklılaşmış deneyimlere sahip olan öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamayacağını bundan dolayı da göçmen öğrencilerin farklılaşmış sorunlarına yönelik olarak bu programların çeşitlendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır:

K4 “Öğrenciler birbirinden çok farklı gerçekten. Kimisinin Türkçesi çok daha iyi, derslerde daha iyi ve ailesinden daha fazla destek görüyor, ailesinin de durumu daha iyi. Kimisi ise bu dediklerimin tersi durumda. Psikolojik olarak da öyleler, bazıları çok daha uyumlu bazıları daha büyük sorunlar yaşıyor. Bu gibi değişiklikler dikkate alınarak programlar hazırlırsa öğrencilere daha uygun olur.”

K15 “Ben çalıştığım okullarda farklı farklı öğrenciler görüyorum. Sonuçta bu öğrenciler savaş mağduru ama hepsi ayrı şekillerde etkileniyor. Önleyici, bu travmayı atlatmalarına yardımcı olan programlar geliştirmemiz ve bunları kademe kademe yapmamız gerekiyor. Çok travmalı öğrencilere daha yoğun ve daha uzun süreli, Türkiye’de doğmuş büyümüş savaşı doğrudan yaşamamış öğrencilere daha kısa süreli programlar uygulayabilmeliyiz.”

K13 “Çok başarılı, motive öğrenciler de var özel bir desteğe ihtiyaçları az. Ama bir taraftan da her konuda desteklenmesi gereken, her bir desteğin ayrı ayrı önemli olduğu öğrenciler var. Bu öğrencilerin hepsine destek verilmesi gerekiyor ama hepsine tek bir reçetenin uyması çok zor. Şöyle, hepsinde standartlar olmalı ve birbirini tamamlayıcı olmalı o kesin. Ama farklı ihtiyaçlara göre programlar geliştirilse, modüler de olabilir ihtiyaca uygun çözümü sunmak da daha kolay olur o zaman.”

Çalışmaya katılan danışmanlar, göçmen öğrencilere ulaşmak ve onlara destek sunmak için büyük bir çaba gösterdiklerini ancak bu çabaların standartlaştırılmış bir destek

programının geliştirilmesine ihtiyaç olduğunu ve bu programın öğrencilerin ihtiyaçlarına göre çeşitlendirilmesinin psikolojik destek açısından fayda sağlayacağını belirtmektedir.

Türkçe Dil Becerilerinin Geliştirilmesi

Danışmanlar Suriyeli öğrencilerle gerçekleştirdikleri danışma süreçlerini iyileştirmenin önündeki en önemli engelin Suriyeli öğrencilerin yeterli Türkçe düzeyine sahip olmaması olduğunu ifade etmişlerdir.

K11 “Psikolojik danışmayı uygun şekilde yapabilmemiz için en önemli şey öğrencilerin Türkçe düzeyleri. Eğer öğrencilerin dilleri yeterliyse rahat iletişim kurabiliyoruz, aksi takdirde dolaylı iletişim kurmak zorunda kalıyoruz, bu da zaten psikolojik danışmanın ruhuna aykırı. Kolay olmadığının farkındayım ama bizim işimizi iyi yapabilmemiz için ne yapıp edip öğrencilere Türkçe öğretmemiz lazım.”

Danışmanlar öğrencilerin sadece danışma değil, aynı zamanda rehberlik sürecinde de öğrencileri uygun eğitim ve mesleki alanlarına yönlendirme konusunda da dil becerilerinin yetersizliğinin önemli bir faktör olduğunu ifade etmektedirler.

K3 “Dil sorunları danışma ile birlikte rehberlik hizmetlerini de olumsuz etkiliyor. Öğrencilerin kendilerini daha iyi tanıması, eğitim ve mesleki olarak doğru tercihleri yapabilmesi için bu hizmetler çok önemli. Hemen kısa sürede zor olabilir ama zaman içinde dil sorunları çözümlerse eğitim hakkında çok daha fazla öğrenebilirler, kendilerini daha iyi tanıyabilirler. Biz de onlara bu fırsatları daha iyi sunabiliriz.”

Danışmanlar etkili bir rehberlik hizmetinin verilmesi için öğrencilerin Türkçeyi daha etkili bir şekilde öğrenmesi gerektiğini belirtmişlerdir:

K4 “Bizim açımızdan Türkçe hâlâ en büyük sorun. Çünkü bizim işimiz iletişime bağlı her şeyden önce, dolayısıyla psikolojik danışmayı daha iyi yapabilmemiz için bu çocukların da Türkçeye daha fazla hâkim olmaları gerekiyor”.

Bu süreçte PICTES projesi kapsamında okullarda tercümanlar istihdam edilmiştir. Bu tercümanlar aracılığı ile danışma süreçleri gerçekleştirilmiştir. Danışmanlar tercüman aracılığı ile de gerçekleştirilen danışma süreçlerin olumlu etkilerinin olduğunu vurgulamış ancak tercüman aracılığı ile yapılan görüşmelerin geçici bir uygulama olması gerektiğini, asıl olanın doğrudan kişi ile yapılan görüşmeler olduğunu vurgulamışlardır:

K15 “Tercümanların gelmesi gerçekten iyi oldu, çok yarar sağladılar çünkü ilk yıllarda onlar olmadan iletişim kurmamız neredeyse mümkün olmuyordu. Ama bu sürekli devam etmemeli geçici olmalı çünkü sonuçta bizim bu öğrencilerle doğrudan konuşabilmemiz gerekli mesleğimizi ideal şekilde yapabilmemiz için. Bir de bu tercüme işi öğrencilerin kolaya kaçmasını da sağlıyor bazen. Ne de olsa tercüman var diye bildikleri Türkçe kelimeleri kullanmaktan, iletişim kurmaktan da kaçınabiliyorlar. Kısa sürede büyük bir avantaj sağladı ama sadece buna güvenmemek, Türkçelerini daha iyi hale getirmek için daha çok çabalamamız lazım.”

K19 “Tercümanlar aracılığıyla görüşmek tabii ideal değil bizim mesleğimiz için ama şu an pek başka bir yol yok yani dili yetersiz öğrencilerle. Biz dil becerilerini oturtabilirsek, yeni gelen öğrencilerde olduğu gibi dil sorunu çözülebilse öğrenciyle baş başa kalabileceğiz, danışmaları bire bir yapabileceğiz. Öğrenci de daha rahat açılacak sorunlarını serbestçe paylaşabilecek ama bence geçmişe göre daha iyi durumdayız. Yine de gideceğimiz yol var tabii.”

Danışmanların dikkat çektiği bir husus da bazı durumlarda daha fazla tercümana ihtiyaç duyduklarıdır. Bazı bölgelerde tercümanların birden fazla okulda görev aldığı, bu durumun iletişimde zorluklara neden olabildiği ifade edilmiştir:

K16 “Bu öğrencilerle danışma yapmanın tek yolu tercümanlar, onlarsız iletişim kuramıyorum. Tercümanlar da (sayıca) yetersiz kalıyor, bazen birkaç okulda birden çalışmak zorunda kalıyorlar. Onlara ulaşamayınca söz gerektirmeyen oyunlar, etkinlikler yapmaya çalışıyoruz. Konuşmadan anlamaya, birbirimizi anlamaya çalışıyoruz ama bu zamanda yaptıklarımıza danışma demek zor tabii etkinlik düzeyinde kalıyor.”

Daha önce de işaret edildiği üzere, Suriyeli öğrencilerin Türkçe dil becerilerinin yeterli olmaması, kendilerini ifade etme, sorunlarını tanımlayabilme ve destek isteyebilmelerini engellemektedir. Buna ilaveten, Türkçe dil becerisi eksikliği eğitim ortamlarında öngörülemeyen çok sayıda sorunun oluşmasına veya mevcut sorunların şiddetinin artmasına neden olabilmektedir (Dolapcıoğlu ve Bolat, 2019; Özmen, 2020). İlgili literatürde de dil engelinin en temel sorun olduğu sıklıkla vurgulanan bir husustur (Dolapcıoğlu ve Bolat, 2019; Emin, 2016, 2019; Özmen, 2020; Sarmini, Topçu ve Scharbrodt, 2020; Taşkın ve Erdemli, 2018; Taştan ve Çelik, 2017). Bu çalışmada da bulgular, başta uyum sınıfları olmak üzere Suriyeli göçmenlerin okulla ilk temas ettikleri noktadan itibaren dil desteğinin sağlanması ihtiyacını ortaya koymuştur.

Ailelerin Eğitim Sürecine Katılması

Çalışmaya katılan danışmanlar çocukların etkili bir şekilde okul ile bağlarını kurmada ailelerin desteğinin oldukça önemli olduğuna dikkat çekmişlerdir. Psikolojik danışmanlar, ailelerin desteği alındığında çocukların okul ile daha güçlü bir kurduğunu belirtmektedirler.

K2 “Aile desteği bizim için en önemli faktör. Aile en ufak bir ilgi gösterdiğinde, en azından çocuğun çabasını gördüğünde bile büyük fark oluyor. Ama aile (desteği) olmazsa öğrencilerin tüm çabaları yarım kalıyor. Aile de haklı diğer yandan, çekiniyorlar, bazen de korkuyorlar ama onların yeri dolmuyor. Ailesiz, onların desteği olmadan hep bir yere kadar bizim emeklerimiz. O nedenle mutlaka onların dikkatini okullara çekmenin bir yolunu bulmak lazım.”

K19 “Üzülerek söylüyorum ama aile desteği düşük oluyor. Anlıyorum aileler yabancı hissediyor tahmin ediyorum ama onların desteği olmadan öğrencileri (okula) çekmek çok zor. Ailelere ulaşmaya çalışıyoruz, normalde bizim işimizin içinde onlar da var erişebilsek onları da desteklemek istiyoruz ama bunda başarılı olamıyoruz. Az sayıda ulaştığımızı anlatıyoruz hem fırsatları hem de çocuğuyla ilgilendiğimizi gösteriyoruz o zaman seviniyorlar da. Ama işte çoğuna ulaşamıyoruz, inanın o konuda bir adım atılabilirse çok şey değişir.”

Danışmanlar ailelerin okula gelmesi ve kendileriyle iletişim kurma konusunda çekinmeleri ve korkmalarına hak vermektedirler. Ancak ailelere ulaşabilmek için daha etkin yöntemlerin takip edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bir danışman Halk Eğitim Merkezleri tarafından verilen aile eğitimlerinin bu konuda oldukça destekleyici olduğunu şöyle ifade etmiştir:

K5 “Aile eğitimleri geri gelmeli, daha önce vardı burada Halk Eğitim aracılığıyla veriliyordu ama neden bilmiyorum artık yok. Oraya katılırken de aileler bazen şikâyet ediyorlardı ama sonunda bilgileniyorlardı, daha çok ilgi gösteriyorlardı. O baştaki direnç kırılıyordu yani. Yararını biz açıkça gördük, bu tür uygulamalar sonlanmamalı”.

Daha önceden bahsedilen literatürle uyumlu olarak (ör. OECD, 2019), bu çalışmanın bulguları da Suriyeli göçmenlerin ailelerinin eğitim süreçlerine dâhil edilmesinin psikolojik danışmanlar tarafından önemli görüldüğünü ortaya koymuştur.

Ders Dışı Sosyal Etkinliklerin Zenginleştirilmesi

Çalışmaya katılan psikolojik danışmanlar ders dışı sosyal etkinliklerin göçmen öğrencilerin eğitiminde ve okula uyumlarına önemli katkı sağladığını vurgulamıştır ve bu etkinliklerin sayısının artırılması gerektiğini ifade etmişlerdir:

K14 “Sonuçta çocuk veya genç bunlar, oynadıkları zaman tüm sınırları kalkıyor. Unutuyorlar o sınıftaki sıkıntıları, bu öğrenciler de yaşadıklarını unutuyorlar. Bir de okulu hep ders olarak görmemeye başlıyorlar bu etkinliklerde, yeri geldiğinde eğlenebildikleri yer oluyor okul, sınıf. O nedenle çok önemli, ben Suriyeli öğrencilerin olduğu tüm okullarda yapılmasını öneriyorum kesinlikle. Belki bize de yardımcı olunabilir daha sistemli hale getirilebilir bu etkinlikler. Sonuçta biz belki ayda bir yapıyoruz, başkası daha az ya da daha çok yapıyordur bazısı hiç yapmıyordur.”

Ders dışı aktiviteler, özellikle içe kapanık olan ve Türk öğrencilerle yeterli iletişim kuramayan öğrenci gruplarının daha etkin olmasına, daha iyi iletişim kurmasına, birlikte eğlenmesine, empati kurmasına ve öğrencilerin kaynaşmasına imkân tanımaktadır.

K4 “Sosyal faaliyetler özellikle içine kapanık öğrencileri çekmek için çok yararlı oluyor. Pek büyük sorunlar zaten yok burada ama ufak takışmalar, laf atmalardan kaynaklanan uzaklıklar da çözülüyor orada. Orada Türk öğrencileri daha iyi anlıyorlar, beraber gülmeye eğleniyorlar.”

K16 “Akademik olarak hazırlanabiliyorlar dil becerisi olanlar ama yakınlaşmak için de fırsat yaratmak lazım. Bizim okulda sosyal etkinlikler organize ediyoruz, çok yarar görüyoruz. Farklı kültürden gelen çocuklar bunlar sonuçta, birbirlerini sınıf dışında da tanımaları lazım. Bu etkinlikler işte bu birisini tanıma imkânını veriyor, bize bile. Biz de öğrencileri ders dışında göremiyoruz ki, bu faaliyetler olunca görüşme şansımız oluyor. Bu arada öğrenciler eğlense de bu etkinliklere çekmek zor öğrencileri ama çok üzerinde duruyoruz gelmeleri için, geldiklerinde de eğleniyorlar.”

Ders dışı sosyal etkinliklerin göçmenlerin toplumsal uyumlarında önemli bir rol oynadığına değinilmişti (ör. OECD, 2019; Save the Children, 2020). Bu çalışmada da

danışmanlar, etkinliklerin özellikle öğrenciler arasındaki sınırları kaldırma etkisini vurgulamış, bu etkinin en az akademik başarıya katkısı kadar önemli olduğunu ifade etmiştir. Sosyal etkinliklerin danışmanlar tarafından ifade edilen çoklu yararları, OECD (2019) tarafından ortaya konan toplumsal uyum ve eğitime yönelik olumlu tutum oluşturmadaki etkiler ile tutarlılık göstermektedir.

Öğretmen Yeterliliklerinin Güçlendirilmesi

Danışmanlar göçmen öğrencilere yönelik danışma ve destek konusunda, bu öğrencilerle iletişim kurma konusunda artık deneyimli olduklarını ancak gerektiğinde desteğe ihtiyaç duyduklarını ifade etmişlerdir:

K12 “Bazen yaklaşmakta çekiniyorum, yani geride durmuyorum ama acaba nasıl tepki verecek diye çekinebiliyor insan. Sevgiye çok olumlu karşılık veriyorlar ama bir taraftan da doğrudan iletişim kuramıyorsun, kırılganlıklarını artırmaktan çekiniyorsun. Şahsen ben nasıl yaklaşmam gerektiği, hangi programı nasıl uygulamam gerektiği konusunda daha fazla destek görmeyi çok isterim özellikle bu konudaki uzmanlardan.”

K3 “Bize yapacaklarımız, yapmamız gerekenler konusunda daha fazla yönlendirme yapılması gerekiyor. Projeler kapsamında eğitim alanlarımız oldu ama bu eğitimler sürekli ve daha uygulamalı olmalı. Karşımızdaki öğrenci grubu çok kırılgan, bazılarının iletişim becerileri gerçekten zayıf ve biz bu öğrenci grubuyla daha önce çalışmadık. Bizim bu konuda hem materyal açısından hem de nasıl yaklaşacağımızı öğrenmemiz açısından daha fazla desteğe ihtiyacımız var.”

K3 “Ben daha önce PICTES kapsamında eğitim almıştım, başlarda tabi özgüven sağlıyor. Ama üzerinden epey zaman geçti örneğin bu eğitimlerin devamlı olması ve uygulamalı olması daha da yararlı olurdu benim için. Sonuçta bu öğrenciler artık bizim gerçekliğimiz oldu, bu eğitimleri sürekli hale getirsek, uzmanlarla sürekli buluşabilirsek sorularımızı sorabilirsek daha da iyi olur inanıyorum.”

Diğer uluslararası çalışmalarla (OECD 2015, 2019) uyumlu olarak, bu çalışmada da danışmanlar aldıkları eğitimin göçmen öğrencilerle çalışmak için yeterli düzeyde olmadığını, daha fazla desteğe ihtiyaç duyduklarını ifade etmiştir.

Sonuç

Göçmen çocuklarının eğitime erişimlerinin artması, okul terklerinin azalmasında ve daha nitelikli bir eğitim almasında okula olan bağlılığını artırması oldukça önemlidir. Bunun için göçmen çocukların okuldaki refah ve mutluluğunun tespit edilmesi ve bu anlamda rehberlik hizmetlerinin kalitesinin ve niteliğinin geliştirilmesi için öncelikli olarak mevcut rehberlik hizmetlerinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Suriyeli çocuklara yönelik rehberlik ve danışma hizmetlerinin mevcut durumu ve iyileştirilmesi için yapılması gerekenler psikolojik danışmanların görüşleri üzerinden analiz edilmiştir. Danışmanların görüşlerinden hareketle ve konuya ilişkin uluslararası çalışmalar dikkate alınarak bir yol haritası çıkarılması hedeflenmiştir.

Suriyeli çocuklara yönelik rehberlik ve danışma hizmetleri çerçevesinde danışmanlara yönelik çeşitli materyal destekleri, PICTES kapsamında bazı eğitim ve destekler verilmesine rağmen sistematik ve ulusal düzeyde yönlendirici bir çalışmaya acilen ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Danışmanların en önemli vurgularından biri, Suriyeli çocuklara daha etkili bir şekilde destek vermek için ulusal çapta sistematik olarak psikososyal eğitim programının uygulanması gerektiğidir. Zaten psikolojik danışmanlar, çocuklar Türkiye’de doğup büyüye dahi travmanın halen çocukların yaşamlarında merkezi bir olgu olmaya devam ettiğini ifade etmişlerdir. Bunun için travmanın olumsuz etkilerine karşı psikolojik desteğin sistematik ve düzenli olarak sağlanması gerekmektedir. Dahası, psikososyal destek verme konusunda bireysel çabaları olduğunu vurgulayan danışmanlar, travmanın olumsuz etkilerine karşı psikolojik destek programlarının standart bir uygulama haline getirilmesini, uzmanlar tarafından ortak bir müdahale programının oluşturulmasını ve tüm Suriyeli öğrencilere uygulanmasının önemine dikkat çekmiştir. Danışmanlar, MEB tarafından yayımlanan psikososyal destek programlarını konu hakkındaki iyi bir uygulama örneği olarak göstermiş, bu programların zenginleştirilmesini önermiştir. Birçok ülkede okullarda uygulanan travmaya karşı psikolojik müdahale programları (Acosta Price ve ark., 2012; de Wal Pastoor, 2015), göçmen öğrencilerin yaşadıkları travmaya bağlı psikolojik sorunları azaltmada önemli katkılar sağlamıştır. Dahası, çalışmaya katılan danışmanlar, geliştirilecek destek programının öğrencilerin ihtiyaçlarına göre çeşitlendirilmesinin psikolojik destek açısından fayda sağlayacağını belirtmektedirler. Söz konusu farklılıklar nedeniyle psikolojik destek programlarının çeşitlendirilmesi farklı ülkelerde de önemli görülmektedir (Bal ve Perzigian, 2013; Franco, 2018). Standartlaşmış psikososyal destek programlarına ilaveten, Suriyeli çocukların deneyimlerinin ve travmalarının farklılaşması dikkate alınarak psikososyal destek programlarının ihtiyaca uygun bir şekilde çeşitlendirilmesi önem arz etmektedir. Psikososyal destek programlarının sistematik bir şekilde ulusal çapta uygulanması öncelikli bir politika olarak benimsenmelidir.

Dil engeli genel olarak göçmenlerin ev sahibi toplum ile bütünleşmesindeki en temel engellerden biridir. Eğitim boyutundan bakıldığında tüm dünyada dil engeli çocukların okula erişimlerini engelleyen ve okul terki oranını artıran, kendisini iyi ifade edemediği için öğretmen ve arkadaşları ile çeşitli sorunlar yaşamasına neden olan en önemli sorun alanıdır. Bu çalışmada da dil engelinin psikolojik danışma süreçlerini daha iyi hale getirmek için aşılması gereken en önemli sorun alanı olduğu bulunmuştur. Bunun için ara çözüm olarak tercüman kullanılmaktadır. Çocukların danışma hizmetleri alabilmesi için geçici bir çözüm olarak kullanılan tercüman birçok ülkede de kullanılmıştır (EUFRA, 2019; OECD, 2019). Bu süreçte tercümanlar öğrenciler ve danışmanlar arasında bir köprü görevi görmektedir. Tercümanlar iletişimi sağlamakta önemli bir açığı kapatmakla birlikte, bu dolaylı iletişim tarzı ancak kısa vadeli bir çözüm olması halinde etkilidir zira etkili bir danışma sürecinde danışan ve

danışman arasında doğrudan iletişim olması gerekmektedir. Ayrıca bulgular, başta uyum sınıfı olmak üzere göçmenlerin Türkçe dil becerilerine odaklanan tüm çalışmaların son derece önemli olduğunu göstermektedir. EUFRA (2018) ve OECD (2019) tarafından gösterildiği üzere birçok ülkede göçmen öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek için ek dersler, yoğunlaştırılmış sınıflar ve destekleyici etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de artık temel politika olarak çocukların Türkçeyi etkin bir şekilde öğrenmesi ve Türkçe okullarda eğitim alması benimsenmiştir. Suriyeli öğrencilerin dil becerilerini geliştirmek psikolojik destek sağlama süreçlerinde tercümanlara bağımlılığı azaltmaya da katkı sağlayacaktır. Bunun için Türkçe dil seviyeleri yeterli olmayan çocuklara yönelik ek ve yoğunlaştırılmış Türkçe kursları düzenlenmelidir. Bu konuda MEB tarafından öğrencilere eksik kaldıkları dersleri telafi etme imkânı sunan destekleme ve yetiştirme kurslarının Suriyeli çocukların Türkçe dil becerilerini geliştirmede de aktif bir şekilde kullanılabilmesine yönelik yeni bir düzenleme yapılmalıdır.

Genel olarak ailelilerin çocuklarının eğitim süreçlerine katılması, çocukların okula bağlılığı ve başarısını doğrudan etkilemektedir. Göçmen çocukların okula bağlılığı ve okul başarısında ailelerin eğitim sürecine katılması çok daha önemlidir. Göçmen ebeveynler yaşadıkları çeşitli travmalar, sorunlar ve okullarda kullanılan dile yeterince hâkim olmama gibi birçok gerekçe ile çocuklarının eğitim süreçlerine dâhil olamamaktadır. Bundan dolayı, velilerin okula gelmelerini ve çocukların eğitim süreçlerine katılmalarını sağlayacak, kendilerini kaygı duymadan ifade etme imkânı sunacak çeşitli eğitim, ortak program ve çalışmalar düzenlenmelidir.

Göçmen çocukların okul ile bağlarını artıran, yaşadıkları uyum sorunlarının çözülmesinde ve daha iyi bir iletişim ve etkileşim kurmalarını sağlamada ders dışı etkinliklerin katkısı oldukça önemlidir. Göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı Avustralya, Almanya ve ABD gibi ülkelerde ders dışı etkinliklerin toplumsal uyum ve eğitime yönelik olumlu tutum oluşturmada önemli katkılarının olduğu görülmüştür. Amerika’da, farklı ülkelere göçmen öğrencileri kabul eden okullarda öğrenciler arasındaki etkileşimi en çok artıran etkinlikler belirlenmekte ve diğer okullara uygulama önerisi olarak sunulmaktadır (Mendenhall ve Bartlett, 2018). Benzer şekilde, farklı ülkelere öğrencilerin okul dışı ortamlarda görüşmelerine ve sosyal paylaşımlarını artırmaya yönelik projeler de yürütülmektedir (Gambaro ve ark., 2020). Bu çerçevede, ders dışı aktivite olarak farklı kültürden gelen öğrencilerin kendi kültürünü tanıttığı etkinlikler, spor aktiviteleri, sosyal ve kültürel faaliyetler göçmen ve yerel öğrenciler arasındaki mesafenin azalmasına, farklı kültürlere hoşgörü ile yaklaşmasına katkı sunacaktır (OECD, 2019). Bu bağlamda, benzer uygulamalar aracılığıyla ders dışı etkinliklerin teşvik edilmesinin Suriyeli öğrencilerin okula yönelik olumlu tutumlarını artırmada önemli katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Etkinlik önerilerinin geliştirilmesi, bu önerilerin öğretmen ve danışmanlarla paylaşılması, okullarda bu uygulamaların gerçekleştirilmesi için uygun ortamların hazırlanması göçmenlerin uyumunu artırmaya

katkı sağlayacaktır. Bu tür etkinliklerin Türkiye’de okullarda gerçekleştirilmesi, Suriyeli çocukların okul ile bağlarını güçlendirmesine, kendilerini ifade edebilmesine ve Türk akranları ile daha rahat iletişim kurmasına katkı sağlayacaktır. Danışmanların öne çıkardığı diğer bir husus, ders dışı sosyal etkinliklerin teşvik edilmesi için okullara kaynak ve materyal desteği verilmesidir. Bu etkinliklerin sayısının artırılması ve okulların bu etkinlikleri düzenlemek üzere desteklenmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada psikolojik danışmanların göçmen öğrencilerle çalışabilmek için çok daha fazla desteğe ihtiyaç duyduklarını ifade etmeleri oldukça önemli bir bulgudur. Birçok ülkede öğretmenlerin göçmen öğrencilerle çalışma konusundaki yetersizlikleri, göçmen çocukların eğitimindeki en temel sorunlardan biri olarak tanımlanmaktadır (OECD, 2019; Save the Children, 2020). Öğretmenlere yönelik destek eğitiminin öneminin ve faydasının farkında olan göçmenlerin yoğun olduğu birçok ülkede öğretmenlere yönelik destek eğitimleri yapılmaktadır. Örneğin, Almanya, İtalya, İspanya ve İsveç gibi ülkelerde de öğretmenlerin göçmen öğrencilerle çalışma konusunda eksiklikleri olduğu belirlenmiş ve bu ülkelerde konuya özgü öğretmen eğitimleri geliştirilmiştir. Buna ilaveten, Avustralya’da Göçmen Eylem Desteği (Refugee Action Support, RAS) adıyla bir program oluşturulmuş, aday öğretmenlerin hizmete başlamadan önce uygulamalı olarak göçmen gruplarıyla birlikte çalışmalarını sağlanmıştır (OECD, 2019). Psikolojik danışmanlara göçmenlerle çalışma konusunda eğitimler düzenlenmesi ve materyal desteği sağlanması gerekmektedir. Buna ilaveten, bu çalışmada psikolojik danışmanlar, Suriyelilerin kültürü, geleneği, aile yapısı gibi konularda daha fazla bilgi sahibi olmak istediklerini ve bu konuda eğitimler gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Bundan dolayı düzenlenecek eğitim programlarının içeriğine Suriyelilerin kültürü, geleneği, aile yapısı gibi konularında eklenmesi gerekmektedir. Danışmanların ve öğretmenlerin konu hakkında daha fazla desteklenmesi kültürlenme konusuna hassasiyet gösterilmesini sağlayacaktır. Zira göçmen çocukların yerleştikleri toplumlara uyum tartışmalarında kültürlenme (*acculturation*) konusuna ayrı bir yer verildiği bilinmektedir (Berry, 1997; Bozdağ, 2020; Rudmin, 2009). Dolayısıyla, Suriyeli çocukların okula uyumlarında da kültürlenme konusu önemli bir parametre olarak işlev görmektedir. Okullarda yürütülen rehberlik ve psikolojik danışma çalışmalarında Suriyeli çocukların kültürel uzaklıklarının bilinmesi ve bu konunun rehberlik hizmetlerinde dikkate alınması uyumu artırma konusunda önemli destekler sunacaktır (Bozdağ, 2020; Yılmaz, 2021).

Eğitim ortamı ile doğrudan ilişkili tüm gruplara yönelik rehberlik hizmetleri okula uyum önündeki sorunları hafifletebilecektir. Okullarda arkadaşlık, empati, iletişim, kültürel uyum ve çevreyi tanıma konularında etkileşime dayalı toplu etkinliklerin düzenlenmesi, uyum sürecine olumlu katkı potansiyeli taşımaktadır (Gümüştekin, 2017; Yılmaz, 2021). Bu konuda farklı illerde yapılan denemelerin daha sistematik bir şekilde gerçekleştirilmesi ve sonuçların izlenmesi bu kültürü daha da yaygınlaştıracaktır. Benzer

şekilde, Suriyeli çocukların bulunduğu okullardaki öğretmen ve yöneticilere yönelik kapsamlı eğitimlerin düzenlenmesi de hem bu konudaki farkındalığı artıracak hem de okullar arası ortak bir rehberlik kültürünün oluşmasını destekleyecektir.

Çalışma bulgularının da gösterdiği üzere, gelinen noktada rehberlik ve psikososyal destek çalışmalarının verimliliklerinin değerlendirilmesine ve daha sistematik hale getirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Yürütülen projelerin ve uyum sürecinin gelişiminin belirli periyotlarla düzenli bir şekilde izleme ve değerlendirme çalışmalarının yapılması önerilmektedir. Bu çalışmalardan elde edilecek bulgular, yürütülen projelerin verimliliklerini değerlendirme imkânı sağlayacağı gibi eksikliklerin giderilmesi yönünde yeni politikalar geliştirebilmenin de önünü açacaktır. Bu kapsamda yürütülen tüm projelerin eşgüdüm ve koordinasyonunu sağlamak üzere MEB bünyesinde ilgili akademisyen ve uzmanların katılımıyla bir danışma kurulunun oluşturulması ve aktif çalışmasının sağlanmasının projelerin verimliliklerini artıracığı önerilmektedir. Bu kurulların desteği ile gerçekleştirilecek izleme ve değerlendirme sonuçlarının kamuoyu ile paylaşılması gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.; Veri Toplama- H.E.S.,M.A.; Veri Analizi/Yorumlama- H.E.S., Z.Ç., M.A.; Yazı Taslağı- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.; Son Onay ve Sorumluluk- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Finansal Destek: Bu çalışma kısmen İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje numarası: 37697

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.; Data Acquisition- H.E.S.,M.A.; Data Analysis/Interpretation- H.E.S., Z.Ç., M.A.; Drafting Manuscript- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.; Critical Revision of Manuscript- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.; Final Approval and Accountability- H.E.S., Z.Ç., M.A., E.E., İ.C.

Conflict of Interest: The authors declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: This study was partially funded by Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University. Project number: 37697.

Kaynakça/References

- Acosta Price, O., Ellis, B. H., Escudero, P. V., Huffman-Gottschling, K., Sander, M., & Birman, D. (2012). Implementing trauma interventions in schools: Addressing the immigrant and refugee experience. *Advances in Education in Diverse Communities: Research, Policy and Praxis*, 9, 95–119.
- Adalı, T., & Türkyılmaz, A. S. (2020). Demographic data on Syrians in Turkey: What do we know? *International Migration*, 58(3), 196–219.
- Alpak, G., Ünal, A., Bülbül, F., Sağaltıcı, E., Bez, Y., Altındağ, A., Dalkılıç, A., & Savaş, H. A. (2015). Post-traumatic stress disorder among Syrian refugees in Turkey: A cross-sectional study. *International Journal of Psychiatry in Clinical Practice*, 19, 45–50.
- Aguilera, V. (2015). *Refugee children transitioning into schools: Suggestions for school counseling programs* (Master's thesis, The University of Texas, Texas). <https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/32294/AGUILERA-MASTERSREPORT-2015>.

- pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Ahearn, F. L., & Athey, J. L. (1991). *Refugee children: Theory, research and services*. John Hopkins University Press.
- Bal, A., & Perzigian, A. B. T. (2013). Evidence-based interventions for immigrant students experiencing behavioral and academic problems: A systemic review of the literature. *Education and Treatment of Children, 36*, 5–28.
- Ballantine, J. H., & Hammack, F.M. (2012). *The sociology of education: A systematic analysis*. Pearson.
- Baltacı, A., Coşkun, M. K., & Ceylan, İ. (2019). Suriyeli sığınmacı öğrencilerin din eğitimi sorunları: Din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenleri üzerine nitel bir araştırma. *Darulfunun İlahiyat, 30*(2), 383–405.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology, 46*(1), 5–34.
- Bircan, T., & Sunata, U. (2015). Educational assessment of Syrian refugees in Turkey. *Migration Letters, 12*(3), 226–237.
- Bogdan, R., & Biklen, S. K. (2006). *Qualitative research for education: An introduction to theories and methods* (5th ed.). Pearson.
- Bozdağ, F. (2020). *Mülteci çocukların psikolojik sağlamlıkları ve kültürlenme stratejileri* (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Bölükbaş, S., & Gür, B. S. (2020). Tracking and inequality: The results from Turkey. *International Journal of Educational Development, 78*, 102262.
- Braun, V., & Clarke, V. (2019). Psikolojide tematik analizin kullanımı (S. N. Şad, N. Özer, & A. Atli, Trans.). *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education, 7*(2), 873–898.
- Cantekin, D. (2019). Syrian refugees living on the edge: Policy and practice implications for mental health and psychosocial wellbeing. *International Migration, 57*(2), 200–220.
- Cassar, J., & Attard-Tonna, M. (2018). They forget that i’m there: Migrant students traversing language barriers at school. *IAFOR Journal of Language Learning, 4*(1), 7–23.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Sage.
- Creswell, J. W. (2013). *Nitel araştırma yöntemleri*. Siyasal Kitabevi.
- Crul, M. (2017). *Refugee children in education in Europe. How to prevent a lost generation?* SIRIUS Network Policy Brief Series.
- Crul, M., Lelie, F., Biner, Ö., Bunar, N., Keskiner, E., Kokkali, I., Schneider, J., & Shuayb, M. (2019). How the different policies and school systems affect the inclusion of Syrian refugee children in Sweden, Germany, Greece, Lebanon and Turkey. *Comparative Migration Studies, 7*, 10.
- Çelik, Z. (2019). Sosyal bilimlerde etik sorunlar. M. Öztürk (Ed.), *Bilimsel araştırmalarda mahremiyet, gizlilik ve etik* içinde (s. 29–50). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Çeri, V., Beşer, C., Perdahlı Fiş., N., & Arman, A. (2018). İstanbul’daki mülteci çocuklara bakım vermek üzere özelleşmiş bir çocuk psikiyatri ünitesinden bulgular. *Klinik Psikiyatri, 21*, 113–121.
- de Wal Pastoor, L. (2015). The mediational role of schools in supporting psychosocial transitions among unaccompanied young refugees upon resettlement in Norway. *International Journal of Educational Development, 41*, 245–254.
- Dolapcioglu, S., & Bolat, Y. (2019). The education issues of Syrian students under temporary

- protection status. *Research in Education*, 109(1), 1-17. <https://doi.org/10.1177/0034523719892019>
- Doran-Myers, D., & Davies, S. C. (2009). School-based services for traumatized refugee children. *Counselor Education and Human Services Faculty Publications*, 14. Retrieved from https://ecommons.udayton.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1013&context=edc_fac_pub
- Emin, M. N. (2016). *Türkiye’de Suriyeli çocukların Eğitimi: Temel eğitim politikaları*. SETA.
- Emin, M. N. (2019). *Türkiye’deki Suriyeli çocukların eğitimi: Geleceğin inşası*. SETA.
- Erçetin, S. S. (2018). *Educational development and infrastructure for immigrants and refugees*. Advances in Religious and Cultural Studies (ARCS) Book studies. IGI Global.
- EU Agency for Fundamental Rights – EUFRA (2019). *Integration of young refugees in the EU: Good practices and challenges*. https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2019-integration-young-refugees_en.pdf
- Fazel, M., & Stein, A. (2002). The mental health of refugee children. *Archives of Disease in Childhood*, 87(5), 366–370.
- Fazily, F. (2012). *The perception of teachers and refugee parents regarding refugee children’s education: A parent involvement study* (Doctoral dissertation). John Fisher College.
- Franco, D. (2018). Trauma without borders: The necessity for school-based interventions in treating unaccompanied refugee minors. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 35, 551–565.
- Frieze, S. (2015). How trauma affects student learning and behaviour. *BU Journal of Graduate Studies in Education*, 7(2), 27–34.
- Galletta, A. (2013). *Qualitative studies in psychology. Mastering the semi-structured interview and beyond: From research design to analysis and publication*. New York University Press.
- Given, L. M. (2008). *The SAGE encyclopedia of qualitative research methods*. SAGE Publications.
- Goodman, R. D. Miller, M. D., & West-Olatunji, C. (2012). Traumatic stress, socioeconomic status, and academic achievement among primary school students. *Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy*, 4(3), 252–259.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2021, 7 Temmuz). *İstatistikler: Geçici koruma*. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Görmez, V. Kılıç, H. N., Orengul, A. C., Nursoy Demir, M., Bestenigar Mert, E., Makhlouta, B., Kınık, K. & Semerci, B. (2017). Evaluation of a school-based, teacher-delivered psychological intervention group program for trauma-affected Syrian refugee children in Istanbul, Turkey. *Psychiatry and Clinical Psychopharmacology*, 27(2), 125–131.
- Grigt, S. (2017). The journey of hope: *Education for refugee and unaccompanied in Italy*. *Education International Research*. https://download.ei-ie.org/Docs/WebDepot/Journey_Hope_EN.pdf
- Gümüştekin, D. (2017). Mülteci çocukların eğitimi ve uyumlarına yönelik yapılan müdahale programları üzerine bir derleme. *Nesne Psikoloji Dergisi (NPD)*, 5(10), 247–264.
- Gürel, D., & Büyükşahin, Y. (2020). Education of Syrian refugee children in Turkey: Reflections from the application. *International Journal of Progressive Education*, 16(5), 426–442.
- Hayward, M. (2017). Teaching as a primary therapeutic intervention for learners from refugee backgrounds. *Intercultural Education*, 28(2), 165-181.
- Kağnıcı, D. Y. (2017). Suriyeli mülteci çocukların kültürel uyum sürecinde okul psikolojik danışmanlarına düşen rol ve sorumluluklar. *İlköğretim Online*, 16(4), 1768–1776.
- Karaman, M. A., & Ricard, R. J. (2018). Meeting the mental health needs of Syrian refugees in

- Turkey. *The Professional Counselor*, 6(4), 318–327.
- Koehler, C., & Schneider, J. (2019). Young refugees in education: The particular challenges of school systems in Europe. *Comparative Migration Studies*, 7, 28.
- Marshall, C., & Rossman G. B. (1999). *Designing qualitative research*. Sage Publications.
- Marvasti, A. B. (2004). *Qualitative research in sociology, an introduction*. Sage Publications.
- McBrien, J. L. (2005). Educational needs and barriers for refugee students in the United States: A review of the literature. *Review of Educational Research*, 75(3), 329–364.
- McBrien, J. L. (2011). The importance of context: Vietnamese, Somali, and Iranian Refugee mothers discuss their lives and involvement in their children’s schools. *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 41(1), 75–90.
- Mendenhall, M., & Bartlett, L. (2018). Academic and extracurricular support for refugee students in the US: Lessons learned, *Theory Into Practice*, 57, 2, 109–118.
- Merriam, S. B. (2018). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (S. Turan, Çev., Ed.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2021, Haziran). *Hayat boyu öğrenme genel müdürlüğü göç ve acil durumlarda eğitim daire başkanlığı Haziran 2021 internet bülteni*. <https://hboqm.meb.gov.tr/>
- Moneva, J. C., Roed, M., & Malbas, M. H. (2020). Student self-esteem and parental involvement in students academic performances. *International Journal of Social Science Research*, 8, 2, 238–251.
- Mulye, T. P., Park, M. J., Nelson, C. D., Adams, S. H., Irvin, C. E., & Brindis, C. B. (2009). Trends in adolescent and young adult health in the United States. *Journal of Adolescent Health*, 45, 8–24.
- Neto, F. (2002). Acculturation strategies among adolescents from immigrant families in Portugal. *International Journal of Intercultural Relations*, 26(1), 17–38.
- OECD. (2014). *Education at a glance 2014: OECD indicators*. OECD Publishing.
- OECD. (2015). *Immigrant students at school: Easing the journey towards integration*. OECD Reviews of Migrant Education. OECD Publishing.
- OECD. (2019). *Refugee education: Integration models and practices in OECD countries*. OECD Education Working Papers No. 203. <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/a3251a00-en>.
- Önen, C., Güneş, G., Türeme, A., & Ağaç, P. (2014). Bir mülteci kampında yaşayan Suriyelilerde depresyon ve anksiyete durumu. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, 223–230.
- Özer, S., Şirin, S., & Oppedal, B. (2013). *Bahçeşehir study of Syrian refugee children in Turkey*. <https://www.fhi.no/globalassets/dokumenterfiler/studier/ungkul/bahcesehir-study-report.pdf>
- Özer, M. (2020). What PISA tells us about performance of education systems? *Bartın University Journal of Faculty of Education*, 9(2), 217–228.
- Özer, M., & Perc, M. (2020). Dreams and realities of school tracking and vocational education. *Palgrave Communications*, 6, 34.
- Özer, M., & Suna, H. E. (2020). Covid-19 pandemic and education. In M. Şeker, A. Özer, & C. Korkut (Eds.), *Reflections on the pandemic in the future of the world* (pp. 157–178). TÜBA.
- Özer, M. (2021a). *Eğitim politikalarında sistemik uyum*. Maltepe Üniversitesi Yayınları.
- Özer, M. (2021b). Türkiye’de özel yeteneklilere yetenek geliştirme desteğinde bilim ve sanat merkezleri: Mevcut durum ve iyileştirme alanları. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 727–749.
- Özer, M. (2021c). A promising opportunity for the integration of Syrian refugees in Turkey: New

- targets in accessing the labor market through vocational education and training. *Bartın University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 12(23), 239–251.
- Özer, M., Suna, H. E., Çelik, Z., & Aşkar, P. (2020). Covid-19 salgını dolayısıyla okulların kapanmasının eğitimde eşitsizlikler üzerine etkisi. *İnsan ve Toplum*, 10(4), 217–246.
- Özer, M., & Perc, M. (2021). Impact of social network on the labor market inequalities and school-to-work transitions. *Journal of Higher Education*, 11(1), 38–50.
- Özmen, Z. K. (2020). The problems that Syrian refugee children, class teachers and Turkish children face in the school environment from the standpoint of trainee teachers. *Educational Research and Reviews*, 15(9), 554–563.
- Patton, M.Q. (2002). *Qualitative, research & evaluation methods*. SAGE Publications.
- Pezerovic, A., & Milic Babic, M. (2016). The importance of counselling support for refugee children. *Ljetopis Socijalnog Rada*, 23(3), 363–380.
- Richardson, E., MacEwen, L., & Naylor, R. (2018). *Teachers of refugees: A review of the literature*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED588878.pdf>
- Rousseau, C., & Guzder, J. (2008). School-based prevention programs for refugee children. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 17, 533–549.
- Rudmin, F. (2009). Constructs, measurements and models of acculturation and acculturative stress. *International Journal of Intercultural Relations*, 33(2), 10–123.
- Sarmini, I., Topçu, E., & Scharbrodt, O. (2020). Integrating Syrian refugee children in Turkey: The role of Turkish language skills (A case study in Gaziantep). *International Journal of Educational Research Open*, 1, 100007.
- Save the Children. (2020). *Hear it from teachers: Getting refugee children back to learning*. <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/14237/pdf/hear-it-from-the-teachers-refugee-education-report.pdf>
- Scott, K. (2020). *Trauma-informed practices in schools* (Doctoral dissertation, Lindenwood University, MO). <https://www.proquest.com/openview/9128f65ea45b790512efaac9e4ed47871?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>
- Suna, H. E., Tanberkan, H., & Özer, M. (2020). Changes in literacy of students in Turkey by years and school types: Performance of students in PISA applications. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 11(1), 76–97.
- Suna, H. E., Tanberkan, H., Gür, B. S., Perc, M., & Özer, M. (2020a). Socioeconomic status and school type as predictors of academic achievement. *Journal of Economy Culture and Society*, 61, 41–64.
- Suna, H. E., Gür, B. S., Gelbal, S., & Özer, M. (2020b). Science high school students' socioeconomic background and their preferences regarding their transition into higher education. *Journal of Higher Education*, 10(3), 356–370.
- Suna, H. E., & Özer, M. (2021a). The achievement gap between schools and relationship between achievement and socioeconomic status in Turkey. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 12(1), 54–70.
- Suna, H. E., & Özer, M. (2021b). The impact of school tracking on secondary vocational education and training in Turkey. *Hacettepe University Journal of Education*. <http://dx.doi.org/10.16986/HUJE.2021068158>
- Şirin, R. S., & Rogers- Şirin, L. (2015). *The educational and mental health needs of Syrian refugee children*. Migrational Policy Institute.

- Taşkın, P., & Erdemli, Ö. (2018). Education for Syrian refugees: Problems faced by teachers in Turkey. *Eurasian Journal of Educational Research*, 75, 155–178.
- Taştan, C., & Çelik, Z. (2017). *Türkiye’de Suriyeli çocukların eğitimi: Güçlükler ve öneriler*. Eğitim-Bir-Sen Stratejik Araştırmalar Merkezi.
- Topor, D. R., Keane, S. P., Shelton, T. L., & Calkins, S. D. (2010). Parent involvement and student academic performance: A multiple mediational analysis. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*, 38(3), 183–197.
- Tüzün, I. (2017). *Türkiye’de mülteci çocukların eğitim hakkını ve karşılıklı uyumu destekleyen yaklaşımlar, politikalar ve uygulamalar*. European Liberal Forum.
- UNHCR. (2001). *Learning for a future: Refugee education in developing countries*. <https://www.unhcr.org/4a1d5ba36.pdf>
- UNICEF. (2021). *Inclusion of Syrian refugee children into the national education system*. [https://www.unicef.org/media/102111/file/Inclusion%20of%20Syrian%20refugee%20children%20into%20the%20national%20education%20system%20\(Turkey\).pdf](https://www.unicef.org/media/102111/file/Inclusion%20of%20Syrian%20refugee%20children%20into%20the%20national%20education%20system%20(Turkey).pdf)
- World Health Organization. (2018). *Mental health promotion and mental health care in refugees and migrants: Technical guidance*. https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/386563/mental-health-eng.pdf%3Fua%3D1
- Williamson, R. L., & Çetin, B. (2019). The participation of refugee children with disabilities in educational options in Turkey: A systematic review. *International Journal of Educational and Pedagogical Sciences*, 13(6), 899–904.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (Genişletilmiş 9. basım). Seçkin.
- Yılmaz, İ. H. (2021). *Türkiye’de Suriyeli çocukların okula uyumu* (Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara). <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Zengin, M., & Ataş-Akdemir, Ö. (2020). Teachers’ views on parent involvement for refugee children’s education. *Journal of Computer and Education Research*, 8(15), 75–85.

Kavramların İşlevselliği: Carl Heinrich Becker ve Alman Toplum Düşüncesinde Kültür-Medeniyet Karşıtlığı

Muhammed Fazıl Baş¹

Öz

Alman oryantalist Carl Heinrich Becker'in 1906-1919 yılları arasındaki yazıları incelendiğinde, kültür (*Kultur*) ve medeniyet (*Zivilisation*) kavramlarının Almanya, Avrupa ve "Doğu" toplumları arasındaki güç ilişkileri gözetilerek işlevselleştirildikleri görülmektedir. Söz konusu kavramlar şüphesiz, Becker'in yazılarında da, öncelikle 19. yüzyıldan 20. yüzyıl başına Alman toplum düşüncesi içinde şekillenerek yer bulmuşlardır. Söz konusu şekilleniş büyük ölçüde Almanya'nın Avrupa içinde güç elde etme, siyasi birliğini sağladıktan sonra milli kimlik edinme ve modernlik problemleri ile baş etme faktörleri etrafında gerçekleşmiştir. Bu bağlam diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı içinde Almanya ile "Batı" arasındaki düşmanca ilişkiler ile pekişince, kültür ve medeniyet iki karşıt kavram olarak belirmiştir. Oysa Becker bu kavramları "Doğu" merkezli güç ilişkileri etrafında yeni bir bağlama oturturken bu sefer kültür ve medeniyet arasında birbirini tamamlayıcı bir ilişki kurmuştur. Dolayısı ile Alman toplum düşüncesinin kendi özel bağlamı içinde şekillenen bu iki kavram, Becker tarafından yeni toplumsal ilişkiler çerçevesinde yeniden işlevselleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Carl Heinrich Becker • Almanya • Kültür • Medeniyet • Kavramlar tarihi

Functionality of Concepts: Carl Heinrich Becker and the Culture-Civilization Antagonism in German Social Thought

Abstract

This article focuses on the concepts of culture and civilization in selected writings between 1906 and 1919 from the German Orientalist Carl Heinrich Becker. Becker is seen to have functionalized these concepts according to their role within the contexts of the power relations among Germany, Europe, and oriental societies. The content of these concepts can be argued to have been first shaped in Becker's hands within the atmosphere of German 19th- and early-20th-century social thought. This atmosphere was determined by the factors of Germany's efforts for enhancing its influence in Europe, for constructing a national identity after its political unification in 1871, and for coping with the crisis of modernity. By adding the hostilities between Germany and the Western world during World War I to this picture, culture and civilization evolved into two antagonistic concepts. However, these selected writings from Becker reveal how Becker had placed and functionalized the concepts of culture and civilization into a new context of power relations regarding the Orient so that these two antagonistic concepts became rather complementary.

Keywords: Carl Heinrich Becker • Germany • Culture • Civilization • History of concepts

1 Sorumlu yazar: Muhammed Fazıl Baş (Dr. Öğr. Üyesi), Yıldız Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, İstanbul, Türkiye Eposta: fazilbas@gmail.com ORCID: 0000-0002-8723-8892

Atf: Baş, M. F. (2021). Kavramların işlevselliği: Carl Heinrich Becker ve Alman toplum düşüncesinde kültür-medeniyet karşıtlığı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 409-434. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0064>

Extended Summary

The period after the 1880s in Germany correspond to a process in which most of the essential concepts of German intellectual life that had been constructed in the Sattelzeit [saddle-period] (see, Koselleck, 1967, p. 91) between 1750-1850 were re-evaluated as well as re-functionalized. The most crucial factor among the ones behind this new development was firstly Germany's struggle for a new national identity after its political unification in 1871, which had been triggered primarily by the wave of modernization (i.e., urbanization, industrialization, and the coming imperialism) in Europe. Culture and civilization were two concepts also processed within this new context, ones that became increasingly important while conceptualizing German identity and its "others." Based on this background, the current article focuses on the concepts of culture and civilization in the selected texts between 1906 and 1919 from German Orientalist Carl Heinrich Becker. The article's main aim is to see how the functionalization of Becker's concepts as a German intellectual matured within the context of late 19th century, as well as how he contributed as a German orientalist and culture politician to Germany's efforts at colonizing and establishing new relations in the Orient. After dealing with the selected texts from Becker, the second part of the article examines the conceptual historical transformation of these two concepts in the German intellectual field in order to place Becker's approach into broader historical relations, especially in terms of the late 19th and early 20th centuries.

Becker's significance in regard to our evaluation on culture and civilization is threefold: First, Becker was an important German Orientalist of the early 20th century who, following the theological and later philological phase of Orientalism in Germany, initiated alongside Martin Hartmann a new understanding of orientalism by utilizing cultural and sociological perspectives. Second, Becker was not only an academician but also a politician of culture who tried to influence German policy towards Turkey during World War I. Last but not least, evaluating Becker's texts also provides an opportunity to compare them with texts from Ziya Gökalp, who also worked again on the concepts of culture and civilization during World War I.

We begin our evaluation of Becker's approach toward culture and civilization with a text from 1906 entitled *Der heutige Orient als politisches und Kultur-Problem* [The Orient of today as a political and cultural problem]. Although this text from Becker focuses on the possibilities of cultural transforming the Orient, seeing how the concepts of culture and civilization are interchangeably used here is striking, so much so that we are unable to arrive at a crystal-clear differentiation between them.

In Becker's later texts, however, we witness the deliberate functionalization of these concepts according to the contexts in which they are applied. In this regard, we've observed civilization rather than culture to have been primarily used as an explanatory

concept in a text from 1910 entitled *Der Islam und die Kolonisierung Afrikas* [Islam and the Colonization of Africa]. The reason behind this choice appears as follows: Becker focuses here on the relationships between supra-bodies like the West, Islam, and African societies rather than single countries like Germany or France. By doing so, he also constructs a ladder of civilizations upon which the West is situated atop, Islam one step down, and African societies at the bottom. In fact, the differentiation of Western and Islamic on one side and African societies on the other is about being civilized or non-civilized. The social dynamics of a civilization (as in the example of the West) are reason and national interest, whereas non-civilized societies like the African ones (unless they are in touch with civilizations) act on forces based on religious or racial instincts. Indeed, one may conclude the emphasis on civilization in this text to be the result of France and Germany's shared interests in African societies.

The previous 1910 text was based on a speech given to a French audience prior to World War I. However, a second text entitled *Das türkische Bildungsproblem* [The Education Question of Turkey] based on a speech to a German audience in 1916 functionalized culture rather than civilization while focusing on cultural relationships between the German and Ottoman Empires. The relationship evaluated in this text was realized between two political bodies on the path of nationalist aspirations. Although the Ottoman Empire was a multi-national society, the Turkish ruling cadre of the 1910s was aware of the need for nationalistic policies. Therefore, no relationship between supra-national bodies is witnessed in this text, rather single cultural entities are shown. Indeed, unlike most of the African societies, Turkey was already member of a certain civilization, albeit not at a high level like Western countries. The German mission toward Turkey was therefore not based on civilizing them but on developing a peculiar strategy so that Turkey could develop its cultural capabilities. The German mission differed in this regard from the French one, which rested on imposing French culture on Turkey. As such, different cultural strategies from two different countries of a single civilization appear here, strategies that were indeed absent from the previous 1910 text. The stressed difference of strategies is of course meaningful if one takes into account the opposing positions of Germany and France as two combating forces of World War I.

Another text from Becker titled *Die kulturpolitische Aufgaben des Reiches* [Germany's Tasks of Culture Policy] from 1919, meanwhile, concentrates exclusively on Germany's internal dynamics rather than its policies toward non-European societies. The reason for this is certainly the change in context following World War I: Germany was now a defeated country not striving for a colonial policy but instead attempting to rebuild society economically, socially, and politically. Becker also focuses here primarily on culture, and culture is functionalized in such a way that it appears as a source of moral force against the threats (i.e., values solely rooted in material life or power politics) facing the German soul.

Becker's texts discussed above reflect how changing contexts determined the way civilization and culture were functionalized. Indeed, civilization and culture appear as a complementary pair of concepts whose weight of usage depends on the context of a country's state of affairs. On the other hand, these two concepts are also seen to have been widely used by various German intellectuals as an antagonistic pair during and even prior to World War I. Like most other German concepts widely used in the German intellectual field, these two concepts first appeared during the saddle-period but did not gain stable content until the 1880s. However, after the 1880s, the problems arising with modernity coupled with the national question about German identity led to an antagonistic functionalization of these concepts in respect to each other. In this context, the degenerative aspects of material life that accompanied industrialization and urbanization were reconciled through English and French civilizations, and German culture was perceived as a moral foundation to remedy this.

This antagonistic positioning of culture and civilization was also a reflection of the German perception of West and East. The socio-geographical perception of most Germans in the 19th century suggest they were positioned between the West and the East: The West corresponded to England and France as well as the USA and their liberal values and institutions, whereas the East corresponded to Russian despotism (Bavaj & Steber, 2017, p. 10). Explaining the in-betweenness of Germans and the incompatibility of German existence with Western and Eastern values was attempted with notions like *Sonderweg* [special path] or *Mitteleuropa* [Middle Europe]. Of course, World War I as a confrontation of Germans both with the West (France, England) and also the East (Russia) additionally reinforced the aforementioned in-betweenness and the antagonism between culture and civilization was based upon this.

The German antagonism between culture and civilization was based on the relations between Germany and other European countries (i.e. interrelationships of European societies). However, the end of the 19th and beginning of the 20th centuries also corresponded to a new German attitude toward non-European societies. The German colonial mission toward non-European societies (e.g., the Orient as a different region than the East) also benefitted from the cultural outlook German intellectuals developed. As an Orientalist and culture politician, Carl Heinrich Becker was also a prominent figure who contributed intellectually to the German cultural mission abroad. However, Becker's conceptualization of culture and civilization should importantly be noted to have had a complementary characteristic, as opposed to the German antagonism of culture and civilization pointed out above. Of course, this difference in understanding rests upon the changing contexts, which in turn rest upon power relationships, whether between Germany and other European countries or between Germany and non-European ones. Therefore, Becker's texts evaluated in this article exemplify the varying functionalization of culture and civilization in accordance to the context in which they were used.

Giriş

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başı Avrupa’da birbirleriyle bağlantılı olmak üzere iki farklı sürecin örtüştüğü bir dönemdir. Bunların ilki Avrupalı devletlerin emperyalist hırslarının gittikçe daha fazla Avrupa dışı toplumlara yönelmesi, ikincisi ise hızla artan endüstrileşme ve şehirleşmeye paralel olarak modernleşmenin gittikçe söz konusu toplumlarda daha fazla kökleşmesi ve aynı zamanda kendisine özgü krizlerini de ortaya çıkarmasıdır. Bu iki süreci spesifik yansımaları ile birlikte Almanya üzerinde de izlemek mümkündür: 1871 yılında siyasi birliğini sağladıktan sonra İkinci Endüstrileşme döneminin en önemli ülkelerinden biri olan Almanya, bir yandan bu siyasi birliği pekiştirecek milli kimlik tartışmaları içinde yoğunlaşmaktadır, diğer taraftan ise İngiltere ve Fransa gibi ülkelere geri kalmamak üzere Afrika ile yakın ve uzak Asya’da koloni arayışını sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası düzeyde uzun vadeli etkileri olan söz konusu süreçlerin şüphesiz Alman entelektüellerinin zihin dünyasında da ciddi yansımaları olacaktır. Bu durumun en berrak göstergelerinden birisi, “geçit dönemi” (*Sattelzeit*) olarak adlandırılan 1750-1850 yılları arasında (Koselleck, 1967, s. 91) ortaya çıkan birçok kavramın 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren söz konusu yeni koşullar çerçevesinde yeniden içeriklendirilmesi ve işlevselleştirilmesidir. Kültür (*Kultur*) ve medeniyet (*Zivilisation*) de söz konusu yeniden işleme sürecine tabi olan kavramlar arasında yer almaktadır.

Bu makale öncelikle kültür ve medeniyet kavramlarının söz konusu yeniden işleme sürecini 20. yüzyıl başının en önemli Alman oryantalistleri ve kültür politikacıları arasında yer alan Carl Heinrich Becker’in (1876-1933) 1906-1919 yılları arasında yazdığı beş metin üzerinden gözlemeyi amaçlamaktadır. Bu metinler İslam toplumlarına yönelik akademik eserlerine örnek teşkil etmelerinden ziyade, özellikle Almanya’nın Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sırasında Afrika ve Osmanlı Devleti gibi Doğu toplumlarına ve son olarak savaş sonrasında Almanya’nın kendi içinde geliştirmesi öngörülen kültür politikalarına yönelik oldukları için seçilmiştir. Bu şekilde kültür ve medeniyet kavramlarının kısa bir aralıkta olsa bile farklı bağlamlar (güç dengeleri ve toplumlararası ilişkiler) içinde Becker tarafından nasıl işlevselleştirildiği gözlenmek istenmiştir.

Becker’in bu kavramlara yaklaşımını söz konusu ya da daha önceki dönemde Alman toplum düşüncesinin bu kavramları ele alışının tipik bir örneği olarak sunmak makalenin ana hedefi değildir. Bilakis Becker’in metinlerine odaklanan bölümü takiben bu sefer Alman toplum düşüncesi içinde özellikle 19. yüzyılın sonu itibariyle kültür ve medeniyet kavramlarının nasıl birbirine karşıt olarak şekillendiği kavramların tarihsel gelişimine odaklanan ikincil kaynaklar üzerinden ayrıca ele alınmıştır. Bu şekilde Becker’in yaklaşımının ne ölçüde bu bölümde sunduğumuz genel çerçevenin içine yerleştiği irdelenmiştir.

Makale sonuç itibariyle, Becker’in bir Alman entelektüel olarak kültür ve medeniyet kavramlarını işleme biçiminin söz konusu genel çerçeveden beslendiğini, fakat

Becker'in içinde konuştuğu (metinleri kaleme aldığı) bağlamların bu iki kavramın ele alınış biçimlerini, birinin diğerine göre öne çıkarılışını ve kavramlar arasındaki birbirini tamamlayıcılık-çatışmacılık ilişkisini belirlediğini tespit etmektedir. Özellikle şu fark dikkat çekicidir: Kültür ve medeniyetin Alman toplum düşüncesi içinde şekillenışı daha çok *Avrupa içi* güç ilişkileri, modernite krizi, Almanların kimlik arayışı gibi olgulara yaslanırken (ki bu durum kültür ile medeniyet arasında çatışmacı bir ilişkinin belirmesini pekiştirmiştir); Becker'den seçtiğimiz metinler (biri haricinde) temelde Becker'in Almanya'nın *Avrupa dışı* toplumlara yönelik geliştirmeyi umduğu ilişkiler üzerine kuruludur. Bu fark kavramların işleniş biçimini de belirlemiştir.

Son olarak şu noktayı da ayrıca belirtmeyi faydalı görüyoruz: Becker'in bu makale çerçevesinde ele aldığımız metinleri (ki 1916 tarihli metin direkt olarak Osmanlı/Türk modernleşmesi odaklıdır) ile kültür ve medeniyet kavramlarını kendi düşüncesi içinde merkezi bir yerde konumlayan Ziya Gökalp'in metinlerinin de zaman aralığı olarak büyük ölçüde örtüştüğü gözlemlenmektedir. Üstelik Gökalp'in düşüncesi büyük ölçüde Durkheim sosyolojisine yaslanmakla beraber, ele aldığımız bu iki kavramın Gökalp tarafından Alman toplum düşüncesinden faydalanmak suretiyle kullanıldığı da farklı kaynaklarca üzerinde durulan bir husustur.¹ Dolayısıyla bu çalışmanın, Gökalp ile Becker arasında karşılaştırmanın yapıldığı ayrı bir bölüm olmamakla beraber, kültür ve medeniyet kavramlarının özelde Gökalp genelde ise Türk toplum düşüncesinde ele alınışına dair bir berraklık kazandıracığı da öngörülmektedir.

Becker: Oryantalist ve Kültür Politikacısı

Becker'in bu çalışma açısından bir öneminin Osmanlı/Türk toplumunun modernleşme sürecini kültür ve medeniyet kavramları üzerinden yorumlaması ile özelde Ziya Gökalp genelde ise bu kavramlara sıkça atıfta bulunan Türk toplum düşünürlerinin metinlerine dair bir fikir vermesi olduğunu yukarıda belirttik. Fakat Becker'e dair bir iki önemli not ile Becker'i konumuz açısından önemli kılan diğer hususları da dikkate sunmak istiyoruz.

Becker, Alman oryantalizm geleneği içinde, teolojik ve filolojik aşamalardan sonra kültür merkezli üçüncü aşamayı başlatan isim olarak karşımıza çıkmaktadır (Avcı, 2018, s. 4). Avcı'nın belirttiği üzere, 20. yüzyıl başının en önemli iki Alman oryantalistinden biri olan Becker, İslam toplumlarını bir kültür konsepti içinde değerlendirmiş, diğer isim olan Martin Hartmann ise sosyolojiyi oryantalizme dahil ederek yaşayan İslam'ı keşfetmeye çalışmıştır (Avcı, 2018, s. 50). Hartmann'ın "yaşayan İslam'a", yani İslam

¹ Gökalp'in kültür (hars) ve medeniyet kavramlarını Alman sosyolojisinden, "belki de" Ferdinand Tönnies'ten iktibas ettiğini söyleyen ilk isim Uriel Heyd'dir (Heyd, 1980, s. 47. Heyd'in kitabının İngilizce ilk baskısı 1950 tarihlidir.) Baykan Sezer, Ziya Gökalp ile Alman sosyolojisi ilişkisini irdelediği makalesine öncelikle yine Heyd'in bu referansı üzerinden yaklaşır (Sezer, 1988). Söz konusu kavramları daha geniş bir çerçevede Alman toplum düşüncesi üzerinden irdeleyerek Gökalp'e yaklaşan önemli bir çalışma için bkz. (Bulut, 2015). Mehmet Emin Erişirgil, Ziya Gökalp'in kültüre "Almanların anladıkları manayı" verdiğini belirttiği ni ifade etmektedir (Erişirgil, 1984, s. 120)

toplumlarının bugünkü hayatı tecrübe etme koşullarına odaklanması, empirik bir sosyoloji anlayışı olarak kabul edilebilir. Diğer taraftan, Becker'in başta Max Weber olmak üzere Heidelberg çevresi entelektüellerinden etkilenerek İslam toplumlarını sadece metinsel (filolojik) boyutları ile değil, geçmişten bugüne tecrübe edilen bir kültür tarihi çerçevesinde ele alması esasında Becker'in tarihsel sosyolojik bir perspektifi oryantalist çalışmalara dahil ettiği sonucuna bizi götürür.² Heidelberg çevresinin iktisattan siyasete, hukuktan sanata uzanan interdisipliner arayışlarının (Müller, 1991, s. 40) ötesinde bu dönemde Weber, Ernst Troeltsch ve benzeri isimlerin Batı'nın kültür tarihi içinde dinin rolünü "geçmişin ve bugünün sosyal, siyasi ve iktisadi hayatı içinde bir güç olarak belirgin kılan" yaklaşımlarından etkilenmiş görünmektedir (Müller, 1991, s. 45)³.

Becker'in aynı zamanda Osmanlı/Türk toplumuna yönelik yazılarının sadece akademik bir amaç taşımadığı, fakat Becker'in aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı süresince aktif olarak Almanya'nın savaş stratejisinin kültürel yönden propagandasını yapan faaliyetler içinde yer aldığı bilinmektedir. Becker, Almanya'nın Osmanlı politikası içindeki kilit isimlerden biri olan Ernst Jäckh tarafından 1914 yılında Birinci Dünya Savaşından hemen önce kurulan Alman-Türk Derneği'nin [Deutsch-Türkische Vereinigung] içinde faaliyetlerde bulunmuş, 1916'dan itibaren yönetim kurulunda yer almıştır (Müller, 1991,

2 Burada ayrı bir not olarak da düşünmek gerekir ki Becker aynı zamanda Almanya'da ilk sosyoloji kürsülerinin oluşturulmasında etkin rol oynamış bir isimdir. Becker, 1925 tarihli "Alman Üniversitelerinin Doğası" [Wesen der deutschen Universitäten] başlıklı metninde "sosyolojiye dair kavga'nın yeni bir bilim kavramına dair kavga" olduğunu belirtmektedir. (akt., Essner & Winkelhane, 1988, s. 163) Fakat Becker'in Almanya'da sosyoloji kürsülerinin oluşmasına dair önerilerinin, sosyolojinin tanımına dair henüz bir boşluğun olduğu döneme denk geldiğini, Becker'in sosyolojiyi farklı bilimler arasında sentez oluşturan ve aynı zamanda topluma dair politik beklentileri tetikleyebilecek (politik eğitim işlevini görecek) bir bilim olarak gördüğünü de eklemek gerekir. Almanya'da ilk sosyoloji kürsülerinin oluşumunda Becker'in rolü ve Becker'in sosyoloji algısı için bk. Reif (2016, s. 12–13).

3 Heidelberg çevresi ibaresi tek bir entelektüel gruba değil, bu şehirde çeşitli halkalardan oluşan entelektüel atmosfere işaret etmektedir. Baktığımız kaynaklarda açıkça zikredilmese de Becker'in 1904 yılından itibaren Heidelberg'de etkin olan Eranos çevresine dahil olduğu düşünülebilir. (Giovanni Morrone, açıkça Becker'in Eranos'a dahil olduğunu belirtir de buna dair bir referans sunmamaktadır [Morrone, 2021, s. 373]). Eranos çevresi, dinin toplumsal hayat üzerindeki etkisini tarihsel perspektiften ele alan isimlerin düzenli olarak bir araya gelerek yaptıkları toplantılardan oluşmaktadır. Jürgen Kaube, Max Weber üzerine şu tespitleri ile Eranos çevresinin bilimsel araştırma zihniyetine etkisini açıkça gösterebilmektedir: "Weber kendi tipik sosyal davranış öğretisi için başlığında 'sosyoloji' terimini taşıyan birçok kitaptansa bu tür savlardan [bir önceki paragrafta sözü edildiği şekliyle Adolf Deismann'ın Pavlus'u tahkik ederken başvurduğu sosyal bilimsel yöntemleri kastediyor. – yazarın notu] daha fazla yararlanabilmiştir. [...] Eranos çevresi toplantılarında gerçekleştirilen sunumlar birbirinden bağımsız kültürleri hesaba katan ve böylelikle tipler oluşturmaya teşvik eden tarihsel karşılaştırmalar gerektirir ya da doğrudan tarihsel karşılaştırmalara dayanır." (Kaube, 2020, s. 242–243) Kaube pasajın devamında, Weber'i sosyolojiye ulaştıran yolun esasen Heinrich Rickert'in kültür kuramı, Kant ve Hegel ya da değer kuramından geçtiğini düşünenlerin "steril bir düşünce tarihi tasavvur ettiklerini" belirtir. (Burada sözünü ettiğimiz Eranos çevresini, 1933 yılında Olga Fröbe-Kapteyn tarafından kurulan diğer oluşum ile karıştırmamak gerekir.)

s. 107)⁴ Öte taraftan Becker'in savaş süresince aktif faaliyet içinde bulunması onun akademik zihniyeti ile de uyumlu görünmektedir, zira daha önce de belirttiğimiz üzere Alman oryantlizmini filolojik bir zeminden kültürel bir zemine doğru kaydırmanın ardında, oryantlizmin siyasallaşmasının da etkisi vardır (ya da diğer türlü söylemek gerekirse oryantlizm kültürel zemine kaydıkça siyasallaşmıştır) (Avcı, 2018, s. 5).⁵

Bu açıdan Becker'in hayatına bakıldığında, değişen koşullar ve rejimler altında Becker her zaman Almanya'nın kolonyal/uluslararası stratejilerini bir eğitim stratejisi ile pekiştirme gayreti içinde olduğu görülür. 1908 yılında açılmasına katkıda bulunduğu Hamburg Koloni Enstitüsü, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti'nin eğitim meselesine dair yazdıkları, ayrıca yine Birinci Dünya Savaşı ve Weimar Cumhuriyeti döneminde eğitim bürokrasisi içindeyken ve bizzat Eğitim Bakanı olarak yurtdışı çalışmalara verdiği önem bunun göstergeleri arasında sayılabilir.

Becker'de Kültür ve Medeniyet

Bütün bunlar Becker'in hem akademisyen hem de bürokrat kimliği ile sürekli Almanya'nın kültür politikalarının göbeğinde yer aldığını göstermektedir ve Osmanlı/Türk toplumu bu politikaların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu noktadan itibaren Becker'in metinlerine odaklanarak, kültür ve medeniyet kavramlarını nasıl işlevselleştirdiğine bakabiliriz. Öncelikle belirtmek gerekir ki, Becker'in 1900'lerin başından 1920'lerdeki yazılarına kadar geçen süreçte, kültür ve medeniyet kavramlarını kesin bir tutarlılık içinde kullandığını söyleyemeyiz. Kavramların işlevselleştirilmesinde dönemin şartları ve bu kavramların hangi bağlam içinde (hangi toplumlara karşı) kullanıldıkları belirleyici olmuştur. Özellikle bu son husus, yani kavramların toplumlararası ilişkileri tanımlamada anlamlı bir noktada durması (diğer taraftan akademik bilginin siyasetin stratejisi ile koşullanması) sebebiyle, kavramların işlevselleştirilmesinden söz ettiğimizi özellikle vurgulamalıyız.

4 Yine Müller'in belirttiği üzere Becker esasında 1911'deki Fas krizinden itibaren Ernst Jäckh ve başka isimlerle Doğu meselesine dair mektuplaşmaktadır. Hatta savaşın patlak vermesinin ardından 1914 yılının Aralık ayında Hamburg Senatörlerinden Werner von Melle'ye gönderdiği bir mektupta Osmanlı Devleti'nin savaşta oynaması öngörülen rolün abartılmaması gerektiği yönünde uyarıda bulunur (Müller, 1991, s. 106). Bununla birlikte 1916 yılında "Türkiye'nin Eğitim Meselesi" [Das türkische Bildungsproblem] başlıklı önemli konuşmasında, Alman İmparatorluğunun hedef ve stratejileri kadar Kayzer Wilhelm'in şahsı ile de özdeşleşerek konuştuğu görülür. (Savaş sonrasında Becker'in kendisini hızlıca Weimar'ın cumhuriyetçi atmosferine adapte ettiği düşünülürse bu da ilginç bir not olarak karşımıza çıkmaktadır.) Bu çerçevede Türkiye de Almanya'nın gelecek hedefleri içinde önemli bir noktada durmaktadır: "Biz ve Türkiye halihazırda kendi varoluşumuz için hararetle bir mücadele içindeyiz, ancak şunu biliyoruz ki bizi sürekli olarak birbirimize yönlendiren halkların değişken ruhları değil, hayati çıkarlarımızdır" (Becker, 1997, s. 124). Gottfried Hagen, söz konusu yıllarda Alman oryantlist akademisyenlerin Almanya'nın "cihad projesi"ni hazırlayan ve başlatanların arasında yer almasına da, savaşın başlamasının ardından hızla bu projenin propagandasına soyunduklarını belirtmektedir (Hagen, 2004, s. 155).

5 Öte taraftan Becker'in Birinci Dünya Savaşı içinde aldığı pozisyon, Becker'in de büyük bir saygıyla andığı Hollandalı oryantlist Christiaan Snouck Hurgronje tarafından eleştirilmesine yol açmıştır. Snouck Hurgronje Ocak 1915 yılında yayımladığı "Alman Malı Kutsal Savaş" [referans aldığımız makalede geçtiği haliyle İng. "Holy War Made in Germany", orijinali Hollandaca "Heelige Oorlog Made in Germany"] başlıklı makale ile, Osmanlı Devleti'nin cihad çağrısının esasında bir Alman projesi olduğunu ve oryantlist akademisyenlerin de bunda parmağının olduğunu belirterek onları kınar (Buskens, 2016, s. 29). Ayrıca bk. (Engberts, 2019).

Fakat Becker'in bu tarz bir işlevselleştirmeye ancak belli bir dönemden sonra gittiğinin de altını çizmek gerekiyor. Bu noktada, Becker'in 1906 tarihli "Siyaset ve Kültür Meselesi Olarak Bugünkü Doğu" [Der heutige Orient als politisches und Kultur-Problem]⁶ başlıklı makalesine bakarsak (Becker, 1997, s. 65–73), bu metinde kültür ve medeniyet kavramlarının henüz net çizgilerle birbirinden ayrıştırılmadıklarına şahit oluruz. Henüz makalenin başlığında Doğu bir kültür meselesi olarak tanımlanmıştır.⁷ Yine aynı şekilde makalenin başında Doğu'nun bir kültürel dönüşümden geçtiğinden söz edilir. Benzeri ifadeler makalenin devamında da görülmekle beraber, İslam paydasında buluşan birden fazla toplumu içinde barındıran Doğu'nun "medeniyet" kavramı altında ele alındığına şahit olmayız. Medeniyet makale boyunca yalnız bir kez (s. 71), Avrupa toplumlarına işaret etmek için kullanılır [*europäische Zivilisation*], ama makalenin geneline bakıldığında bu da tutarlı bir kullanım değildir, zira makalenin başında (s. 65) Doğu'nun Avrupa ruhunun [*europäischer Geist*] baskısı altında olduğu belirtilirken, başka yerlerde Avrupa kültüründen [*europäische Kultur*] söz edilir. Makalenin belki de en can alıcı sorusu zaten "Doğu, Avrupa kültürünü alma dirayetine sahip mi?" şeklindedir (s. 69). Görüldüğü üzere makalede kavramlar arasında bir ayırmaya gidilmediği gibi, özellikle Avrupa'ya referans verilirken kültür, ruh ve medeniyet birbirinin yerine geçebilecek şekilde kullanılmıştır.

1910 tarihli "İslam ve Afrika'nın Kolonizasyonu" [Der Islam und die Kolonisierung Afrikas] başlıklı makaleye bakıldığında ise (Becker, 1932, s. 187–210), artık söz konusu kavramların toplumlararası ilişkiler çerçevesinde farklılaştırılmaya, içeriklendirilmeye ve nihayet işlevselleştirilmeye başlandığına şahit oluruz. Üstelik bu metinde, öncekinin aksine temel hareket noktasının bu sefer "medeniyet" kavramı olduğunu görürüz. Bunda ana etken ise, Avrupalı toplumların Avrupa-dışı toplumlarla ilişkisinden ve özelde Afrika'daki kolonizasyon hareketlerinden hareketle üçlü bir gelişmişlik tablosu çizilmesidir. Buna göre modern Avrupa medeniyeti en ileri gelişmişliğe sahiptir, bunu ikinci sırada İslam medeniyeti takip eder, üçüncü sırada ise Afrikalı zencilerinki bulunur: "Şunda şüphe yoktur ki, İslam medeniyeti zencilerinkinden üstün, bizimkinden ise düşüktür" (s. 205). Burada Becker sanki Afrikalı zencilere de bir medeniyet atfediyor gibi görünür, ama esasında metnin bütününe bakıldığında Afrikalı halkları medeniyet kavramı altında değerlendirdiğini görmeyiz. En fazla, bazı bölgelerin (Tunus ve Cezayir gibi) İslam medeniyet dairesi içinde olduğuna işaret eder (s. 189) ki bu durum da onların diğer putperest Afrika halklarından üstün olmasını sağlamaktadır. Bunun haricinde Becker eğer medeniyeti

6 Türkçeleştirirken "Doğu" kelimesini kullansak da şüphesiz "Orient", genel değil özel olarak tanımlanmış bir Doğu'dur. Örneğin, Almanya'nın doğusu ile (ki burada artık "Orient" değil "Osten" kelimesi kullanılmalıdır) "Orient" arasında bir fark vardır. Bu farka makalenin "Alman toplum düşüncesinde kültür-medeniyet karşılığı" bölümünde ayrıca değinilecektir.

7 Bu makale 1906 yılının ilk aylarında gerçekleştirilen Algeciras Konferansı sonrasında, Doğu toprakları üzerinde Fransa, İngiltere ve Rusya karşısında Almanya'nın takip etmesi gereken strateji üzerine yazılmıştır. Becker, Almanya'nın Doğu'nun gelişimine sadece madden değil kültürel yönden de (eğitim aracılığıyla) katkı sağlaması gerektiğini belirtir.

tek başına kullanıyorsa bununla muhakkak Avrupa medeniyetini kastetmektedir (ör. bkz. s. 189), fakat eğer İslam medeniyetinden de söz edecekse bu sefer İslam ve Avrupa medeniyetini ayrı ayrı dile getirmektedir (ör. bk. s. 195). Bütün bunlar söz konusu üçlü gelişmişlik aşamasının bir yansıması olarak karşımıza çıkar. Medeniyet kavramı her seferinde üst kademedekinin alt kademedekini yükseltme işlevine bir atıf içerir aslında. Bu, İslam medeniyetinin Afrikalı halklar karşısındaki durumu için de asıl konumuz olan Avrupa medeniyetinin (hem İslam toplumları hem de Afrikalı “daha düşük” halklar karşısındaki) kolonizasyon faaliyetleri çerçevesinde de böyledir.

Bu noktada Becker’in aslında daha metnin başında medeniyetin alametifarikasını bize net olarak verdiğini görürüz: Buna göre medeni halklar “diğer halklarla olan ilişkisini ırk ya da dinden kaynaklanan içgüdüsel eğilimler yerine olgular ve bunların kalıcı çıkarlarına göre düzenlerler” (s. 187). Hemen bu cümlenin öncesinde de bu durumun zaten bir toplumun [*Gesellschaft*] üyesi olmanın kriteri olduğuna işaret eder. Kısaca burada anlık içgüdü karşısında, olguların tetkik edilerek rasyonalite temelinde uzun vadeli çıkarlar çerçevesinde hareket edilebilmesi medeniyetin işareti olarak kabul edilmektedir. Zaten [Avrupalı] medeni toplumlarda bu özellik en net olarak devlet aklında [devlet çıkarı, hikmet-i hükümet, Alm. *Staatsraison*] (s. 199) kendisini göstermektedir. Becker de metin boyunca esasında Avrupalı seküler devlet aklının Afrika’da nasıl hareket etmesi gerektiği üzerinde durur ve bu çıkarlar yeri geldiğinde İslam’ın etki alanının desteklenmesini de içerir, yani Hıristiyanlığın çıkarları ile birebir örtüşmez. “Şunu unutmayalım ki bizim medeniyetimizin gelişimi de ancak sekülerleşme [*Entkirchlichung*] ile mümkün olmuştur” (s. 205).

Becker’e göre içgüdüünün ırk ve dinden kaynaklandığını bir önceki paragrafta belirtmiştik. Esasında Avrupa halkları da ırk ve dine sahiptir: bu halklar beyaz ırka mensuptur (s. 189) ve Hıristiyandır, fakat bu halklar bu iki unsuru aşarak rasyonalitenin beslediği çıkarlar doğrultusunda hareket eder. İslam halkları, belirli bir ırk atfı olmadan İslam dininin ürettiği bir medeniyete sahiptir ama bu medeniyetin motor gücü tam olarak belirgin değildir. Yalnızca şu söylenebilir ki, İslam ile Batı arasında açıkça sekülerleşmeye bağlı bir eğitim [*Bildung*] farkı söz konusudur (s. 205). Afrikalı halklar ise “inkâr edilemez şekilde düşük siyah ırka” mensuptur (s. 188). İslam’ın etkisi altındaki bölgelerde bunlar ırksal özelliklerini aşarak disipline olurlar, bir maneviyat kazanırlar ve iyi davranışlar edinirler, kısaca insan kılınırlar (s. 201), eğer durum bu değil ise kendi ırklarının ürettiği bir zihniyete (s. 205) ve putperestliğe bağlı olarak medeniyet dışı bir halde kalırlar.⁸

Bu metinde kültür kavramı üzerinde ayrıntılı olarak durulduğunu görmeyiz. Kültür kavramı nadiren, farklı toplumların seviyelerini karşılaştırırken kullanılır ama bunun

8 Burada ek bir bilgi olarak Becker’in Hindistan’daki Hindu’ları da Müslümanlara denk ve onlara rakip olabilecek bir seviyede gördüğünü söylemek gerekir. Bu da, Hindistan’ı kolonileştiren İngilizlere bir avantaj sağlamaktadır. Oysa putperest Afrikalı İslam’ın etkisi altındaki Afrikalı karşısında bu rolü oynayamaz. O yüzden Becker, özellikle putperest Afrikalıların Hıristiyanlaştırılmasının Müslümanlara rakip bir güç yaratılmasına yol açarak Avrupalı devletlerin işinin kolaylaşmasını sağlayacağını (“Devlet aklı bunu talep eder: böl ve yönet [*divide et impera*]”) belirtir (Becker, 1932, s. 205).

tam anlamıyla medeniyet ile örtüştüğüne dair bir izlenim almayız. Bu metin Avrupalı devletlerin Afrika'yı kolonileştirme çabalarını merkezine aldığı için, bu halkların zihniyetini dönüştürerek onları eğitim yoluyla ileri taşıma hedefine hizmet edebilecek medeniyet kavramı etrafında inşa edilmiştir. Söz konusu kavramın ardında bir evrensellik iddiası da açıkça görünmektedir. Medeniyet Avrupa'da Alman ya da Fransız halklarına ait değildir, onların bütününe ortak malıdır. Bu çerçevede Becker Alman ve Fransız toplumları arasında bir rekabet de tasvir etmez. Oysa özellikle de Fransızların yanlış kolonileştirme stratejilerinin sonraki metinlerde Becker tarafından güçlü bir biçimde eleştirildiğini göreceğiz.⁹

1916 tarihli “Türkiye'nin Eğitim Meselesi” [Das türkische Bildungsproblem] makalesinde ise (Becker, 1997, s. 122–145)¹⁰ bu sefer medeniyet yerine kültür kavramı ağırlık kazanmıştır. Burada bir önceki metinle iki önemli fark söz konusudur: Öncelikle Avrupa halklarının ve özelde Almanların muhatabı önceki metinde medeniyet dışı ya da farklı medeniyetlerin etkisi altındaki (yani kendi medeniyetlerini geliştirememiş) Afrikalı halklar değil, yine önceki metinde etkili bir medeniyet olarak tasvir edilen İslam medeniyetinin önemli bir parçası olan Türkiye'dir.¹¹ İkinci önemli husus ise, Avrupalı halkların ve özelde Fransa ile Almanya'nın Doğu halklarına ve özelde Türkiye'ye dönük farklılaşan stratejileridir. Bu ikinci noktadan başlarsak: Becker'in 1910'da Fransız Koloni Birliği'nde yaptığı konuşmada Almanya ve Fransa'yı ortak bir cephenin, yani Avrupa medeniyetinin parçası olarak gördüğü, aralarındaki rekabeti çok fazla öne çıkarmadığı dikkat çeker. Bu çerçevede yine Fransa'nın zamanla değişen koloni stratejileri bir eleştiri konusu olmaktan ziyade doğal bir akış olarak görülür. Fransa'nın baştaki asimilasyon siyaseti (Alm. *Ausbeutungspolitik*, Fr. *assimilation*) daha sonradan düşük karakterli siyah ırkın “eğitilmesine” dayanan bir barışçıl iş birliğine (Alm. *friedlicher Gesellung*, Fr. *association*) dönüşmüştür. Fakat Fransızların en başta bu şekilde hareket etmeleri kaçınılmazdır ve Almanların da bu dönüşümden öğrenecekleri vardır (Becker, 1932, s. 188-189). 1916 tarihli metinde ise Becker'in Fransızların Türkiye'ye dönük Katolikliği ve Fransız dilini aktarmaya dayanan “kültür ve dil propagandasını” Fransızların lehine ama açık bir şekilde Türkiye'ye zarar verici olarak nitelediğini görürüz. Fransızların kültür propagandası yüzeysel ve biçimcidir, bu haliyle de durgunlaşmış ve yine biçimci karakter gösteren İslam medeniyetinin mensubu olan Türkler tarafından da kabul görmüştür. Fransızlar (İngilizler ve Ruslar da) daima kendi milli politikalarını (çıkarlarını) işletme peşinde koşmuştur. Oysa

9 Şüphesiz bu metnin aslının 22 Ocak 1922'de Paris'te Fransız Koloni Birliği'nde [Union coloniale française] Fransızca sunulan bir konuşmaya dayandığını ayrıca belirtmemiz gerekiyor (Becker, 1932, s. 187). Henüz Birinci Dünya Savaşı başlamamış ve Fransız ve Almanlar iki cephede karşı karşıya gelmemiştir.

10 Bu metnin Osmanlı-Alman eğitim ilişkileri merkezli kısa bir özeti için bkz. Gencer, 2003, s. 112–113.

11 Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'ni konu alan yabancı dildeki literatür ele alınırken sıklıkla hatırlatıldığı üzere burada Türkiye'den kasıt Osmanlı Devleti'dir. Fakat, metinde Osmanlı Devleti içinde hâkim millet konumundaki Türkler milletleşme ve gayrimüslimlerden ayrışma çabaları ile özellikle vurgulandığı için bu makalede Türkiye ifadesi korunmuştur.

Almanların kültür politikası, sadece kendi milli politikalarını dayanmaz, objektiftir. Almanlar sadece Türkiye üzerindeki kendi çıkarlarını değil aynı zamanda güçlü bir Türkiye'nin de ortaya çıkmasını istediklerinden, biçimci bir şekilde Batılı eğitimi Türkiye'ye aşılama çalışmayacak, Türklerle el ele vererek onların aşağıdan yukarıya milli bir eğitim sistemi kurmalarına rehberlik edecektir (Becker, 1997, s. 133–138).

Bu noktada Becker'in Türkiye'yi nasıl bir dairenin içinde resmettiğini tam olarak anlamak gerekiyor. Becker'e göre (s. 125–129) Türkiye henüz bir milli devlet olamamıştır, bir milliyetler devletidir ama çoklu yapı içinde bir halk, yani Müslüman Türkler yönetici pozisyonadadır. Malumun ilamı olarak nitelenebilecek bu bilgiyi Becker'den aktarmamızın sebebi, Becker'in burada millileşme çabası içindeki bir siyasi yapılanmayı merkeze alarak tartışmayı yürüttüğüne işaret etmek içindir. İkinci olarak, şüphesiz Türkiye'deki kültür ve eğitim ideali İslam tarafından şekillendirilmiştir. Yani millileşme çabası içindeki siyasi yapılanma milli bir kültür ve eğitim anlayışına henüz ulaşmamıştır. Burada İslam ise bir din olmaktan ziyade medeniyet olarak karşımıza çıkar. Becker 1910 tarihli konuşmasında İslam'ın din, medeniyet ve siyasi teori olarak tebarüz eden görünümünü birbirinden ayırırken (Becker, 1932, s. 206) bunları içeriklendirmemişti. Bu konuşmada içeriklendirmeye gitmemesinin sebebi, Afrika toplumları üzerindeki iki rakip medeniyeti, yani Avrupa ve İslam medeniyetini ele alırken bu toplumların Avrupa ya da İslam medeniyetinden etkilenmeleri halinde Avrupalı devletlerin çıkarlarının ne yönde şekilleneceğine odaklanmasıydı. Yani İslam medeniyeti içindeki bir hareketlenme söz konusu değildi. Şimdi ise İslam medeniyeti içinde iken Avrupa medeniyetinden etkilenerek yeni bir yol alması umulan bir topluma odaklanıldığından, bu sefer yalnızca yekpare bir İslam medeniyeti adlandırmasının buradaki iç çelişkileri açıklamaya yetmediği görülmektedir. Bu sebeple de İslam medeniyetini onu durgunluğa iten dinamikleri açıklayacak şekilde içeriden tasvir etme çabasına girmiştir.

Asıl konumuz olan kültür ve medeniyet kavramlarının işlevselleştirilmesine dönecek olursak şu sonuca ulaşabiliriz: Becker'in bu metinde karşılaştığı meseleler Afrika'daki kolonileşme faaliyetlerine kıyasla daha katmanlıdır. Afrika'da iptidai olarak görülen farklı halkların İslam ya da Avrupa medeniyet dairesine girmesinin Avrupalı devletlerin çıkarlarına etkileri ayrıntılı ele alınırken, burada zaten güçlü bir medeniyet içinde yer alan bir toplumun nasıl Avrupalı devletlere denk bir aşamaya taşınabileceği tartışılmaktadır.¹² Bu noktada da bir yandan siyasi mesele (Türkiye'nin çoklu yapısından kaynaklanan iç çelişkileri ve hakim millet eli ile milletleşme ya da milli devlete evrilme çabası), diğer taraftan ise eğitim meselesi (zaten halihazırda köklü bir medeniyet içinde yer alan toplumun Avrupa eli ile nasıl modernleştirilebileceği) ele alınmaktadır. Bu sebeple de Becker, 1910 tarihli konuşmada medeniyet kavramı üzerinde dururken,

¹² Almanya ile Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nda aynı ittifak içinde yer almaları da Almanya'ya denk bir Türkiye hedefi ele alınırken akıldan tutulmalıdır.

zira buradaki temel mesele iptidai halkların önündeki mukadder bir sorun olarak İslam ya da Avrupa eli ile medenileştirilmeleridir; 1916 tarihli metinde bu sefer kültür kavramı üzerinde durur, zira bu metindeki temel mesele bir toplumun medenileşmesi değil, hem kendisini içinde bulunduğu köklü ama durgunlaşmış medeniyetten ayırıştırması hem de Avrupa rehberliği ile yükseltmesidir. Üstelik İslam medeniyetinden ayırışmada temel hedef Avrupa medeniyetinin bir parçası olmak da değildir, kendi dinamikleri üzerinde yine kendi eli ama Avrupa'nın rehberliği ile yükselmesidir. Bu çerçevede metin gözden geçirildiğinde, metinde çok az geçen medeniyet kavramının ya bütün olarak Avrupa'ya (bk. s. 125, 126, 134) ya da İslam'a (bk. s. 131, 134) atıfla kullanıldığı görülür. Avrupalı devletlerin Türkiye üzerindeki etkisi ya da Türkiye'nin eğitim yoluyla kendisini yükseltmesi söz konusu olduğunda ise metnin bütün yüzeyine yayılmış bir halde atıf yapılan temel kavramın kültür olduğu görülür. Türkiye'nin bir kültür devleti yolunda olması (s. 124), Fransa'nın kültür propagandası (s. 132), Avrupa'nın kültür etkisi (s. 134), Türkiye'nin kültürel gelişimi (s. 136), Alman kültür aktarıcıları (s. 137), Türkiye'nin kültürel olarak güçlendirilmesi bahis konusu edilir.

Bu bölümde son olarak kısaca 1919 tarihli “Almanya'nın Kültür Politikası Ödevleri” [Die kulturpolitische Aufgaben des Reiches] bakalım (Becker, 1997, s. 224–263). Bu metin hemen Dünya Savaşının ertesinde, Alman İmparatorluğunun yıkılıp Weimar Cumhuriyetinin inşa edilmeye çalışıldığı bir dönemde yazılmıştır ve bu dönemdeki benzeri örneklerinde olduğu üzere esasında bir yıkım yaşamış toplumu yeniden toplama ve ayağa kaldırma ana hedefler arasındadır. Dolayısı ile önceki metinlerin aksine burada Almanya'nın Avrupa dışı toplumlara yönelik bir stratejisi söz konusu edilmemektedir. Alman toplumunun kendi iç dinamiklerine dair bir bakış söz konusudur. Becker buradan hareketle bu metinde tamamen “kültür” kavramını işlevselleştirmiştir. Ona göre kültür politikası “tinsel [geistig] değerlerin içeriyi istihkam etmek ve dışarıda diğer halklardan ayırmak adına bilinçli olarak halkın ya da devletin hizmetine verilmesi” olarak tarif edilir (Becker, 1997, s. 225). Yine Becker'e göre kültür bir halkın karakterinden doğar, biz de başka halklar karşısında kendi karakterimizi tıpkı Fichte ya da Humboldt gibi derinlemesine kavramalıyız diye ekler (s. 257). Bu noktada ilginç bir husus Becker'in Almanya'nın dünya üzerindeki güç mücadelesine dair düşünceleridir. 1916'da Almanya'yı Kayzer Wilhelm ile özdeşleştirerek, Wilhelm'in yayılma politikasının sunduğu ufuklara değinen Becker, 1919'da bütün bu hedeflerin başarısızlığa uğradığından bahisle “Alman halkı, Almanya'nın dünya üzerinde güç kazanmasından daha önemlidir” diyecek ve “Saf maddi ya da güç politikasına dayanan değerleri güçlendirmek şu anda sadece saçma değil aynı zamanda Almanlığa bir ihanettir, çünkü Alman ruhu tehlike altındadır,” diye ekleyecektir (s. 260). Becker'in tamamen kültür kavramına büyük bir vurgu ile dönmesinin ardında, bu iç dönüşün etkisinin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Alman Toplum Düşüncesinde Kültür-Medeniyet Karşıtlığı

Önceki bölümde Almanya'nın 20. yüzyılın başında içinde bulunduğu çeşitli toplumlararası konumlar çerçevesinde Becker'in kültür ve medeniyet kavramlarını farklı bağlamlarda nasıl işlevselleştirdiğini anlamaya çalıştık. Bu farklı metinlerde kavramların kullanılmasının haricinde, Becker'in orijinali 1918 yılında yayımlanan "İslam medeniyetinin kökeni ve doğası" [Ursprung und Wesen der islamischen Zivilisation] başlıklı metninde bu iki kavrama kısa ama açık bir tanım ortaya koyduğunu da görürüz. Buna göre kültür, "milli [völkisch]¹³ bir karaktere ve yerel bir toprak kokusuna sahipken, medeniyet ise kültür ürünlerinin bir toplamı olup, ihraç ya da ithal edilebilir" (Becker, 1997, s. 171). Becker'in burada medeniyetin şehirli kökenlerine de ayrıca vurgu yaptığını belirtmemiz gerekiyor. Üstelik Avrupa ve İslam medeniyetleri karşılaştırıldığında bu ikisinin de ortak bir köken olarak Helenlikten neşet bulduğu üzerinde durmakta, fakat İslam ve Avrupa toplumlarındaki farklı "kültür elementlerinin" bu iki medeniyetin birbirinden ayrışmasına da yol açtığını eklemektedir. Bu çerçeveden bakıldığında Becker'de kültür ve medeniyet aşamalı olarak birbirlerini tamamlayan iki süreç olarak değerlendirilebilir.

Fakat 18. yüzyıl sonundan itibaren Alman toplum düşüncesi geleneğine bakıldığında kültür ve medeniyetin bu örtüşmeye aykırı şekilde gittikçe birbirine tezat teşkil edecek şekilde işlevselleştirilen iki kavrama dönüştüğüne de ayrıca şahitlik ederiz. Bunun bir örneğini Thomas Mann'ın Birinci Dünya Savaşı yıllarında yazmaya başlayıp ilk olarak 1918 yılında yayımladığı kitabı "Bir Gayrisiyasinin Gözlemleri" [Betrachtungen eines Unpolitischen] kitabında buluruz: "Tin [*Geist*] ile siyaset arasındaki fark kültür ve medeniyet, ruh [*Seele*] ve toplum, özgürlük ve oy hakkı, sanat ve edebiyat arasındaki farkı ihtiva eder: ve Almanlık kültürdür, ruhtur, özgürlüktür, sanattır ve medeniyet, toplum, oy hakkı, edebiyat değildir" (Mann, 1974, s. 31). Mann burada kültürü Almanlık ile özdeşleştirir, medeniyetin temsilcisi olarak ise herkesten önce Almanların 18. yüzyıldan bu yana olduğu kadar Birinci Dünya Savaşında da muarızı konumundaki Fransızlar öne çıkar. Burada Mann'ın bu karşıtlığı nasıl temellendirdiğine girmeyeceğiz, fakat kısaca şuna hızlıca tekrar işaret edebiliriz: Becker'in kültür ve medeniyeti birbirinin tamamlayıcısı sunmasının aksine burada birbirini dışlayan (çatışan) bir kavram çifti ile karşılaşıyoruz.

Kültür ve medeniyetin birbirine karşıt olarak nasıl işlevselleştirildiğini daha iyi anlayabilmek için bu karşıtlığın 18. yüzyıl sonundan 20. yüzyıl başına nasıl geliştiğine kısaca bakmakta yarar var. Esasında, söz konusu dönem aynı ya da benzer mefhumlara

13 "Völkisch" kavramı kökeni itibarıyla halk (Alm. *Volk*) kelimesinden gelmekle beraber, 19. yüzyıldan Nazi rejiminin sonuna kadar politik kullanımına bağlı olarak etnik ya da ırkî özelliklere atıfla geniş bir yelpaze içinde anlam kazanmıştır. Kelime esasında ilk olarak 1875 yılında Hermann von Pfister tarafından dilde saf-laşma gayesi ile Latince "national" kelimesine alternatif olarak önerilmiştir. Kelimenin önerilmesi ve farklı politik anlamlarla yüklenmesinin genel olarak Almanların kimlik arayışının bir yansıması olduğu rahatlıkla düşünülebilir. Burada Becker'in özel bir politik referansa sahip olmadığı düşünülerek kavram "milli" olarak karşılanmıştır. (Kavramın kullanımına dair detaylı bir araştırma için bk. Hartung, 1996).

dair yakın anlamlı birçok kavramın ortaya çıktığı bir dönemdir. Alman zihin dünyasını şekillendiren birçok kavramın ilk inşa dönemi olan 1750-1850 arasının Koselleck tarafından “geçit dönemi” olarak adlandırıldığını makalenin henüz başında dile getirmiştik. Kavramların ilk çıkış döneminde anlam sınırları da henüz tam olarak netlik kazanmamıştır. Bu sebeple Almanca’daki *Aufklärung*, *Kultur*, *Bildung*, *Geist*, *Zivilisation* (ya da *Zivilisierung*) birçok zaman birbirlerini destekleyecek ya da birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılmıştır.¹⁴ Özellikle 1870’lere kadar Alman toplum düşüncesinde söz konusu kavramların içeriklendirilmesinin ya da bizzat tercih edilen kavramların kişiden kişiye değişiklik gösterdiği gözlemlenebilir. Bu çerçevede esasında bütün bir düşünce havzası üzerinde etkin olan bir kültür ya da medeniyet kavramından söz etmek yerine, Kant’ın, Herder’in, Fichte’nin kullandığı anlamda kültür kavramlarından söz etmek çoğu zaman daha yerinde gözükmektedir. Öte yandan şüphesiz kavramların ortaya çıkışı yapısal süreçlerin de yansımasıdır. Bireylerin içeriklendirmesi ve kavram tercihleri farklılaşsa da, bunların somut yapısal süreçlere verilen cevaplar olduğu ve aynı akım içinde yer aldıkları da açıktır. Nesnel ve öznel olarak görülebilecek bu iki kutup arasında kavramların nasıl şekillendiğinin değerlendirilmesi gerekir.

Kültür ve medeniyet karşıtlığının nasıl oluştuğu sorusuna dönecek olursak, bu karşıtlığın büyük ölçüde 1880-1914 yılları arasında inşa edildiğini görürüz (Pflaum, 1967, s. 313). Şüphesiz bu iki kelime Alman toplum düşüncesi içinde belirttiğimiz üzere 18. yüzyıl sonu itibariyle kullanılmaya başlamıştır. Bu yüzyılda Aydınlanma’nın ve Fransız entelektüel havzasının Alman entelektüeller üzerindeki etkisi (bu anlamda Fransızlarla rekabet), daha sonradan Alman topraklarının 19. yüzyıl başında Napolyon işgali altında kalması ve bu işgalin bıraktığı izler söz konusu kavramların inşasında etkin görünmektedir. Bu dönemde özellikle kültür ve medeniyet kavramlarının anlam alanı çok daha geniş görünmekte ve özellikle daha önce de belirtildiği üzere *Bildung* gibi farklı kavramlarla da kesişmektedir. Pflaum, 1850’lere kadar birçok farklı kavramın yakın anlamlı olarak kullanıldığını fakat bunlar içinden *Kultur* ve *Zivilisation*’un ayakta kaldığını belirtmektedir (Pflaum, 1967, s. 298) Geuss’a göre ise Almanca’da kültürün üç farklı yansıması *Kultur*, *Bildung* ve *Geist* şeklinde olmuştur, Hegel’in vurguladığı anlamda *Geist* 1870’lere kadar *Kultur*’u bastırarak belirgin bir kültür anlayışının ortaya

¹⁴ Bu kavramların Türkçeye tercümesi üzerinde de ayrıca durmak gerekiyor. *Aufklärung*’un Aydınlanma ve *Zivilisation*’un medeniyet (uygarlık) olarak tercümesinde bir ittifak söz konusu iken *Kultur* bilindiği üzere Ziya Gökalp tarafından ekin ya da hars gibi kelimelerle karşılanmış bugün ise kültür üzerinde yine bir mutabakat oluşmuş görünmektedir. *Bildung* ve *Geist* gibi kavramlar ise daha netameliidir. *Bildung*’un Alman toplum düşüncesi içinde de çok geniş bir anlam havzasına sahip oluşu, bu kavramın Türkçeye tek bir kelime ile tercüme edilmesini zorlaştırmaktadır. (Aynı problemin İngilizcede de olduğu net olarak görünmektedir. Bkz. Koselleck, 2009, s. 113–114). *Geist* yine tin ya da ruh gibi farklı karşılıklar bulabilse de örneğin bu kelimeyi Max Weber’in *Protestan Ahlaki ve Kapitalizmin Ruhunu* [Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus] kitabından ödünç alan Sabri Ülgener’in kavramı “zihniyet” olarak karşıladığı da görülmektedir. Dolayısı ile tercüme kavramlar ele alınırken de, bu sefer tercümenin yapıldığı dil havzası dikkate alınarak, yine bir “kavramlar tarihi” perspektifinin devreye sokulmasının kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Kavramlar tarihi için bkz. (Koselleck, 2009). Tercüme ve kavramlar tarihi ilişkisi üzerine bir tartışma için bkz. (Plotnikov, 2017).

çıkmasını engellemiştir (Geuss, 1996, s. 158). Bu noktada şu iki hususu da belirtmek gerekir: Kültür kavramı ilk ortaya çıkış döneminde bir yandan bireye diğer yandan halka ait bir gelişim sürecine atıfla iki uçlu bir şekilde kullanılmıştır ve hatta birçok yazarda bireye yönelik atıf daha öndedir. Bireye yönelik vurgu çoğaldıkça kavramın *Bildung* ile daha fazla iç içe girdiği de düşünülebilir. Diğer taraftan bu ilk dönemde ve esasında 1880'lere kadar kültür ile medeniyet arasında istikrarlı bir karşılık inşa edilmemiştir. Kant'ın kültür ile medenileşme (*Zivilisierung*) arasında kurduğu karşılık haricinde 19. yüzyılın önemli bir kısmında bu iki kavram ya örtüşen ya da eşanlımlı olacak şekilde kullanılmaya devam etmiştir (Pflaum, 1967, s. 298).

Peki 19. yüzyılın ilk yarısındaki bu anlam çoğulluğunun 1880'lerden sonra belirli bir yöne doğru evrilmeye başlamasını nasıl yorumlamak gerekir? Bu noktada birbiriyle sıkı bağlantıları olmakla beraber iç ve dış etkenler olmak üzere iki farklı süreç üzerinde durulmalı. 19. yüzyılın ikinci yarısında daha Almanya 1871 yılında siyasi birliğini sağlamadan önce Alman toprakları üzerinde ciddi bir şehirleşme ve endüstrileşme süreci kendisini göstermiştir. Bu süreç şüphesiz ki yüzyılın sonuna doğru çok ciddi şekilde artmıştır. Bu çerçevede 19. yüzyılda Alman entelektüellerinin temel iki meselesinin kırdan şehre geçerek işçi sınıfını oluşturan insanların yaşadığı hayat şartlarına bağlı problemlere işaret eden sosyal mesele (*soziale Frage*) ile bir Alman kimliği oluşturmanın sancularına denk gelen milli mesele (*nationale Frage*) olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu iki temel mesele Alman entelektüellerin gündeminden 20. yüzyılın başında dahi çıkmamasına rağmen¹⁵, özellikle 1880'lerden sonra bunlara bizim modernlik meselesi olarak adlandırabileceğimiz üçüncü bir meselenin dahil olduğunu görürüz. Modernlik olgusu toplumun dönüşmesi (şehirleşme, sanayileşme gibi) ve ilerleme (teknolojik yenilikler gibi) birçok farklı uca sahip olmakla beraber, bu dönüşüm ve ilerleme süreçleri kendi içinde çelişkiler barındırmakta ve nihayetinde bir kültür krizi (*Kulturkrise*) olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶ Söz konusu yıllardaki modernlik ya da kültür krizi şüphesiz Almanya'ya özgü değildir. Hatta bu kriz kendisini Almanya'dan ziyade öncelikle Avusturya ve Fransa'da göstermiştir ve bu durum *fin de siècle* (yüzyılın sonu) başlıklı bir literatürün de oluşmasını sağlamıştır. Fakat Marchand ve Lindenfeld'in belirttiği üzere (Marchand & Lindenfeld, 2004, s. 1–3) şehirleşme, siyasi radikalleşme, yozlaşma histerisi, milliyetçiliğin yükselişi, sanatta ve edebiyatta modernizm akımı anabашlıkları ile işaret edilen bu dönemin söz konusu özelliklerini kendine has biçimleri ile Almanya'da

¹⁵ Burada "20. yüzyılın başında dahi" ibaresini kullanmamamızın sebebi şudur: Siyasi açıdan 1871 yılında Almanya'da Avusturya'yı dışarıda bırakan "küçük Almanya" formülüyle dahi olsa bir siyasi birlik sağlanmış ve birlik meselesi (*Einheitsfrage*) çözümlenmişse de bu Alman kimliğine dair soru işaretlerini ortadan kaldırmamış ve belki de bu soruların daha fazla gündeme getirilmesine yol açmıştır. Diğer taraftan 1880'lerde Bismarck'ın getirdiği sosyal politikalar 1860'lardan itibaren ortaya çıkan sosyal mesele tartışmalarına devletin çözüm yolunda bir müdahalesi olarak görülebilen özellikle çalışma hayatına dair belirli güvencelelerin hayata geçirilmesini sağlasa da, sosyal mesele yeni görünümleri ile gündem olmaya devam etmiştir.

¹⁶ Almanya'da 1890'lardan 1933 yılındaki Nazi iktidarına kadar tartışılmaya devam eden ve Weimar Cumhuriyeti yıllarında zirvesine ulaşan kültür krizi, esasında yozlaşma ve fırsat, "iyimserlik ve kötümserlik" anlamlarını aynı anda/birlikte ihtiva eden "modern bir kriz bilinci"ne de işaret etmektedir (Drehsen & Sparr, 1996, s. 12).

da gözlemek mümkündür.¹⁷ Özellikle Almanya’da eskiden yeniye doğru geçiş süreci içinde ortaya çıkan kriz durumu kendisini sosyal bilimlerde en bariz biçimde Tönnies’in cemaat-cemiyet (*Gemeinschaft-Gesellschaft*) ayrımında göstermiştir.¹⁸ Fakat Almanya’yı yüzyıl sonundaki bu kültür krizi sürecinde farklı kılan bir özellik, krizin milli kimlik ile yakından ilgili olmasıdır. “Siyasi birliğini çok geç bir tarihte gerçekleştiren Almanya’da [...] birleşmiş bir tarz ya da anlam eksikliği çoğu Alman için fazlasıyla rahatsızlık vermektedir” (Marchand & Lindenfeld, 2004, s. 5). “[G]erçek Alman ruhunu [*Geist*] tanımlama hakkı[nı] ele geçirmek için şiddetli bir rekabet” söz konusudur (Marchand & Lindenfeld, 2004, s. 4). 1871’deki siyasi birlik, Alman birliğinin kabuğunu oluştururken bu sefer içeride birlik tesis etmek için uğraş verilmektedir. Bu da milli kimlik meselesini gündeme getirmektedir.¹⁹ “Teknik-endüstriyel *Zivilisation* karşısında insancıl *Kultur*” vurgusu burada devreye girmektedir (Thomas Nipperday’a referansla Drehsen & Sparr, 1996, s. 15–16). Bu durumu Almanların geç-modernleşme ya da geç-endüstrileşme tecrübeleri ile beraber okumak gerekmektedir. Teknik-endüstriyel ilerlemenin bu en canlı döneminde, Almanlar “teknige (medeniyet) kavuştuk ama kültürü kaybediyoruz” duygusu ile hareket etmeye meyletmektedirler. Bu da gittikçe İngiltere ve özellikle de Fransa’nın medeniyet, Almanya’nın ise kültür ülkesi olarak belirdiği bir ayrımı beslemiştir.

Kültür ile medeniyet arasındaki karşıtlık milli ve modernlik meselesi ile yakından ilgili görünmektedir. Teknik ilerlemenin olumsuz etkilerinin Alman kültür anlayışı ile

17 Marchand ve Lindenfeld bu dönemde Avusturya ve Fransa’nın siyasi nüfuz alanı olarak düşüşe geçen ve yükseliş halindeki Almanya’nın baskısı ile karşı karşıya kalan iki ülke olduğuna da ayrıca dikkat çekmektedir. Fransa ve Avusturya’daki *fin de siècle* krizi bir anlamda siyasi düşüş ile kültürel yükseliş arasındaki çelişkidir (Marchand & Lindenfeld, 2004, s. 1).

18 Modernlik ya da kültür krizi karşısında geliştirilen tepki, Batı Avrupa toplumlarına paralel olarak bütün bir Alman entelektüel sahasını yeniden şekillendirmiş görünmektedir. Alman entelektüelleri yalnızca içerik olarak değil yeni bir metod arayışı ile de bu krize tepki göstermiştir. Söz konusu dönemde Alman entelektüellerinin toplumsal konumları ile bağlantılı olarak geliştirdikleri tepkiler üzerine bkz. (Hughes, 1985), özellikle VI. ve VIII. bölümler ve (Ringer, 1990). Söz konusu dönemde sosyal bilimlerin kriz algılayışı çerçevesinde yeniden şekillenmesine dair bir metin için bkz. (Achem, 1996).

19 Milli kimlik ile kültür arasındaki ilişkiyi birbirine ilintili olarak da görülebilecek iki farklı örnekte daha izlemek mümkündür. Bunların ilki Şansölye Bismarck’ın Katolik Kilisesi karşısında 1872-1878 yılları arasında yürüttüğü kültür savaşı, yani *Kulturkampf*’tır. *Kulturkampf* devlet ile Katolik Kilisesi arasında özellikle eğitim alanı üzerindeki bir güç savaşı ve/ya da Katolik Güney karşısında Protestan Kuzey’in öne çıkarılmasının yanında kuzeydoğu Almanya’nın hızlıca Polonyalaşması karşısında (bu anlamda Alman milli kimliğinin korunması) bir tedbir olarak düşünülmüş da görünmektedir (*Kulturkampf*’ın bu yönünü öne çıkaran bir makale için bkz. Blanke, 1983). Diğer taraftan Max Weber 1895 yılında Freiburg’da yaptığı meşhur konuşmasında yine doğu Almanya’nın Polonyalaşması tehlikesine işaret etmiştir. Şüphesiz Weber burada saf milliyetçi ve hatta ırkçı bir pozisyon alarak konuşmamıştır. Onun millilik vurgusu, iktisadi politikalarla bağlantılı olarak devletin milli bir güç olarak varlık gösterebilmesi ile yakından ilgilidir. Öte taraftan Weber’in yükselen burjuvazi ile arazileri üzerinde ucuz emek olarak Polonyalı köylülere muhtaç olan doğu Almanya’daki soylular arasındaki sınıfsal gerilime de işaret ettiğini ayrıca anmak gerekiyor. Fakat nihai keredede Mommsen’in vurgusu ile “Weber’in milli güç teorisi [...] hakiki bir kültürel ideale yaslanmaktadır” (Mommsen, 1984, s. 65). Bu noktada Weber’in Protestan Etik tezine söz konusu kültürel ideal çerçevesinde yeniden bakmakta da fayda vardır. Son olarak şunu belirtmek gerekir ki, bu dipnotta belirttiğimiz iki durum bizim kültür kavramı etrafında yaptığımız tartışmanın merkezinde yer almasa ve bu iki örnekte kültürün içeriği muğlak olarak karşımızda dursa da, yine de dönem içinde millilik ile kültür arasındaki ilişkinin çok boyutluluğunu göstermeleri açısından akıldaki tutulmayı hak etmektedirler.

örtüşmediği 1880-1914 yılları arasında artık bir kabul haline gelmiştir. 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı ise bu karşıtlığı nihai bir evreye taşımıştır (Pflaum, 1967, s. 313), zira medeniyetin temsilcileri İngiltere ve Fransa ile kültürün temsilcisi Almanya artık savaş meydanında da karşı karşıyadır. Bu anlamda Birinci Dünya Savaşı Almanların kültür savaşı olarak nitelendirmek de mümkündür.²⁰

Bölümün başlarında Thomas Mann'ın kültür-medeniyet karşıtlığı ve uyumsuzluğu üzerine alıntıladığımız sözlerini 1880'lerden itibaren şekillenen süreç üzerinden anlamak gerektiği kanaatindeyiz. Fakat bütün bu süreci toplumlararası ilişkiler çerçevesinde yeniden gözden geçirmekte fayda vardır. 1880'li yıllardan itibaren gelişen kavramlar arasındaki bu karşıtlık²¹ bir yandan Almanya'nın kendi içinde geçirdiği bir dönüşümün sancılarını yansıtmakta, diğer taraftan ise bu sancıların Avrupa toplumlarının kendi aralarındaki çekişmelerden ne yönde beslendiğine işaret etmektedir. Yani kültür-medeniyet karşıtlığı öncelikli olarak Almanya'nın ama aynı zamanda da Avrupa'nın iç çelişkilerinden beslenmektedir. Daha özelde bakarsak temel problem Almanya'nın kendi Batısı ve Doğusunu nasıl tarif ettiği ve kendini bu Batı ve Doğuya göre nasıl konumlandığıdır.

Bu noktada iki hususun altını çizmemiz gerekiyor tekrar: Öncelikle Batı ve Doğu kavramlarının içeriği, Almanya söz konusu olduğunda yine 19. yüzyıl boyunca toplumlararası ilişkilere göre değişkenlik göstermektedir. İkinci husus ise, Avrupa içindeki Doğu (*Osten*) ile Avrupa dışındaki Doğu (*Orient*) arasında da ciddi bir içerik farkının bulunduğu. Bu sebeple farklı toplumlararası ilişkiler çerçevesinde berraklaşan bu iki Doğu (ya da *Westen* ve *Okzident* olmak üzere iki Batı) arasında bir ayırım gözetmek gerekir.

Avrupa içi toplumlararası ilişkilere odaklanıldığında, Almanların kendilerini büyük ölçüde Batıya tekabül eden Fransa, İngiltere ve ABD ile Doğu'ya tekabül eden Rusya

20 Burada kültür ve medeniyet arasındaki karşıtlığın, Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Almanların Fransız ve İngilizler tarafından yeniden barbar ya da Hun olarak nitelenmeye başladığı ortamda arttığına altını da çizmek gerekiyor. İçeriği itibarıyla söz konusu kavramlar arası karşıtlığı yansıtmaya da, 1914 yılında 93 Alman entelektüeli tarafından imzalanan (bir kısmı sonradan imzalarını çekmiştir) ve "93'lerin Çağrısı" (*Aufruf der 93*) olarak bilinen, "Medeni Dünyaya Çağrı" (*An die Kulturwelt. Ein Aufruf*) başlıklı metin incelenmeye değerdir. Almanların savaşın başında tarafsız Belçika'yı işgal etmeleri, bu sırada birçok sivilin ölmesi ve aynı zamanda Leuven şehrindeki tarihi üniversite ve kütüphanenin zarar görmesi, Almanların yukarıda belirtildiği üzere barbar Hun ve medeniyet düşmanı olarak suçlanmasının önünü açmıştır. Söz konusu metin de bir anlamda karşı atağa geçen bir savunma metni olarak ortaya çıkar. Buna göre İtilaf devletlerinin Almanlar aleyhine çıkardıkları haberler tamamen yalandır. Üstelik yine İtilaf devletlerinin Alman kültürü ile değil Alman militarizmi ile savaştıkları tezi de geçersizdir, zira "Alman militarizmi olmasa Alman kültürü çoktan yeryüzünden silinirdi." Esasında bu metin "1914 Fikirleri" (*Ideen von 1914*) olarak bilinen ve kısa zamanda bütün Alman kamuoyunu hükümü altına alan algının bir parçasıdır. Buna göre Almanya, Rüdiger vom Bruch'un sözleri ile, "düşmanlar tarafından tecrit edilmiş bir dünyada bulunmakta; Alman kültürünü Doğu barbarlığına, sığ Batı medeniyetine ve İngilizlerin tüccar ruhuna karşı korumaktadır. Bütün bunların ortasında savaş insanları kültür çözümlen, kitle toplumunun materyalizminden ve idealist nabızların donuklaşmasından kurtarıcı bir çıkış yolu olarak belirlemiştir." Çağrı metni ve vom Bruch'un metin üzerine kaleme aldığı yazı için bkz. (*Der Aufruf der 93 "An die Kulturwelt!" (1914.)*, 2006).

21 Kavramların karşıt olarak konumlanmalarını, daha önceden içiçe geçen anlam bulanıklığının giderilmesi ve berraklaşması olarak yorumlamak da mümkündür. Diğer taraftan ise yine kavramların anlamları berraklaşıkça, özellikle siyasi olarak işlevselleştirilme kapasitelerinin de arttığını eklemek gerekir.

arasında orta bir noktada konumlandıkları dikkat çeker. Bu ara konum, zaman zaman (ya da Almanya içindeki kimi politik kamplar tarafından) Batı içine yerleştirilmeye çalışılsa da, Doğu yani Rusya daimi bir tehdit olarak karşımıza çıkar. Batı, özellikle Amerikan ve Fransız Devrimleri ile Aydınlanma düşüncesi sonrası yükselişte olan liberal değer ve kurumların temsilcisidir; Doğu ya da Rusya ise despotizmin. Batı ile özdeşleşme, özellikle milli birliğin henüz sağlanmadığı 1871 öncesindeki liberal eğilimler için geçerlidir. Fakat özellikle cephenin bir tarafında Fransa ve İngiltere'nin diğer tarafında Rusya'nın olduğu 1854 yılındaki Kırım Savaşı, Almanların bu iki kamptan birine dahil olmayarak söz konusu ara konuma saplanmalarının en belirgin görünümü olarak karşımıza çıkar (Bavaj & Steber, 2017, s. 10). Alman entelektüeller Batı ile olan uyumsuzluklarını, modernleşmeye geç katılma süreci ile birlikte, bir “özgün yol” (*Sonderweg*) açıklaması ile aşmaya çalışacaklardır.²² Bunun yanında 19. yüzyılın ilk yarısından Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar çeşitli entelektüellerin kalemleri tarafından gündemde tutulan Almanların önderliğinde iktisadi ve siyasi olarak konsolide edilmiş bir Orta Avrupa (*Mitteleuropa*) düşüncesinin de yine Batı ile Doğu arasında sıkışmış Almanya için bir çözüm önerisi olduğu düşünülebilir.²³ Batı ve Doğu kavramlarının 19. yüzyıldaki “bilimsel ırkçı” açıklamalardan da beslendiğini görüyoruz aynı zamanda. Buna göre Batı Romano-Cermen, Doğu ise Slav ırkının kültürel bir yansımasıdır. Hatta 19. yüzyılın sonlarında Rus Yahudilerinin Rusya'nın batısına doğru göç etmeleri sebebi ile Yahudilik de Slav ırkının yanı sıra geri kalmış Doğu'nun bir parçası olarak değerlendirilir. (Bavaj & Steber, 2017, s. 14) Fakat bu tabloda da Almanların kendilerini bütün olarak Batı içine yerleştirmedikleri ve Batı ile Doğu arasındaki belirsiz konumlarının sürdüğü görülür.

Birinci Dünya Savaşı yılları ise Almanya'nın özellikle “Batı” karşısında bu sefer çok daha kesin ve önceki dönemlerin kısmi belirsizliğinden arınmış bir şekilde pozisyon almasını beraberinde getirir. Cephenin karşı tarafında yer alan Fransa ve İngiltere yine

22 *Sonderweg* kavramının tarihi de bize Almanların Batı ile olan ilişkilerini kavrayışlarına dair önemli bilgiler vermektedir. *Sonderweg*'in 19. yüzyılda Alman entelektüelleri eliyle pozitif bir anlam yükü ile (Almanların Batıdan üstünlüğü iması) inşasından 1945'te Nazi rejiminin devrilmesinin ardından bu sefer negatif bir anlam yükü ile (Almanların özgün yolunun Nazi rejimi ile sonuçlandığına işaret ederek) yeniden ele alınması hakkında bkz. (Blackbourn & Eley, 1984, s. 1–34)

23 *Mitteleuropa* düşüncesinin Alman tarihi içindeki rolüne dair güzel bir özet şu satırlarda buluyoruz: “Mitteleuropa terimi hiçbir zaman sadece coğrafi bir terim olmamıştır: aynı zamanda politik bir terimdir de, tıpkı siyaset bilimcilerin politik düşüncelerin ya da kavramların eş anlamlısı olarak kullandıkları Avrupa, Doğu ve Batı gibi. Geleneksel olarak bakıldığında Mitteleuropa Avrupa'nın doğusu ile batısı arasındaki kısımdır. Kulağa ne kadar basit gelse de, Mitteleuropa'nın mevcut en kesin tanımı belki de budur. Bir siyaset felsefesi (*Ideengeschichte*) terimi olarak Mitteleuropa Batı'dan gönülsüz de olsa kopmaya Doğu'dan ise bilinçli bir ayrılmaya işaret eder. Bu anlamda Mitteleuropa hem Doğu karşıtı hem de Batı karşıtıdır. Tarihsel olarak Almanlar Mitteleuropa'yı (kendilerine dair sahip oldukları algı itibarıyla) siyaseten zayıf oldukları dönemlerde içinde buldukları tecridi aşmak için bir yol, siyaseten güçlü oldukları dönemlerde ise hegemonik hırslarını meşrulaştırmanın bir aracı olarak görmüşlerdir. Mitteleuropa'nın Avrupa'nın merkezindeki farklı etnik ve kültürel gruplar arasında aracı (*Mittler*) olduğu ek bir boyutu da bulunmaktadır. Bu anlamda, Mitteleuropa'nın savunucuları gerçek anlamıyla çokkültürlü bir toplumu öne çıkarmak suretiyle bölgenin kültürel birliğini ve ortak geleneklerini vurgulamışlardır.” (Brectefeld, 1996, s. 1–2) Burada belirtilmesi gereken ek bir not, Mitteleuropa'nın büyük ölçüde iktisadi ve politik bir anlam taşıdığı ve çokkültürlülük vurgusunun 19. yüzyıldan özellikle 1918 sonrasında Nazi rejiminin önünü açan sürece kadar Almanların üstünlüğünü vurgulayacak şekilde değişime uğradığıdır.

liberal ve demokratik Batı'nın temsilcileridir fakat bu sefer, yukarıda Thomas Mann örneğinde gördüğümüz üzere Alman entelektüeller kendilerini bu kurum ve değerlere cephe alacak şekilde Batı'nın karşısında konumlandırırlar. Bu anlamda Batı'nın kesin bir içeriği kavuşması medeniyet kavramının da benzer bir kesinliğe kavuşmasına paralel olarak devreye girer. Yozlaşmanın karşılığı olarak medeniyet Batı ile özdeşleşirken, bunun karşısında Alman kültür anlayışı devreye girer.

Görüldüğü üzere özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarına geldiğinde kültür-medeniyet karşıtlığının kemikleşmesinde Almanya'nın Batı algısında görülen dönüşümün belirleyici bir rolü vardır. Fakat 19. yüzyıldan 20. yüzyıla dalgalanmalarla gerçekleşen bu kemikleşme sürecinin temelde Avrupa içi bir çekişme sürecine denk geldiği, (1854 Kırım Savaşı örneğinde görüldüğü üzere) Avrupa içindeki Batı-Doğu çekişmesinin ve ayrıca Avrupa içinde Almanya'nın kendisine bir yer edinme gayretinin bir yansıması olduğu rahatlıkla iddia edilebilir. Bir adım daha ileri gidersek, Almanya'nın Avrupa içindeki yerine dair kavga, Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki kemikleşmeye paralel olarak geri plana itilse de, özellikle 19. yüzyılın ortasında Almanya'daki siyasi kamplar arasındaki çekişmenin de bir yansıması olarak kabul edilmesi gerekir.

Bavaj ve Streber (2017, s. 16), kültür-medeniyet arasındaki karşıtlığın 19. yüzyıl sonundan itibaren gelişen koloni siyasetlerine de yansıması olduğunu ve "Alman kültür misyonu"nun "Batı medeniyeti"nden ayrıştığını söyler. Fakat Carl Heinrich Becker'in metinleri üzerinden makalenin önceki bölümünde göstermeye çalıştığımız üzere, yer yer örneğin Fransız ve Alman misyonları arasında bu karşıtlığa referans yapan bir ayrışma söz konusu olsa bile, esasen bu iki kavram koloni siyaseti içinde kesin bir karşıtlık içinde yer almazlar. Koloni siyasetinin nesnesi olan bölgenin (Afrika ya da Osmanlı Devleti gibi) tarihsel konumu, Almanya'nın Avrupalı bir devlet ya da bağımsız bir ulus-devlet olarak hareket etmesi gibi değişkenler bu iki kavramın içeriklendirilmesini ve işlevsellendirilmesini belirler. Burada özellikle belirtilmesi gereken husus ise, koloni siyasetinin Almanya'nın Avrupa içindeki konumlanmasından bağımsız olarak yeni bir Doğu'yu (bu sefer *Orient* olarak) gündeme getirmesidir.

Alman topraklarındaki *Orient* algısı şüphesiz yeni değildir ve özellikle Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda Türklerin Hıristiyanlığın baş düşmanı olarak portre edilmesi Martin Luther'in metinlerine kadar geri gider. Almanların ilgisini şüphesiz oryantalizm çalışmaları üzerinden takip etmek mümkündür. Daha önce de belirttiğimiz üzere 19. yüzyılın sonlarına kadar oryantalist ilginin kaynağı öncelikle teolojik, daha sonra ise filolojik olmuştur. Teolojik aşamada özellikle İslam'ın Hıristiyanlığa rakip bir din olarak görülmesi, filolojik aşamada ise Fransız oryantalist Silvester de Sacy'nin etkisi ve özellikle de Alman romantizminin ilgisi belirgindir. Fakat bu oryantalist ilgide de, Fransız ve İngilizlerin aksine siyasi/askeri ayağın eksik olduğu görülür, zira Almanların henüz bir koloni siyaseti oluşmuş değildir. Bu durum 19. yüzyılın sonlarına

doğru Almanlar milli birliklerini sağladıktan ve diğer Batılı güçlerle rekabet etmeye başladıktan sonra değişecektir. Almanların bir koloni siyaseti geliştirme çabaları *Orient*'e bakışı da değiştirecek tehdit/rakip (teolojik aşama), hayal/gerçeküstü (filolojik aşama) *Orient*'e yönelik artık daha kültürel/sosyolojik bir bakış geliştirilmeye çalışılacaktır.

Bu noktada George William Griffin III (2009, s. 31) tarafından yapılan bir tespiti burada özellikle belirtme ihtiyacı duyuyoruz. Griffin III'ün belirttiği üzere, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında *Orient*'e dönük bu yeni ilgi, ister oryantalist/entelektüel çalışmalar ister siyasi/askeri hareketlilik yolu ile olsun, Alman birliği sağlansa bile bir Alman kimliğinin henüz netlik kazanmadığı bir sürece tekabül eder. Bu da bir yandan Almanların kendi kimliklerini Fransızların “medeniyet” yolu ile yaptığı gibi diğer toplumlara ithal etmesini güçleştirirken, diğer taraftan ise *Orient*'in Alman kimliğini inşa etmek için potansiyel bir kaynak olarak görülmesini de beraberinde getirmiştir. Griffin III, Goltz Paşa [Wilhelm Colmar von der Goltz] örneğini verir: Osmanlı toplumunu gelişmemiş, geri kalmış bir toplum olarak görmekte ama bu geri kalmışlıkta aynı zamanda yozlaşmış Batı'ya karşı bir alternatif görmektedir. Goltz Paşa'nın Osmanlı Devleti'ne modernleştirme görevi ile gelmesi ise onun açısından bir çelişki teşkil eder. Yine Thomas Mann'nın bu sefer bir Rus yazar olan Dostoyevski'ye atıfları yozlaşmış Batı demokrasi karşısında aradığı bir alternatifin izini taşır (Bavaj & Steber, 2017, s. 17).

Goltz Paşa ve Mann'nın *Orient*'i bir kaynak olarak kullanmalarının ardında esasında Almanya'nın Avrupa içinde kendi kimliğini arayış sürecinde “Batı”nın ürünü olarak görülen modern medeniyete bir tepki olduğu görülür. Bu bakış, kültür-medeniyet kaşıtılığında *Orient*'in kültür kavramının altına yazılmasına yol açmaktadır. Oysa Carl Heinrich Becker'in bu makalede ele aldığımız makalelerinde gördüğümüz üzere, Becker bu kadar mutlak ve nihai bir yargıda bulunmaz. Becker yukarıda tasvir ettiğimiz sürecin bir yansıması olmanın yanı sıra bizzat bu sürecin içinde söz konusu *Orient* anlayışının inşasına katkıda bulunmuşsa da, onun kültür ve medeniyet kavramlarını karşıtlıktan ziyade tamamlayıcılık üzerinden kullandığı görülmektedir. Bunu da Almanya'nın koloni siyaseti içinde farklı bölgeleri ele alırken bu kavramları söz konusu bölgelere göre yeniden işlevselleştirmek yolu ile gerçekleştirmiştir.

Sonuç

Bu makale çerçevesinde öncelikle, 20. yüzyılın başında Almanya'da oryantalist akademik çalışmaları teolojik ve filolojik aşamalardan sonra kültürel-siyasi yönde yeniden şekillendiren, Almanya'nın özellikle Birinci Dünya Savaşı içindeki Şark (ve özelde Osmanlı İmparatorluğuna yönelik) siyasetini belirlemesine ciddi akademik katkılar veren ve son olarak Almanya'da eğitim politikalarının yeniden

yapılandırılmasında ön planda olan isimlerden Carl Heinrich Becker'in 1906-1919 arasında yazılmış seçilmiş metinlerine bakılarak, kültür ve medeniyet kavramlarının Becker tarafından nasıl tanımlandığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu metinler çerçevesinde, Becker'in bu iki kavramı tutarlı bir formülleştirme içinde kullanmadığı göze çarpmaktadır. Bu iki kavramın anlam alanları yer yer örtüşmekle beraber, kullandıkları bağlama göre biri diğerine nispetle öne çıkarılmakta ve birbirlerinden farklılaşmaya başlamaktadır. Söz konusu anlam farklılaşmasını sağlayan unsurları ise şu şekilde tespit etmek mümkündür: (1) Kültür/medeniyet politikası/projesini yürütecek toplum/lar kimdir ve (2) bu politika/proje hangi toplumlar karşısında kullanılacaktır? Bu iki hususu dikkate alarak aşağıdaki tabloya ulaşmak mümkündür:

Tablo 1

C.H. Becker Tarafından Kültür ve Medeniyet Kavramlarının İşlevselleştirilmesi

Politika No	Politikayı yürüten toplum	Hedef toplum	Hedef toplumun durumu	Öne çıkan kavram	İlgili metin
1	Avrupa (ve İslam) toplumları	Afrika toplumları (İslam etkisinin görüldüğü bölgeler dahil değil)	Medeniyet dışı	Medeniyet	İslam ve Afrika'nın Kolonizasyonu, 1910
2	Almanya (ya da diğer Şark siyaseti yürüten Avrupalı devletler)	Türkiye (Osmanlı İmparatorluğu)	Durağan bir medeniyete mensup, milli kültüre sahip değil	Kültür	Türkiye'nin Eğitim Meselesi, 1916
3	Almanya	Almanya	İleri medeniyete mensup, milli kültürü buhranda	Kültür	Almanya'nın Kültür Politikası Ödevleri, 1919

Becker'in metinlerinden ulaştığımız bu tablonun berraklaştırdığı ve üstünü örttüğü noktaları ayrıca belirtmekte fayda var:

a. Becker, kültür ve medeniyet kavramlarını kullanırken temelde "İslam ve Afrika'nın Kolonizasyonu" metninde açıkça ortaya koyduğu üçlü gelişmişlik aşamasını esas almaktadır, Buna göre toplumlar medeniyet öncesi, durağan medeniyet ve ileri medeniyet aşamalarında.

b. Medeniyet farklı toplumların ortaklaştığı bir üst zihniyete karşılık gelir (Avrupa toplumlarını barındıran Avrupa medeniyeti ya da İslam toplumlarını barındıran İslam medeniyeti). Kültür ise aynı zihniyete sahip olsalar bile, içsel tinsel kuvvetler sayesinde toplumlar arasında millileşmeye bağlı farklılaşmanın önünü açar. Bu çerçevede medeniyet politikası iş birliğine, kültür politikası rekabete yol açar.

c. İlk iki maddede işaret ettiğimiz noktalar kültür ile medeniyet arasında çatışmacı değil, birbirini tamamlayıcı bir ilişki olduğunu bize gösterir.

d. Önceki maddelerde yaptığımız tespitlerin Becker'in kavramları kullanımına dair bir formül sunduğu düşünülse de bunların aynı zamanda kavramların öne çıkarıldığı bağlamların üstünü bir ölçüde örttüğü de dikkati çeker. Zira medeniyet kavramının öne çıkarılması Birinci Dünya Savaşı öncesinde henüz Almanya ile Fransa'nın fiili bir çatışma içinde olmadığı (işbirliği), kültür kavramı ise bu durumun aksine iki devletin fiili bir çatışma içinde olduğu (rekabet) bir döneme denk gelir.

e. Bağlam farklılığı Almanya'nın kendi içinde geliştireceği (No. 3) politika söz konusu olduğunda ise daha belirginleşir. İlk iki politikada Almanya'nın dışa dönük (hem Almanya hem Avrupa dışına) bir politikası söz konusudur. Medeniyet ve kültür kavramlarının birbirini tamamlayıcı bir şekilde öngörülmesi biraz da bu dışadönüklükten kaynaklanır, zira Avrupa dışı toplumların kültür hareketi her ne kadar Avrupa'nın rehberliğinde kendi iç tinsel kuvvetlerinden güç bulacaksa da, burada kültür yönündeki bir gelişimin aynı zamanda Avrupa medeniyetine doğru bir gelişim olduğu iması da ortaya çıkar. Bunun sebebi ise bir ölçüde Becker'in Avrupa ve İslam medeniyetlerinin kökeninde bir ortaklık (Helenlik) olduğuna dair tespiti bulunur. Türkiye'nin kültürel geriliği bu anlamda İslam medeniyetine bağlı bir gerilik olarak da okunabilir. Fakat Almanya içinde yürütülecek bir kültür politikası bu yönde bir Avrupa medeniyetine yönelik hareket iması taşımayacaktır zira Almanya zaten halihazırda Avrupa medeniyetinin bir parçası olarak arzıendam eder. Dolayısı ile kültür ile medeniyet arasındaki tamamlayıcılığın burada tekrar etmeyeceği ortadadır.

Bu noktada Becker'den bağımsız olarak makalenin devamında Alman toplum düşüncesinde kültür ve medeniyet kavramlarının seyrine tarihsel bir bakış atılmaya çalışılmıştır. Özellikle 1880'lerden itibaren Almanya siyasi birliğini sağlayıp belli bir iktisadi gelişmişlik seviyesine ulaştıktan sonra, hem bu siyasi birliği tamamlayacak şekilde milli kimlik arayışlarının hızla artmasına hem de iktisadi gelişmişliğe bağlı olarak modernitenin yarattığı sorunların daha fazla görülmeye başlamasına paralel olarak kültür ve medeniyet kavramlarının Becker'in Avrupa dışı toplumlara yönelik öngördüğü tamamlayıcı rolün aksine çatışmacı bir hale büründüğü görülmüştür. Bu çatışmacı karakter özellikle Birinci Dünya Savaşında Almanya İngiltere ve Fransa ile askeri sahada da açık bir şekilde çatışmaya başladığında zirveye varmıştır. Kültürün medeniyet karşısında bu şekilde çatışmacı bir karakterde işlevselleştirilmesi, tartışmanın Avrupa içinde Almanya'nın kimliğini nasıl inşa edeceğine dair olmasından kaynaklanır. Almanlar medeniyeti Fransa ve İngiltere'nin temsil ettiği Batı ile özdeşleştirirken kültür Alman kimliğini pekiştirecek bir güç olarak karşımıza çıkar. Bu da bir ölçüde Becker'in Almanya içine dönük politikada (No. 3) kültürün taşıyacağı işlev ile örtüşmektedir.

Nihai olarak söylemek gerekirse, kültür ve medeniyet farklı toplumlararası karşılaşmalar çerçevesinde sürekli yeniden işlevselleştirilen iki kavramdır.²⁴ Bu iki kavramın içeriği ve işlevi 19. yüzyıl başından 20. yüzyıl başına Almanya'nın "Batı" ile karşılaşmasında Almanya'nın sahip olduğu pozisyona göre yeniden tanımlanıp nihai olarak çatışmacı bir karaktere bürünürken, Becker örneğinde olduğu üzere aynı 20. yüzyıl başında bu sefer Almanya'nın Avrupa dışı toplumlara yönelik politikalarında birbirini tamamlayıcı bir işlev görebilmiştir.

Kavramlar arasındaki bu iki farklı ilişkinin (işlevlendirmenin) Türkiye'deki kültür-medeniyet tartışmaları için de bir okuma imkânı taşıyacağını düşünüyoruz. Bir yandan kültür ve medeniyet kavramlarının sabit içeriklere sahip olmadıkları açıkken, diğer taraftan makalenin girişinde belirtildiği üzere kültür ve medeniyet kavramlarını inşa ederken Alman toplum düşüncesinden (ya da Alman kültür anlayışından) etkilendiği belirtilen Ziya Gökalp'in yaklaşımını da yine bu ayrımlar noktasında yeniden okumakta fayda vardır. Zira Gökalp'in kendi formüllemesinde kültür ve medeniyetin içerikleri kesin bir şekilde birbirinden ayırırken birbirlerini tamamlayıcı bir role de bürünürler. Oysa Alman toplum düşüncesinde yukarıda belirtildiği üzere özellikle Gökalp'in de metinlerini kaleme aldığı yıllara denk gelen Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu iki kavramın çatışmacı bir role büründüğü görülebilir. Dolayısıyla Mehmet Emin Erişirgil'in şahitliği ile, söz konusu kavramları inşa ederken Alman yaklaşımından faydalandığını belirten Gökalp'in bu kavramları yerleştiği toplumlararası ilişkilerin (bir yanda Osmanlı Devleti ve Türkler, diğer tarafta Batı dünyası, İslam dünyası, Türk dünyası gibi) yeniden gözden geçirilmesi de faydalı olacaktır. Bu noktada Sabine Mangold-Will'in (2013, s. 12) 1918 sonrası Türkiye-Almanya ilişkilerine dair "karmaşıklıkla basite indirgeme" [*komplexitätreduzierende Annahme*] eleştirisinin dikkate alınması ve söz konusu eleştirinin bu tarihin öncesine ve diğer Avrupa toplumlarına doğru da genişletilmesi gerekmektedir: Avrupa bir modernlik krizine sürüklenmişken Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkiler hangi modernliği esas almaktadır? Bu makalede sunulduğu şekliyle kültür ve medeniyet kavramlarının işlevselleştirilmesi, Becker'in metinleri ve söz konusu kavramların tarihsel inşası ile söz konusu farklı bağlam ve ilişkilere işaret etmeyi hedeflemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

24 Almanya'nın Doğu-Batı ya da "Orient-Okzident" ayrımlarında olduğu gibi toplumlararası karşılaşmaların da sürekli yeniden tanımlandığının altını çizmek gerekiyor.

Kaynakça/References

- Achem, K. (1996). Die kulturelle Krise der Gesellschaft um 1900 und die Genese der Sozialwissenschaften. In V. Drehsen & W. Sparn (Eds.), *Vom Weltbildwandel zur Weltanschauungsanalyse: Krisenwahrnehmung und Krisenbewältigung um 1900* (pp. 39–67). Akademie Verlag.
- Avcı, R. (2018). *Alman oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann örneğinde Osmanlı toplum ve siyaset söylemi*. <http://acikerisim.artuklu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12514/941>
- Bavaj, R., & Steber, M. (2017). Introduction: Germany and the West: The Vagaries of a modern relationship. In R. Bavaj & M. Steber (Eds.), *Germany and "The West": The history of a modern concept* (pp. 1–37). Berghan Books.
- Becker, C. H. (1932). *Vom Werden und Wesen der islamischen Welt: Islamstudien* (2nd ed.). Verlag Quelle & Meyer.
- Becker, C. H. (1997). *Internationale Wissenschaft und nationale Bildung: Ausgewählte Schriften*. Böhlau Verlag.
- Blackbourn, D., & Eley, G. (1984). *The peculiarities of German history: Bourgeois Society and politics in nineteenth-century Germany*. Oxford University Pre s.
- Blanke, R. (1983). The polish role in the origin of the kulturkampf in Prussia. *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, 25(2), 253–262.
- Brectefeld, J. (1996). *Mitteleuropa and German politics: 1848 to the present*. Palgrave Macmillan.
- Bulut, Y. (2015). Sosyal ve siyasal arasına sıkışmış bir düşünür: Ziya Gökalp ve hars-medeniyet kuramı. *Sosyoloji Konferansları*, 52, 79–110. <https://doi.org/10.18368/IU/sk.58323>
- Buskens, L. (2016). Christiaan Snouck Hurgronje, "Holy War" and colonial concerns. In E. J. Zürcher (Ed.), *Jihad and Islam in World War I: Studies on the Ottoman Jihad on the centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War made in Germany* (pp. 29–53). Leiden University Pre s.
- Drehsen, V., & Sparn, W. (1996). Die moderne: Kulturkrise und konstruktionsgeist. In V. Drehsen & W. Sparn (Eds.), *Vom weltbildwandel zur weltanschauungsanalyse* (pp. 11–30). Akademie Verlag.
- Engberts, C. (2019). Orientalists at War: Personae and Partiality at the Outbreak of the First World War. In C. Engberts & H. J. Paul (Eds.), *Scholarly personae in the history of orientalism, 1870-1930* (pp. 172–192). Brill.
- Erişirgil, M. E. (1984). *Bir fikir adamının romanı: Ziya Gökalp*. Remzi.
- Essner, C., & Winkelhane, G. (1988). Carl Heinrich Becker (1876-1933), Orientalist und kulturpolitiker. *Die Welt des Islams*, 28(1–4), 154–177. <https://doi.org/10.1163/157006088X00140>
- Gencer, M. (2003). *Jöntürk modernizmi ve "Alman ruhu": 1908-1918 dönemi Türk Alman ilişkileri ve eğitim*. İletişim.
- Geuss, R. (1996). Kultur, bildung, geist. *History and Theory*, 35(2), 151–164. <https://doi.org/10.2307/2505359>
- Griffin, G. W. (2009). *Ernst Jäckh and the search for German cultural hegemony in the Ottoman Empire*. https://etd.ohiolink.edu/apexprod/rws_olink/r/1501/10?clear=10&p10_accession_num=bgsu1245518955#abstract-files
- Hagen, G. (2004). German heralds of Holy War: Orientalists and applied oriental studies. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 24(2), 145–162.
- Hartung, G. (1996). Völkische ideologie. In U. Puschner, W. Schmitz & J. H. Ulbricht (Eds.), *Handbuch zur Völkischen Bewegung 1871-1918* (pp. 22–41). K.G. Saur Verlag.

- Heyd, U. (1980). *Ziya Gökalp: Türk milliyetçiliğinin temelleri* (C. Meriç, Çev.). Sebil Yayınevi.
- Hughes, H. S. (1985). *Toplum ve bilinç: Avrupa'da toplumsal düşüncenin şekillenmesi, (1890-1930)*. Metis Yayınları.
- Kaube, J. (2020). *Max Weber: Çağlar arasında bir yaşam*. İletişim.
- Koselleck, R. (1967). Richtlinien für das Lexikon politisch-sozialer Begriffe der Neuzeit. *Archiv für Begriffsgeschichte*, 11, 81–99.
- Koselleck, R. (2009). *Kavramlar tarihi: Politik ve sosyal dilin semantiği ve pragmatiği üzerine araştırmalar*. İletişim.
- Mangold-Will, S. (2013). *Begrenzte Freundschaft: Deutschland und Türkei, 1918-1933*. Wallstein.
- Mann, T. (1974). *Betrachtungen eines Unpolitischen*. Fischer Verlag.
- Marchand, S., & Lindenfeld, D. (2004). Germany at the fin de siècle: An Introduction. In S. Marchand & D. Lindenfeld (Eds.), *Germany at the Fin de Siècle: Culture, politics, and ideas*. LSU Pre s.
- Mommsen, W. J. (1984). *Max Weber and German politics 1820-1920*. The University of Chicago Pre s.
- Morrone, G. (2021). Carl Heinrich Becker: Zwischen epigenese und essentialismus. In E. Massimilla & G. Morrone (Eds.), *Deutschland und der orient: Philologie, philosophie, historische kulturwissenschaften* (pp. 373–391). Georg Olms Verlag.
- Müller, G. (1991). *Weltpolitische bildung und akademische reform: Carl Heinrich Beckers Wissenschafts- und Hochschulpolitik 1908-1930*. Böhlau Verlag.
- Pflaum, M. (1967). Die kultur-zivilisations-antithese im Deutschen. In A. Nünning & V. Nünning (Eds.), *Europäische Schlüsselwörter: Wortvergleichende und wortgeschichtliche studien* (3rd ed., pp. 288–427). Max Hueber.
- Plotnikov, N. (2017). Begriffsgeschichte und Übersetzung: Zur Bestimmung der kulturellen Unterschiede in der philosophie am beispiel der geschichte des russischen begriffs "Person". In G. Münnix (Ed.), *Über-Setzen: sprachenvielfacht und interkulturelle Hermeneutik*. Verlag Karl Alber.
- Reif, M. (2016). Professionelle und öffentliche soziologie: Ein soziologiegeschichtlicher Beitrag zur professionalisierung der disziplin in Deutschland. *Soziologie*, 45(1), 7–23.
- Ringer, F. K. (1990). *The decline of the German mandarins: The German academic community, 1890–1933*. Wesleyan University Pre s.
- Sezer, B. (1988). Ziya Gökalp ve Alman sosyolojisi. *İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Yıllığı içinde* (s. 226–232). İstanbul Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu.
- Themenportal Europäische Geschichte. (2006). *Der Aufruf der 93 "An die Kulturwelt!" (1914)*. <http://www.europa.clio-online.de/quelle/id/q63-28308>

RESEARCH ARTICLE

The Making of a Market: The Relational Aspects of Credit Card Installments in Turkey*

M. Fatih Karakaya¹

Abstract

With over 80 million credit cards, the Turkish credit card market is one of the largest in Europe. As of July 2021, the total annual volume of credit card sales exceeded 588 billion Turkish lira. Installment payments are the most popular form of credit card purchase in Turkey, with 40% of all transactions being installment purchases. The history of the credit card installment market can be traced back to the late 1990s when certain non-procedural –if not fraudulent– point-of-sale level transactions forced banks to launch an installment feature for their credit cards. Although few countries have credit cards with such a feature, this did not emerge from an innovative strategy of a Turkish bank. Instead, “The market gave banks the order to issue such a credit card to be operated in installment purchases,” as stated by the vice president of one of Turkey’s largest commercial banks. Installment sale as a century-old buy-on-credit pattern has allowed a new market device to take part in the polyadic relation of sale and debt until forming a hybrid pattern of buying on credit. Thus, employing the actor-network theory approach for a historical sociology of credit card installments market in Turkey provides a relational explanation for analyzing the emergence of markets. Such an explanation includes the dialectical relations between existing and emerging economic patterns as well as between the relevant parties performing in the processes of making a market.

Keywords: Installment sale • Credit cards • Credit card installments • Market making • Relationality • Actor-network theory

* This paper is derived from a thesis submitted to the Istanbul University for the PhD degree of sociology, and based on the draft paper titled “The Evolution of Capitalist Structures: Uncertainty, Inequality, and Climate Crisis” presented at the 32nd Annual European Association of Evolutionary Political Economy Conference on September 2-3, 2020.

1 Correspondence Author: M. Fatih Karakaya (Res. Asst. PhD), Department of Sociology, Faculty of Literature, Istanbul University, Türkiye. Email: zinderud@gmail.com ORCID: 0000-0002-1578-1896

To cite this article: Karakaya, M.F. (2021). The making of a market: The relational aspects of credit card installments in Turkey. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 435-449. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0077>

The Turkish credit card market is one of the largest in Europe. Turkey has 80 million credit cards and 1.6 million POS machines. The total number of yearly transactions as of July 2021 was over 4 billion, and the overall volume of annual sales as of July 2021 was over 588 billion Turkish liras (TL). Paying in installments is the most popular form of credit card purchase in Turkey, with 40% of all transactions being installment purchases. Recent research conducted by the Turkish Ministry of Commerce found consumers' most important reason for using a credit card in their purchases is the installment feature. Although few countries have credit cards with such a feature, this did not emerge from an innovative strategy of a Turkish bank. Instead, "the market gave banks the order to issue such a credit card to be utilized in installment purchases," as stated by the vice president of one of Turkey's largest commercial banks.

When a consumer makes a purchase in installments with their credit card, the price is divided into multiple payments, or installments. Those installments are charged to the consumer's credit card automatically every 30 days until the full price has been recovered. While the MasterCard Installment Payment Service launched in 2016 enables consumers to split transactions across equal monthly installments with interest, the Turkish credit card installment market offers interest-free point-of-sale (POS) installment options. This makes higher-priced purchases such as white goods, electronics, car repairs, and airline tickets more attainable and manageable for consumers. However, the credit card installment market can be traced back to the late 1990s when certain non-procedural –if not fraudulent– POS-level transactions forced credit card issuers to launch an installment feature for their credit card products.

The history of installment sales in Turkey, just as in the USA and Japan, started with the Singer sewing machine in 1886. Even the British Consulate's Report for the Year 1906 on the Trade of Adrianople (present-day Edirne) reveals that farmers were quite prepared to purchase agricultural machineries on the installment system as they were in no position to pay cash up front for them. However, the newspapers in the Republican Era had been keen to advertise installment sales for formal clothing, typewriters, radios, cars, and refrigerators. Once Turkey embraced Fordism in the 1960s, Turkey followed the way of mass finance to increase demand. However, mass finance was not started by any governmental body or a financial institution, but rather by production firms themselves. With its countrywide vendor network recruited from the most respectable inhabitants at their locations, Arçelik/Beko has been the leading firm in installment sales. When Arçelik/Beko manufactured refrigerators in 1959 and washing machines in 1960, the sales volume was too low due to the price of these goods being far greater than the average annual income in Turkey. The low sales volume led the firm's managers to organize an installment sale scheme that made vendors the last resort to assess installment sales terms. Since then, "Sales volume increased dramatically because consumers considered whether they could afford the

monthly payments rather than the full price,” as *Arçelik/Beko*’s CEO put it. The volume of consumer durables cash sales was 5-10% of the total sales volume. Installment sales enabled durables to penetrate the homes of the Turkish middle class.

1988 is when Yapı Kredi Bank started the consumer credit and credit card markets. The bank managers of the time revealed that, within the first years of credit card markets, they were unable to penetrate certain sectors such as white goods, brown goods, and school fees. Because of this, banks couldn’t reach the middle class who could not pay cash for those goods. The data provided by firms in the durables sector revealed the sales volume for consumer credit and/or credit card to still be low compared to installments contracts. However, retailers found a solution for not missing out on prospective consumers who would pay by credit card. They employed a credit card for multiple transactions at separate times and split up the price of the goods so as not to charge the full amount at one time. The field reports from bank officers warned their superiors that they were missing out of an enormous market because they weren’t competing with installment and open-account sales. The low sales volume for consumer credit and credit cards, the few years of long non-procedural retailer transactions, and consumer field reports awoke bank managers to the issue that a card could be used for installment purchases. Hence, installment cards like *TaksitCard* and *AdvantageCard* emerged in 1998. The demand for installment cards exceeded 2,000 a day. However, one problem remained. Consumers needed to carry both installment cards and credit cards in their wallets. In 1999, one aggressive competitor to the banking sector issued a credit card suitable for installment purchases: the *GalaxyCard*. The advertisements were bold enough to invite consumers to even purchase a bread in 2 monthly installments.

An existing buy-on-credit pattern allowed a new market device to take part in the polyadic relation of sales and debt, forming a hybrid buy-on-credit pattern. Thus, the Turkish credit card installments market case provides relational explanation for analyzing the emergence of markets. Based on actor-network theory approach (Latour, 2005) to a historical sociology of the narratives derived from the autobiographies and memoirs from various parties in the sector and supplemented by documents, this research aims to point out the relationality in making a market.

A Brief History of Installment Sales in Turkey

The history of installment sale in Turkey is quite old, and Singer played the leading role here just as it had in the United States, Europe, and Japan. Although Singer had been selling sewing machines on Ottoman lands since 1886, its only operation bases were big cities such as Istanbul and Izmir until it opened sales offices and gave franchises in 1904. The first Singer dealer in Istanbul in 1904 was Monsieur Emil Rik (Akçaoğlu, 1998, pp. 111–112).

Turkish society's tendency toward installment sale is observable in the Adrianople Report from the British Consulate for 1908. The report stated that even rich farmers preferred to buy items in installments because of the high cost of agricultural machinery. The report drew attention to the fact that the ploughs from Austria-Hungary and Germany were sold with 12-month term loans (British Consulate, 1909, p. 9). The following was indicated in the Adrianople Report of 1906:

[m]oney is scarce, particularly amongst farmers, and would-be purchasers of machines are seldom or never in a position to pay cash for them. They are quite prepared to purchase on the installment system, and American firms, in particular, would seem to have realised this and are undoubtedly profiting. (British Consulate, 1907, p. 4)

As seen in the narratives of the emergence of installment sales in the USA and Europe, the most important transaction items in installment sales were automobiles and durable goods. Although both automobiles and durable goods could be produced for mass consumption with the advance of Fordism, Turkey had infrastructural as well as financial drawbacks to the mass consumption of these goods. In terms of durable goods, one major drawback was the lack of electricity-producing facilities around the provinces, so much so that in 1940 with a population of 17,820,950 people, 24.4% of whom lived in urban areas, only 57 out of 63 cities, 114 out of 370 districts, and 26 out of 34,024 villages were supplied with electricity. With a population of 27,754,820 people by 1960, 31.9% of whom lived in urban areas throughout all 67 cities, only 341 out of 570 districts and 257 out of 35,441 villages were supplied with electricity (Devlet İstatistik Enstitüsü [DİE, now called TurkStat], 1963; Yurtoğlu, 2018). The sale of durable consumption goods could find a favorable wind for mass consumption by increasing the population who had access to electricity. Apart from this, the economic recovery policies of the Democratic Party government paved the way for the first domestic capital white goods company, Arçelik/Beko.

Arçelik/Beko was established in 1955 with the partnership of Koç Group and Burla Biraderler and then manufactured washing machines in 1959 and refrigerators in 1960. As one of these founding families, Burla Biraderler had been importing *Frigidaire* refrigerators for a long time and even sold them in installments in big cities. Recognition of the refrigerator as a *frijider* in daily language might have begun this way. Even though washing machines were produced under the Belgian license with refrigerators being assembled with Israeli Amcor components in the company's early period, Arçelik/Beko was still marketed under the label of domestic production. As with other sectors of the domestic manufacturing industry, the consumer durables sector benefited from protectionist policies known as the import-substituting regime. Hence, producers did not have to compete with foreign brands, and the Turkish durable goods market became a duopoly after Profilo entered the market with its refrigerator in 1961 and washing machine in 1963; this duopoly would prevail until the liberalization of the economy in 1980.

The excitement of being able to access domestic durable consumer goods was visible in various media. In a 1959 interview in *Kadın* [Woman] magazine, a homemaker wanted a refrigerator and washing machine she characterized as an essential need in her home. She was very pleased that durable goods had been produced in her own country. Although she stated that she had saved for these products, she would like them to be sold at affordable prices for every households (Buğra, 2000, p. 14). When Buğra drew attention to official data from 1960, the prices Arçelik/Beko executives provided for imported refrigerators were between 10,000-15,000 TL (around \$1,200-1,600), while the price of domestically produced Arçelik/Beko refrigerators was 4,425 TL (Ekşioğlu, 1985, as cited in Buğra, 2000, p. 70). Buğra pointed to the fact that the price of a domestic refrigerator was much higher than the annual earnings of a coal miner (3,909.60 TL) and slightly lower than the annual earnings of a textile worker (4,831.20 TL). Hence, getting a refrigerator with cash was impossible in a country where the average annual earnings, including the high wages of trade and financial sector workers, was 5,198.40 TL (Buğra, 2000, p. 70). The volume of sales for washing machines and refrigerators in 1959 was less than 2,000 and 1,500, respectively; this reveals that these durable goods were not affordable for all households (Buğra, 2000, p. 71). Because of these low sales volumes, the board of directors of Arçelik/Beko gave vendors the instruction to start installment sales on June 29, 1962 (Arçelik, 2001, p. 119). To this extent, as former Arçelik/Beko CEO Hasan Subaşı pointed out, consumers were not interested in the total cost of installment sales but whether they could afford the monthly payments for an urgent home need. Once consumers were sure they could afford monthly installments, they did not hesitate to buy durable goods they were unable to afford in cash. After all, those who bought durable goods in cash were only 5-10% of the total sales volume (Candaner, 2015, pp. 118–119). After introducing installment sales, the sales volume of durable goods skyrocketed. In 1965, Arçelik/Beko sold over 32,000 refrigerators and 20,000 washing machines. These numbers would rise to 120,000 Arçelik/Beko refrigerators and 85,000 washing machines in 1980 and to 434,000 refrigerators and 428,000 washing machines in 1990 (Buğra, 2000, p. 71).

In 1960, Turkey's inflation rate was 5%, with the average inflation rate between 1950-1969 being around 7%. In the 1970s, however, the inflation rate passed 10% due to the effects of global inflation problems and local political instability. The relatively high inflation rate became a significant handicap for credit mechanisms. According to Hüner (1977) The Industrial Development Bank of Turkey's (*Türkiye Sınai Kalkınma Bankası* [TSKB]) research on consumer trends in 1976 revealed the demand for both refrigerators and washing machines to be increasing and installment purchases to still be consumers' favorite option. When considering the total effective demand and market penetration rate for refrigerators and washing machines, the durable goods sector maintained its growth even through the high inflation years of the 1970s. In this sense,

the effective refrigerator demand in 1970 almost tripled in 1976. Thus, the market penetration rate of refrigerators in Turkey rose from 12% in 1970 to 33% in 1976. When considering the number of households with access to electricity, the market penetration rate for refrigerators rose from 30% in 1970 to 57% in 1976. As a result, the total number of refrigerators sold in Turkey was 756,000 by 1970; this number reached 2.5 million by 1976. Likewise, the effective demand for washing machines in 1976 was three times as high as it had been in 1971, yet the market penetration rate for washing machines in Turkey rose from 7% in 1971 to 14% in 1976. When considering the households with access to electricity in particular, the market penetration rate for washing machines rose from 17% in 1971 to 23% in 1976. The total number of washing machines sold in Turkey as of 1971 was 453,000 and by 1976 had exceeded 1 million. In order to sustain such growth in the durable goods sector, installment sales certainly played a crucial role in matching the effective demand with the supply by allowing households access to a public financing facility. According to the Hüner a TSKB research in 1976, more than half of low- and middle-income level consumers purchased durable goods using installment plans whose payment plan term was 6 months on average (Hüner, 1977a, pp. 21, 25, 75; Hüner, 1977b, pp. 14, 17, 20).

Table 1
Washing Machine Sales

Washing Machine					
Year	Domestic Demand (units)	Renewal Demand (units)	Pool (units)	Market Penetration Rate According to Total Number of Households (%)	Market Penetration Rate According to Number of Electricity-using Households (%)
1971	82,544	12,243	453,879	7	17
1972	98,200	16,733	535,346	8	18
1973	96,047	21,732	609,661	9	18
1974	130,282	26,962	712,981	10	19
1975	160,527	32,405	841,103	12	21
1976	209,817	37,993	1,012,927	14	23

Up until 1988 when Yapı Kredi Bank, one of Turkey’s leading commercial banks, promoted the first consumer credit products, both the institutional as well as legal infrastructures for consumer credit were insufficient. Hence, the resulting insufficient consumer credit infrastructure made manufacturers and retailers seek innovative strategies to maintain a mass market for their products. Benefiting from their previous experiences as marketing agents of imported durable goods, the founders of Arçelik/Beko had business networks across the country. By virtue of having initiated a business relationship with small retailers and stores in small towns when merchandising General Electric’s light bulbs, Koç Group’s business network was suitable for mobilizing a mass-market campaign. Most of the retailers and store-owners within the Koç Group business network would become the first vendors of Arçelik/Beko products throughout Turkey. As Buğra (1998, p. 16) pointed out, Arçelik/Beko’s first vendors were among the most reputable merchant gentries of their locales and hence played a leading role in both promoting and selling durable goods. By virtue of their reputation as honest

and well-mannered merchant gentries, these vendors were the first consumers of their durable goods in small towns. This consumption triggered a conspicuous consumption effect (Veblen, 2007, pp. 49 ff.) in their towns, while their honesty convinced consumers to apply for installment plans. Buğra asserted that Arçelik/Beko's vendors, particularly those around the provinces of Turkey, had organized an informal mechanism of consumer credit based on their personal ties with prospective customers/debtors. This kind of strength of weak ties (Granovetter, 1983) and the first-hand personal information regarding the creditworthiness of prospective installment sales applications meant the vendors could help the manufacturer avoid default risks.

Unfortunately, having vendors shoulder the risk of default boosted consumers' burden regarding interest rates in return. For this reason, the annual interest rate for installment sales of durable goods was around 75%. Even though Yapı Kredi Bank introduced consumer credit with more reasonable interest rates mostly for durable goods purchases in 1988, the idea of owing a bank was scary for most consumers. A durable goods consumer survey in 1992 by sociologists Berksoy and Kongar revealed 67.8% of households in Istanbul to prefer installment purchases for refrigerators. According to this survey, 73.5% the percentage of households who prefer to make purchases in installments was 73.5% for washing machines, 59.2% for ovens, 58.2% for dishwashers, and 51.1% for vacuum cleaners (Berksoy & Kongar, 1992, pp. 34–42). As the CEO of Atılım Co., which is the official distribution and marketing company of Arçelik/Beko durable goods, Cengiz Solakoğlu stated in a conference for the 3rd anniversary of consumer credits in Turkey, however, that the levels of consumer credit use in purchasing durable goods was far from satisfactory (Solakoğlu, 1990, p. 36). Therefore, vendors were stuck in a dilemma between burdening the financing costs and defaults while increasing the sales volume of durable goods. Credit cards would give them an idea on how to get rid of the financial burdens of installment sales and pass it on to commercial banks while maintaining close ties with their customers and increasing the volume of sales.

The Emergence of Credit Cards in Turkey

Credit cards in Turkey emerged from a necessity to provide foreign tourists with the ability to easily carry cash and perform foreign exchange (FX) during their visits. Here, just as in the US, Diners Club was the initiator. One tourism company organizing tours for European and Mediterranean countries, İstanbul Turizm, started a credit card business under license from Diners Club Beirut in 1963. The company collected tourists' Diners Club expenses receipts and sent them to the Beirut office for reimbursement. İstanbul Turizm's entrepreneurial step led other tourism companies to rush into the credit card market. In 1968, another Koç Group company, Servis Turistik A.Ş. [Touristic Services, Inc.], received authorization to issue Diners Club cards in Turkey, which was a real

advance in the Turkish history of card payment systems. Servis Turistik A.Ş. offered the first local Diners Club cards to top-level employees from the Koç Group as well as to their valued customers, because having a Diners Club credit card showed prestige in the late 1960s. To receive such a privilege, a cardholder should fit certain financial conditions, be an industrious employee/employer, and be a beloved and trusted person, in addition to the entrance and subscription fees. The financial conditions for obtaining a Diners Club card involved depositing the credit limit in advance and refilling the balance every month, which created a dyadic (Simmel, 1950, pp. 118 ff.) credit relation between issuers and sellers. For this reason, having a Diners Club card represented being a member of the millionaires' club, and the number of cardholders has never exceeded 10,000 since 1975. While the Diners Club credit card issued by Servis Turistik A.Ş. was valid only in Turkey, another tourism company, Türk Ekspres Havacılık ve Turizm Ltd., entered the American Express credit card into service in 1968 to allow cardholders to use it abroad. As a tourism company providing service in ticket, passport, and visa formalities, Türk Ekspres Havacılık ve Turizm Ltd. also represented the American Express brand in Turkey as well. One founder of the company, Kazım Taşkent, was also the founder of Yapı Kredi Bank, which would be the maker of the consumer credit market in Turkey in 1988. The Diners Club cards issued by Servis Turistik A.Ş. and the American Express cards issued by Türk Ekspres Havacılık ve Turizm Ltd. would dominate the credit card market until 1975 (Özkan, 2015, pp. 62, 64, 65, 66).

In 1975, the company ABC Turizm was licensed by the Ministry of Finance to issue the Eurocard/MasterCard. ABC Turizm transferred the license for issuing the Eurocard/MasterCard to the Çukurova Group's Anadolu Kredi Kartı Turizm ve Ticaret A.Ş. [Anadolu Credit Card Tourism & Trade, Inc.] (AKK) in 1976. AKK would be among the top 100 most successful exporter companies in Turkey in 1977. AKK's successes encouraged Pamukbank to take another step further in card payment systems: It would issue the Eurocard Pakkart, the first bank credit card in Turkey. Pamukbank announced its brand new credit card with slogans such as "equivalent to cash but not a check" and "this is an actual credit card." Because a cardholder did not have to deposit the card limit to any bank account in advance with the Eurocard Pakkart, Pamukbank's new credit card provided its cardholders with up to 10,000 TL in credit. However, because cardholders were supposed to pay the expenses they accrued each month in full each month, the Eurocard Pakkart was actually a charge card. Still, the Eurocard Pakkart created a triadic (Simmel, 1950, pp. 145 ff.) credit relation between buyer, seller, and issuer.

The advancements in the credit card market gained speed after the liberalization of the Turkish economy with the January 24, 1980 Decisions. A little while later on February 20, 1980, Tantar became a Visa agent in Turkey by signing an agreement

with Bank of America. By establishing collaboration with Pamukbank in 1981, Tantar announced its revenues had exceeded \$1.14 million in 11 months (Özkan, 2015, p. 81). However, the 1984 Law on Protecting the Value of Turkish Currency marked a turning point for the Turkish credit card market. Because the amendment freed having foreign currencies for Turkish citizens, foreign currency bank accounts could now be opened. By doing so, a Turkish citizen could have a credit card that was valid all around the world. AKK issued the Eurocard Anadolu Kredi Kartı, the first credit card in Turkey whose holders could use abroad. Eurocard Anadolu Kredi Kartı was the second credit card with a hologram, following after the US versions. The Eurocard Anadolu Kredi Kartı was serviced by Çukurova Group's commercial banks (i.e., Uluslararası Endüstri ve Ticaret Bankası and Pamukbank) and allowed their customers a \$100 daily spending limit without provision. Visa credit cards were issued by İmar Bank and İktisat Bank, while Akbank, Koç-Amerikan Bank, Egebank, and İşbank issued American Express credit cards. The credit card market thence became dominated by commercial banks (Özkan, 2015, p. 86).

Using this momentum, the credit card market flourished with Yapı Kredi Bank's launching of its "credit card with credit" in 1988. Wanting to announce their brand-new credit card, Yapı Kredi Bank executives emphasized its differences from charge cards in use such as Diners Club, American Express, and Eurocard Anadolu Kredi Kartı. The then CEO of Yapı Kredi Bank, Burhan Karaçam, recalled how they had chosen the tautological motto "credit card with credit":

At first, it seemed ridiculous, but after talented advertiser Nazar Büyüüm came up with an attractive idea (a scissor cuts a credit card into two pieces to call users' attention to the fact that card payment and credit facilities are distinct things), we were all convinced. The credit feature of Yapı Kredi's credit card drew much interest in the market, and many cardholders of charge cards rushed to the Yapı Kredi Bank to get one. (Karaçam, 2006, pp. 60–61)

Karaçam claimed that, in the Turkish context, the late entrance of consumer finance products like check card and savings plans paved the way for credit card markets to bloom and dominate the buying-on-credit patterns. Thus, Turkish consumers embraced the slogan "credit card with credit," and the newspaper headlines applauded this new facility with enthusiasm: "Credit card rush," "Credit cards are everywhere," "Plastic money in every pocket" (Karaçam, 2006, p. 62).

Although credit cards in Turkey and in Europe were first linked to a deposit account, Yapı Kredi Bank provided its credit cards without a direct link to a deposit account. Former Citibank executive Bill Donges played a crucial role in this start. Just like its counterparts in the US, Yapı Kredi Bank ventured the risks and launched a credit card that lent to the consumers. By doing so, as the then Vice President of Pamukbank Mehmet Sezgin revealed, banks encouraged consumers to spend much more than they had in their pockets:

By creating credit for people, notwithstanding high inflation rates, we provide them with an extra month for their livelihood. Hence, credit cards were among the market devices that took Turkey forward. Otherwise, we would not have had this many department stores, retailers, and so on. (As cited in Özkan, 2015, pp. 94–95)

The Visa credit cards issued by *Yapı Kredi Bank* enabled cardholders to pay the minimum amount and revolve around the remaining balance. The bank announced that cardholders, on condition that they pay 25% of term spending, could revolve the remaining balance to the next month. Having “credit cards with credit” enabled cardholders to withdraw cash any time they needed. All these facilities were vital for consumers who sought financing alternatives in the context of high inflation. The number of credit cards reached 20,000 in 1991, 300,000 in 1992, and 500,000 in 1993.

Number of Credit Cards in Turkey (million)

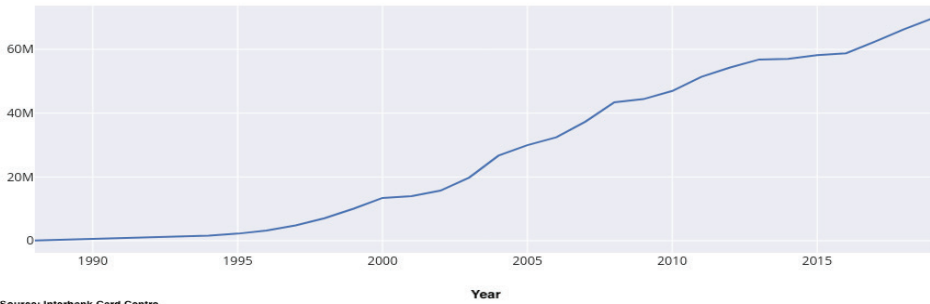

Figure 1. Number of credit cards in Turkey (in millions).

The Making of a Market: Credit Card Installments

After over 10 years of *Yapı Kredi Bank* providing consumers with a “credit card with credit,” research by İstanbul Ticaret Odası [Istanbul Chamber of Commerce] (*İTO*) in 1999 revealed that 60% of consumers in Istanbul were still willing to buy on installments (Kongar, 1999, p. 107). Even in 2004 in a conference on retailing organized by the *İTO*, a member of the *İTO* assembly Sezgin Elmas claimed that, considering the income distribution across the country, consumers needed stores where they could buy on credit or installments based on face-to-face interactions (*İTO*, 2004, p. 24). That need would lead the market to innovate a hybrid buy-on-credit pattern (i.e., credit card installments). Starting his banking career in 1989 in *Yapı Kredi Bank* and chairing the *Bankalararası Kart Merkezi* [Interbank Card Center] (*BKM*) in 2007, Zafer Demirarslan claimed that banks had been missing out on the opportunities the low- and middle-income groups of society provided when credit cards were still a privilege provided to banks’ prestigious customers:

In those years, I was in the field. Our motivation in the field was to expand the card payment systems to all retailers of the country. However, we could not penetrate certain sectors. Some goods and services like white goods, brown goods, and schooling fees where paying the full

amount in cash was impossible was beyond our reach. In those sectors, consumers were paying by check, IOU notes, or open accounts. In those days, I reported to the head office that we were unable to attract people in those sectors because of the lack of spending limits. That left a vast market out of the system. I am sure many colleagues from different banks working in the field should have written such reports to their seniors. Eventually somebody would take that vast market into the system. (As cited in Özkan, 2015, p. 142)

Even though Demirarslan drew attention to this need in the retailing sector and had reported it to his seniors, some small shops and retailers were doing non-procedural transactions with credit cards by having multiple slips and collecting each slip every next month. Retailers employed a credit card for multiple transactions at different times and split up the price of the goods so as not to charge the full sum at one time (Özkan, 2015, p. 137). By observing the tremendous market opportunity beyond the card payment system and those non-procedural transactions by small shops and retailers, the retailing giant Boyner Group issued a card that enabled retailers to divide payments into installments. Boyner Group's AdvantageCard united the age-old installment plan together with card payments in early 1998. AdvantageCard provided its customers up to 12 months of point-of-sale installment plans. By providing an installment plan with no notes, cheques, guarantor, or down payment, AdvantageCard attracted over 60,000 consumers within 40 days after its first launch (Özkan, 2015, pp. 142–143).

After Boyner Group's AdvantageCard, the first bank to enter the installment card market was again Yapı Kredi Bank. Attaching distinctive importance to retail banking services, Yapı Kredi Bank's step into the installment card market was not accidental. In April 1998, Yapı Kredi Bank had announced its brand new TaksitCard that provided cardholders with option for installment payments. According to the data provided by Yapı Kredi Bank executives in October 1998, the daily demand for the TaksitCard was around 3,000, and Turkey had over 1,000 subscribed stores and retailers. Next, Akbank would issue the Akbank American Express card, which provided customers with the option of 2-12 month installment payments. In 1999, the number of stores and retailers subscribed to the Akbank American Express card system exceeded 5,000 (Özkan, 2015, p. 138). Although banks issued both the TaksitCard and the Akbank American Express card, they similar to store cards without the credit facilities of credit cards (e.g., revolving the remaining balance and ability to withdraw cash). This handicap forced people to carry many cards in their wallets. One aggressive young bank, Finansbank, issued the GalaxyCard, which provided all the credit facilities of credit cards and installment plan options. GalaxyCard opened the gate for banks, and the BonusCard (Garanti Bank), MaximumCard (İşbank), and WorldCard (Yapı Kredi Bank) followed. As a Yapı Kredi Bank employee between 1988-2011, Selçuk Ergen asserted the market had given the order to banks to issue such a credit card to be operated in installment purchases:

I recall that there was an ongoing debate on installment sales. Merchants, storekeepers, and retailers were complaining like ‘you made us bother with all those cheques and bills. Why don’t you issue such a credit card that provides installment plan?’ There was no such a feature in international credit card markets, and some countries even prohibited such installment plans for credit card purchases. But then somebody put such a feature on their credit cards because the market needed it. At some point, the market gave us the order to issue a credit card for use in installment purchases. (As cited in Özkan, 2015, p. 142)

As seen in the section on the history of installment sale in Turkey, the prevalence of installment sales had paved the way for card issuers to consider adding such a feature. The rising favor of card payments, the prevalence of installment sales in the retail market, and the non-procedural transactions of retailers came together on an actor-network to create a hybrid buy-on-credit pattern called credit card installments. The emergence of GalaxyCard is an interesting story to tell here.

The consumer rush for the AdvantageCard and Yapı Kredi Bank’s TaksitCard made the Boyner Group look a step ahead. Because of the Banking Law, no institution could issue credit cards apart from banks, so the Boyner Group could not issue a Visa- or MasterCard-branded credit card. Then the owner of Boyner Group, Cem Boyner, visited his family friend Hüsni Özyeğin, the owner of Finansbank, to negotiate the possibility of establishing a partnership. Of course, Boyner did not choose Finansbank as a prospective partner because its owner was a family friend but because Finansbank then had 35,000 credit cardholders, which was a tiny portion of the Turkish credit card market involving 7.2 million people. Boyner visited Özyeğin with a team led by Jürg Weber from McKinsey to present the current situation of the Turkish credit card market, in particular Finansbank’s position in the market. The message was obvious. Because Finansbank had a tiny market share, Boyner was offering its customer portfolio that included 600,000 AdvantageCard holders. The partnership also meant that Finansbank would have access to Boyner’s customers in its retail stores and breakthrough retail banking. The yield for Finansbank was beyond imagination, so it should have a price. Boyner just asked Özyeğin to bring “the bird” he had to the partnership. “The bird” was the Visa emblem. They agreed.

However, while going over the formal details, things took a bad turn. Two problems emerged. The first problem was the accountancy of the interest burden going to the bank. The second problem involved who would get the customers should the partnership end. As a result, the partnership was stillborn. However, Finansbank got shrewd. Özyeğin, “inspired” by Boyner’s idea, gave his staff the order to work on a credit card installment project. It would be a suitable match with their aggressive policies in the market and enable them to attract middle-income groups. Thus emerged the GalaxyCard. Indeed, after issuing the GalaxyCard, the number of Finansbank’s cardholders reached 2.3 million in 2006 (Akar, 2017, pp. 286–291). The columnist Güngör Uras described

these advancements in the credit card market in his column in *Milliyet* on March 6, 2002, as “now even the bread is sold in 2 monthly installments” (Uras, 2002, p. 7). Even a recent survey by the Ministry of Commerce in 2018 on consumer profiles underlined the most significant reason for consumers to use a credit card in their purchases to be its installment feature. According to the survey, the installment feature is the most frequent answer for all income groups to the question of why they have a credit card (Güzel et al., 2018, pp. 98, 100).

Image 1. A Gima retail store advertisement in *Milliyet* promoting the GalaxyCard: “Even a watermelon can have 2 monthly installments.” Consumers are invited “to purchase 41,000 different products with 2 monthly installments in Gima retail stores. No interest, no downpayments.”

Conclusion

The case of the emergence of the credit card installments market shows how dynamic any economic phenomenon, ongoing interaction, and encounter can be among economic agents, situated patterns, cultural attitudes, emotions, power struggles, organizational structures, legal bodies, public and private institutions, and market devices. Those all weaved an actor-network that has given Turkey its huge credit card market (Latour, 2005). The lack of public and private institutions able to deal with consumer finance till the late 1980s had forced manufacturers to do the job themselves and cling on the strength of the weak ties (Granovetter, 1983) by mobilizing their vendors. The emergence and rise of credit card installments owe much to the existent dyadic (Simmel, 1950, pp. 118 ff.) network relations between vendors and consumers. The Turkish credit card installment market also owes much to the cultural trend toward installment purchases and the economic circumstances that triggered human emotions to shape

consumer attitudes. The idea of installment cards was inspired by retailers' non-procedural transactions who were in a dilemma on how to sell merchandise and maintain ties with their customers while not shouldering bad debt-risk burdens. Finally, the credit card that enables point-of-sale installments emerged from a young bank's aggressive policies to expand its shares in retail banking.

Studying economic phenomena requires a broad understanding of its embeddedness (Granovetter, 1985) and its performative (Callon, 1998) and relational aspects (Bandelj, 2015). Thus, assuming that self-interest pursuing rational economic actors makes a market would lead to unsound outcomes. Neither a network analysis nor a structural or cultural approach alone would allow one to understand or explain how a market emerges. Analyzing the relationality among economic agents, situated patterns, cultural attitudes, human emotions, power struggles, organizational structures, legal bodies, public and private institutions, and market devices and understanding how they get involved in an actor-network would result in a better critical understanding of economic phenomena.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: This study was partially funded by Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University. Project number: 37697.

References

- Akar, R. (2017). *Bir dünya kurmak: Hüsnü Özyeğin'in yaşam öyküsü*. Özyeğin Üniversitesi Yayınları.
- Akçaoğlu, H. (1998). Singer Türkiye'de. *Album Dergisi*, 3, 111–114.
- Arçelik. (2001). *Mamulattan markaya: Arçelik kurum tarihi*. Mepa Medya.
- Bandelj, N. (2015). Thinking about social relations in economy as relational work. In P. Aspers & N. Dodd (Eds.), *Re-imagining economic sociology* (pp. 227–251). Oxford University Press.
- Berksoy, T., & Kongar, E. (1992). *İstanbul halkının dayanıklı tüketim malları sahipliği ve edinme biçimleri*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- British Consulate. (1907). *Report for the year 1906 on trade of Adrianople*. Harrison and Sons.
- British Consulate. (1909). *Report for the year 1908 on trade of the vilayet of Adrianople*. Harrison and Sons.
- Buğra, A. (1998). Non-market mechanisms of market formation: the development of the consumer durables industry in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 1998(Fall), 1–28.
- Buğra, A. (2000). *Devlet piyasa karşılığının ötesinde: ihtiyaçlar ve tüketim üzerine yazılar*. İletişim Yayınları.
- Callon, M. (1998). *The laws of markets*. Blackwell.
- Candaner, P. (2015). *Türk sanayiinde bir uzun yol kaptanı: Hasan Subaşı*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- DİE. (1963). *23 Ekim 1960 genel nüfus sayımı*. Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- Granovetter, M. (1983). The strength of weak ties: A network theory revisited. *Sociological Theory*, 1, 201–233.

- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510.
- Güzel, Y., İpek, G., & Yıldırım Yılmaz, T. (2018). *Tüketici profili ve bilinç düzeyi araştırma raporu*. T.C. Ticaret Bakanlığı.
- Hüner, N. (1977a). *Durable household consumer goods study: refrigerator*. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınları.
- Hüner, N. (1977b). *Durable household consumer goods study: washing machine*. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınları.
- İstanbul Ticaret Odası Yayınları. (2004). *Büyük mağazacılık*. Yazar.
- Karaçam, B. (2006). *Orası Yapı Kredi 'ydi, fark oradaydı, 1987-1999*. Yapı Kredi Yayınları.
- Kongar, E. (1999). *İstanbul halkının yaşam biçimi ve sorunları*. İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network theory*. Oxford University Press.
- Özkan, A. (2015). *Anı ve fotoğraflarla Türkiye 'nin kartlı ödeme sistemi tarihi*. Bankalararası Kart Merkezi Yayınları.
- Simmel, G. (1950). *The sociology of Georg Simmel*. Kurt H. Wolff (Ed. & Trans.). The Free Press.
- Solakoğlu, C. (1990). Beyaz eşya sektörü ve bireysel krediler. *Türkiye 'de bireysel bankacılığın 3. yılı içinde* (s. 32–36). Yapı Kredi Yayınları.
- Uras, G. (2002, March 6). Taksit kart. *Milliyet*. <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr>
- Veblen, T. B. (2007). *The theory of the leisure class*. Oxford University Press.
- Yurtoğlu, N. (2018). Cumhuriyet Türkiyesinde elektrik enerjisi üretimi ve enerji politikaları (1923-1960). *Atatürk Araştırma Merkezi*, 34(2), 227–280.

Göçmen Hafızasının Fenomenolojik Desen ile İncelenmesi: İstanbul'daki Suriyeli Göçmenler*

Betül Ok Şehitoğlu¹

Öz

2011'de başlayan çatışmalar nedeniyle Türkiye'ye yönelen kitlesel göçün ana kahramanları olan Suriyeli göçmenlerin hafıza deneyimleri ve göçmen hafızasını nelerin şekillendirdiğine dair yapılan bu çalışmada, Suriyeli bireylerin hafızası, göçmen-hafıza ilişkisi bağlamında fenomenolojik desen ile incelenmiştir. Göçmenlerin hafıza ile olan ilişkileri, yaşantıları üzerinden yorumlanmaya ve göçmenin anlam dünyası keşfedilmeye çalışılmıştır. Göçmenlerin deneyimleri ve yaşam pratikleri toplumsal çerçeveler üzerinden ele alınarak, bireysel ve toplumsal hafızalarının nasıl şekillendiği ve hafızalarının işleyiş biçimi açıklanmıştır. İstanbul'da gerçekleştirilen bu araştırmada, olasılıklı olmayan amaçlı örneklem içerisinde maksimum çeşitlilik ve kartopu yöntemi, ölçüt örnekleme beraber kullanılmıştır. Veriler, Suriye'nin şehir merkezlerinden ve kırsalından göç etmiş 7 kadın, 9 erkek olmak üzere 16 katılımcı ile yarı yapılandırılmış görüşme formu ve gözlem kullanılarak toplanmıştır. Veriler keşfedici analiz yöntemiyle tematik kodlama sonrası MAXQDA paket programında analiz edilmiştir. Araştırma bulgularında yaşanan hafıza, işitilen hafıza ve rüyalar olmak üzere üç tema ortaya çıkmıştır. Yaşanan hafızanın kategorileri; yaşanan travmatik hafıza, gençlik/yetişkinlik hafızası, çocukluk hafızası, gelenek hafızası, nesne hafızası ve koku hafızasıdır. İşitilen hafıza temasının kategorileri; işitilen travmatik hafıza ve aktarılan hafızadır. Rüyalar teması kategori içermemektedir. İstanbul'da yaşayan Suriyeli göçmenlerin hafızasını özellikle travmatik hafızanın şekillendirdiği ve hafızanın taşınıp yeniden inşa edildiği görülmüştür. Travmatik hafıza, içerisinde diğer hafıza çeşitlerini de barındırmakta, mekân ve yaşantılar üzerinden sürekli yeniden biçimlendirilmektedir. Araştırma; hafıza tartışmaları ve Halbwachs'ın hafıza kuramına Suriyeli göçmenlerin yaşam deneyimleri ve pratikleri üzerinden yeni bir bakış açısı getirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göçmen • Hafıza • Travmatik hafıza • Fenomenoloji • İstanbul'daki Suriyeli Göçmenler

Examining Refugee Memory with a Phenomenological Design: Syrian Refugees in Istanbul

Abstract

Focusing on Syrian refugees' memories of their experiences as the main protagonists of the mass migration to Turkey due to the conflicts that started in 2011 and what shapes their memories, the present study examines Syrian individuals' memories using the phenomenological research design in terms of the refugee-memory relationship. The study interprets refugees' relationship with memory through their experiences and explores the world of meaning. The study discusses the experiences and life practices of refugees within social frameworks as well as explaining how their individual and collective memories have been shaped and how their memories work. The study was carried out in Istanbul and uses the maximum variation and snowball sampling methods alongside the criterion sampling method in a non-probability purposive sampling. The data were collected by means of a semi-structured interview form and observations with the 16 participants (7 females, 9 males) who've fled from Syrian city centers and rural areas. The data were analyzed in the package program MAXQDA after thematically coding the themes using exploratory analysis. Three themes emerged in the research findings: experienced memories, auditory memories, and dreams. The categories for the theme of experienced memories include experienced traumatic memories, memories from youth/adulthood, childhood memories, memories of traditions, memories of objects, and memories of smells. The categories for the theme of auditory memories involve heard traumatic memories and transferred memories. The theme of dreams has no categories. The memories of Syrian refugees living in Istanbul are observed to have been especially shaped by experienced traumatic memories and that their memories are transferred and reconstructed. Experienced traumatic memories also include other types of memories and are constantly reshaped through space and experiences. The study aims to bring a new perspective to memory discussions and Halbwachs' theory of memory through the life experiences and practices of Syrian refugees.

Keywords: Refugees • Memory • Traumatic memory • Phenomenology • Syrian refugees in Istanbul

* Bu makale, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalında 17 Şubat 2021 tarihinde savunulan "Göçmenlerin Mekân Tasarımında Hafızanın Rolü: Fenomenolojik Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

1 Sorumlu yazar: Betül Ok Şehitoğlu (Dr.). Eposta: betul.ok55@gmail.com ORCID: 0000-0003-4585-3819

Atıf: Ok Şehitoğlu, B. (2021). Göçmen hafızasının fenomenolojik desen ile incelenmesi: İstanbul'daki Suriyeli göçmenler. *Istanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 41, 451-485. <https://doi.org/10.26650/SJ.2021.41.2.0050>

Extended Summary

The phenomenon of migration has been a popular topic in every period. The literature on social sciences cannot explain migration movements independently from the people. For this reason, the life stories of refugees as agents of migration are highly important. The internal turmoil and conflicts that started in Syria in 2011 have so far displaced more than half the country's population and turned 6.5 million Syrians into refugees. Turkey has opened its borders to those fleeing the conflicts in Syria, the neighbor with whom Turkey shares its longest border. With its open-door policy, Turkey has become the country where two out of every three Syrian refugees live. As a result of the 1951 Geneva Convention and the 1967 New York Protocol Relating to the Status of Refugees, Turkey has granted Temporary Protection Status to those who've fled from Syria. According to data from the Directorate General of Migration Management (DGMM)¹ dated June 30, 2021, 3,685,839 persons are living in Turkey who've been granted Temporary Protection status, constituting 4.46% of Turkey's population. According to data from the Migration Administration dated May 19, 2021, Istanbul is the city hosting the greatest number of Syrian refugees at 527,533. This is 3.51% of the provincial population (DGMM, 2021). For this reason, the research has been carried out in Istanbul, where the highest number of refugees reside.

Memory studies involve broad philosophical, psychological, and sociological analyses of how humans remember. As the main theme of this research, migrant memory began to be discussed within the migrant transition theory in the 20th century. In recent years, it has evolved into an inter-multidisciplinary (or transdisciplinary) field of research (Glynn & Kleist, 2012), and types of memory have emerged as a result of the conducted memory studies. Drawing attention to the cultural aspect of collective memory, Connerton (2014, p.70-71) defined personal, cognitive, and habitual memory in terms of "bodily practices" and "commemorative ceremonies." Assmann (2015) explored the link between remembrance (or past connection), identity (or political imagination), and cultural continuity (or tradition-building) and gave the name binding structure to a group of common features. This structure connects people to each other by creating a "symbolic world of meaning" (p. 23) from common places of experience, expectation, and action and provides trust and support with its unifying and binding power. Repetition is a primary requisite for binding to occur. According to Assmann, culture is divided into written and oral culture, and mimetic memory, material memory, communicative memory, and cultural memory have emerged as the foci of study alongside answers to the questions of how societies (pre-literate and post-literate) remember and perceive themselves while remembering. Assmann's theory of memory is based on cultural and communicative memory. Assmann mentioned the figures of memory while explaining Halbwachs'

1 The decision announced by President Recep Tayyip Erdoğan on October 29, 2021 was published in the Official Gazette and entered into force: The status of the Directorate General of Migration Management's affiliation with the Ministry of the Interior was changed and renamed as the Presidency of Migration Management.

concept of collective memory and added cultural memory to it. Figures of memory can be further characterized based on time and space (wanting to be embodied in a certain space and updated at a certain time, or always be based on a concrete space and time, albeit not in a geographical or historical sense), the ability to reconstruct (no memory can preserve the past intact), and loyalty to the group (social memory coexists with its bearers and cannot be arbitrarily transferred). According to Halbwachs' theory, which memory theorists attempt to develop by often referring to it, memory is social. Influenced by the idea of collective solidarity in Durkheim's sociological tradition, Halbwachs postulated the theory of collective memory based on the positioning of groups in time and space. Individuals form Halbwachs' starting point, and memories must be objective (targets) in order to produce collective memory; in other words, memories must be preserved in writing and constantly remembered through speeches, narratives, and commemorations (Talavera et al., 2010, p. 180).

Method

The study was carried out in the context of fleeing from Syria to Turkey and analyzes the memory frameworks between the two communities. The investigation of migration memory in terms of refugees is important in terms of understanding both memory and the relationship between immigration and migration, and to see how collective memory shapes memory among refugee groups. The aim of the research is to deal with the memories of refugees as the active subject in the phenomenon of migration and its sociological reality from a phenomenological point of view. The main reason for applying phenomenology to sociological research is to make sense of the acting subject's experiences in social life. Throughout the research, effort was made to understand the refugees' memories based on their experiences. From this point of view, the main question of the research involves how refugees' memories are shaped.

The research applies the qualitative method and has chosen the phenomenological design. The purposive sampling of the qualitative research involved maximum variation and snowball sampling methods alongside criterion sampling. The study group consists of 16 participants (7 females, 9 males) in Istanbul who've lived in Turkey since at least 2015 and who'd fled from rural or urban areas of Syria such as Damascus (urban/rural), Latakia (urban), Aleppo (urban/rural), Homs (urban), and Raqqa (urban). The Syrian refugees' ages range between 20 and 65 and they live in the Istanbul Districts of Fatih, Ümraniye, Sultangazi, Zeytinburnu, Tuzla, Bağcılar, or Esenyurt; the participants' education levels have been classified under the following headings: illiterate, primary school, secondary school, high school, associate degree, or undergraduate degree. In terms of the interviewees' marital status, one is engaged, one is single, and 14 are married. The interview times varied between 50-110 minutes. The length of time which the participants have been in Turkey vary between a minimum

of 5 and maximum of 8 years. The research data were collected in August and September of 2020 by analyzing the interview forms and the observation and interviewer first impression forms for the people selected from regions where Syrian refugees are concentrated. Four pilot interviews were conducted to assess the clarity and representativeness of the questions and to increase reliability.

Data Analysis

The research uses the inductive thematic analysis technique (Neuman, 2014, pp. 481–485), which aims to describe thoughts through thematic coding and classification. Regarding the data analysis section of the research, thematic coding was done while determining the codes, sub-categories, categories, and themes, with content analysis being performed upon the results. The content analysis phase used the coding that was made according to the concepts extracted from the data during the thematic analysis. Interpretive content analysis was performed over the codes, sub-categories, categories, and themes using the package program MAXQDA.

Due to the research being conducted during the COVID-19 pandemic, some participants were interviewed outside their home. Due to the language barrier, the interpreter was given readings about the literature before conducting the interviews with an interpreter. Due to the fact that the participants are victims of war and the dominance of traumatic memories, difficulties were experienced in retrieving and comprehending the answers to some interview questions. The research was carried out on based on the case of Istanbul Province.

Findings

Upon analyzing the respondents' answers to the questions posed within the scope of the research, three themes were determined in the context of refugee memories based on the created codes and categories: experienced memories, auditory memories, and dreams.

Six categories and two sub-categories were determined for the theme of experienced memories. The categories are experienced traumatic memories, memories from youth/adulthood, childhood memories, memories of traditions, memories of smells, and memories of objects. Experienced traumatic memories has two sub-categories: repression in Syria and the economic situation in Syria. The theme of auditory memories has two categories: heard traumatic memories and transferred memories. The theme of dreams has no categories or subcategories.

The traumatic memories discussed in the study emerged in relation to the refugees' experiences while fleeing from their country due to war, the affects they suffered from

the war situation in Syria, and the events they encountered in Turkey. Memories of youth/adulthood are divided into two: pre-war and post-war memories; these reflect refugees' memories of time and place, experiences, events, things they want to forget, and things they don't want to forget. The participants' memories of childhood do not involve war as they were adults when the war started. When asked about memories from childhood, they generally mentioned good times, places, positive living conditions, friends, and families. The category of memories of traditions is closely related to the refugees' cultural codes. Memories of traditions is associated with whether Syrian refugees had come from a rural or urban environment in Syrian and generally include concepts about food, holiday rituals, and smells from the past. Memories of objects, which Assmann and Halbwachs refer to as figures of memory, are the tangible things about which refugees reconstruct memories. Refugees can attribute meaning to items, objects, or materials in the time and space in which it was used or when these items were moved; these memories continue to live as a nostalgic image constituting time and space. Objects stimulate and reproduce memory and add meaning to experiences. What Syrian refugees realize sometimes through objects and sometimes through spaces are the feeling as if they are still there in Syria and the feeling of maintaining their lives in Turkey as they had in Syria (maintaining "here" what they had "there"). Memory retrieval can be associated with smell identification and recognition. As can be seen in the Syrian refugees' statements, scents have a reminiscent effect and are an active element of memory. In the research, the participants generally described their life in their country through the smells of the food and the city.

Auditory memory includes heard traumatic memories. Syrian refugees as victims of war were exposed to trauma with the sounds of planes, bombs, explosions, and gunfire. Transferred memories are shaped by the social and individuality of the individual. Transferred memories include traditions, customs, national characteristics, history, daily life, economics, and politics, namely everything that affects people. Objects, places, stories, rituals and traditions, narratives, and texts have important places in memory transfer. Commemorative meetings, documents, and past memories in the family also constitute transferred memories.

The theme of dreams examines the pressure the refugees are under from traumatic memories and the relationship between dreams and non-traumatic memories. The images these war victims see in their dreams reflect events that they've experienced and continue to experience in their inner worlds. Although refugees create a series of images by living their dreams over and over again, the set of realities they have lived is related to sociality. Dreams involve occurrences that had taken place in their real homeland, but when they wake up, they continue to live in another country and social framework. Refugees' dreams involve fears mixed with longing.

Conclusion

The years the participants have spent in Istanbul and their living experiences, daily life practices, experiences in Syria, years spent in Syria, economic situation, and relationship with memories guided this research. The Syrian refugees who came to Turkey after the war are observed to be under the influence of intense traumatic memories. Their traumatic memories mostly involve war memories, conflicts, and terrorist attacks.

The research firstly presented a different perspective on how migrant memory works for refugees who are victims of war. The study has paved the way for a new field of study in terms of making sense of migrant memory for refugees based on their experiences and on identifying the relational dimension memory has with their current identity. The study has discussed the memories formed about Syria and Turkey one by one and then explained the relationships between them through the refugees' world of meaning.

According to Corley and Gioia (2011), the contribution of a scientific research manifests itself in two ways. The first is the practical-theoretical utility of the research, and the other is its originality in the incremental-revelatory plane. In this context, the research supports Halbwachs' theory regarding the frameworks of social memory and contributes to the literature by considering the theory through the sample of refugees. As such, it contributes to the field in terms of originality. Within the framework of utility, it provides theoretical usefulness for researchers working in the field by delineating the migrant-memory relationship, as well as providing practical usefulness by providing clues about the memory structures and experiences of Syrian refugees to all practitioners (NGOs, state institutions and organizations, policy makers) interested in the subject.

Giriş

Goc olgusu her donemin populer konularından biri olmuştur. Sosyal bilimler alan yazınında goc hareketleri, insandan bağımsız olarak açıklanamamaktadır. Bu sebeple gocün öznesi olan gocmenin yaşam öyküsü değer kazanmaktadır. Yuzyıllar boyunca coğrafi olarak yer değiştirme kaçınılmaz olmuşt ve günümüzde insanlar çeşitli sebeplerden, doğdukları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Modern zamanlarda hareketliliğin önemi, toplumsal yaşamı şekillendiren ve ezberleri bozan goc dalgalarıyla bir kez daha anlaşılmuştur. İnsanlar, tarih boyunca savaşlar, sürgünler, açlık, işsizlik, yoksulluk, doğal afetler, ticaret, evlilik gibi çok çeşitli sebeplerle bir yerden başka bir yere zorunlu veya gönüllü; bireysel veya kitlesel olarak bir yerden başka bir yere goc etmek durumunda kalmış (Adıguzel, 2020), bu yolculuk esnasında biriktirdiklerini de yanında götürmüştür. Gocmen, bir taraftan yaşamaya başladığı toplumdan etkilenirken, diğer taraftan da toplumu değiştirip dönüştürmektedir. Goc Terimleri Sozlugü'ne göre goc: Bir kişinin veya bir grup insanın uluslararası bir sınırı geçerek veya bir devlet içinde yer değiştirmesi. Süresi, yapısı ve nedeni ne olursa olsun insanların yer değiştirdiği nüfus hareketleridir. Buna, mültecilerin, yerinden edilmiş kişilerin, ekonomik gocmenlerin, aile birleşimi gibi farklı amaçlarla hareket eden kişilerin gocu de dâhildir (IOM, 2013, s. 35-36). Goc, bir coğrafi bölgedeki birey veya topluluğun, çeşitli nedenlerle, yerleşmek üzere başka bir coğrafi bölgeye gitmesini ifade eder. Goc olgusunun temel değişkenleri arasında yaşanan mekânı değiştirmek, bir yerden başka bir yere gitmek vardır.

2011 yılında Suriye'de başlayan iç karışıklık ve çatışmalar ulke nüfusunun yarısından fazlasını yerinden etmiş ve 6,5 milyon Suriyeliyi mülteci durumuna düşürmüştür. Türkiye, en uzun sınır komşusu olan Suriye'de yaşanan çatışmalardan kaçanlara kapılarını açmış ve izlediği “açık kapı” politikasıyla her üç Suriyeli mülteci den ikisinin yaşadığı bir ulke olmuştur. Türkiye Suriye'den zorunlu olarak goc edenlere 1951 Cenevre ve 1967 New York protokolüne dayanarak, hukuki anlamda mülteci değil, geçici koruma statüsü vermiştir. Bu alışmada, Suriye'den goc edenler gocmen olarak adlandırılmıştır. Goc İdaresi Genel Müdürlüđü¹ 30.06.2021 tarihli verilerine göre Türkiye'de; 3.685.839 Geçici Koruma statüsü verilmiş kişi bulunmakta ve Türkiye nüfusunun %4,46'sını oluşurmaktadır. Goc İdaresinin 19 Mayıs 2021 tarihli verilerine göre en fazla Suriyeli gocmene ev sahipliği yapan Şehir ise 527.533 kişiyle İstanbul'dur. Bu sayının il nüfusuna oranı %3,51'dir (GİGM, 2021).

Hafıza alışmaları ilk olarak felsefe alanında ortaya çıkmıştır. Unutma eğrisi ve aralık etkisinin keşfi ile tanınan, deneysel hafıza çalışmalarına öncülük eden Alman psikolog Hermann Ebbinghaus bu isimlerden bir tanesidir (Murdock, 1985).

1 Cumhurbaşkanını Recep Tayyip Erdoğan tarafından 29 Ekim 2021 tarihinde açıklanan karar Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiş, İçişleri Bakanlığına bağlı Goc İdaresi Genel Müdürlüğü'nün statüsü değiştirilmiş ve Goc İdaresi Başkanlığı olmuştur.

Araştırmanın ana temasını oluşturan göçmen hafızası ise yirminci yüzyılda *göçmen geçiş teorisi* içerisinde ele alınmaya başlanmıştır. Bu teori; otobiyografik belleğin içeriğinin ve organizasyonunun, deneyimin yapısını yansıttığını ve tekrarın, birlikteliğin, değişimin ve ayırt ediciliğin olduğu çevre analizidir. Otobiyografik bellek; organize edilen yaşam dönemleri içerisinde sıklıkla karşılaşılan, birlikte meydana gelen olay bileşenlerine tekrar tekrar maruz kalınan bir ortamda gerçekleşen basit çağrışımsal süreçler tarafından oluşturulur ve dönemler, büyük bir olayı meydana getiren geçişlerle sınırlandırılır (Shi ve Brown, 2016, s. 135). Geçiş teorisini destekleyen araştırmalar (Bohn ve Habermas, 2015; Brown et al., 2009, 2012, in press; Brown ve Lee, 2010; Nourkova ve Brown, 2015; Zebian ve Brown, 2014) büyük toplu geçişlere (savaş, terörizm, doğal afet vb.) odaklanmıştır. Göç, bu geçişlerin en etkilisidir. Göç çalışmaları dışında, Anselm Strauss'un 1950'lerin sonlarında kimlik üzerine çalışması, göçmenlerin yeni bir ülkeye vardıklarında hafızalarının ve kimliklerinin bir kısmını kaybettiklerini iddia ettiğinde, bellek ve göç arasındaki bağlantıyı ilk kez gündeme getirmiştir (Glynn ve Kleist, 2012, s. 7). İlk başlarda ulusal ve diğer “kimlikler” ile meşgul olan hafıza çalışmaları, son zamanlarda *kültürel* paradigmayı daha *kültürler-ötesi* bir perspektife taşımayı hedeflemektedir.

Hafıza çalışmaları, nasıl hatırladığımıza dair geniş felsefi, psikolojik ve sosyolojik analizler içerir. Son yıllarda, inter-multi-disipliner veya transdisipliner bir araştırma alanına dönüşmüştür (Glynn ve Kleist, 2012) ve hafıza çalışmaları gerçekleştiğinde, hafıza türleri ortaya çıkmıştır. Connerton, toplumsal belleğin kültürel yanına dikkat çekerek, kişisel, bilişsel ve alışkanlık belleğini, “bedensel pratikler” ve “anma törenleri” üzerinden tanımlamıştır (Connerton, 2014). Assmann, hatırlama (ya da: geçmiş bağlantısı), kimlik (ya da: politik imgeleme) ve kültürel süreklilik (ya da: gelenek oluşturma) arasındaki bağlantıyı incelemiştir (Assmann, 2015, s. 23). Bağlayıcı yapı olarak adlandırdığı bir ortaklık kümesi vardır. Bağlayıcı yapı: ortak deneyim, beklenti ve eylem mekânlarından bir “sembolik anlam dünyası” yaratarak, birleştirici ve bağlayıcı gücüyle güven ve dayanak imkânı sağlayarak insanları birbirine bağlar (Assmann, 2015, s. 23). Bağlayıcılığın oluşması için yegâne durum tekrarlamadır. Kültür Assmann'da, yazılı ve sözlü olmak üzere ikiye ayrılmıştır ve toplumlar (yazı öncesi ve yazı sonrası) *nasıl hatırlıyorlar* ve hatırlarken *kendilerini nasıl algılıyorlar?* sorusunun cevabı olarak; mimetik bellek, nesnel belleği, iletişimsel bellek, kültürel bellek ortaya çıkmıştır. Assmann'ın bellek teorisini kültürel ve iletişimsel bellek oluşturur. Assmann, Halbwachs'in kolektif hafıza kavramını açıklayıp, üzerine kültürel belleği eklerken hatırlama figürlerinden bahseder. Hatırlama figürleri: Zaman ve mekâna bağlılık (belli bir mekânda cisimleştirilmek ve belli bir zamanda güncelleştirilmek isterler, coğrafi ya da tarihi anlamda olmasa da her zaman somut bir mekân ve zamana dayanırlar), yeniden kurabilme (hiçbir belleğin geçmişi olduğu gibi korumasının mümkün olmadığı) ve gruba bağlılıkla (toplumsal bellek, onu taşıyanlarla birlikte vardır ve gelişigüzel devredilemez) daha ayrıntılı karakterize edilebilirler.

Hafıza kuramcılarının atf yaparak geliştirmeye çalıştıkları Halbwachs'ın kuramına göre; hafıza toplumsaldır. Durkheim'in sosyoloji geleneğindeki kolektif dayanışma düşüncesinden etkilenen Halbwachs, grupların zaman ve mekân içinde konumlanışlarından hareket ederek *kolektif bellek* kuramını oluşturmuştur. Bireyler, Halbwachs'ın çıkış noktasıdır ve hatıraların kolektif bellek üretebilmesi için nesnel (hedefler) olması; başka bir deyişle, yazılı olarak sabitlenmesi ve konuşmalar, anlatılar ve anımlarla sürekli hatırlanması gerekir (Talavera ve ark., 2010, s. 180). Halbwachs'e göre, "Asla tek başımıza hatırlayamayız. Anımsamak için başkalarına gereksinim vardır. Bizim hafızamız hiçbir şekilde bu hafızadan türetilemez, bu hafıza bizimkinden türetilir" (Ricoeur, 2012, s. 140). Halbwachs'ın bireysel hafızayı tamamıyla reddetmediğini, bireysel ve toplumsal hafızanın arasındaki ilişkiyi bu mantık çerçevesinde kurmamız gerektiğini vurguladığını görüyoruz. Halbwachs, kolektif tesirin kesişim kümesi olarak bireysel hatıra ve bireysel belleğe önem verir. Onun kuramında birbirine geçmiş iki tahta gibi, bilinç ve bellek hafızayı tutarlı kılar. Gruba verdiği önemden dolayı da ona göre bir hatırlama daima bir *biz*'in izidir (Ricoeur, 2012, s. 140-142) ve grup içindeki bireylere ve hafızanın onlar sayesinde aktarımına verdiği önem hafızanın çerçevelerini oluşturan en önemli etkidir.

Halbwachs'ın hafıza kuramında bellek sosyal koşullara bağlıdır. Bireysel belleğin korunması ve oluşması için sosyal çerçeve gereklidir. Bellek insanın toplumsallaşma, sosyalizasyon sürecinde oluşur. Ona göre; toplumlara ait bir bellek yoktur ama toplumlar üyelerinin belleğini belirler. En kişisel anlar bile sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden oluşur (Assmann, 2015, s. 44). Bir grubun üyelerinin sayısı arttığında, özellikle de bu üyeler farklı yaşlarda olduklarında grup, daha fazla parçası ile topluma temas eder (Halbwachs, 2018, s. 152). Halbwachs bireysellik ve toplumsallık düşüncesinde hafızanın rolünü çocukluk ve yetişkinlik hatıraları ve rüyalarla da açıklar.

Hafızanın Çerçevesi Nasıl Oluşur?

Hafızanın çerçevesi anıların yeniden oluşmasını sağlar. Halbwachs bunu iki hipotezle açıklar. Birincisi, çerçeve ile bu çerçeve içinde vuku bulan olaylar arasında yalnızca bir temas ilişkisi olur; ama nasıl ki bir tablonun çerçevesi ile bu çerçevede yer alan tuval aynı maddeden yapılmıyorsa bunlar da aynı maddeden yapılmaz. İkinci hipoteze göre, çerçeve ve olaylar arasında, eşyanın tabiatı gereği bir özdeşlik vardır. Olaylar anıdır ama çerçeve anılardan yapılmıştır (Halbwachs, 2016, s. 134-135). "Anılarımız, ayrık, birbirleri ardına bir kolyenin incileri gibi dizilmiş imgelere benzemezler. Birinden diğerine bir süreklilik elbette vardır ve tabiri caizse, hareketli yansımayı bize bir biçimde mekândan, bir zamandan, sürekli bir toplumsal ortamdan sunarlar" (Halbwachs, 2016, s. 138). Göç eden bireylerin çerçevesi de "çerçeve anılar" olarak geçmiş bugüne zamansal ve mekânsal olarak taşımaya aracı olurlar.

Halbwachs, oluşturmuş olduğu toplumsal hafıza kuramında, rüyalara, görsel anılara, çocukluk ve yetişkinlik hatıralarına büyük önem verir. Yeniden inşa sürecinde bunlara dikkat kesilir. İmge ve çerçevenin sürekli iletişim, etkileşim hâlinde olmasıyla hafıza yeniden inşa edilir. Çocukluk hatıraları aileyi içerisine alır ve yaşanan, işitilen, hatırlanan geçmişi barındırır. Çocuk, ailenin üyesidir ve grup/gruba üyelik bilincinin ilk filizlendiği yer ailedir. Halbwachs'a göre; anıların onları diğer tüm gruplardan ayıran asıl içeriği, kişinin farklı gruplarla bağ kurmasını sağlayan iki ya da daha fazla düşünce dizisinin keşişim noktasında bulunmalarıyla açıklanabilir. Yetişkinin hayal dünyası ise sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırmadan dolayı, çocuğun ve yetişkinin dünyayı algılaması ve nesnelere bakış açısı farklıdır. Çocuklar daha kapsayıcı bir bakış açısı ile nesnelere ve insanları değerlendirirken, yetişkinler “toplumsal sınıf kavramı” ve toplumsal yaşamın sınırları ile “her türlü insanı toplumdaki konumuna göre tanımlar”, nesnelere ise *ekonomik değerleri* ya da *yararlılık derecesi* üzerinden değerlendirirler (Halbwachs, 2016, s. 130). Çocukluk ve yetişkinlik hafızası arasındaki farklılıklar ve çerçevelerin esnekliği bunlardan kaynaklanmaktadır. Halbwachs'e göre; bireylerin toplumsal çerçevelerin dışına çıkabildiği tek alan rüyalarıdır. Çünkü hafızayı zaman ve mekân bağlamında ele alırken, rüyaların zamansal olarak geçmişi tekrar inşa etme gücünün olmadığını söyler. Rüya gördüğü sırada insanlar benzerlerinin bulunduğu toplumla ilişki içinde olmayı keserler, gerçek hayattan ve anılardan parça parça kesitlerle oluşturulan imgeler oluşturulur, hafıza devre dışıdır ve böylelikle toplumsal çerçeveler, devamlılık, kronolojik ilerleme ve düzenlilikten yoksundur (2016, s. 62-64).

Halbwachs'in hafıza kuramı, bireysel hafızayı yok saymaksızın toplumsal hafızanın çerçevelerini çizerken, zaman-mekân ilişkisine de değinmesine rağmen zamansal ve mekânsal olarak yer değiştiren, toplumsal gruba mensup olan ve kolektif bilince sahip göçmenleri değerlendirmemiştir. Günümüzde hafıza her ne kadar interdisipliner olarak incelenmeye başlansa da göçmen hafızasının toplumsallığı ve hafızanın göçmenin hayatını/göçmen hayatının hafızayı nasıl şekillendirdiğine dair alanda boşluk vardır. Buna ek olarak, savaş travması yaşamış birey ve toplumsal gruplar, travmatik hafızanın etkisiyle toplumsalın içerisinde kendilerine has hafıza oluştururlar. Hafıza çalışmalarının eksik kaldığı noktalardan birisi de toplumsal çerçeveye travmatik anıların, hafızanın etkisini katmamaktır. Oysaki toplumsal çerçeveyi şekillendiren en önemli olaylardan birisi de savaştır. Göçmen hafızasının en derininde yer alan kritik kavram *travmatik hafıza* Halbwachs'in ve diğer kuramcılarının ilgisini çekmemiştir. Çalışmayı özgün kılan travmatik hafızaya sahip göçmenlerin, bireysel ve toplumsal hafızalarının nasıl şekillendiğini açıklamaktır.

Göçmenler, statüsü ne olursa olsun mekân değiştirdiklerinde bahsedilen çocukluk, yetişkinlik anıları ile beraber rüyaları dahi dönüşüme uğramaktadır. Böylelikle bahsedilen hafıza kavramlarındaki boşluk açığa çıkmaktadır. Bu araştırmada göçmenin

değişen toplumsal çerçevesi üzerine var olan hafızanın dönüşümü incelenmiştir. Göçmen-hafıza ilişkisini detaylı olmaksızın inceleyen araştırmalar daha çok Batıdaki göçleri yahut batıya olan göçleri ele alırken çalışma Suriye'den Türkiye'ye göç bağlamında incelenmiş, iki toplum arasındaki hafıza çerçevelerinin analizi yapılmıştır. Göçmen hafızasının araştırılması hem hafıza hem de göç-göçmen ilişkisini anlayabilmek ve kolektif hafızanın göçmen gruplar arasında hafızayı nasıl şekillendirdiğini görebilmek açısından önemlidir.

Bu araştırmanın amacı, sosyolojik gerçekliğe sahip olan göç olgusu içerisindeki aktif özne göçmenin hafızasını fenomenolojik açıdan ele almaktır. Fenomenolojinin sosyolojik araştırmalara uygulanmasındaki asıl sebep, eyleyen öznenin toplumsal hayat içerisindeki deneyimlerini anlamlandırmaktır. Araştırma boyunca göçmenin deneyimlerinden hareketle göçmen hafızasını anlama çabası güdülmüştür. Buradan hareketle araştırmanın temel sorusu, göçmenlerin hafızasının nasıl şekillendiğiyle ilgilidir. Göç olgusuna dair yapılan araştırmalarda niceliksel değerlendirmeler dikkat çekerken, mevcut araştırmada göçmenin anlam dünyası üzerinden nitel bir çözümleme yapılmıştır. Göç öyküsü süresince göçmenin hafızayı deneyimleme biçimleri ve yaşam örüntüleri toplumsal hafızanın çerçeveleri kuramından hareketle nitel yöntem desenlerinden biri olan fenomenolojik araştırmaya tabi tutulmuştur. Araştırma içerisinde belirlenen grubu derinlemesine incelemek ve deneyimlerini anlamak, betimlemek için amaçlı örneklem seçilmiştir.

Yöntem

Araştırmada nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. Araştırmanın amacı ve sorusunun doğasına uygunluğu nedeniyle, araştırmada fenomenolojik desen seçilmiştir. Fenomen (olgu), somut, algılanabilir, denenebilir, günlük hayatımızda var olan dünyada karşımıza çıkan olay ve nesnelere (Sığırı, 2018, s. 185). Fenomenolojik desende insanların fenomeni nasıl algıladıkları, nasıl betimledikleri, hakkında ne hissettikleri, nasıl yargıladıkları, nasıl anımsadıkları ve nasıl anlamlandıklarıyla ilgilenilir. Bu desende çalışma grubunu oluşturan katılımcıların doğrudan deneyimlere sahip olması önem arz etmekte (Patton, 2014, s. 104) ve iki soruya yanıt aranmaktadır: “Bu olguya ilişkin algı/deneyimler nelerdir?” ve “Bu olguya ilişkin deneyimlerin meydana geldiği ortam ve koşullar nelerdir?”. Yaşanmış deneyimlere odaklanır ve olgunun altında yatan anlam araştırılır. Bir nevi bireylerin deneyimlerini anlamlandırmak için onlarla belirli teknikler aracılığıyla iletişim kurmak ve deneyimlerini ödünç almaktır. Fenomenolojik çalışmalarda veriler genellikle katılımcılarla derinlemesine ve çoklu mülakatlar kullanılarak toplanmaktadır. Katılımcılara şu iki genel soru yöneltilmektedir (Moustakas, 1994): Fenomenle ilgili hangi deneyimleri yaşadınız? Hangi ortam veya durumlar fenomenle ilgili yaşadığınız deneyimleri etkilemiştir? (Creswell, 2020, s. 166). Fenomenolojik yaklaşım için önemli olan deneyimi yaşayan kişinin hisleri, algıladıkları

ve yaşanan durumun onun için ne anlama geldiğidir. Suriyeli göçmenlerin hayatlarında var olan fenomenleri algılamak ve deneyimlerde aramak için veriler fenomen ile ilgili deneyimi olan bireylerden toplanmıştır. Hafızanın fenomenleri, Suriyeli göçmenlerin yaşayışları içerisinde araştırılmıştır.

Araştırmanın evrenini oluşturan göçmenler içerisindeki hafıza algısını anlayabilmek için kır ve kent ayrımı dikkat edilmesi gereken ilk hususu oluşturmuştur. Nitel araştırmanın, amaçlı örnekleme içerisinde maksimum çeşitlilik ve kartopu yöntemi, ölçüt örnekleme ile beraber kullanılmıştır. Çünkü böyle bir araştırma sonucunda elde edilecek bulgular ve sonuçlar farklı bir örnekleme yöntemi ile elde edilen sonuçlara göre daha zengin olabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Çalışma grubunu Suriye'nin kır ve kentinden göç eden, İstanbul'da yaşayan, en az 2015'ten beri Türkiye'de bulunan, evli yahut dul kadın ve erkek bireyler oluşturmaktadır. Pilot görüşmeler sırasında kartopu yöntemi ile genişleyen ve amaca yönelik seçilen bireyler araştırmanın yapısını olumlu yönde etkilemiştir. Tablo 1'de de görüldüğü üzere; 16 katılımcı (7 kadın-9 erkek) olmak üzere Suriye'nin Şam (merkez/kırsal), Lazkiye (merkez), Halep (merkez/kırsal), Humus (merkez), Rakka (merkez) şehrinde göç etmişlerdir. İstanbul'da; Fatih, Ümraniye, Sultangazi, Zeytinburnu, Tuzla, Bağcılar ve Esenyurt'ta oturan Suriyeli göçmenlerin yaş aralığı 20 ile 65 arasındadır ve katılımcıların eğitim durumu; okuma yazma bilmeyenler, ilkokul, ortaokul, lise, önlisans ve lisans mezunu olarak ayrılmıştır. Medeni durumu; 1 nişanlı, 1 bekar ve 14 evli olan bireylerle görüşme yapılmıştır. Görüşme süresi 50-110 dk. arasında değişmektedir. Katılımcıların Türkiye'de bulunma süreleri en az 5 en çok 8 yıldır.

Tablo 1
Çalışma Grubu Demografik Özellikleri

Katılımcı	Görüşme Süresi	Cinsiyet	Yaş	Eğitim Durumu	Medeni Durum	Gelinen Şehir	Kalınan Yıl	Bulunduğu Semt
K 1	110 dk	K	41	Lisans	Evli	Şam/Merkez	7 yıl	Fatih
K 2	72 dk	K	42	Lise	Evli	Şam/Kırsal	5 yıl	Fatih
K 3	75 dk	K	60	Lise	Dul	Şam/Merkez	6 yıl	Fatih
K 4	66 dk	K	42	Önlisans	Evli	Lazkiye/Merkez	6 yıl	Ümraniye
K 5	60 dk	K	35	İlkokul	Evli	Halep/Kırsal	6 yıl	Ümraniye
K 6	55 dk	E	33	Ortaokul	Evli	Halep/Kırsal	5 yıl	Ümraniye
K 7	58 dk	E	65	İlkokul	Evli	Şam/Merkez	5 yıl	Sultangazi
K 8	65 dk	K	20	Lisans	Nişanlı	Humus/Merkez	8 yıl	Başakşehir
K 9	80 dk	E	60	Lisans	Evli	Halep/Merkez	6 yıl	Zeytinburnu
K 10	60 dk	K	54	Lise	Evli	Halep/Merkez	5 yıl	Zeytinburnu
K 11	65 dk	E	57	Lise	Evli	Halep/Merkez	6 yıl	Tuzla

K 12	50 dk	E	33	Lise	Evli	Halep(Kırsal	6 yıl	Tuzla
K 13	55 dk	E	25	İlkokul	Evli	Halep/Merkez	6 yıl	Bağcılar
K 14	58 dk	E	55	Yok	Evli	Rakka/Merkez	5 yıl	Bağcılar
K 15	70 dk	E	20	Ortaokul	Bekar	Halep/Merkez	5 yıl	Esenyurt
K 16	75 dk	E	32	İlkokul	Evli	Halep/Kırsal	5 yıl	Esenyurt

Verilerin Toplanması

Araştırma verileri, 2020 yılının Ağustos ve Eylül aylarında Suriyeli gocmenlerin yoğun olduğu bogelerde seçili kişilerle görüşme formu, gözlem ve görüşmeci ilk izlenim formu incelemesiyle ile toplanmıştır. 4 adet pilot görüşme yapılmış, soruların anlaşılrlığı ve temsil yeteneği ölçülmüş, güvenilirlik artırılmıştır. Sorular oluşturulurken 4 uzmanın görüşüne başvurulmuş (1 uzman Sosyoloji, 1 uzman Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik, 1 uzman Psikoloji, 1 diğer uzman da Sosyal Psikoloji alanında çalışmaktadır), geri dönüşlerle görüşme formu revize edilmiştir. Katılımcılarla görüşmeye başlamadan önce, Suriyeli gocmenlerin yoğun olduğu mahallelerde ve Suriyeli gocmenlerin evlerine yapılan ziyaretlerde gözlem yapılmıştır. Katılımcılar, çalışmanın amacı ve uygulama hakkında bilgilendirilmiştir. Görüşme öncesi aranarak uygun gün ve zaman aralığı belirlenmiştir. Görüşmelerde kayıtlar ses kayıt cihazıyla tutulmuş, araştırmacı fiziksel ortam, katılımcılar, faaliyetler, etkileşimler ve konuşmaları dikkate alarak hazırlanan görüşmeci ilk izlenim formunu doldurarak ve görüşmelerin sözel olmayan yönlerine ilişkin notlar almıştır. Araştırmada sahada yöneltilen temel sorular hafıza ve göç/gocmenlik üzerinden oluşturulmuştur. Katılımcılara yöneltilen sorular şu şekildedir:

- Geride neler bıraktınız?
- Orada bir gününüzü anlatır mısınız?
- Özel gün ve bayramlarda neler yapardınız?
- Geride kalan veya başka yerlere göç eden kişiler ile (akraba, tanıdık, arkadaş vb.) konuşurken nelerden bahsediyorsunuz?
- Gocmen olarak yaşam alanınızda geçmişti hatırlatan nelere yer veriyor, neler yapıyor, neler yaşıyorsunuz?
- Geldiğiniz yer ile ilgili hafızanızı yokladığınızda, zorladığınızda neler hatırlıyorsunuz?
- Rüyalarınızda neler görüyorsunuz? Geçmişe dair yaşadıklarınızı, evinizi görüyor musunuz? Anlatır mısınız?

Araştırma içerisinde, yazı temelli raporlar ve kurumsal dokümanlar olarak adlandırılan çeşitli raporlar taranmış ve İl Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün verileri baz alınarak doküman incelemesi yapılmıştır. Bunun yanı sıra katılımcıların getirdikleri hatırlama nesnelere ve fotoğraflar (duvar tabloları, cemedani (*bir tür baş sargısı*), kahve arabası fotoğrafı, Suriye'de ve Türkiye'de yaşadıkları eve ait fotoğraflar) araştırmanın yorumlanmasına katkı sağlamıştır.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada elde edilen veriler fenomenolojik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Araştırmada tematik kodlama ve sınıflandırma yolu ile düşünceleri betimlemeyi amaçlayan (Neuman, 2014, s. 481-485) tümevarımsal tematik analiz tekniği kullanılmıştır. Araştırmanın veri analizi kısmında; kod, alt kategori, kategori ve tema belirlenirken tematik kodlama yapılmış, bunun yanı sıra sonuçlar içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi aşamasında: Süreç ve inceleme esnasında verilerden çıkarılan kavramlara göre yapılan kodlama kullanılmıştır. Bu kodlama; belirli kuramsal temeli olmayan konularda yapılan araştırmalar için geçerlidir. Veriler tümevarımcı analizden geçirilir ve kodlar doğrudan verilerden elde edilir (Sığırı, 2018, s. 289). Çalışmada süreç ve inceleme esnasında verilerden çıkarılan kavramlara göre kodlama yapılmıştır. Kodlardan sonra temalar bulunurken tematik kodlama gerçekleştirilmiştir. Tema ve kategoriler arasındaki ilişkiler hafıza ve göçmen bağlamında ele alınmıştır. Kod, alt kategori, kategori ve tema MAXQDA paket programı kullanılarak yorumlayıcı içerik analizi yapılmıştır.

Araştırmanın; konu, grup, süreç ve deneyimlerle ilgili olarak şimdiye kadar Suriyeli göçmenlerin hafızasını inceleyen bir çalışmanın yapılmamış olması sebebiyle, keşfedici bir araştırma olduğu söylenebilir. Tesadüfi olmayan, amaçlı örneklemde keşfedici araştırmanın yapılması geçerlilik ve güvenilirliği artırmaktadır. Araştırmayı geçerli ve güvenilir kılan hususlar; katılımcı teyidi, katılımcılarla uzun süre etkileşim, üçgenleme ve uzman incelemesidir. Veri üçgenlemesiyle de geçerlik, güvenilirlik ve verinin çeşitliliği sağlanmıştır.

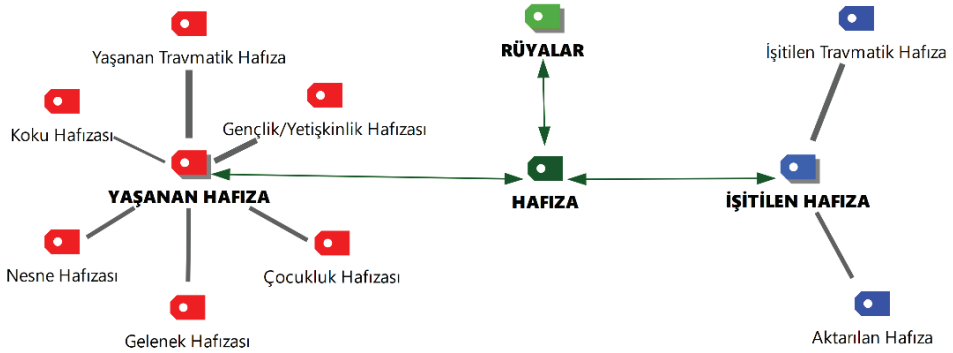
Sınırlılıklar

Araştırma süreci Covid-19 pandemi sürecinde yürütüldüğü için bazı katılımcılarla evin dışında görüşme yapılmıştır. Dil bariyerinden ötürü tercüman eşliğinde yapılan görüşmeler için tercümana önceden literatür ile ilgili okumalar verilmiştir. Tercümanın Suriye Türkmeni olması, sahayı bilmesi, coğrafyaya yetkin oluşu ve kültürü analiz edebilme yeteneği avantaj sağlamıştır. Araştırmacı, tercümanla birlikte daha önce Türk Kızılay çatısı altındaki Suriyeli ve diğer göçmen gruplarla ilgili projede üç sene boyunca bilfiil sahada beraber çalışmıştır. Bu tecrübe görüşmeleri anlaşılır kılmış ve araştırılmak istenen soruları daha net ifade edip, mülhaza edebilme imkânı sağlamıştır.

Katılımcıların savaş mağduru olması ve travmatik hafızanın baskınlığı sebebiyle görüşmedeki bazı soruların cevaplarının alınırken ve anlama aşamasında zorluklar yaşanmıştır. Araştırma İstanbul ili örnekleminde gerçekleştirilmiştir.

Bulgular ve Yorum

Bu bölümde öncelikle araştırma grubunda yer alan Suriyeli göçmenlerin hafızayı işleme ve hafızayı deneyimleme durumları karşılaştırılmıştır. Yapılan fenomenolojik araştırma keşfedici bir yolla sonuçlandırılıp, raporlaştırılmıştır. Araştırma kapsamında yönetilen sorulara verilen cevaplar incelenmiş, oluşturulan kodlar ve kategorilere bağlı olarak göçmen hafızası bağlamında üç adet tema belirlenmiştir. Şekil 1'de görüldüğü üzere hafıza ile ilişkili olan temalar; yaşanan hafıza, işitilen hafıza ve rüyalardır. Örüntüde tema ve kategori arasında bulunan çizgilerin kalınlığı, kategori altında yoğunlaşan kodlara göre değişiklik göstermektedir. Kalın çizgi; görüşmelerin analizi sonrası tespit edilen kodların sıklığını temsil etmektedir.

Şekil 1. Göçmen hafızasına dair tema ve kategoriler.

Yaşanan Hafıza

Araştırmada ilk olarak tespit edilen tema “Yaşanan Hafıza”dır. Yaşanan hafıza alt başlıklarda görüleceği üzere bireyin toplumsal hayatta deneyimlediği olaylara işaret etmektedir. Hafızanın toplumsal ve bireysel olmak üzere iki ana odağı vardır. Yaşanan hafıza, salt bireysel olmadığı gibi salt toplumsal da değildir. Bunların kesişim kümesinde meydana gelir. Katılımcılardan gelen cevaplar sonucunda bu tema altında altı kategori, iki alt kategori belirlenmiştir. Bu kategoriler; “Yaşanan Travmatik Hafıza”, “Gençlik/Yetişkinlik Hafızası”, “Çocukluk Hafızası”, “Gelenek Hafızası”, “Koku Hafızası”, “Nesne Hafızası”dır. Yaşanan travmatik hafızanın alt kategorileri ise; “Suriye’de Baskı” ve “Suriye’de Ekonomik Durum”dur. Buna göre; yaşanan travmatik hafıza kategorisi ile ilgili 53, gençlik/yetişkinlik hafızası kategorisi ile ilgili 14, çocukluk hafızası kategorisi ile ilgili 13, gelenek hafızası kategorisi ile ilgili 12, koku hafızası kategorisi

ile ilgili 3, nesnelere kategorisi ile ilgili 18 ifadeye ulaşılmıştır. Ulaşılan ifadelerden bazıları aşağıda sunulmuş ve kategoriler derinlemesine incelenmiştir.

Yaşanan Travmatik Hafıza

Çalışmada ele alınan yaşanan travmatik hafıza, savaş sebebiyle ülkesinden ayrılan göçmenlerin göç sürecinde (kaçak-yasal yollarla) yaşadıklarıyla, ülkelerindeki savaş ortamından etkilenmeleriyle ve göç ettikleri ülkede karşılaştıkları olaylarla ortaya çıkmaktadır. Savaş mağduru bireyler aldıkları fiziki ve psikolojik darbeleri hayatları boyunca taşımaktadırlar. Yapılan görüşmeler sonrasında bu bağlamda oluşturulan yaşanan travmatik hafıza kategorisi ile ilgili örnek katılımcı ifadeleri şu şekildedir:

“Ben 6. sınıftayken üç ay okula gidemedim. Okuldan dönerken caddeden karşıya geçeceğimde arabayla silahlı kişiler insanları vuruyorlardı. Babamın arkadaşının kliniğinde saklandım. Babam da hapisanede idi. Üç ay hapiste kaldı.” (K8). Katılımcının içerisinde bulunduğu savaş ve çatışma durumu travmaya uğramasına sebep olmuştur. Travma yaşayan birey, travmaya uğradığı mekânı terk ettiğinde dahi o anları hatırlamakta, hatırlarken tekrar inşa etmektedir.

“Yatak odam yeniydi bomba düştü ve yandı. Çocuklarımın eşyaları, oyuncakları da öyle. Hatta biraz birikimim vardı o bile içinde kayboldu gitti. O kadar bomba atıldı ki mekândan nefret ediyor hatırlamak bile istemiyoruz, savaşın tamamını unutmak istiyorum. En yakınlarım öldü, onların cesedini taşıdım. Her gün uçak etrafımızda dönerdi. Çocuk kaçırma olayları oluyordu. Fidyeye talep ediyorlardı Organ mafyası gibi ya öldürüp organlarını satıyor ya da parayla geri veriyorlar.” (K12). “Güzel şeyler savaştan önceydi, savaş deyince aklıma direkt bombardıman geliyor. Odadan odaya giderken korkuyorduk.” (K5). Katılımcı savaş anında yaşadığı travmatik olayları anlatırken mekânı hatırlamak istememektedir. Çünkü travmatik anılar hafızaya geldiğinde o günkü kadar yoğun şekilde yaşanmasa da travmaya maruz kalan bireye olumsuz etki etmektedir. Savaş deyince direkt aklına bombaların geliyor olması, bu durumla yüzyüze gelmiş ve kurtulamamış olmasından kaynaklanmaktadır.

“Mahalleye saldırdılar, bıçaklarla girdiler herkes evlerinden kaçtı. Evimizin fotoğraflarını attılar, hiçbir şey kalmamış. Babam görmek istemedi. Ben evi bıraktığım gibi iyi hâliyle hatırlamak istiyorum diyor. Evin bazı yerleri, benim odam ve mutfak yanmış, çok üzülüm o fotoğrafları görünce.” (K8). Yaşanan travmatik hafıza kendisini mekânda var ederken, deneyimleri de dile getirir. Hatırlamak için yüzleşme gerekir. Genellikle savaş mağduru kişiler yıllar geçse bile geçmişle yüzleşecek, hatırlayacak cesareti ve gücü kendilerinde bulamazlar.

“Kim bana Suriye’ye döneceksin dese kâbus görüyorum. Bana işkence yaptıklarını görüyorum. Eşim geri dönecek miyiz deyince çok sinirleniyorum. Bu soru beni yoruyor,

üzüyor, asla dönmeğ istemiyorum.” (K11). Katılımcı yaşadığı zor günlerden sonra travmatik hafızasında şartlanma yaşamaktadır. Travmayı yaşadığı yer, onun için kötüdür ve acı veren anıların yuvasıdır.

“Buraya geldiğimizde büyük kızım uçak geçtiğinde korkuyordu bize sarılıyordu ama şimdi düzeldi, alıştı.” (K12). Savaş hatıraları olan yetişkin ve çocukların yaşadıkları travmatik anlara ait görüntüler ve sesler zihinlerinde bulunmaktadır. Yetişkinler ve çocukların uçak, bomba seslerinden psikolojik olarak etkilendikleri görülmüştür. O ana gittiklerini ve yine saldırı olduğunu sandıklarını söylemişlerdir. Çocuğun zihninde var olan, hayal etme ve abartma, korku, kaygı ve muhtaçlık, olaylara müdahale edememe duyguları psikolojik olarak etkilenmelerine, kolay atlatamamalarına sebep olmaktadır.

“Bu hatıralar beni etkiliyor. Elimden geldiği kadar kötü anılarımdan uzak kalmaya çalışıyor, güzel anılarımdan bahsetmek istiyorum. Savaş anılarını hatırlamak, anlatmak istemiyorum.” (K3). Katılımcılar ülkeleriyle ve Suriye'deki hayatlarıyla ilgili sorular sorulduğunda genellikle hatırlamaktan, anlatmaktan kaçınma, bastırma yahut buraya dair iyilikleri abartma, yaşıyor oldukları için şükretme eğilimindedirler.

Yaşanan travmatik hafıza içerisinde Suriye'de baskıya dair anlatılar oldukça görülmektedir. Baskı, hiçbir zaman unutulmamıştır:

“Kaçtım, yürüyerek Ürdün'e gittim. Suriyeli askerler kaçaklara ateş açıyorlardı.” (K1). “Her şeyi olduğu gibi bırakıp geldik. Savaştan, stresten ve baskıdan sadece canımızı kurtaralım dedik.” (K13). Katılımcının belirttiği gibi, sınıra giden göçmen için askerler ve kaçakçılar tehdit olarak görülmektedir. Suriyeli göçmenlerin birçoğunun tek derdi zulümden kaçmak ve yeni bir hayat kurmaktır.

“İstihbarat cami kapısında isimleri kaydediyordu. Üniversiteye gittiğimde konuşmak, fikirlerimi söylemek istiyordum ama yasaktı. Suriye'de en kötü şey evde ve dışarıda: “sakın konuşma, duvarların kulağı var.” Sözünü duymaktı. Esad karşıtı konuşmak yasak ve korkutucuydu. Gündelik hayatı, normal şeyleri bile eleştirip konuşamıyorduk.” (K1). Düşünce ve fikir özgürlüğünün olmaması, korku ve kaygının Suriyeli bireylerde yüksek düzeyde olması sebebiyle o günleri hatırlayan katılımcı gerginlik yaşamaktadır. Suriye'deki rejim karşıtlarının özgürlüğünün kısıtlanması, yaşanan travmatik hafızada yer etmiştir. Duvarların kulağı var söylemi katılımcılar arasında oldukça yaygın bir şekilde Suriye'deki baskıyı tasnifte kullanılmaktadır. Suriye'de baskı gören her göçmen, birbirine benzer yaşantıları deneyimlemiştir.

“Suriye'de rejim askerleri evlere giriyorlardı. Kızları kaçırmaya başladılar. Kızımı da kaçırdılar diye korktuk.” (K3). “Oğlumu kaçırdılar. 8 yıla yakın oldu çocuğum yok ve ne oldu, nereye götürdüler haberimiz yok. 15 yaşındaydı. Sınıra geldiğimizde fidye verelim bulun dedik. Kandırıldık.” (K14). Katılımcıların ifadelerine bakıldığında; iletişimsizlik,

rejim baskısı ve korku, kaygı görülmektedir. Bunun yanı sıra; kaçakçılar, rüşvet, fidye, çocuk kaçırma, rejim tarafından yakalanma, evlerinin yağmalanması/eve zorla girilmesi gibi konular hafızalarında yer edinmiştir. Askerlik çağına gelenler ve akrabası hapiste olan kişilerin can güvenliği yoktur. Suriye'deki mevcut baskının içerisinde yaşamını sürdürmeye çalışan fakat imkân bulup bu baskıdan kaçan Suriyeli göçmenlerin ifadelerinden de anlaşılacağı gibi, bu olaylar hafızalarında travma olarak yer etmiştir.

Suriye ve Türkiye'deki ekonomik durum Suriyeli göçmenlerin hafızalarında deneyimlenerek ve tekrar inşa edilerek, yaşanan travmatik hafızanın bir parçası haline gelmiştir. Katılımcılara göre:

“Burada ancak ihtiyaçlarımızı karşılıyor. İhtiyacımız olan eşyayı almadan hesap yaparız. Orada yapmazdık her şeyimiz vardı.” (K3) “Suriye’de her şeyim sıfırdı. Buradaki ikinci el, bazen çalışıyor bazen çalışmıyor.” (K3) “Biz maddi olarak çok iyiydik. Şu an evimin içinde sadece ihtiyacım olan şeyler var.” (K13). Genellikle Suriye’nin şehir bölgelerinden gelen katılımcıların oradaki ekonomik durumlarının iyi olduğu görülmektedir. Kadın katılımcılar daha çok ev eşyalarından, mutfak malzemelerinden bahsederken, iş hayatında ve buna bağlı olarak ekonomik hayatında farklılık yaşan erkek katılımcı kendisini şu şekilde ifade etmektedir: “Burada çalışma şartları zor. Suriye’de istediğimiz saatte gider gelirdik. Kendi iş yerim vardı. Ustaydım herkes gelip bana soru sorardı, burada öyle değil. Emrediyorlar, emreden kişi oğlumdan daha küçük.” (K7). Suriye’de ustayken, herkes ona fikir danışırken burada çırak olarak emredilmesi katılımcıyı olumsuz anlamda etkilemekte ve kimlik çatışması yaşamaktadır. İyi durumdayken kötü duruma düşmek, yaşanan travmatik hafızaya etki etmektedir. Suriye’deki ekonomik refahın kaybedilmesi, travmatik hafıza içerisinde yer alan “kayıp süreci” olarak değerlendirilebilir.

Gençlik/Yetişkinlik Hafızası

“Hafıza kendisini zaman ve mekânda var eder” gerçeği üzerine, Halbwachs hafızanın toplumsal çerçeveleri kuramında, hatırlamayı ve geçmiş düşüncesini gündelik hayatta belirleyen şeyin akan zaman olduğunu söylemektedir. Schachtel, “yetişkinlerin kendi hayatlarında başlarından geçen şeyleri değil, geleneksel olarak başlarından geçmiş olması gerektiğini öğrendikleri şeyleri anımsadıklarını anlatır” (Schudson, 2007, s. 193). Göçmenin gençlik/yetişkinlik hafızası da bu ikilem arasında gidip gelmektedir. Savaş travmaya sebep olduğu için, gençlik/yetişkinlik hafızası bazen yer değiştirmekte, bazen anımsanmamakta bazen de hafızanın kolektif olan, grup ve akrabalıkla öğrenilen tarafı ile günümüze taşınmaktadır. Yaşanan hafıza içerisinde yer alan gençlik/yetişkinlik hatıralarındaki ana mesele yine savaş öncesi ve sonrası olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gençlik/yetişkinlik hatıralarına dair göçmenin hafızası, zamanı ve mekânı, yaşanmışlıkları, olayları, unutmak istediklerini ve istemediklerini barındırmaktadır. Yaşanan hafıza içerisinde yer alan gençlik/yetişkinlik hafızasına dair katılımcıların görüşleri şu şekildedir:

“Eskiden Arap evleri vardı. 15 yaşına kadar avlulu evde yaşadım. Annem dedemlerle otururdu. Anne ve babamın ayrı odaları vardı. Ben kardeşlerimle birlikte anneannemle yatardım. Komşularla aile gibi olmuştuk. Evler yakındı. Komşu bir şey dediğinde iştirdik, aynı şekilde onlar da bizi iştirdi. Şimdi hatırlarım eski zamanları.” (K2). Katılımcı eski Arap evlerini anlatırken daha çok sosyal ağlardan ve komşuluk ilişkilerinden bahsetmektedir. Katılımcı geçmiş günleri hatırladığında, mekâna bağlı olarak ilişkileri de zihninde onarmakta, yeniden inşa etmektedir. Hafızaya içkin olan deneyimlenmiş hatıralar ve yaşantılar, belli bir izlek rehberliğinde yaşanan hafıza içerisinde yerini almaktadır.

“Bizim Şam’da sosyal hayat -devlet dışındaki halkın hayatı- çok güzeldir. Daha sıcak ve aktiftir. Burada sosyal hayat biraz soğuk ve stresli. Bizim ülkede, ev kira değil, müstakil evimiz, arabamız, çiftliğimiz var. Orada Kimya okuduğum için çiftlikte deney yapıyordum. Sağlıklı hayat yaşadım. Hava ve yemekler çok güzel, sağlıklıydı. Hepsi organikti.” (K1) Katılımcı oradaki sosyal hayatın akışkanlığından ve halkın yaşam standartlarından bahsetmektedir. Komşuluk ilişkileri, evin biçimi, oradaki hayatı anlatırken aslında burada bu hayatı yaşayamadığını ve bulamadığını ifade etmektedir. Katılımcılar sosyal hayat, mekân ve gençlik/yetişkinlik hafızalarını yoklarken bir kısmında aile özlemi açıkça belirlemektedir. Aşağıdaki örneklerde buna işaret edilmektedir.

“Kafamı yastığa her koyduğumda vatanım, ailem aklıma geliyor.” (K12). “Kişileri, evimi, yatağımı ve yastığımı özliyorum. Kardeşlerimi orada bırakıp geldim. Buradaki yatak oradakinin yerini tutmuyor. Buraya gelmeden önce evin önüne bahçe yapmıştım. İçimde hep kavga var. Orada olmak istiyorum. Pencerede oturunca bahçeye eve bakardım, buraya gelirken onu düşünüp ağladım.” (K3). Katılımcıların yetişkinlik anıları Suriye’ye özgüdür. Katılımcı nesnelere ve nesnelere biricikliği üzerinden dile getirdiği durum özelinde Suriye’deki nesneye atıf yapmaktadır ve mekân ile nesneye anlam yüklemektedir. Yüklemediği anlamı Türkiye’deki nesnelere ve mekânlar karşılamamaktadır. Bu sebeple ruhsal olarak gelgitler, kavgalar yaşamaktadır.

Gündelik hayat pratikleri/rutinleri özellikle göçmen kadınların hayatının büyük bölümünü kapsamaktadır. Kadın katılımcılar günlerinin büyük bir kısmını ev işleri, çocuklarla ilgilenme, kurslar yahut akraba ziyaretleriyle geçirmektedirler. Suriye’de gündelik hayat ve pratikler Türkiye’de değişime uğramıştır. Göçmenler hem Suriye’de hem de Türkiye’de hafıza üretmeye devam etmektedirler. Anılar, hatıralar olduğu gibi bastırma, ret, inkâr gibi durumlarla da karşı karşıya gelmektedirler. Katılımcıların, kabul ettikleri iyi anılar savaş öncesi yaşantılarına aittir. Kötü anıları hatırlamak istememesi, burada yeni bir topluma ve hayata uyum sağlamak isteğinden kaynaklanmaktadır.

Çocukluk Hafızası

Suriye savaşı başladığında yetişkin olan katılımcıların çocukluk hafızaları savaşı barındırmamaktadır. Göçmenlere Suriye’deki çocukluk hafızasına yönelik sorular sorulduğunda genellikle hepsi güzel anılardan, mekânlardan, olumlu yaşam şartlarından, arkadaşlarından, ailelerinden bahsetmişlerdir ve şunları söylemişlerdir:

“Avluda oyun oynadığım, bisiklete bindiğim, avlunun etrafında dolaştığım, kardeşlerimle satranç ve başka oyunlar oynadığım aklıma geliyor. Çeşme vardı, çok güzeldi. Babam çeşmenin orayı düzenlemişti, ortasına da top koymuştu. Çeşmeden su geldikçe o küçük top iner kalkardı.” (K3). Çocukluk hafızası içerisinde oyunları ve akran grup ilişkilerini barındırmaktadır. Çocukluk hafızası olayları direkt resmeder. Katılımcı çocukluk hafızasından bahsederken iyi ve güzel zamanlara vurgu yapar çünkü orada acı ve savaş yoktur.

“Evde kardeşlerimle iyi anlaşıyordum. Beraber oyun oynardık. Bütün sırlarımızı paylaşırdık. Aynı odamız yoktu. Ya çekyat ya da yatakta yatardık.” (K2). Katılımcı kardeşleriyle olan ilişkisini anlatırken, çocukluk hafızasının şekillendiği evin özelliklerinden bahsetmektedir. Çünkü hatırlama, zaman ve mekânda gerçekleşmektedir.

“Babamın üç hanımı vardı. Büyük bir evdi. İki bölüm vardı birinde biz diğerinde üvey anne otururdu. Küçükbaş hayvanımız vardı. Annem biz acıttık deyince ekmek, soğan, zeytin verirdi onları yedik. Avlulu evde yaşıyorduk.” (K14). Katılımcının çocukluk hafızası aile yapısı hakkında bilgi vermektedir. Çocukluk hafızası yoğun şekilde aile ile ilişkilidir ve evin içerisiyle beraber eve yakın yerlerde oluşmaktadır.

Görüldüğü üzere katılımcılar, avlulu ev fenomenine ve beraberlik formuna sıkça atıf yapmaktadırlar. Çocukluk hafızalarında yer eden anılar, aile yaşantıları ve kültürleri hakkında bilgi vermektedir. Çocukken kendilerini özgür ve mutlu, huzurlu hissetmektedirler. Halbwachs’in toplumsal hafızanın çerçeveleri kuramından da yola çıkarak, çocukluk anılarının aile denilen en küçük grubun inşasıyla yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Çocukluk, muğlak olabildiği gibi netlikler de barındırır. Çocukluk hafızası için katılımcılar şunları aktarmışlardır:

“Çocukken sokaklarda oynuyorduk. Şimdiki çocukların oyunları bile değişti. Çok güzel çocukluk geçirdim. Top oynuyorduk sokaklarda. O evler yıkıldı. Oradan geçtiğim zaman çocukluk anılarım aklıma gelirdi” K(10). Katılımcı çocukken oyun oynadığı yerleri hatırlıyor, bugüne dönüp oradan geçtiğinde ise geçmişe gittiğinin vurgusunu yapıyor. Çünkü hafıza, mekânla kurulan bir bağıdır. Hafıza, mekânın bir örüntüsüdür. Katılımcıların aşağıda dile getirdiği anılarda bu durum net olarak görülmektedir.

“Coğrafi olarak yer değiştirdiğimi fark etmedim. Dedelerimin anlattıklarını yaşıyorum. Onlar Osmanlıdan çok bahsederlerdi. Türkiye’den hacca gidenler Suriye’den geçtikleri için çok karşılaşıyorduk. Türkler hakkında bilgimiz vardı. Bayraktar, Aslan, İstanbullu, Urfalı, Diyarbakırlı, Antepli gibi soy ismi olan bir sürü aile vardı bizim orada. Suriye’ye

Türkiye'den gelen, göç eden çok aileler vardı. Onlarla konuşurduk.” (K9). Suriye-Türkiye topraklarının coğrafi olarak yakınlığı, kültürleri de zaman zaman ortak paydada buluşturmuştur. Katılımcının göç ettiğinde coğrafi olarak yer değiştirdiğini anlamamış olması bu benzerliklerden kaynaklanmaktadır. Katılımcı göç sonrası yabancılaşma, yadırgama, uyum sorunu yaşamadığını ifade etmektedir.

Gelenek Hafızası

Gelenek hafızası kategorisi göçmenin kültürel kodlarıyla yakından ilişkilidir. Suriyeli göçmenlerin kırdan ve kentten gelmeleriyle ilişkili olan gelenek hafızası genellikle yemek, bayram ritüelleri, tarih kokusu kavramlarını içerisinde barındırmaktadır. Katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“O yemekleri yiyince oradaki günleri hatırlıyorum. Kendi evimde yaptığım yemekler aklıma geliyor.” (K4). Yemek, hatırlatıcı bir argümandır. Yemek yediğimizde çok beğendiğimiz ya da tiksindiğimiz bir yemeği hatırlamamız olasıdır. Göçmenin hafızasında yemek, kültürel bir yere sahiptir. Suriye'ye ait olması göçmen için onu anlamlı kılmaktadır. Suriye yemeklerini yediğinde vatanını hatırlaması da yemeğe yüklenen “oraya ait olma” hissiyle alakalıdır. Katılımcının bahsettiği yemek yeme alışkanlıkları ve seçimi içerisinde Suriyeli olmayı barındırmaktadır.

“En güzel anım, cuma günleri ailenin toplanması, düğünlerde vs. köyün toplanmasıydı. Evlerde toplanılır, yemekler yapılırdı.” (K12). “Bayramda bütün aileyi davet ederdim. Erkekler kadınlar ayrı toplanırdı. Tatlıdan ziyade baklava, Nablusi baklavası, onu güzel yapardım, özellikle onun için gelirlerdi. Salavatlar getirirlerdi.” (K2). Kolektif bilincin oldukça yüksek olduğu geleneksel topluluklarda yemek tıpkı katılımcının bahsettiği gibi birleştirici bir unsurdur. Gelenek hafızası, çoğunlukla tekrarlanan davranışlar, kabuller üzerinden üremektedir. Gelenek hafızasının oldukça yoğun yaşandığı günlerden birisi de bayramlardır. Bayramların ortaya çıkardığı ritüeller hafızanın geleneksellelikle ilgili kısmında depolanır.

Gelenek hafızası çoğunlukla ritüellerden oluşmaktadır. Katılımcılar Suriye yemeklerini yiyince oradaki günlerini hatırlamakta, yemekler “evinde olmayı” hissi vermektedir.

“Bayramda kahve yapılır, mırra. Burada içmesem bile o günleri hatırlamak için yapıyorum.” (K1). Katılımcının Suriye'deki yaşantısını hatırlamak ve kültürünü unutmamak, devam ettirmek için mırra adlı kahveyi Türkiye'de de yapması, gelenek hafızasının belirli ritüeller üzerinden devam etmesine örnek teşkil etmektedir.

“Kıyafetleri aldığım yerleri hatırlıyorum. Suriye'de bayramda aldıklarımı burada giyince o günleri, bayram günlerini hatırlıyorum.” (K2). Katılımcı tıpkı katılımcı 1'in yemekleri yediği zaman orayı hatırlaması gibi bayramlığını giydiğinde ortak hisleri paylaşmaktadır.

“Bayramlarda mezarlık ziyaretine giderdik. Su döker temizledik. Buraya benzer şeyler.” (K2). Mezarlık ziyaretleri de bayramın vazgeçilmez ritüellerinden biridir. Çoğunlukla Suriye’ye dair kabul ettikleri ve yaşatmaya çalıştıkları şeyler, bireylerin ülkelerindeyken deneyimledikleri ve kültürlerine ait olan gerçekliklerdir. Gelenek hafızası, sürdürülebilir ve değişime uğrayabilir bir özelliğe sahiptir. Fakat Suriyeli göçmenler gelenek hafızasını ve geleneği, kimliklerini kaybetmemek ve eskiyi unutmamak için her daim canlı tutmaya çalışmaktadırlar.

Nesne Hafızası

Yaşanan hafıza, içerisinde somut varlıkları ve ona dair anlamları da barındırmaktadır. İnsan için anlamlı olan nesnelere hafızayla yakından ilişkilidir. Katılımcıların çoğu aceleyle ve mecbur kaldıkları için ülkelerini terk etmişlerdir. Göç süreçlerini ve vatanlarını hatırlatan nesnelere şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Elbise, pasaport ve cep telefonu getirdim. 4 cep telefonu ve hafıza kartı vardı yanımda sadece.” (K1). “Kıyafetleri getirdim, çünkü Türkiye’de satın almamız zordu. Burada ilk etapta gidip nerede bulacağız diye düşündük.” (K2). “Sadece arabayı sattığımda elime geçen parayı ve bir de fotoğrafları getirdim.” (K3), “Sadece çocuklarıma bir iki kıyafet getirdim. Çocukların resmini getirdim.” (K4), “Hiçbir şey getirmediğimizde yalnızca çocukların kıyafetlerini getirdik.” (K5), “Önemli evrakları getirdik. Kızım arkadaşlarının mektuplarını, fotoğraflarını getirmiş.” (K10), “Sadece elbise getirdik. Hatta bizim resimlerin hepsini bıraktık. Nasıl çıktık kaçtık biz bile bilmiyoruz.” (K14), “Aile cüzdanı ve resmi evrakları getirdik. Getirebilsem evin tamamını getirmek isterdim.” (K15). Katılımcıların çoğunlukla kıyafet ve fotoğraf getirdiği görülmüştür. Suriyeli göçmenler hem kendi tarihlerini ve hatıralarını yanlarında getirmek hem de unutmaya meydan okumak için fotoğrafları beraberlerinde getirmişlerdir.

“Özel, kişisel fotoğraflarımı başkası görmesin diye aldım, getirdim. Onlar bizim kendi hatıralarımızdı.” (K3). Bu katılımcı ise fotoğrafları, evine giren başka kişiler görmesin diye almıştır. Burada nesnelere üzerinden mahremiyetin ve anıların paylaşılması istenmemesi gerçeği vardır.

“Oradan getirdiğim kıyafette, yediğim yemekte Suriye’yi hatırlıyor ve özlüyorum.” (K9). “Battaniye, kıyafet, fotoğraf ve bazı mutfak eşyalarını getirdik. O eşyaları gördüğümde, yemek yediğimde ülkemi hatırlıyorum.” (K7). Nesne hafızası yaşanan hafızanın nesneye aktarımı ile gerçekleşmektedir. Göçmenin hafızası, geçmiş ve bugünle uyum sağlayabilmek, hatırlamak ve unutmamak için hatıralara, nesnelere ihtiyaç duyar. Nesne “bir insan toplumu tarafından üretildiği ve tüketildiği anda, imal edildiği, belli kural ve ölçülere uydurulduğu anda anlam kazanmaktadır.” (Barthes, 1993, s. 165). Nesneye isim vermek, kullanmak, ona alışmak, bağlanmak ve ondan kopmak anlamlı bir süreci işaret eder. Nesnelere, göç sürecinde taşınabilirlik ve ihtiyaç duyulması açısından göçmenin bir parçası konumuna gelirler.

Görüldüğü üzere getirilen başlıca nesnelerin içerisinde elbise, kıyafet, cep telefonu, para, önemli evraklar, mektuplar, battaniye, mutfak eşyaları yer almaktadır. Katılımcıların, getirdikleri nesnelere gördükçe ve kullandıkça vatanlarını hatırlamaları, özlemleri nesnelerin hafıza ürettiğini göstermektedir. Assmann'da ve Halbwachs'de hatırlama figürleri olarak geçen nesnelere, bir nevi göçmenin anılarını yeniden inşa ettiği somut varlıklardır. Diğer katılımcılar ise bunlardan farklı olarak şunları ifade etmişlerdir:

“Buraya gelirken bir arkadaşım askere gitmeden önce bana bir baş sargısı vermişti, ismi cemedani. Onu yanımda getirdim. Suriye’de askere giden geri gelmez bizim orada. O yüzden bana hediye etti. O arkadaşım askerde vefat etti. Cemedaniye bakınca üzülürüm çünkü ondan bir iz, hatıra. Arada bir bakarım. Arkadaşımdı, dostumdu, beraberdik, aynı mahallede oturuyorduk.” (K13). Katılımcı arkadaşının ona vermiş olduğu nesneyi, arkadaşını ve dostluğunu hatırlamak için getirmiştir. Suriye’deki kargaşadan kaçarken cemedaniyi yanına alması, nesneye anlam atfettiğinin göstergesidir. Cemedani ile arkadaşını, toprağını, yaşadıklarını aynı anda hatırlamaktadır. Nesne hafızayı aktarma ve duyguları içselleştirme görevi görmektedir.

“Oradan gelirken sadece elbise ve sedef rahle getirdik. Rahleyi görünce oraları hatırlıyorum, Onu görünce evi ve kocamın kardeşlerine hediye ettiği günü hatırlıyorum.” (K2). Katılımcı, rahleyi her gördüğünde evini, o günleri, eşinin kardeşlerine başka bir rahle verdiği anı hatırlamaktadır. Nesne burada hafızayı etkin hale getirmekte ve anıları yeniden üretmek için aracı rol üstlenmektedir.

“Annem çarşıdaydı. Bardak satılan bir yerde büyük bir tabak gördü. Suriye’de de ona benzeyen şeyimiz vardı. Fiyatına bile bakmadan ona benzediği için hemen aldı. Biz burayı, yaşadığımız şeyleri oraya benzetmeye çalışıyoruz.” (K8). Katılımcı nesneye beraber, nesne hafızasını buraya taşımıştır. Orayı burada yaşatma imkânı yaratmak istemektedir.

Katılımcıların ifadelerinde de görüldüğü üzere; göçmenler eşyaya, nesneye ya da materyale kullanıldığı zaman ve mekân içerisinde bir anlam yüklenebilir ya da bu eşyalar taşındığında, zamanı ve mekânı kurucu bir nostaljik imge olarak yaşatmaya devam ederler. Nesnelere, hafızayı canlandırır, yeniden üretir ve deneyimlere anlam katarlar. Bu anlamda göçmenler için vatanlarını onlara hatırlatan herhangi bir obje bu kurucu rolü itibarıyla çok önemlidir (Birekul, 2017, s. 53). Orada gibi hissetme ve orayı burada yaşatma duygusu Suriyeli göçmenlerde bazen nesnelere aracılığıyla bazen de mekânlar aracılığıyla gerçekleşir. Katılımcıların getirmek isteyip getiremedikleri nesnelere de vardır. Örneğin: bir kadının çeyiz sandığı, çocuk oyuncakları, antikalar gibi. Getirilen nesnelere kadar getirilemeyen nesnelere de hafızaya dahil olmaktadır.

Koku Hafızası

İnsan beyni oldukça kompleks bir yapıya sahiptir. Koku hafızasıyla ilgili genellikle nörologlar yorum yapmaktadır. Bilindiği üzere hafızanın aşamaları vardır. Koku hafızasının epizodik hafıza içinde yer aldığı görülmektedir. Koku hafızası, daha önce deneyimlenmiş, hafızada yer alan bir ana, anıya işaret etmektedir. Kokuyla karşılaşılan an, yaşananlar otomatik olarak geri çağırılır ve hatırlama gerçekleşir. Uyarılar, örtülü ve örtük olmayan hafızayı harekete geçirir. Dünyada algılanan tüm kokuları oluşturan temel moleküllerin çeşitli kombinasyonları vardır. Koku, uçucu moleküllerin kimyasal olarak algılanmasıdır, buharlaşıp burnumuza ulaşacak kadar hafiftir. Kokular her yerdedir ve koku alma deneyimlerimiz aracılığıyla bilinçsizce çevremizle ilişkiler kurarız. Bu duygusal anılar, kokunun anlaşılmasından veya tanımlanmasından önce gelir ve bunlardan farklıdır. Tek bir koklama ile bir çocukluk olayına taşınabiliriz ve bu deneyimi, ilişkili koku manzarasıyla günümüze getirebiliriz. Otopiyografik koku ile uyandırılan anıların oluşumunda duygunun anahtar olduğu teorisini destekleyen Herz ve Engen, kokularla ortaya çıkan anıların “diğer duysal uyarılar tarafından uyandırılanlardan duygusal olarak daha güçlü görüldüğünü” ifade etmiştir (Leret ve Visch, 2017, s. 66). Hafızadan geri çağırma koku tanımlama ve koku tanıma ile ilerler. Suriyeli göçmenlerin ifadelerinde de görüldüğü üzere koku hatırlatıcı bir etkiye sahiptir ve hafızanın etkin elemanlarından birisidir. Kokunun hatırlatıcı etkisi oldukça yüksektir. Araştırma içerisinde katılımcılar ülkelerindeki hayatlarını genellikle yemekler ve şehrin kokusu üzerinden tanımlamaktadırlar.

“Suriye lokantalarına girince orayı hatırlıyoruz. Suriye’deki dükkanlardan ürünler getirdiler, ayrı bir tat geldi bana. Dokuz yıldır tatmadığım şey geri geldi. Koku da mesela. Baharat yoğun olduğu için kokular bana o zamanları, anılarımı hatırlatıyor. O yemeği yediğim zamanları, mekânları, ailemi hatırlıyorum.” (K8). “Şam’ın çok değişik bir kokusu vardı. Kim Şam’dan çıktıysa o koku içinde kalır, anlatılmaz sadece hissedirim orada yaşadığım için.” (K2)

İşitilen Hafıza

Araştırmada ikinci olarak tespit edilen tema “İşitilen Hafıza”dır. Literatürde işitsel hafıza ya da yankı belleği olarak karşımıza çıkan, duysal yollarla elde edilen hafıza türüdür. Araştırmada özgün olarak işitilen hafıza kavramı kullanılacaktır. İşitilen hafıza, hafızaya dair araştırmamızın savaş mağduru göçmenler üzerinde yapılması ve hafızaya sosyolojik açıdan bakmamızdan ötürü diğer çalışmalardan farklıdır.

İşitilen hafızanın Suriyeli göçmenlerin hayatında nerede durduğunu anlamak için katılımcılara sorular yöneltilmiş ve gelen cevaplar çerçevesinde iki kategori oluşturulmuştur. Bu kategoriler; “İşitilen Travmatik Hafıza” ve “Aktarılan Hafıza”dır.

İşitilen Travmatik Hafıza

Savaş mağduru Suriyeli göçmenler, uçak, bomba, patlama, silah seslerini işiterek travmaya maruz kalmışlardır. İşitilen hafızaya dair yaşadıkları olayları şu şekilde ifade etmişlerdir:

“Aile bireyleriyle o günleri konuştuğumuzda çok kızgınlık duyuyorlar iyi ki buraya geldik çok şükür diyorlar ve orayı özlemiyorlar.” (K2). Katılımcı o günlere dair yaşadıklarını işittiğinde, yaşananlar konuşulduğunda kızgınlık duymaktadır. Konuşma içerisinde ifade edilen, hatırlatılan travma anlarına ve seslere dair açıklamalar göçmene rahatsızlık vermektedir.

“Haberlerde, Facebook'ta, medyada görüyor, etkileniyoruz. Yaralanma oluyordu, götüreceğimiz hastane yoktu. O günleri hatırlıyoruz. Uçak seslerini, bomba seslerini unutamıyorum.” (K12). Sosyal medya ve televizyonda görsel olarak uyarılan Suriyeli göçmenler, uçak, bomba ve patlama seslerini işitsel hafızalarında istemsiz olarak kodlamışlardır. Aynı uyarılarla karşılaştıklarında yaşamış oldukları travma harekete geçmektedir.

“Son zamanlarda uçak sesini duyunca eşim bayılırdı. Bu sebepten dolayı da geldik.” (K16-Yaşanan travmatik hafıza). Uçak sesi savaş mağduru göçmenin hafızasında; tehlike, ölüm ve savaş vurgu yapmaktadır.

“Çocuklarım bomba sesinden korkuyorlardı. Okula bile korkudan gidemediler.” (K5-Yaşanan travmatik hafıza), “Buraya geldiğimizde büyük kızım uçak geçtiğinde korkuyordu bize sarılıyordu ama şimdi düzeldi, alıştı.” (K12-Yaşanan travmatik hafıza). Çoğunlukla çocuklarda daha büyük etkisi görülen işitilen travmatik hafızanın boyutu tehlikeden uzaklaşıldığında dahi devam etmektedir. Özellikle çocukların dünyasında oldukça yıkıcı etkilere neden olabilmektedir.

İşitsel hafıza; sesli konuşmaları, müzikleri, konuşmaları duyma, algılama ve hatırlama becerisidir. İşitilen travmatik hafıza, işitsel hafızanın özelliklerini taşısa da araştırmamız içerisinde olumsuz, negatif olanı barındırmaktadır. Travma, daha önce de belirttiğimiz gibi kişinin hayatında meydana gelen, kişiyi olumsuz etkileyen olaylar bütünüdür. Görüldüğü üzere işitsel travmatik hafıza daha çok uçak, bomba, füze sesine maruz kalmakla ortaya çıkmaktadır. Katılımcıların hafızasında yer edinen bu durum, daha çok çocuk ve kadınlarda gözlemlenebilmektedir. Türkiye’de güvenli evlerde yaşarken dahi uçak sesini duyup korkmaları travmanın etkisinin sürdüğünü göstermektedir. İnsanlar gördükleri, yaşadıkları şeyleri hafızalarında barındırdıkları gibi işittikleri iyi ve kötü anıları, anları, sesleri de barındırırlar. Savaş söz konusu olduğu için korkutucu seslerin hafızaya yerleşmesi sonucu işitsel travmatik hafıza ortaya çıkmıştır. O günler konuşulduğunda, işitildiğinde kızgınlık duygusunun ortaya çıkması da travmayı tetikleyici olarak görülebilir. Ses, hatırlatıcı bir uyarı olarak işitsel travmatik hafızayı harekete geçirmektedir.

Aktarılan Hafıza

Portelli'ye göre; bellek çalışmaları özellikle bireysel olanla toplumsal olanın kesişme noktasına eğilir ve bireysel yaşam öyküsü anlatıları (sözlü tarih), otobiyografi, biyografi, popüler kültür, medya, sanat, mimari, mekân, objeler, beden gibi alanlarda belleğin izini sürer (Neyzi, 2011). Aktarılan hafıza, bireyin toplumsallığı ve bireyselliği üzerinde şekillenir. Hafıza aktarımının ve geçmişin bugüne taşınmasının aracı, yazılı kültür olduğu kadar ilk başta sözlü kültürdür. Sözlü kültür; taşıyıcı konumundadır ve hafızayı önemli kılar. Geleneksel olanın kaybına yönelik bir nostalji de belleğe yönelimin nedenlerindedir (Nora, 2006). Hafızanın geçmişten bugüne aktarımı kişiler ve yazılı yazısız kaynaklar tarafından olmaktadır. Geçmiş aktarıldığında, bugün yeniden inşa edilir ve hafıza diri tutulmuş olur. Suriyeli göçmenlerin aktarılan hafıza yoluyla kendi kimliklerini oluşturup, sürdürdükleri gözlemlenmiştir. Aktarılan hafıza içerisinde; gelenek, görenekleri, milli özellikleri, tarihi, gündelik hayatı, ekonomiyi, siyaseti, bir insanı etkileyen her şeyi barındırmaktadır. Katılımcıların aktarılan hafıza deneyimleri şu şekildedir:

“Ona oraları anlatıyorum. Suriye bayrağını bilmiyor Türkiye bayrağını biliyor. Oranın fotoğraflarını gösteriyorum, çocukluk anılarımı, kardeşlerimi anlatıyorum. Hafızayı taze tutmak için.” (K1). Katılımcı, çocuğunun hafızasındaki kimlik, dil, vatan ve Suriyeli olma bilincini diri tutabilmeye çalışmaktadır.

“Geçen kızlarla Suriye'nin illerini sayıyorduk. ‘Halep Suriye'nin mi acaba?’, ‘Lübnan nereye bağlı?’ diye sordular, şaşırık, bilemediler. Artık orayı unutuyorlar. Burada 81 ili sayarız ama orayı unutuyoruz. Normal tabii. Suriye’de hiç okula gitmediler burada eğitim gördüler, çok büyük bir fark oldu. Oradaki yerleri unutmaman lazım az da olsa hafızamızda kalmalı diyoruz.” (K4). Katılımcı okula giden çocuklarının sosyal hayat içerisinde Türkiye’ye uyum sağladıklarını söylemiştir. Suriye’de okula gitmedikleri için Türkiye’deki okul sistemine ve Türkçeye kolay adapte olmuşlardır. Fakat bu süre zarfında da geldikleri yere dair hafızalarında muğlaklıklar vardır. Anne baba bu muğlaklıkları gidermek, çocuklarına kimlik kazandırmak ve geçmişlerini unutturmamak için zaman zaman oralardan bahsetmektedirler. Anne baba hafıza aktarımı yoluyla çocuklarına tarihlerini ve kimliklerini taşımaktadırlar. Bu bir nevi koruyucu yöntem olarak unutmaya karşı tekrarlanan hatıraların korunmasıdır.

“Biz Arapça konuşuyoruz, yemeklerimiz oranın. Küçük çocuklara ülkemizden geleneklerimizden bahsediyoruz unutmasınlar diye. Biz yaşlıyız dönemeyiz ama onlar dönebilir.” (K7). Aktaran kişi, toplumsal ve bireysel hafızanın aktörüdür. Aktarılan hafıza nesilden nesile devam edecek ve yok olmayacaktır. Katılımcının hafızayı aktarmasının bir sebebi de geri dönme arzusudur. Savaş sebebiyle işgale uğrayan topraklarının bir gün kurtulup, çocukların vatana geri dönecekleri düşüncesi, oradaki gelenekleri öğrenmiş, unutmamış şekilde giden çocukların aynı şekilde devam ettireceklerini düşünmesindedir. Geri dönme umudu olmazsa yahut kalmazsa, kişinin

hayatı sürgüne dönüşmekte ve nostaljinin üzerine kurulduğu iki kavramdan kök salma ve kökünden sökülme ediminde kökünden sökülen, başka bir şekilde kök salan bir göçmene dönüşmektedir (Cassin, 2018, s. 51).

“Küçük kardeşim orayı bilmiyor hep ona anlatıyoruz biz şöyle yapardık böyle yapardık diye. O da onları yapmaya çalışıyor.” (K8). Katılımcının kardeşi aktarılan hafızadaki deneyimleri taklit etmekte ve o deneyimlere sahip çıkmaktadır.

“Ben küçükken dedemin hapishanede öldüğünü bilmiyordum. Annem babam anlatmazdı, okula gidip ‘dedem İhvan’ dandı, o yüzden öldü’ dersem diye. Öyle dediğim zaman istihbarat hemen eve gelirmiş çünkü. Mısır olayları bizden önce oldu, babam bizi topladı anlatmaya başladı. Dedeniz sadece ilahiyat okuduğu için soruşturma açılıyordu dedi.” (K8). Hafıza aktarımları olayların yaşandığı zaman dilimlerine, tarihe ışık tutmaktadırlar. İstihbaratın baskısı korkusuyla ertelenen aktarım günü geldiğinde gerçekleşmiş ve katılımcı ve kardeşlerine miras kalmıştır. Hafıza aktarımında aile ve hikâyesi önemli yer tutmaktadır. Çünkü aktarılan hafıza, kültürel bellek oluşturur ve bu da geçmiş hatırlamanın yanı sıra kimliği sürdürme işlevini de yerine getirir. Bunun yanı sıra sözlü kültürün en önemli yanı olayların hikayeleştirilmesidir. Katılımcıların hafızasında hikayelerin yeri şu şekildedir:

“Sahabe mezarlıkları vardı onlara giderdik. Anlatılan hikayelerden o zatlara hatırlardık. Fatıha okurduk. Selahattin Eyyübi'nin makamına giderdik. Onu da hikayelerden hatırlıyorum.” (K2). Hikâyeler yalnızca kişinin kendisiyle alakalı değildir. Önemli şahsiyetlerin hayatları da aktarılan hafıza içerisinde yer alır. Bunun yanı sıra dini metinler, dini içerikli hikâyeler, öğretiler, ilmihâl ve adabı muâşeret kuralları da bu yolla aktarılır. Göçmenin aktarılan hafızasında bunlar özellikle kimliğin tamamlayıcısı ve kimlik kaybına, çatışmasına karşı önlemler olarak görülebilir. Aktarılan hafıza içerisinde Suriye-Türkiye yakınlığı, ortak tarih vurgusu da şu şekilde yer almaktadır:

“Osmaniye Halep'e bağlıydı. Gençleri asker olarak alıyor çalıştırıyorlardı. Halep Türkiye'ye bağlıydı. O şekilde dedem Türkiye'ye gelmiş. Çanakkale'de Suriyeli şehitler var.” (K10). “Benim dedemin amcası, seferberlik ilan edildiğinde Çanakkele'de şehit olmuş.” (K1) Aktarılan hafıza içerisinde daha önce işitilen travmatik hafızada ele aldığımız gibi korkuları da barındırır. Kötülüklerin tarihi de aktarılır. Aktarılan ve artık kemikleşmiş düşünce yapısına evrilen aktarımı katılımcı hafızasında saklamaktadır.

Görüldüğü üzere aktarılan hafıza, toplumsal olanı içerdiği gibi kişisel hafızayı da içermektedir. Bu karşılıklı birbirini besleme hâli bireyin toplum içindeki deneyimlerini ve yaşanmışlıklarını anlamlı kılmaktadır. Nora'nın (2016, s. 245) ifade ettiği gibi “Hafıza; tarihin temelini hatta insanlık tarihinin temelini oluşturur” ve tarih doğrulanmış bir hafızadır. Hafıza aktarımında nesnelere, mekânlar, hikâyeler, ritüel ve gelenekler, anlatılar, metinler önemli yer tutmaktadır. Anma toplantıları, belgeler, aile içerisindeki geçmiş anılar da aktarılan hafızayı oluşturmaktadır.

Rüyalar

Araştırmada üçüncü olarak tespit edilen tema “Rüyalar”dır. Rüya-hafıza ilişkisi göçmenin hafıza oluşturma biçimlerini açıklamaktadır. Bu temada travmatik hafızanın baskısı altındaki göçmenlerin, travmatik hafızası ve travmatize olmamış hafıza ile rüya ilişkisi incelenecektir.

“Rüyalarımnda Humus’u görüyorum. Evimizi, yaşadığımız yerleri, akrabalarımızı, yazın hep Tartus’ta aynı yerlerde gezerdik amcalarla, oraları görüyorum, özlüyorum. Annem babam kardeşlerim de rüyalarında orayı görüyorlar, hep konuşuyoruz.” (K8). Katılımcının belirttiği üzere, rüyalar daha çok istek ve arzuların yaşanması için uygun zemini oluştururlar. Rüyasında yaşadığı yeri, ailesini, akrabasını gören katılımcının özlem duygusu yaşadığı ve geçmişteki günleri unutmadığı görülmektedir.

“Rüyamda savaşın bittiğini geri döndüğümüzü, akrabalarımızı, sevdiğim dayımı (6 yıldır göremedim) görüyorum. Halep’in sokaklarını, bazen evi görüyorum.” (K13). Suriyeli göçmenlerin geri dönüş niyetlerinin sorgulandığı zamanlarda da savaşın biteceğine dair düşüncelerinin baskın olduğu görülmektedir. Bu sebeple düşüncelerinde yer alan geri dönüş rüyalarında da rastlanmaktadır.

“Rüyalarımnda daha çok ailemi görürüm. Genelde beraber oturduğumuz anları, bulduğumuzu görürüm. Her bayram gitmeyi düşünüyorum ama pandemiden dolayı (sınır kapıları) açılmadı. İçime işledi gidemediğim için.” (K16). Katılımcılarda ayrı kalınan aileye ve ülkeye dair yoğun özlem duygusu olduğu gözlemlenmiştir. Özlem duygusu genellikle beraber yaşanan anlar, yemekler, toplantılar, sokak, mahalle ve ev üzerinden dile getirilmektedir. İyimser rüyalardan bahseden katılımcılar olduğu gibi travmatik hafızası baskın olan katılımcılar, bu durumun rüyalarına yansıdığını ifade etmektedirler. Savaş yahut istismar mağduru bireyler, psikolojinin daha derinden incelediği bastırma gibi sebeplerle yaşananları bilinçaltına, rüyalara itmektedirler. Bazı katılımcılar rüyalarında kâbus görmektedir:

“Arkadaşlarımızı, akrabalarımızı görüyoruz. Kabuslar görüyorum. Asker geliyor beni arıyor. Evimize gelecekler diye korkuyordum. Orada da göürdüm burada da görüyorum. Bazen polis arabaları durduruyordu, arama yapıyorlardı. Bakıyorum cebimde kimlik yok. Bunları göürdüm”. (K9). Katılımcı Suriye’de maruz kaldığı muameleyi, hafızasında taşımakta, kâbus olarak adlandırdığı rüyalar toplumsal hayatta karşılaştığı gerçekliklerden oluşmaktadır.

“Kim bana ‘Suriye’ye döneceksin!’ dese kâbus görüyorum. Bana işkence yaptıklarını görüyorum. Eşim ‘geri dönecek miyiz?’ deyince çok sinirleniyorum. Bu soru beni yoruyor, üzüyor. Asla dönmek istemiyorum. Maalesef kötü anılar Suriye’deki iyi anıları hep sildi. En büyük sorun da burada. Evde oturuyorsun çocuk aç yemek veremiyorsun bunları hatırlıyorum. Annem ilaç alamadığımız için orada öldü. Küçük kızım ‘ekmek

istiyorum baba' dedi, ekmek yok dedim. Bunların hepsi Suriye'de oldu. Bunları düşününce sen söyle nasıl oraya döneyim. Rüyamda bunları da görürüm.” (K11 – Yaşanan Travmatik Hafıza). Katılımcının Suriye'de yaşanan kötü anıların oradaki iyi anıları sildiğini söylemesi, oraya dair gördüğü rüyaların büyük çoğunluğunun kötü rüyalar olduğunu göstermektedir. Suriye'deki sıkıntılı zamanlarda, çocuklarının isteklerini karşılayamayan ve annesini de imkânsızlıklar yüzünden kaybettiğini söyleyen katılımcı bugünleri, belki de o anları rüyalarında tekrar tekrar yaşadığını, gördüğünü söylemektedir.

“Ben çok zulüm gördüm. En yakınlarım öldü, onların cesedini taşıdım. Buradaki gibi acil, koruma vs. yok. Füze düşerdi, insanların kolu bacağı kopardı, başka yere götürürdük. Unutmak zor benim için. 4 sene savaşa maruz kaldık. 2012 yılında çok fazla bombardıman yaşandı. Ben matbaada çalışıyordum. Hep savaş, ceset ve bomba atılan anı görürüm rüyalarımda.” (K12- Yaşanan Travmatik Hafıza). Suriye'de zulüm gördüğünü, kolu bacağı kopmuş kişileri ve cesetleri taşıdığını söyleyen katılımcı, yaşadıklarını rüyasında tekrar gördüğünü ifade etmiştir. Yaşamış olduğu olaylar ve duygular kendisini takip etmiştir. Bu takip onu rüyalarında yakalamaktadır. Rüya da geçmişin görülmesi tekrarlama ve yeniden inşa etme süreçlerini de barındırmaktadır.

Halbwachs Freud'dan alıntılar yaparak rüyalarla ilgili analiz yapmaktadır. Freud, rüyadaki imgelerle kişinin derin anlam dünyası arasında bir ilişki yaratır ve kişinin kendi içsel tiyatrosunu yaşadığını söyler. Halbwachs ise: rüya anında imgelerin sembol gerçeklerin yerine geçtiğini ve tam olarak artık ne dışsal nesnelere ne de diğer insanlarla ilişkinin bulunduğunu, yalnızca kişinin kendisiyle ilgilendiğini söyler (Halbwachs, 2016, s. 40). Kişinin rüyasında toplumsaldan tam olarak kopmadan dikkatini kendine çevirmiş olması, bireysel ve kolektif hafızanın tartışmaya açılmasına olanak sağlamaktadır. Bunun yanı sıra rüyalardan sonra ortaya çıkan şeyin hafıza olup olmadığı da tartışılabilir. Halbwachs, *rüya anıları* kavramsallaştırmasında, rüya görülerek bir anıya sahip olunduğunu, muhafaza edilip canlandırıldığını, tanındığını ama uyanma anında bu anının zihinde yüzen imgelere dönüştüğünü söylemektedir (2016, s. 40).

Özellikle savaş mağduru katılımcıların rüyalarında gördükleri imgeler yaşadıkları ve içsel dünyalarında yaşatmaya devam ettikleri olayları barındırmaktadır. Göçmenler rüyaları tekrar tekrar yaşayarak aslında kendilerine göre bir imge dizisi oluştursalar da yaşamış oldukları gerçeklikler kümesi toplumsallıkla ilişkilidir. Rüyalar, gerçek vatanlarında gerçekleşir ama uyandıklarında başka bir ülkede ve toplumsal çerçeve içinde hayatlarını sürdürmeye devam ederler.

Sonuç ve Değerlendirme

Katılımcıların İstanbul'da geçirdikleri yıl ve yaşama deneyimleri, gündelik hayat pratikleri, Suriye'deki yaşamışlıkları, geçirdikleri yıl ve ekonomik durumları hafıza

ile olan ilişkileri bu araştırma için yol gösterici olmuştur. Bulgular sayesinde, savaş sonrası Türkiye'ye gelen Suriyeli göçmenlerin yoğun olarak yaşanan travmatik hafıza etkisi altında oldukları görülmüştür. Hafıza kavramı 20. yüzyılda Halbwachs'ın hafıza kuramıyla tekrar gündeme gelmiş ve "Hafızanın Toplumsal Çerçevesi" adlı eserinde bireysel ve kolektif hafızayı tartışmaya açmıştır.² Halbwachs'ın temellendirdiği hafızanın toplumsal çerçeveleri, araştırma içerisinde Suriyeli göçmenlerin hafızasını anlamak açısından yol göstericidir. Göçmen olmak belirli bir gruba dahil olmayı gerektirir. Dahil olunan grup her yerde ve her zaman kendi ortaklığı içerisinde kolektif bir bilinç ürettiği gibi, kolektif bir hafızayı da üretmektedir. Bunu hem mekân hem de zamanda gerçekleştiren gruplar ve grubun üyeleri arasında bir konsensüs vardır.³ Suriyeli göçmenler bir gruba dahildirler ve dahil oldukları grup vatanından göç etmiş, yeni yerleştiği mekâna, vatana uyum sağlamaya, varlığını sürdürmeye çalışan üyelerden oluşmaktadır. Suriyeli göçmenlerin hafızası gruba üyelikleriyle alakalı olduğu kadar, bireysel hafızalarıyla da ilintilidir. Grubu birleştiren; ortak tarih olduğu kadar, ortak savaş anılarıdır. Savaş mağduru Suriyeli göçmenlerin göç öncesinde, göç sürecinde ve göç sonrasında yaşadıkları deneyimler bir çerçeve oluşturmaktadır.⁴ Suriye'deki hayatları ile belirli bir toplumsal çerçeveye sahip olan göçmenler, göç ettikleri ülkelerin toplumsal çerçevelerine sığmaya çalışmaktadırlar. Gerek mekânsal gerek hafıza bağlamında uyum sağlama çabası, göçmeni değişime zorlamaktadır. Değişim ve dönüşümle hayata katılan ve artık göçmen olarak tanınan Suriyeli bireylerin hafızalarını oluşturma pratikleri değişmiştir. Suriyeli göçmenlerin hafıza biçimleri deneyimlerini ve yaşantılarını belirlemekte oldukça etkindir. Büyük resimde Halbwachs'ın hafıza kuramı ve diğer (Assmann, Connerton, Nora, Bachelard, Andreas Huyssen, Laura Jane Smith, Rodney Harrison ve David Lowenthal) araştırmacıların söyledikleriyle paralel olarak, göçmenin yaşam pratikleri ve deneyimleri göçmen hafızasının özelliklerini açığa çıkarmaktadır. Yaşam pratikleri ve deneyim hafızayla birlikte göçmenin davranışlarını, anlam dünyasını, hatıra ve anıların taşınırılığını şekillendirmektedir.

- 2 Durkheim'in öğrencisi olarak konuyu sosyolojizmden çıkarmış ve birey ile toplumsal olanın içerisine sokmuştur (Halbwachs, 2019). Halbwachs hafızayı, Bergson'ın ruh-beden düalizminin aksine, beyin fizyolojisi ve nörolojik açıdan ele almadan, onu sosyal koşullara bağlı bir organizma olarak görür (Assmann, 2001, s. 44). Hafıza yalnızca sosyal çerçevede sürdürülebilir ve anılar bu yolla hatırlanabilir der. Birey daima bir grubun üyesidir ve grup olduğu müddetçe hafıza etkindir. Toplumdan tamamen soyutlanmış bir bireyin hafızası yoktur. Zira, Halbwachs'a göre algısız bir hatırlama biçimi de yoktur (Sancar, 2016, s. 41).
- 3 Halbwachs, bireylerin anılarını oluşturan gruplardan bahseder. Bunlar dini gruplar, akrabalar, aile, sınıfsal topluluklardır. Anılar bireyin bu gruplara aidiyetiyle beraber hafızaya dönüşmektedir. En kişisel anılar dahi, toplumsal etkileşimle kurulur (Halbwachs, 2016, s. 43). Kolektif hafıza, toplumdaki farklı grupların hafızaları ile genel çerçeve uyduğu ölçüde genişler (Halbwachs, 1980, s. 82). Kolektif hafıza ve bireysel hafıza arasındaki ilişki Halbwachs'ın kuramında güçlü bir şekilde vurgulanmıştır; bireysel hafıza ile kolektif hafıza arasındaki bağ içseldir, içkindir; bu iki hafıza biçimi iç içe geçmiştir (Ricoeur, 2017, s. 437).
- 4 Geçmişin oluşması ve şimdiye taşınması için toplumsal çerçevelere ihtiyaç vardır. Geçmiş kendiliğinden oluşmaz, kültürel yapının ve temsilin sonucudur: her zaman özel motifler, beklentiler, umutlar ve hedeflerle desteklenir ve şimdiki zamanın çerçevesi ile biçimlendirilir (Assmann, 2001, s. 98).

Yapılan araştırmada Suriyeli göçmenlerin hafızalarına dair elde edilen üç temadan ilki yaşanan hafıza olarak isimlendirilmiştir. Bu tema altında katılımcıların yoğun şekilde dile getirdikleri hafıza türü yaşanan travmatik hafızadır. Savaş, sosyal ve psikolojik sonuçları olan bir olgudur. Katılımcılar, sosyal ve psikolojik olarak travmaya maruz kalmışlardır. Hafıza ile ilgili sorulan sorularda katılımcıların tümü yaşamış oldukları travmayı dile getirmişlerdir. McIsaac ve Eich'e (2004) göre travma sahibi kişiler travmatik olayı ya kendi yaşadıkları bir olaydan ya da gözlemci bakış açısından kendiliğinden hatırlarlar. Hatırlamalar neticesinde travmatik hafıza göç edilen mekâna ve zamana taşınmaktadır. Travmatik hafıza içerisinde daha çok savaş anıları, çatışma, terör saldırıları yer almaktadır. Yaşanan hafıza içerisinde yer alan gençlik/yetişkinlik anıları daha çok mekâna, sosyal ilişkilere ve akrabalığa vurgu yapmaktadır. Gezilen görülen yerler, bayramlar, ritüeller, ziyaretler bu zaman diliminde gerçekleşmiştir. Gençlik/yetişkinlik anıları, daha günceldir ve kolay hatırlanabilir durumdadırlar. Suriyeli göçmenlerin hafızalarında gençlik/yetişkinlik deneyimleri daima özlem içerisinde anılmaktadır. Çocukluk hafızası, muğlak olmakla birlikte hatırlanabilir. Burada daha çok aktarılan veyahut tasavvur edilen mekânsal ve zamansal olaylar hatırlandığı gibi gerçek yer ve mekân tasvirleri de yapılmaktadır. Katılımcıların çocukluk anıları yalnızca Suriye'ye aittir.

Gelenek hafızası, Suriye'deki adet ve geleneklere bağlı olarak gelişen ve bugün de hatırlanıp yaşatılmak istenen hafızadır. Nesnelere ise, hatırlama nesnelere olarak adlandırılabilirler. Nesne ve koku göçmen için, Suriye anlamına gelmektedir. Suriye'yi yanında getirmek, Suriye'yi duyumsamaktır. Hatırlama nesnelere, Suriyeli göçmenlere ait oldukları toprakları ifade etmektedir. Aile ilişkilerini, Arap olmayı, Suriyeli olmayı, evinin duvarını, ev içerisinde yaşadığı anıları, ritüelleri hatırlatmakta ve hatırları canlı tutmaktadır. Nesne, göçmenin hayatında dönüştürücü bir role sahiptir.⁵ Suriye'deki baskı ve ekonomik durum bireylerin yaşadığı hayatın bir parçasıdır. Bu aidiyet yaşanan hafıza içerisinde yerini almış ve deneyimlenen hayat göçmenin hafızasına yansımıştır. Suriye'deki baskı sebebiyle haklarından vazgeçen Suriyeli göçmenler, ekonomik durumlarının savaş öncesi çok iyi olmasına karşılık savaş sonrası kötü duruma gittiğini söyleyerek göç etme sebeplerinden biri olarak göstermişlerdir.

İştilen hafıza içerisinde yer alan iştilen travmatik hafıza savaşa dair anılardan, anlatılardan, seslerden, travmalardan beslenirken, aktarılan hafıza daha çok unutmaya karşı bir direnç anlamına gelmektedir. 1977 yılında Kırıkkale'de, TNT dolum tesislerinde çıkan yangın ve patlamadan 10 ay sonra Kılıç ve arkadaşları (Uslu, R., & Kılıç, E. Ö., 2000) patlamaya en yakın ilköğretim okulu öğrencilerinde travma sonrası stres bozukluğu belirtilerini araştırmıştır. Çalışmanın sonucunda çocukların %46'sı olaydan "çok kötü" etkilendiğini, %47'si ruhsal etkilerin sürdüğünü, %44'ü hâla aklına

5 Çavuş (2019), Rene Girard'ın arzu modeli bağlamında dış göç romanlarında özne-nesne ilişkisini incelerken göçmenin nesne ile olan bağımlı açıklamaktadır.

geldiğini, %24'ü ise rüyalarında gördüğünü belirtmiştir. Hiç etkilenmediğini ve aklına gelmediğini bildirenlerin oranı %15'tir. Çocukların %4'ü olay sırasında Kırıkkale'de olmamalarına karşın etkilenme bildirmekte ve ruhsal belirtiler betimlemektedirler. Kılıç ve arkadaşlarının yaptığı araştırmada da görüldüğü üzere patlama sebebiyle işitsel hafızasına korku, kaygı yüklenen çocuklar, olay ve ses akıllarına geldiğinde kendilerini kötü hissetmektedirler. Savaş bölgesinde kalan çocuklar ve yetişkinlerde de bu tarz belirtiler görülmektedir. Çünkü işitsel hafıza, yaşanan olayları depolar ve anımsatan, benzeyen bir olay gerçekleştiğinde kişiyi daha önce yaşadığı deneyime götürür. Hafıza tartışmalarında ve katılımcıların hayatında büyük yere sahip olan rüyalar ise, bastırılmaz gerçeklikler olarak görülmektedir. Halbwachs'ın kuramında tartıştığı üzere rüyalar dahi toplumsal hatırlamanın ve hafızanın etkisi altındadır. Rüyaların da mekânı vardır ve bu mekân uzamsızdır. Taşınabilir, hatırlanabilir, sınırsız ve önceden deneyimlenmiş yahut deneyimlenmemiş anıları barındırır. Rüya içerisinde travmaları barındırdığı kadar umudu da barındırmaktadır. Göçmen rüyalarında özlemle karışık korku bulunmaktadır. Göçmen, orada olduğu kadar buradadır. Yurdu olduğu kadar yurtsuzdur. Rüyalar geçişken mekânları ve yer yer bulanık yer yer net hatıraları barındırmaktadır. Bu sebeple hafızanın bir uzantısıdır.

Araştırma boyunca Suriyeli göçmenlerin hafızasını ve deneyimlerini incelemek ve anlamak için hafızanın göçmenin Suriye'deki ve Türkiye'deki yansımalarına, ortaya çıkma biçimlerine, taşınırlığına ve hayatlarındaki etkisine odaklanılmıştır. Suriye ve Türkiye bağlamında ilerleyen konunun bileşenleri içerisinde kır ve kent ayrımı, Türkiye'de, İstanbul'da ikamet etme süresi de oldukça önemlidir. En az beş yıldır Türkiye'de yaşayan Suriyeli göçmenlerin; hafızalarının nasıl şekillendiği, hayata hangi noktalarda temas ettiği, hafızanın etkileri ve bu etkiler karşısında neler hissettikleri, yaşadıkları, deneyimledikleri, neleri hatırlayıp unuttuklarına dair anlamlandırma çabası verilmiştir.

Araştırma öncelikle savaş mağduru göçmenlerin hafızanın nasıl işlediğine dair farklı bir perspektif sunmuştur. Göçmenin hafızasını, yaşadığı deneyimlerden yola çıkarak anlamlandırmak ve içinde buldukları kimlikle hafızanın ilişkisel boyutunu ortaya koymak açısından yeni bir çalışma alanı ortaya koymuştur. Araştırmada göçmenin hafızasına yönelik getirilen açıklamalardan sonra Suriyeli göçmenlerin gündelik yaşantılarında ve nostaljik tarihlerinde hafızanın rolü araştırılmıştır. Suriye ve Türkiye'ye dair oluşan hafıza tek tek ele alınmış daha sonra aralarındaki ilişkisellik göçmenin anlam dünyası üzerinden açıklanmıştır. Araştırma, Suriyeli göçmenlerin hafızasını fenomenolojik desenle incelemesi sebebiyle literatürde özgünlüğünü korumaktadır. Corley ve Gioia'ya (2011) göre bilimsel bir araştırmanın katkısı kendisini iki şekilde göstermektedir. Bunlardan ilki araştırmanın pratik-teorik düzlemdeki yararlılığı; diğeri ise araştırmanın geliştiricilik-ortaya çıkarıcılık düzlemindeki özgünlüğüdür. Araştırma bu kapsamda; Halbwachs'ın "*Toplumsal Hafızanın*

Çerçevesi” kuramını desteklemekte ve kuramı göçmen örnekleme üzerinden ele alarak literatüre katkı sunmaktadır. Bu bağlamda özgünlük anlamında alana geliştirici katkı sağlamaktadır. Yararlılık eksenini çerçevesinde ise alanda çalışan araştırmacılara göçmen-hafıza ilişkisinin sınırlarını çizerek teorik yararlılık sağlarken, konu ile ilgilenen tüm pratisyenlere (STK’lar, Devlet kurum ve kuruluşları, politika yapımcılar) Suriyeli göçmenlerin hafıza yapıları ve deneyimlerine dair ipuçları sunarak pratik yararlılık sağlamaktadır. Sonraki çalışmalarda, başka şehirlerde yaşayan Suriyeli göçmenlerin göç ettikleri, yaşadıkları şehirden kaynaklanan mekân tasarımlarına etki eden değişkenlerin farklılaşmış farklılaşmadığı başka araştırmaların sorusu olabilir. Örnekleme grubu çeşitlendirilerek Suriyeli göçmenlerle aralarındaki ortaklıklar ve farklar tespit edilebilir. Belirli mekânlar için göçmenin hafıza-mekân ilişkisi sorgulanabilir. Suriyeli göçmenler dışında Türkiye’de ikamet eden göçmen grupların hafızası, hafıza-mekân ilişkisi araştırılabilir. Araştırma Türkiye’de yapıldığı gibi başka bir ülkede de yapılabilir. Türkiye örnekleminde bulduğumuz sonuçlar yurt dışı örnekleme seçilip orada karşılaştırmalı olarak araştırılabilir. Göçmen hafızasının travmatik hafızayla ilişkisi derinlemesine işlenerek interdisipliner çalışmalar yapılabilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declare no potential conflicts of interest with respect to the research, authorship, and/or publication of this article.

Grant Support: The author received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Kaynakça/References

- Adıgüzel, Y. (2020). *Göç sosyolojisi* (4. basım). Nobel Yayıncılık.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek eski yüksek kültürlerde yazı hatırlama ve politik kimlik*. Ayrıntı Yayınları.
- Barthes, R. (1993). *Göstergebilimsel serüven*. Yapı Kredi Yayınları.
- Birekul, M. (2017). Nostalji ve hafıza: Geçmişin hafıza durakları, Suriyeli sığınmacıların göç hikayeleri ve hatıra eşyaları. *Sosyoloji Divanı Dergisi*, 5(10), 47-61.
- Bohn, A., & Habermas, T. (2015). Living in history and living by the cultural life script: How older Germans date their autobiographical memories. *Memory*, 13, 1–14. (Advance online publication). https://www.researchgate.net/publication/273463409_Living_in_history_and_living_by_the_cultural_life_script_How_older_Germans_date_their_autobiographical_memories
- Brown, N. R., & Lee, P. J. (2010). Public events and the organization of autobiographical memory: An overview of the Living-in-History Project. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 2, 133–149. <http://dx.doi.org/10.1080/19434471003597431>
- Cassin, B. (2018). *Nostalji. İnsan ne zaman evindedir?* [Nostalgia, when are we ever at home?] (S. Kıvrak, Tran.). Kolektif Kitap.

- Connerton, P. (2014). *Toplumlar nasıl anımsar?* [How societies remember] (A. Şenel, Tran.; 2nd ed.). Ayrıntı Yayınları.
- Corley, K. G., & Gioia, D. A. (2011). Building theory about theory building: What constitutes a theoretical contribution? *Academy of Management Review*, 36(1), 12–32.
- Creswell, J. W. (2020). *Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni* [Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches] (M. Bütün & S. B. Demir, Trans and Eds.; 5th ed.). Siyasal Kitabevi.
- Çavuş, B. (2019). Rene Girard'ın arzu modeli bağlamında dış göç romanlarında özne-nesne ilişkisi. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(39), 519–526.
- Directorate General of Migration Management. (2021). *Syrians under temporary protection by year*. Retrieved from <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Glynn, I., & Kleist, J. O. (2015). Memory studies and migration studies at the crossroads: An Anglo-Saxon perspective. In R. I. Bau (Author), *Migrations humaines et mises en récit mémorielles* (pp. 37–58). Paris Quest.
- Halbwachs, M. (2016). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri* [Social morphology] (B. Uçar, Tran.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Halbwachs, M. (2018). *Kolektif bellek* [On collective memory] (Z. Karagöz, Tran.). Pinhan Yayıncılık.
- International Organization for Migration. (2013). Göç terimleri sözlüğü, [Dictionary of migration terms] (R. Perruchoud & J. Redpath-Cross, Eds.; 2nd ed.). *International Organization for Migration*, 31.
- Leret, S. C., & Visch, V. (2017). From smells to stories: The design and evaluation of the smell memory kit. *International Journal of Design*, 11(1), 65–77.
- McIsaac, H. K., & Eich, E. (2004). Vantage point in traumatic memory. *Psychological Science*, 15(4), 248–253.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Sage.
- Murdock, B. B. (1985). The contributions of Hermann Ebbinghaus. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 11(3), 469–471. <https://doi.org/10.1037/0278-7393.11.3.469>
- Neuman, W. L. (2014). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches* (7th ed.). Pearson Education Limited.
- Neyzi, L. (2011, Dec. 17-18). “Türkiye’de Hafıza Çalışmaları” Sabancı Üniversitesi anıtlar, müzeler ve anma girişimleri: Türkiye ve dünya deneyimleri atölyesi cezayir lokantası, İstanbul. Retrieved from: <https://docplayer.biz.tr/9544466-Turkiye-de-hafiza-calismalari.html>
- Nora, P., (2006). *Hafıza mekânları*. (M. E. Özcan, Tran.). Dost Kitabevi.
- Nourkova, V. V., & Brown, N. R. (2015). Assessing the impact of “the collapse” on the organization and content of autobiographical memory in the former Soviet Union. *Journal of Social Issues*, 71, 324–337.
- Patton, M. Q. (2014). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* [Qualitative research and evaluation methods] (M. Bütün & S. B. Demir, Trans.). Ankara: Pegem Akademi.
- Ricoeur, P. (2017). *Hafıza, tarih, unutulmuş* [Memory, history, forgetting] (M. E. Özcan, Tran.). Metis Yayınları.
- Sancar, M. (2015). *Geçmişle hesaplaşma: Unutma kültüründen hatırlama kültürüne*. İletişim Yayınları.

- Schudson, M. (2007). Kolektif bellekte arpıtma dinamikleri. *Cogito*, 50, 179–199.
- Shi, L., & Brown, N. R. (2016). The effect of immigration on the contents and organization of autobiographical memory: A transition-theory perspective. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition*, 5(2), 135–142.
- Sığrı, Ü. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri*. Beta Yayınları.
- Talavera, V., Núñez-Mchiri, G. G., & Heyman, J. (2010). Deportation in the US-Mexico borderlands: Anticipation, experience, and memory. In *The deportation regime* (pp. 166–195). Duke University Press.
- Uslu, R., & Kılıç, E. Ö. (2000). Çocukların travmatik bir olaya ilişkin yaşantıları: Betimleyici bir alışma. *Kriz Dergisi*, 8(2): 1–16.
- Yıldırım, A & Şimşek, H. (2013). *Sosyalbilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9th ed.). Seçkin Yayıncılık.
- Zebian, S., & Brown, N. R. (2014). Living in history in Lebanon: The influence of chronic social upheaval on the organisation of autobiographical memories. *Memory*, 22, 194–211.

İstanbul Üniversitesi

Sosyoloji Dergisi

Yazarlara Notlar

İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Sosyoloji Bölümü geleneklerinden beslenmekte ve bu kurumlarda oluşan birikimin yeni bakışla ve ürünlerle sürdürülmesini önemsemektedir. İlk sayısı 1917 yılında basılan ve Türkçedeki ilk sosyoloji dergisi olan *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, hâlihazırda yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanan hakemli akademik bir dergidir.

İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, sosyoloji alanında çalışan akademisyenlerin yanı sıra, antropoloji, istatistik, ekonomi, eğitim, tarih, siyaset bilimi, din bilimleri gibi diğer sosyal bilim alanlarında çalışan bilim adamlarının sosyolojik perspektiften hazırlanmış katkılarında da açıktır. Dergi ayrıca değerlendirme yazıları, konferans, sempozyum ve atölye raporlarına da yer vermekte; belli konulara ayrılmış özel sayılar da yayımlanmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi'nde makaleler Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde İngilizce geniş özetleriyle birlikte yayımlanmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi'nde yayına kabul edilmiş makaleler açık erişim olarak yayımlanmaktadır. Değerlendirilmeye üzere sunulan başvurular 2015 yılından itibaren "iThenticate" intihal engelleme/analiz programında incelenerek akademik dürüstlük ve etik sağlanmaya çalışılmaktadır.

İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi'nde;

- Sosyoloji alanı ile ilgili nicel, nitel araştırmalara, en son literatürü kapsamlı biçimde değerlendiren derlemelere, meta-analiz çalışmalarına, model önerilerine ve benzeri özgün yazılara yer verilir.
- Çalışmaların yöntembilim açısından yetkinlikleri kadar alana orijinal ve yeni katkı sunmaları da temel yayımlanma kriteridir.
- Yayımlanan yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Yayımlanan yazılar, düşünsel planda *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*'ni bağlamaz.
- Yayımlanmış yazıların yayım hakları *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*'ne aittir.
- *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* ve yazar/ların ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Dergiye gönderilecek yazılar;

- Derginin web sayfasında belirtilen yazım kurallarına uygun şekilde hazırlanmalıdır.
- Yüklenen tablo, şekil, resim, grafik ve benzerlerinin derginin sayfa boyutları dışına taşmaması ve daha kolay kullanılmasını amacıyla 10 x 17 cm'lik alanı aşmaması gerekir. Bundan dolayı tablo, şekil, resim, grafik vb. unsurlarda daha küçük punto ve tek aralık kullanılabilir.
- İngilizce uzun özet de dâhil olmak üzere çalışmalar 35 sayfayı aşmamalıdır.
- Başvuruların Online Başvuru Yönergesi'ne uygun şekilde yazılması gerekir.

Gönderilen çalışmaların aşağıda koyu yazılan bölümleri içermesi gerekmektedir;

- *Türkçe Başlık Sayfası* (makale başlığını, yazar/lar'ın tam adlarını ve unvanlarını, çalıştıkları kurumlarını, adres, telefon, faks ve elektronik posta bilgilerini içermelidir)
- *Türkçe Öz* (150-200 kelime arası)
- *Anahtar Kelimeler* (5-8 kelime arası)
- *Ana Metin* (Nicel ve nitel çalışmalar giriş, yöntem, bulgular, tartışma bölümlerini içermelidir)

Yöntem kısmında ise eğer yeni bir model kullanılmışsa model alt bölümü ile mutlaka örneklem/çalışma grubu, veri toplama araçları ve işlem alt bölümleri bulunmalıdır. Derleme türü çalışmalar ise problemi ortaya koymalı, ilgili literatürü yetkin bir biçimde analiz etmeli, literatürdeki eksiklikler, boşluklar ve çelişkilerin üzerinde durmalı ve çözüm için atılması gereken adımlardan bahsetmelidir. Diğer çalışmalarda ise konunun türüne göre değişiklik yapılabilir, fakat bunun okuyucuyu sıca-cak ya da metinden faydalanmasını güçleştirecek detayda alt bölümler şeklinde olmamasına özen gösterilmelidir.

- Tablo, şekil, resim, grafik vb. metin içerisinde yer almalıdır.
- *Kaynakça* (Hem metin içinde hem de kaynakçada Amerikan Psikologlar Birliği (APA) tarafından yayımlanan Publication Manual of American Psychological Association adlı kitapta belirtilen yazım kuralları uygulanmalıdır).

Yayım Süreci Üzerine Notlar

- Yayımlanan yazıların içeriğinde ya da alıntılarında olabilecek çarpıtma, yanlış, telif hakkı ihlali, intihal vb. hususlardan yazar/yazarlar sorumludur.
- Yayımlanan yazıların içeriğinden yazarları sorumludur. İlgili çalışmada, eğer etik onay alınması gereken durumlar söz konusu ise yazarların etik kurullardan ve kurullardan onay aldığı var sayılmaktadır.
- Hem metin içinde hem de kaynakçada *TDK Yazım Kılavuzu (Yazım Kılavuzu, 2009, Türk Dil Kurumu, Ankara)* veya www.tdk.gov.tr adresindeki online hali) yazım kuralları, akademik atıf ve gelenekler bağlamında ise *Publication Manual of American Psychological Association* [6. Baskı] esas alınır.

Istanbul University Journal of Sociology Notes for Contributors

Contributors submitting their work to *Istanbul University Journal of Sociology* should be informed that articles should include the following:

- Quantitative, qualitative, or mixed research methods,
- Comprehensive literature reviews, meta-analysis, or meta-synthesis,
- Model proposals, clinical experimental research model, or original writings of similar quality.

Istanbul University Journal of Sociology gives priority to current studies using advanced research and statistical methods and techniques. The Journal's main criteria for publication are original contribution to the field and competency in methodology.

Manuscripts are first assessed by the Editorial Board for purpose, topic, content, presentation style, and mechanics of writing. During this preliminary assessment, the Editorial Board guidelines are as follows:

- ✓ For Quantitative Research
 - Quantitative research based on a single variable or that mainly analyses frequency, percentage, difference, and correlational statistics is usually assessed in a preliminary assessment according to its contents. Quantitative research including multiple regressions, path and cluster analysis, or other advanced research and statistical methods is given priority.
- ✓ For Studies Developing a Measurement Tool
 - The authenticity, scope, quality of the group worked on, and efficiency of the reliability and validity of studies are taken into consideration to decide whether the measurement tool can be published independently.
 - The Editorial Board encourages contributors to send their manuscripts if the developed measurement tool is used in a study in which the findings are reported.
- ✓ For Experimental Research
 - Findings must be supported, detailed, and further elaborated on with qualitative data.
- ✓ For Qualitative Research
 - The reliability and validity studies and in-depth analysis of the data is of utmost importance.
- ✓ For Descriptive Studies
 - The journal aims to publish analytical studies identifying and proposing solutions to the key issues related to sociological issues. However, such studies should not resemble a book chapter based only on a literature review.
- ✓ Mixed Research Designs
 - Such studies have a higher likelihood of being published. Mixed research design studies should justify why and how the author adopted the research design used. Qualitative and quantitative sections are analyzed separately and are expected to meet the criterion described above.
- ✓ Please Note
 - The editors emphasize that *Istanbul University Journal of Sociology* articles should not include studies based on very frequently used measurement tools or on research topics that have been overly examined, unless they propose an innovative approach to the topic in question.
 - Manuscripts based on thesis-related research should include all data used in the thesis. *Istanbul University Journal of Sociology* does not publish any article including unethical practices such as sliding.
 - *Istanbul University Journal of Sociology* believes that the data collection process for original research should have been done in the last 5 years.

Authors of manuscripts that do not meet the general publication criteria or the criteria specified above will be notified of the decision along with the reasons for it and will not proceed to the referee review process.

Authors bear responsibility for the content of their published articles.

- Authors are assumed to have conformed to an ethical code of conduct during research. Ethical problems that may arise after publication are binding for authors only.
- *Istanbul University Journal of Sociology* is not responsible for the content and opinions expressed in the published articles and these do not necessarily reflect the opinions of the Istanbul University Department of Sociology, being the author entirely responsible for the scientific content in the paper. The publisher/editor of *Istanbul University Journal of Sociology* is not responsible for errors in the contents or any consequences arising from the use of information contained in it. The opinions expressed in the research papers/articles in this journal do not necessarily represent the views of the publisher/editor of the journal.
- Publishing rights of the manuscripts belong to the Istanbul University Department of Sociology.
- Articles may not be quoted without citing *Istanbul University Journal of Sociology* and the author(s).